

24

9(47.925)

Ն-80

ԱՅՈՑ ՄԿՐՏՅԱՆ

(Ֆիլ. գիտ. թեկնածու դպեց)

345

ՋԵՌԱՅՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆԲՈՒՄ

ՆՅՈՒԹԵՐ X-XVIII ԴԱՐԵՐԻ
ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

3586

0251

412

ՊՐԱԿ Ա.

Գրեգոր Նարեկացին հայ պոետիկայի ամենախոշորագույն դեմքն է: Նա գրական առաջարկ է իջնում 10-րդ դարում, այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդն արդեն ազատագրված էր արաբական ծանր լծից և կրկին անդամ ձևաք էր բերել քաղաքական անկախություն: Բագրատունիների մի շարք թագավորների և արժրունիների ջանքերով, բաղնիկայի երկար մի շրջանում անախրեթաց զարգացման և բարգաւաճման են հասնում մի շարք քաղաքներ՝ Ասին, Կարսը, Արծնը, Բաղեշը, Վանը և այլն: Ուժեղ թափով զարգանում են առևտուրն ու գյուղատնտեսությունը: Կառուցվում են ջրանցքներ, անտառապատվում են բաց տաքածություններ, անկվում են այգիներ, աճեցվում բուրսատաններ ու ձիթենիներ, կանաչադառնվում անապատներ, բարձրացվում հացի և այլ գյուղատնտեսական մթերքների բերքը:

Տնտեսական ընդհանուր վերելքին զուգընթաց արագ տեմպով առաջ են դնում նաև արվեստն ու գրականությունը, ծաղկում է գիտությունները, երաժշտությունը և ճարտարապետությունը: Հայաստանը տնտեսապես և կուլտուրապես առաջնակարգ երկրներից մեկն է դառնում:

Փոխանակային տնտեսության զարգացումը Հայաստանում առաջ է բերում դասակարգային սուր հակասություն՝ շինական և շահագործող դասակարգերի միջև:

Ակազեմիկոս Մառը համոզիչ փաստերով ցույց է տվել, թե ինչպես Նարեկացու էպոխայում մի կողմից հայ աշխատավորությունը ենթարկվում էր անսահման շահագործման, իսկ մյուս կողմից հարստությունը կուտակվում էր պարագիտ դասերի և դասակարգերի ձեռքում: Ահա թե ինչու այդ շրջանում ծնունդ են առնում գյուղացիական ապստամբություններ և հուզումներ, որոնցից կարելի է հիշատակել թոնդրաշենցիների շարժումը, որն ընդմիջումներով շարունակվեց մի քանի դար: Թոնդրակեցիները դեմ էին պաշտոնական եկեղեցուն, չէին

եան ողբերգութեան» երկերն են, որոնցով նա հիմք դրեց հայ վաղ վերածնութեան շրջանի գրականութեանը, որը համաշխարհային կուլտուրայի բնահանուր պատմութեան մեջ ունի իր պատմավոր տեղը: Մասը, Բայրոնը, Բրյուսովը և ուրիշները շատ բարձր են դնահատել այդ հիասքանչ քնարերգութեանը: Նրանցից մասնավորապէս վերջինը շատ լավ է հասկացել հայկական տաղերգութեանը, «Միջնադարեան հայկական լիրիկան մարդկային ողու նշանավոր հաղթանակներից մեկն է, որ երբեք արձանագրել է բովանդակ աշխարհի տարեգրութեանը: Լինելով կատարելապէս ինքնահատուկ մի պոեզիա, մեզ համար նոր իր ձևով, խոր բովանդակությամբ, փայլուն տեխնիկայի վարպետությամբ՝ միջին դարերի հայկական պոեզիան իր լավագույն նմուշներով կարող է և գեռ շատ բան պիտի սովորեցնէ ժամանակակից բանաստեղծներին»: Յուրաքանչյուր կուլտուրական մարդ, ասում է նա, պետք է իմանա հայկական պոեզիան, պետք է ուսումնասիրի ու հոգեկան մեծ հաճույք ստանա նրանից՝ ինչպես պարսազիր է իմանալ Շեքսպիրի, Գյոթեի, Հոմերոսի, Հյուգոյի և այլոց դորձերը: Սակայն դժբախտաբար մի շարք պահպանողական քննադատներ այս կերպ չեն մտնեցել մեր միջնադարեան հարուստ գրական կուլտուրայի արժեքավորմանը: Նրանք Նարեկացուց մինչև Սայաթ-Նովայի շրջանի բոլոր տաղերգուների աշխարհայացքը կապելով հայ ֆեոդալիզմի հետ՝ ամեն կերպ ժխտողական վերաբերմունք են ցուցաբերել նրանց անեղծագործությունների հանդեպ:

Նարեկացու ինչպես նաև մեր վաղ վերածնութեան շրջանի պոեզիան ձիշտ զնահատելու համար, պետք է արժանաց նետել այս կարգի հակադիտական քննադատությունները: Գոհելիկ սոցիոլոգներին հակառակ պետք է ասել, որ մենք շատ բան ունենք ժառանգելու Նարեկացու բանաստեղծությունից: Նարեկացին համաշխարհային գրական մեծություններից մեկն է, որի «Տաղերն» ու «Մատենա ողբերգությունը» իրենց գեղարվեստական կատարելությամբ, համամարդկային գաղափարներով համաշխարհային կրասիկների ստեղծագործություններին են հավասարվում:

Բայց ի՞նչ է այն նորը, որ Նարեկացին մտցրեց մեր բանաստեղծության մեջ: Հինգերորդ դարից սկսած մինչև Գրիգոր Նարեկացին մեր բանաստեղծությունը, եթե հաշվի չառնենք

Շիրազի «Վարդանանց պատմությունը»*, գերազանցորեն կրոնական, վերացական բովանդակությամբ ունենա: Այդ եկեղեցական բանաստեղծությունները կոչվում էին շարահաններ, հոգևոր երգեր, որոնք հորինվում էին եկեղեցիներում կրոնական ծեսերի ժամանակ երգելու համար: Հոգևոր հայրերը նրանց մեջ դրվել էր ում են ասածուն, Հիսուսին, աստվածամորը, հրեշտակներին և հրեշտակապետներին, Գրիգոր Ղուսավորչին, թագավորներին, իշխաններին, կրոնական զանազան տոները, հանգերձյալ աշխարհը և այլն:

Կղերական դասը շարականների միջոցով, դարեր շարունակ, մարդկանց մեջ պատվաստում էր աշխարհի և սեռ կյանքի ունայնությունը ու աստծու հավիտենականության գաղափարները, քարոզում հնազանդություն տիրող թագավորների և իշխանների նկատմամբ: Սակայն չնայած այս բացասական կողմերին, հայկական շարականներն ընդհանուր կուլտուրայի պատմության մեջ ունեն իրենց նշանավոր տեղը: Ապագայում, երբ համաշխարհային մասշտաբով կաիրապետի աթեիզմը, երբ կվերանան բոլոր կրոնները, երբ նոր սերունդը ոչ մի աստված չի ստեղծի իր համար, այն ժամանակ այդ հիասքանչ երգերը էլ ավելի մեծ հաճույքով կկարդացվեն, իբրև հին սերնդի միամիտ հոգու անկեղծ զգացմունքների գեղարվեստական մարմնացումներ: Շարականների մեջ կան շատ բանաստեղծություններ, որոնք ընտիր և նուրբ լիրիկական օրհներգություններ են և իրենց պոետական ձևի կատարելությամբ ու արվեստի բարձրությամբ ոչնչով ետ չեն մնում հունական և ասորական հոգևոր երգերից:

Գրիգոր Նարեկացու գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունը կարելի է երկու շրջանի բաժանել: Նա իր երիտասարդական շրջանում գրում է իր հռչակավոր տաղերը, որոնց միջոցով դուրս է գալիս եկեղեցական սխոլաստիկ բանաստեղծության նեղ շրջանակից և հիմք է դնում գրական նոր շիրտայի որի ճանապարհով ընթացան մեր հետագա բոլոր տաղերգուները: Նարեկացին տաղերում նոր թեմաներ է շոշափում և ստեղծում է ոչ միայն նոր բովանդակություն, այլ և նոր ձև, նոր քնարերգություն: Նրա լավագույն տաղերից են՝ «Տաղ վարդավառին», «Տաղ ծննդեան», «Տաղ յայտնութեան», «Տաղ յարութեան» և այլն: Վերոհիշյալ բանաստեղծությունների վերնագրներից թը-

* «Վարդանանց պատմությունը» մենք բանաստեղծություն ենք համարում:

վում է, թե նա շարականների հեղինակներին պիտի հետևեր և
փառաբաներ Հիսուսի ծնունդն ու հարությունը, պիտի ժխտեր
իրականությունը ու գովերգներ հանդերձյալ աշխարհը:

Սակայն մենք հակառակն ենք տեսնում.

«Գոհար վաղցն վառ առեալ
ի վեհեց վարսիցն արփենից:
Ի վեր ի վերայ վարսից
ծաւալէր ծաղիկ ծովային...»
Ի փունջ խուռներամ վարդից
գոյնըզգոյն ծաղկունք ծաղկի ցան:
Այդ սօս ու տօսախ ծառերդ
վարդագոյն ոտու արձակեցին:
Այդ նաճ ու բողբոջ ասրաւադ,
դարդ առեալ վարդն շուշանին:
Շուշանն շողէր յովտին
շողշողէր դէմ արեգակնն,
Այն հիւսիսային հաւէն,
հով հարեալ գոհար շուշանին,
Յայն հարաւային լեռնէն,
քաղցր օդով ցօղէր շուշանին,
Շուշանն շողով լցեալ
չող շաղով և շար մարդարտով,
Ծաղկունքդ ամեն շաղ առին,
շաղն յամպէն ամպն յարեգակնէն,
Աստեղքդ ամեն շուրջ առին,
դէմ լուսնին դունդ դունդ բոլորին...»*

Աշխարհին կյանք ու գործություն տվողը, ինչպես տեսնում
ենք, աստվածը չէ, այլ գեղանրաշ արեգակը, որի փնջածև ճառա-
գայթներից վարդը գոհարի վառ գույն է ստանում: Բայց նա մե-
նակ չէ, ուրիշ բաղմամբով գույնզգույն ծաղիկներն էլ ծնվում ու
սնվում են՝ արձակելով իրենց չքնադադեղ թերթիկները: Առհա-
սարակ բնությունը ձմրան բթաբեր սոսկալի քնից հարություն
է առնում: Սուր, նոճին և տոսախը արձակում են իրենց վար-
դագույն սուտերը: Գեղանի շուշանն էլ բաղմամբով ծաղիկների
հետ միասին ամպից ու արեգակից, հյուսիսային մեղմ հովից ու
հարավային քաղցր օդից՝ «չող շաղով և շար մարդարտով» լցված
շողշողում է արեգակի դեմ: Իսկ մյուս կողմից չքնադադեղ
աստղերն էլ խումբ խումբ բոլորում են մեղմանալ ոսկեգույն
լուսնին...: Բանաստեղծը գեղարվեստական լայն կտավի վրա

հայրատական պարզությունը ու խորությունը նկարահանել
բնության անսահման գեղեցկությունը, որն առնատարակ տար-
բեր դարաշրջաններում համաշխարհային պոեզիայի գլխավոր
թեմաներից մեկն է եղել:

Առնատարակ Նարեկացու տաղերի երփներանգ ներկերը
կաղմում են շող ու շաղով լցված շուշանները, ամեն տեսակ հո-
տավետ ծաղիկները, կանաչապատ լեռները, դաշտերն ու ձորե-
րը, խրտապարթ ծառերն ու արոտները, հորդ աղբյուրները,
կարկաշանոտ առուներն ու մանվածավալ գետերը, ձիթենիներ
տերևները, նոճիներն ու մշտադալար խոտերը, արմավենիների
սուտերը, ամպի և օդի մեջ տեղ գտած մարդարտածև անձրևի
կաթիլները, երփներանգ ծխածանր կարմիր խնձորներն ու նրո-
նեքը, վարդն ու մանուշակը, լայնածավալ կապույտակ ծովերը,
լուսատու շողերը, ամեն տեսակ թանկագին քարերը, ոսկին ու
արծաթը, մետաքսը և այլ նրբագեղ բաղմամբով իրեր ու առար-
կաներ, բաղմանազար ոսկեգույն աստղերը, լուսինը և վերջապես
ամեն ինչի կյանք ու ուղի տվող բարկ արեգակը: Հայ առաջին
պանթեիստ բանաստեղծը իր կախարդական վրձինով կատարե-
լապես իշխում է ոչ միայն բնության, այլ և մարդու վրա: Նա
բանական արարածների մեջ մշակում է գեղեցկությունն ու նրբու-
թյան ճաշակը, արնվազում նրանց հոգին ու միտքը՝ հղկում,
նրբացնում զգայմունքները: Ինքն էլ հիանալով իր հաղթանակի
վրա, ուրախության, ցնծության և բերրությանի ազնիվ զգաց-
մունքներով լցված ավետիո է տալիս «բողբոջախիտ խրտապա-
րթների»՝ «խուռներամ ծաղիկներին» ու «ոսկեհաճանչ
դարթ» ծառերին՝ «խուռներամ ծաղիկներին» ու «ոսկեհաճանչ
դարթ» ծառերին, արոտներին ու առարկաներին*:

Նարեկացին, ընդհանուր առմամբ, հոնճաբեղ կերպով ար-
տացու էլ է բնության դարձմունքը, դարձրել այն մի տեսակ պաշ-
տամունքի առարկա: Սա արդեն հախաղբություն է քրիստոնեա-
կան իդեոլոգիայի, ըստ որի աշխարհն ունայն է, իսկականը՝
հանդերձյալ կյանքն է: Սիրելի բնությունը և մարդը՝ հենց ինքն
ըստինքյան նշանակում է սիրելի կյանքը, և ասել այն, ինչ
իսկություն է հանդերձյալ աշխարհի հետ:

* «Մատենագրութիւնք», էջ 432, Վենետիկ, 1840:

* Տես «Յայնուրթեան տաղը» («Մատենագրութիւնք», էջ 467, Վենե-
տիկ, 1840):

Նարեկացին պոեզիայի նյութ է դարձնում ոչ միայն բնու-
թյունը, այլև սերը, սակայն ազեռ հողերդահանների հալածանք-
ներից հեշտ պրծնելու համար, նա աշխարհիկ կնոջը գովերգում
է Տիրամոր ծածկանովան տալի.

Այսպիսի չնաշխարհիկ պատկերներով նա ավել է իր սի-
րուհու համաշափ պատկերը: Նրա սիրուհին մեք թուրք տաղեր-
գուհների սիրած էակներն մեջ, եթե հաշվի չառնենք Վուշահին,
իր գեղեցիկությամբ կմտաւնամբ ցաղից մի թագուհի: Նա առհա-
ւաքակ գեղեցիկության խտացումն է՝ գեղեցիկուհիների գեղեցիկու-
հին: Նրա չքնադուլթուհը համեմատական պատկերներն միջո-
ցով է տված. աչքերը ծիծաղալիս ծովի և փայտակնածն արեգակի
են նման, աշտերը՝ կարմիր նոսրերի և ամեն տեսակ սարգիս-
տունի ծաղիկների, բերանը երկթերթի վարդ է, լեզուն շարժելու
դեպքում «քաղցրերգանում է տավիղը», վարսերը՝ «երամբց
գարգ, եռահյուսակ բոլորում են աշտերը, լուսափայլ մարմարյա
ծոցը կարմիր վարդերով է լցված, իսկ հոլանի բազուկները՝
երկնագույն մանուշակի փնջի են նման: Այս զարմանազան տի-
րուհին հագած է գույնզգույն պատմունքան՝ զարդարված կապույտ
ծիրանի և ոսկեղջյու գույներով: Մեջքին կապած է կամարա-
կապ արծաթափայլ գոտի՝ զարդարված աշխարհի ամենաթանկ
կազին քարերով ու մարգարիտներով: Նա մի չնաշխարհիկ հա-
յուհի է, որը հեզանազ քայլերով ճամուռ է իջրն խորհրդավոր
մի թագուհի...»

* «Մատենագրութիւնք», էջ 405, Վենետիկ, 1840:

«Նա հուր հեք ունէր,
Ապաքիւ բոց ունէր մօրում,
Ե աշխարհն էին արեգակունք...»*:

* Մոմսեկան կործանողի—«Պատմություն Հայաստան», գիրք Ա. Գլուխ ԼԱ.

ստեղծում պատկերները: Յավոք սրտի պետք է տեսի որ մեր
սրտը քննադատներ ժողովրդական այս առողջ բանաստեղծական
մոտիվները ազդեցությունը հայ տաղերգուներին վրա դիտել են
իրեն բացասական մի երևույթ և շատ են նսեմացրել մեր մի
շարք մեծագույն բանաստեղծներին: Այսպես օրինակ մինչև այսօր
էլ իշխում է այն սխալ կարծիքը, ըստ որի իբր թե միջնա-
դարյան տաղերգուները հարող են պատկերել կնոջ արտաքինը,
խսկ նրա ներքին աշխարհը չեն կարողացել բացահայտել. որի հե-
տևանքով նրանց սեփական միակողմանի է և ոչ շատ խոր: Դեռ
ավելին. Կիրպուսինը և ուրիշները գտնում են, որ իբրեն թե
Քուչակն ու Սայաթ-Նովան արևելյան հայացք ունեն կնոջ նը-
կատմամբ. սա արդեն կատարյալ անհեթեթություն է: Մենք
չենք կարող միջնադարյան մեր տաղերգուներից ցույց տալ
մեկի, որն արևելյան հայացք ունենա կնոջ նկատմամբ:
Իրականում թե Կոստանդին Երզնկացին, թե Թլուրանցին, թե
Աղթամարցին, թե Քուչակը, թե Սայաթ-Նովան և ուրիշները
արտատույն կերպով երգել են փոխադարձ սերը, որի առաջին
փուլում իրենք և իրենց Նարեկացին: Նա հանձարեղ կեր-
պով ոչ միայն հաջող գծագրել է իր սիրուհու արտաքինը, ինչ-
պես տեսանք վերելում, այլև աշխարհում ամենաթանկագին բանը
համարում է ամուսնական սերը. սա շատ առողջ մոտիվ է.

«Ձեք յերկրի պատուականագույն և առաւել,
քան զսէր ան և կնոջ...»**.

Մենք համամիտ չենք այն տեսակետին, որ իբրեն թե Գրի-
գոր Նարեկացու «սերը չունի ոչինչ նյութական, ֆիզիկական»,
որ «գա երկնային սերն է ուղղված առ աստվածածինն ու մա-
նուկ Հիսուսը»***: Նարեկացու սերը ոչ միայն առարկայական և
նյութական է, այլ և իր բովանդակությամբ հումանիստական է
և զուգակցում է բնության անսահման գիղեցկություն հետ.

«Սէր ի յամուրդ ամոլ սիրաշարժ,
օգոյն ցօղեալ ի նոյն դեղման,
վայր իշուցեալ կաթս անձրեաց:
Ի սիրոյ սէր ծանուցեալ,
սիրաբողբոյ տարիմամբ լցեալ,
սիրով ընդ սէր միարանեալ...»****.

* Տես «Մատենցի Դավիթ», էջ 297, Երևան 1939:
** «Մատենագրութիւնք», էջ 275, Վենետիկ, 1840:
*** Տես «Յղգագրական հանդես», 26-րդ գիրք, էջ 99:
**** «Մատենագրութիւնք», էջ 464, 1840, Վենետիկ:

Մենք այն տաղի մեջ Հիսուսի ծնունդը միանգամայն ձեռ-
կան է, բռնագրոսիկ: Այնուհետև ամբողջ բնությունը շարժման մեջ
է, ամպն ու ցողիկն էլ կապված են միմյանց հետ տնրիժ սի-
րով, երգիներանգ զարուհն էլ ցնծում ու հրճվում է անապատ
սիրո վայելքները ճաշակելու համար, լուսինն ու բարկ աստ-
վերն էլ ճոխ ճեմում են այդ դարնանային զարմանահարաչ հար-
սանեկան հանգստին. սերը մի տեսակ ներգաշնակում է բնու-
թյանն ու մարդուն: Այս պոետական մոտիվները մենք հետո
ցույց կտանք նաև Կոստանդին Երզնկացու մոտ:

Նարեկացին իր լավագույն տաղերում միանգամայն օգտի-
միառ բանաստեղծ է: Նա զովորվում է բնությունը, կինն ու
գինին, սակայն կրոնական քողով ծածկված, «եկ իմ սիրելի, եկ
մերձաւոր հարսն ի մայրեաց կրթանանէ. ահա նա խայտալը-
լանծողով զիս պատեցէք, տարեալ մուծէք ի տուն գինւոյ»*:

Նարեկացու բանաստեղծությունների մեջ չափազանց ուշա-
դրավ է «Յարութեան տաղը»: Այդ տաղում մենք առաջին անգամ
հայ պոեզիայի մեջ տեսնում ենք «լայնաթիկունք, հաստադա-
ղուկ և անկապույտ» ճորտ դյուղացուն, որի հանդեպ բանաստեղ-
ծի վերաբերմունքը դրական է, Նարեկացու շինական հերոսը
սերտորեն կապված է իր միջավայրի հետ: Նրա նկարագրու-
թյունը շատ սաղական է բնության զրկում մշտապես ապրող
աշխատող մարդուն. նա ֆիզիկապես ու հոգեպես առողջ անձնա-
վորություն է: Բանաստեղծը պոեզիայի նյութ է դարձրել նաև
այդ աշխատավորի հետ կապված դյուղական սայլը, որը զար-
դարված է աշխարհի ամենաթանկագին քարերով: Մայրի վրա
կառուցված է ոսկեղեն գահույք, ուր նստած է քրիստոսը՝ շրջա-
պատված հրեշտակներով և այլ պրբերով: Լծած եղներն էլ ունեն
պատված հրեշտակներով և այլ պրբերով: «Երբեք բարդ խոլածն»
ուտելիք և ուրիշ հարմարություններ՝ «հարկը բարդ խոլածն»
վեց կորնական, մին մանուշակ իրձագրեցեալ...»: Նրանց լուծք ու-
կույց է, սամինները արծաթից և «սամոսիքն ապրիմի», «գիսկերը
շարանման հոյլ մարգարիտ»: Իրենք նույնպես զարդարված են
ամեն տեսակ զարդարանքներով՝ «եղջիւրն ամէն խաչանման»
մագերն «ամէն հոյլ մարգարիտ»: Նրանք ամբողջապես «սաթ
ու սպիտակ են», «ծաղկախայտուցը, պրազաշայլը ընթացականք»
Սակայն այս բոլորից հետո՝ սայլը Մասիսի աջ կողմում կանգ-
նած չի շարժվում.

* «Մատենագրութիւնք», էջ 466, Վենետիկ, 1840:

հայելին: «Նարեկի» կտա՞ն անծայրածիր է: որի վրա նկարա-
հանված է հին և նոր էպոսաների մարդկային ամենաբարդ
դպրամուկները՝ նրանց բախումները:

Բանաստեղծը իր ողբերգությունը դարձուցելի պատկերներով
է նկարագրում: Նրա սրտի խորքը խոցոտվում է թունավոր
սլաքներով, լյարդի երակները մահվան խայթերի ցավով բռնվում,
աղիքները օդակ-օդակ ցավի մորմոքներից դալարվում, կոկորդի
բերանը մազձի դառնություն մտնում, շնչափողը լքում
ողբալի ձայնից սաստիկ հնչում, որովհետև նրա հոգու և մար-
մնի միջև տեղի ունի շատ ուժեղ բախում, պայքար. «Հոգիս և
մարմինս թեև հարազատ իրարու, սակայն անհաշտ թշնամի,
իրար դաւաճանելով մատնեցին դառն կոտորածի...»*: Նարեկա-
ցու այս երկվությունն ու տառանումները, հոգեկան տրագիկան
ու ցնցումները միանգամայն ընկալան են և պայմանավորված են
իր ժամանակաշրջանով: Նրա էպոսայում մի կողմից պահպանվում
էին միջնադարյան հարաբերությունները, կրոնավիրիստիայական
մտածողությունն ու հանդերձյալ աշխարհի մասին ստեղծված դա-
դափառները, մյուս կողմից վերածնություն շնորհիվ ձևավորվում
էին նոր հասկացություններ կյանքի և աշխարհի մասին: Կրոնը
մարդու մեջ հաստատում էր աշխարհում ամեն ինչ ունայն համա-
բեւո. համոզմունքը. իսկ աշխարհ էլ իր կողմն էր դրվում մար-
դուն. նա ցանկանում էր վայելել կյանքի ամեն տեսակ քաղց-
րությունն ու բարիքը: Այստեղից էլ առաջ է գալիս մարդու մեջ
երկվություն և սուր պայքար Սայաթ-Նովայի խոսքերով ասած
մարդը թե որ հոգու կամքն է «անում» մարմինը «բեղամաղ է
ըլում...»: Այս երկվությունը ընդհանուր առմամբ մեր միջնա-
դարյան տաղերգության բնորոշ կողմերից մեկն է: Նա հանդես
է գալիս զրեթե բոլոր տաղերգուների մոտ: Նահապետ Բուչակի
ստեղծագործության մեջ այս երկվությունը լուծվում է հօգուտ
մարմնի՝ «Հետ հոգոյն, ամ, ով թուչի, երբ նորա տունն հեռի է...»

Գրիգոր Նարեկացու տրագիկան չի սահմանափակվում հոգու
և մարմնի պայքարով, այլ նա էլ ավելի խոր սոցիալական պատ-
ճառներից է բխում: Ի՞նչ է աշխարհը, ըստ Նարեկացու. ցավերի,
տանջանքների, տառապանքների ու ամեն տեսակ հեծեծանքնե-
րի մայր: Այնտեղ գոյություն ունեն հազարավոր գոտարկարան
սրտեր, չարախոս բերաններ, անամսի նայվածքով աչքեր:

* «Մատենան ողբերգության», բան ԻԶ:

մարդկանց մեղսները համար երկարացրած ձևեր, անմարդու
սրտեր, մոլոր ծամբով գնացող ոտքեր, խոտոր հետքեր, վրիպա-
լուր ականջներ, խարդախ՝ կաշռակեր դատավորներ, անձուհի
ճարտասաններ, անամոթ դեմքեր, լպիշ երեսներ, տմարդի ախ-
պաքներ, մտքով գոռոզ անրան կենդանու պես՝ չար ունայնարան
խշտաններ, գինեմոլ պաշտոնյաներ, միեկնույն բնակարանում
ազրոզ իրար նկատմամբ չարախոս բարեկամներ, խոտարար
առաքյալներ, տղետ ու կաշռակեր հոգեկոր հայրեր, ողբերգան
խաղաղություն և հազար ու մի տեսակ հակամարդկային այլ երե-
վելիքներ...»: Գ. Նարեկացու այս խոր քննադատությունը ախ-
րոջ կարգերի հանդեպ, ամբողջին կապված է թոնդրակացինե-
րի շարժման հետ՝ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով:

Նարեկացին հիասթափվելով չարագործ մարդկանցից, իր ամ-
բողջ հուշը դնում է հանգերձյալ կյանքի վրա: Ցնշում է միանալ
հաժիրտենական ողուն, լինել անմահ և արքե: Նրա թաղափրություն
մեկն էր՝ տիրություն է անում անուղղակի լույս և մշտական խաղաղու-
թյուն, որտեղ բոլորն են ազնա, որովհետև ամենի չարը հաճախ
կործանվում է և տիրում է անհամար բարություն: Այստեղից
էր առաջ է գալիս անսոսուն դրամատիկ անգուստ ցանկություն:
Ցանկանալով մեկը մյուսից գեղեցիկ, մեկը մյուսից ձուլ, մե-
կը մյուսից բնախո, մեկը մյուսից թնամոլ ու ապավերիչ, մեկը
մյուսից քաղցրահամ, հազարավոր հուզիչ պատկերներով ներքո-
ղում է արարչին, որը իր մի շարք գծերով նրեական Շուվա աստ-
ույց շատ է տարբերվում: Նա մի անսխալ և անպակասող ոգի
է, որ գտնվում է ամենուրեք, անգամ բազմաձև նյութերի մեջ:
Նա անշունչ երկրին՝ ապրիս է՝ կենդանություն: Անծայրածիր
դաշտերը, քաղաքները լիովին, խոր-խոր՝ ձորերը և հովիտները
նրա հոգատություն շնորհիվ տարվա որոշ եղանակներին դար-
դարվում են գալար բույսերով և արոտներով: Արմավը ու նոճին,
խնձորենին ու տանձենին, կեռասներն ու՝ նշենին, բարախն և
ուրենին, արժեք ծառերն ու բույսերն իրենց տարբեր հատկությու-
ններով կերպարանքներն ստացել են այդ ամենաճշգրտ ողուն:
Վարդն ու շուշանը, համբիկն ու հարգիկը, անթառամն ու մանու-
շակը, հորձանն ու մոլորը, կակայն ու ձմեռադիկը և ամեն տե-
սակալ մերկապույն ծաղիկներն, իրենց շքեղությունով, նրբու-
թյամբ, հոտավետությամբ նրան են պարտական: Անծայրածիր

* Տես՝ «Մատենան ողբերգության», բան ԾԶ:

դաշտերում, լեռներում, տափաստաններում, սրանց կողքին, ա-
նում են դժնեկին ու ետապակց, որոմբ և ամեն տեսակ մարտերի
Նաղշտախչ ու ամեն տեսակ կենդանիների, սողունների, ձկների
և միջատների ստեղծողն է՝ գայլի, ոչխարի, առյուծի, եղջերուի, սի-
րամարդի, անգղի, օձի, կարճիկի, մոծակի, և այլօր արարելը:
Սակայն կենդանական աշխարհում, նա ամենաբարեկենց ստեղ-
ծում է մարդուն, որի ոտքերը՝ հրեշտակաձև է պարաստում,
բոլորակ դուխր բազմաստեղյան ճբադի նման մարմնի աշտո-
րակի վրա հաստատում՝ իր ստեղծողին տեսնելու և մնացածնե-
րին ուսումնասիրելու համար: Նրան բանականության հարգան-
քով է ձոխացնում, որպեսզի այդ բարեմասնություն հաղթանա-
կի շնորհիվ համարձակ լեզվով խոսի: Ձեռքերը հարմար ոտնե-
րով մասնակի շառավիղներով՝ արհեստական գործեր շինելու
համար: Մարմինը կազմում է երեք հարյուր վաթսուհի հոգերով՝
դրանց գումարած հինգ գլխայտանները, որպեսզի նրա մտքի
տեսողությունը անծանոթ չման մարմնի արտաքին կազմության
նյութական մասերը, որոնցից շատերը սովորաբար իմ են և զո-
րավոր, իսկ մյուսները՝ փոքր և պիտանի: Նրանցից կեսը կարծր
ու ազդող է, իսկ կան այնպիսիներ, որոնք նույր են ու պատ-
վական: Արարելը մարդուն ստեղծում է իրեն ցեղակից լինելու
նպատակով, սակայն վերջինը իր բարձրությունից վայր իջնե-
լով՝ աշխարհի կռակա իրերի վրա միայն մտածելով՝ իրեն դա-
տում է անապատի վայրի ցիռերի (վայրի էջ) կարգը*:

Նարեկացու մոտ ընդհանուր առմամբ արարելը տիեզերքի
նպատակահարմարության ու ներդաշնակության, չափի ու ձևի,
խոհականության, մտքի, արվեստի, գեղեցկության, բանակա-
նության ու փիլիսոփայության շունչ ու կենդանություն տվող
հաղթանակալի ոգին է, որ չունի ոչ ժամանակ և ոչ էլ վերջ:
ամեն ինչ սկիզբ է առնում նրանից: Ժամանակն ու տարածու-
թյունը նույնպես պայմանավորված են նրանով: Նա ունի բնա-
կան բարություն, բոլորի վրա հավասարապես իշխում է, իր
էությունը անքննելի է, անհղ, անարկու: Ուրախության բաժակ
էլ է, օտարության մեջ սեր, ձրի բժշկություն տվող, աղքատ-
ների պաշտպան, անաչառ է բոլորի նկատմամբ: Նրան զիմողը
«ձեռնունայն» չի մնում, նրա տված հույսերը անսահման են,

իսկ տեսությունը դաշտը անհուն: Նա անխտիր օգնություն է հաս-
նում հավատացյալներին, մանուկներին և ծերերին, չափահաս-
ներին, մեղավորներին և արդարներին, հպատակներին ու հնա-
զանդներին, ամբարտաճաններին և առաքինի մարդկանց: Սի-
րում է բարիներին, խղճամիտներին, հարկատուներին, ստրուկ-
ներին, աղնվականներին, իշխանազուներին, թագավորներին ու
վաճառականներին, մեծատուներին և տնանկներին: Հավասա-
րապես իր հովանավորության տակն է պահում հրամայողներին
և հնազանդներին, գերիներին և նվառսներին, մեծերին և
սղախիկներին, կրոնավորներին և աշխարհականներին:

Բանաստեղծը որքան բարձր է գնահատում աստծու ասու-
վելությունները, այնքան էլ իր մեղքի ծանրությունը համարում
է մեծ և իրեն նսեմացնում է:

«Ոչ ոք մեղաւոր իբրեւ զիս,
Ոչ ոք անօրէն, ոչ ոք ամբարիշտ,
Ոչ ոք անիբաւ, ոչ ոք չարագործ,
Ոչ ոք վրիպեալ, ոչ ոք սխալեալ,
Ոչ ոք մոլեգնեալ, ոչ ոք խարդախեալ,
Ոչ ոք շաղախեալ, ոչ ոք ամաչեցեալ
Ոչ ոք դատապարտեալ.
Ես միայն եմ և այլ ոչ ոք,
Ես ամենայնս և յիս՝ ամենեցուն...»*:

1) Ինչպես տեսնում ենք նա աշխարհում իրեն ճանաչում է
ամենամեղապարտ մարդը: Ահա թե ինչու նրա «անօրենություն-
ները» չափ ու սահման չունին: Բանաստեղծն անգամ ծովացած
լճերից մեկը փոխելով թանաքի, անծայրածիր դաշտերը թղթի
վերածելով, անտառների բազմաթիվ պուրակներից եղեգի խուր-
ձեր կարելով և զրչի տեղ գործածելով, դարձյալ չի կարողանում
նույնիսկ մի փոքր մասը գրի առնել իր գիզված անօրե-
նությունները: Նրանք այնքան ծանր են, որ եթե անգամ լի-
բանանու մայրի ծառերը նրա մեղքերի հետ զուգակշռեն, կամ
բարձր Մասիս լեռը կշռի մի նժարում գնեն՝ դարձյալ չեն կա-
րող հավասարվել պոետի «հանցանքներին»*: Սա արդեն
Նարեկացու ամենածայրահեղ հիպերբոլիզմն է, որը հատուկ է
ժողովրդական ստեղծագործության ոգուն: Իրենց հույզերը ճիշտ
Նարեկացու նման են արտահայտել Շոթա Ռուսթավելին և Գու-

* «Մատենան ողբերգութեան», բան 28:

** Նույն տեղ, բան 30:

* Տես «Մատենան ողբերգութեան», բան 28:

պարհներով ու քաղաքանի միջով հասնում է երանավետ արքայութեանը: Պալատանում բոլոր մեղավորները նույնպես քաղաքով իրենց մեղքերը՝ արժանանում են աստծու հալիւթենական թաղափորութեան քաղաքացիներ լինելու պատվին: Այսպիսով Պանտեն վերջում հաշտվում է աշխարհի չար թաղափորների, աղետ պապերի, իշխանների և արարչի հետ ու իր հոգու խաղաղութեան մշտական հանգրվանը գտնում է արքայութեան մեջ: Նա «Աստվածային կատակերգութեան» վերջին մասում նույնիսկ տիրամոր միջնորդութեամբ շնորհք է ստանում և տեսնում է երրորդութեան անճառելի գաղտնիքը, ուր վերջանում է նրա պոեմը.

«Յատակ ու խոր էութեան մէջ վե՛ր լոյսին
Ինձի երեք պարունակներ երեքան
Նոսրունի և միկնոյն տարածով...»
Ինձ թընցաւ ներքը տեսնել մեր պատկերն
Իր իսկ գոյնովը նկարուած, և աչքս հոն
Մըխընդուեցաւ մընաց բոլոր բովանդակ...»*:

Այսպիսով Պանտեն հռչակավոր գիրքը խորը, արագեղիայով է սկսվում և վերջանում է կատակերգութեամբ: Իսկ «Նարեկը» սկսվում և վերջանում է սրտաճմլիկ ողբերգութեամբ: Գրիգոր Նարեկացին բախվում է ոչ միայն թաղափորների, ինչպես մենք արդեն ցույց տվինք, այլ և արարչի հետ: Նա բողոքում է աստծուն, թե ինչու իրեն արգարություն է ստեղծել իսկ մարդուն՝ ամոթ ու պատկառանք. իրեն՝ վայելուչ փառք, իսկ մարդուն՝ նախատինք ու նվաստություն. իրեն՝ քաղցրութեան հիշատակ, իսկ մարդուն՝ դառն քացախ. իրեն՝ անվերջ բարություն, իսկ մարդուն՝ ողբ ու լացի ձայներ. իրեն՝ խնկելի երգերի օրհնություն, իսկ մարդուն՝ անհունալի աքսոր ու հեռացում. իրեն՝ մի շարք արժանավոր իրավունքներ, իսկ մարդուն՝ վարանոտ պատասխանատվություններ. իրեն՝ խնդիր-մտքից բարձր գովեստներ, իսկ մարդուն՝ ամեն տեսակ խայտառակություններ**:

Մեծահանճար բանաստեղծի արագեղիան իրոք շատ խորն է, նա ոչ միայն աշխարհում, այլ և հանդերձյալ կյանքումն էլ տեղ չունի Նարեկացին՝ ամեն կերպ ձգտում է միանալ տիեզերքի ոգուն, լինե անմահ, բայց միաժամանակ կասկածելով հանդերձյալ աշխարհի գաղափարի վրա՝ հեծեծում է անսահման դառնութեանից և նրա

մեջ առաջանում է խոր հիասթափություն, ողբի ու հառաչանքի ձայներ, իսկ նրա «Նարեկը»՝ «դառնութեան լալումն և արտատուաց երգ»: Նա ժխտում է աշխարհը, որովհետև այնտեղ ոչ մի լավ բան չի տեսնում: Բռնատեղծը անշուշտ իրեն հանգիստ կգտար, եթե հաստատապես իմանար, որ մարդիկ մահից հետո կշարունակեն իրենց կյանքը: Նա առավել ևս հիասթափվում է կյանքից, երբ մարդու և անասունի մահվան միջև շատ անգամ նույնություն է տեսնում.

«Իբր զանգագայ պաճարս անասնոց
Մեռանիմք և ոչ զարհուրիմք,
Կորնչիմք և ոչ հիանամք...»*

Նարեկացին ինչպես կարող էր՝ կասկածանքներով չլցվել, երբ նա ինչքան ազաչում-պաղատում է աստծուն, այնքան վերջինը մի անմատչելի էակ է դառնում, ինչքան տեսնում է միանալ նրան, այնքան արարիչը դառնում է հեռավոր մի բան: Նա աշխատում է՝ չի դառնում. տանջվում ու չարչարվում է՝ ոչինչ չի շահում. վաղում է՝ չի հասնում, շտապում է՝ չի ժամանում. ըզձում է՝ չի տեսնում. փափագում է՝ չի հանդիպում. կարոտում է՝ չի պատահում: Անշուտ կասկածանքների պատճառով՝ նա երբեմն էլ իրեն կրոնից օտարացած է համարում. կարգից հեռացած, բերանով մատ է աստծուն, իսկ ներքուստ՝ հեռու. սարսափում է մահից, որովհետև կասկածում է ոգու անմահութեան և հարություն գաղափարների վրա: Պոետը կուսությունից անմաքուր այն սուտ պաշտոնյաներից է, որոնք երկու ճամբու մեջտեղ երերվում են**:

Այս անսահման կասկածանքներից մինչև աթիկմը շատ քիչ տարածություն է մնում: Սակայն անհեթեթություն կլինի միանգամից ասել, որ Նարեկացին ժխտում է աստծուն և հանդերձյալ կյանքը. նա պարզապես իր ներքին աշխարհում հալ ու մաշ է լինում, թե արդյոք նրանք կան, թե ոչ...***:

Ահասաքակ Նարեկացին հակասություններով լի պոետ է, նա «Մատենան ողբերգութեան» մեջ մի կողմից սրտատուչոր մորմոռներով ազաչում-պաղատում է աստծուն ներել ամեն տեսակ դասերի և դասակարգերի ներկայացուցիչներին, ամեն տեսակ մարդկանց չարագործությունները: Մյուս կողմից նույն մարդկանց աշխատակալությունները դնում է հրապարակի վրա,

* «Մատենան ողբերգութեան», բան ԾԵ:

** Նույն տեղ, բան ԻԸ:

* Պանտեն—Աստված. կատակերգ. «Արք.» էջ 201—202:

** «Ողբերգութեան», բան Ի:

քննադատում է նրանց, հակամարդկային դործողությունները
և ժխտական դերը բռնում ոգեկործան թագավորների և իշխան-
ների նկատմամբ։ Մի կողմից բոլորին քարոզում է հնազանդ-
յինը առածուն, հրեշտակներին ու հրեշտակապետներին, ամեն
տեսակ սրբերին, թագավորներին և տերերին։ Մյուս կողմից
հենց ինքն է ըմբոստանում երկնային ու երկրային անարդար-
անքանների տիրապետություն դեմ, շահագործող ապրերբի, կաշ-
վածատերերի և անառականների դեմ, լկեղծների ու ճնշում-
ների դեմ։ Մի կողմից բանական մարդուն բարձրացնում է մին-
չև կենդանական աշխարհի ամենաբարձր անդիմանը։ Մյուս
կողմից նույն մարդուն դնում է վայրի էջերի ու ամեն տեսակ
հոշոտող ստոր դավանների շարքը, լայց այս աղաղակող հակա-
մեթյուններով հակադրելով բանաստեղծը վերջիվերջո ժխտողական
դիրք է բռնում չարագործ մարդու հանդեպ։ Նա նույնիսկ նոր-
դնում է այն արդանշտ, որ ծնել է իրն, անիծում այն ստիք-
ները, որոնք կերակրել են իսկու հիմնոտում է, թե ինչու այդ
քաղցր կաթի դոճատուն հիշն չեն կերակրել մարդով ու լեզվով
«Մյուսն զորովայն», ու երբեմնայն դիւ, աշխարհմ դասինգն, ող
դիեցուցին, ընդէր ու մարդ մահաւոյալ ընդ կաթինն ձգեցի,
և գրաւդ ոչ դառնաւ թուն իսն ընդ քաղցրութեան ջամբեալ մա-
ւոռչաւ...»։ Նարնիքուտ դոճատութեան այս մոտիվները խիստ
ազդեցութեամբ են թողել 12-րդ դարի աղանդաւոր գրող Երի-
կոր Մարաշցու վրէ։

[illegible]

նում են, ցուլի թեքը տեղից խախտվում, անմիջապես թափվում են, գեղեցիկ վանդակապատը հիմնահատակ լինում, տախտակամածի շարքերը իրարից բաժանվում են, ամուր մեխված բեռները տեղից դուրս են թռչում: Այս բոլորից հետո, նա խորասուզվում է ծովի հավիտենական խավար թաղավորության մեջ: Իսկ նավավարը ձեռքերը երեսին դրած սառսիկ ողբում է ծովի ակածուսի հորձանքների աղբեղութունից տաքութեամբ բեկորների մնացորդների վրա: Այս վարժարանի տեսարանը «Նարեկի» ամենաուժեղ էջերից մեկն է.

«Ուստի նաև ի բախմանէ
վայրենի ալեացն խորտակեցաւ:
Թեոցն ձեռնարկութիւն քայքայեցաւ,
կայմն ամբարձման ի կայից իւրոց խեցաւ,
Առաքատին թռչարան յանկարկատելի
ծուէնս պատանեցաւ...»*:

Սա մի սքաչելի պատկեր է, մի ունակիստական հուշիարահիկ նկարագրություն: Բանաստեղծն էլ իր արագեղագիտ խորությունը շատ նման է տարաբախտ նավավարին: Նա իր կյանքի լուսաշող ուղին կորցրած, չար ու խավարամոլ մարդկանցից խոցոտված, արցունքի գետեր է հոսեցնում: Նա ալետանջ հովերի բազմավտանգ ծիսանքից, ուժգին չարչարանքով հավիտենապես տագնապում է ծովի մեջ, կամ ձգվում է կատաղի ալիքների մեջ. ձեռքերն այստեղ-այնտեղ գցում:

Գրիգոր Նարեկացու անկումն ու հրաքափությունը, վախուսան ու միստիցիզմը, հոռետեսությունը, ինչպես մենք արդեն ասել ենք, պատահական ու սոսկ անձնական բովանդակություն չունեն, այլ կապվում են հայ վաղ աննեսանալի շրջանի հակասություններին հետ. «Պեսիմիզմը, չարին չհակառակվելը, «հոգուն դիմելը», մի գաղափարախոսություն է, որն անխուսափելիորեն երևան է գալիս մի այնպիսի դարաշրջանում, երբ ամբողջ հին կարգը «հեղաշրջվել է», և երբ այդ հին կարգում գաստիարակված, մոր կաթի հետ իր մեջ այդ կարգի սկզբունքները, սովորությունները, արագիցիաները, հավատալիքները ներծծած մասսան չի տեսնում և չի կարող տեսնել, թե որպիսին է «ձևավորվող» նոր կարգը, որպիսի հասարակական ուժեր և որոշակի ինչպես են «ձևավորվում» այն, և հասարակական

որպիսի ուժեր են ընդունակ փրկություն բերելու այն անհամար, առանձնապես սուր արհավիրքներից, որոնք հասուկ են բեկման դարաշրջաններին»*: Մեծ Լենինի այս գրույթը կարելի է կոնկրետացնել նաև Նարեկացու պեսիմիզմի վրա: Բանաստեղծը ապրում էր հայ կյանքի բեկման մի այնպիսի դարաշրջանում, ուր ֆեոդալական կարգերը գտնվելով իրենց ծաղկման վիճակում, միևնույն ժամանակ նրանց հիմքերը սկսում էին խաթրվել և ընչազուրկ էր դառնում շինական դասակարգը: Նա դժգոհ լինելով կղերա-ֆեոդալական կարգերից, մինչև վերջն էլ չմերձեց, թե ինչպես և ինչ ուժերով կարելի է փոխել այդ անարդար կարգերը, նա չէր էլ կարող մտածել այդ մասին, որովհետև նրա շրջանում բացակայում էր այդ կարգերը խորտակող զառակարգը: Այստեղից էլ առաջ են գալիս վախուստի և արարչին դիմելու անզուսպ գաղափարները: Սակայն եթե դիտենք պատմականորեն, Նարեկացու պեսիմիզմը իր բովանդակությամբ տարբերվում է Տոլստոյի միստիցիզմից: Տոլստոյականությունը, որպես չարին չհակառակվելու նոր ավետարանական ուսմունք, ինչպես Լենինն է ասում, 19-րդ դարի վախճանական թվականներից սկսած մինչև 1905 թ. բուրժուազիա-մոկրատական հեղափոխության նախօրյակի նահապետական դյուզացիական թուլության արդյունքն էր. հետևապես նա, գրություն ունեցող պրոլետարական հեղափոխության ուսմունքի՝ Մարքսիզմի համեմատությամբ ամբողջովին ունակցիոն էր՝ հետագիմական: Իսկ Նարեկացին ապրում էր միանգամայն այլ էպոխայում, ուր չկար պրոլետարիատ:

Էնգելսը «Գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում» նշանավոր գրքում գրում է. «Ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված հեղափոխական օպորտյունիստի նկատմամբ է ամբողջ միջնադարի բնթաղում: Նայած ժամանակի պայմաններին, նա հանդես է գալիս մերթ իբրև միստիկա, մերթ որպես բացորոշ հերետիկոսություն, մերթ որպես գինված ապստամբություն»*: Էնգելսի այս նշանավոր մտքերի տեսանկյունից ելնելով պետք է արժեքավորել «Նարեկը» և Նարեկացուն «Նարեկի» բովանդակությունից երևում է, որ նրա հեղինակը ժխտում է մարդու և

* Լենին—«Ընտիր երկեր», հատ. 6-րդ (հայերեն):

** Էնգելս—«Գերմանական դյուզացիական պատերազմը», էջ 47, Կոստ-հրատ, 1934:

* «Մատենան ողբերգութեան», բան Ին:

աստծու միջև միջնորդի գերք: Յարաքանչյուր մարդ ինքը
անմիջապես, անմիջ հորդոր գեմքիս պետք է կնազմի աստծու
հետ: աշխարհի գեղարու հոգևոր դասը գտնուեմ է մի տեսակ
կայքի աղիք, որից պետք է աղատվել: Նարեկացու անստման
միտակցիզմը անստմանական հրեայից էր 10-րդ դարի կազմա-
ծարձրական Հայաստանում, որովհետեւ նա ազդված էր հայկա-
կան ֆեոդալիզմի և եկեղեցու պեմ: Բանաստեղծի փառապար
սելարանից մի տեսակ ըմբոստություն էր ախրող կարգերի դեմ:
մի տեսակ ապստամբություն արտահայտություն ու բազմա, որն
ունի առաջադեմական բովանդակություն և ամբողջական կապ-
ված է թոնդրակացիների շարժման հետ (սյուրիզիական ապս-
տամբությունների):

4

«Նարեկի» ամենահուզիչ ու ցնցող պատկերներից մեկը
էր գրվածն է, որտեղ բանաստեղծը մեծ մարտնչությամբ
պատկերում է իր մանկան ու թաղման տեսիլները, առնասարակ
կյանքի և մահվան աղբյուրների պոռթկում: Նարեկացին «Մատ-
եան Ողբերգության» տարբեր գրվածներում մահը ամենասար-
սափելին է համարում՝ մարդու համար և ինքը տերևի նման
դրդում է նրանից: Երբեմն էլ ինքն ինքն արդեն պատկերաց-
նում է մեռած, մի անկնդան դիմել: Նրա սոսնձի, լեզուս պա-
պանման է, կաշկադիս են հեղինակի ձուրերը, լեզվի են ան-
գամները, սառած շրթունքները կրար են հովի, «արցունքներով
լցված լույսի լիճը» (աչքերը) ջամբանք չեն գործում ձայն տվող
քնարները» (ականջներ), «մարմնի մշտադադ թափանցիկ պատու-
հանների մուտքը» (դպարտաններ) փակվել: Մի խոսքով առած,
նա դարձել է կատարյալ անշարժ տանտակ կամ հասարակ կոնդ:
Մեղգա արձանի է նման մեռածի անխոս պատկերը: Ընդհանուր
ստմամբ, նա մի ողորմելի տեսարան է ներկայացնում՝ «լալիք
կերպարան, եղիելի դեմք, ցամքած խոտ, դարձանային թափ-
ված ծաղիկ, մարած մի լալտեր»: Նրա սիրտը խոտան է դար-
ձել, մարմինը՝ թափացած, փոքր լուծված, հոգերը՝ իրարից բա-
ժանված: Թաղված աղտեղություն է՝ անարգված, կմախք և ոտ-
նակոխ դարձած ամենքի...»: Անա Նարեկացու կյանքից հիտո-
թափվելու պատճառներից մեկ ուրիշը՝ լանսկանություն ունե-

ցող բարեձև մարդը այժմ մի աղտեղություն ու դարձելի կույա-
է դարձել:

Կյանքի և մահվան տրագիկան գեղեցիկ պատկերներով
տվել է նաև 16-րդ դարի գրող մեծատաղանդ Դրեգոր Աղթա-
մարցին: Նա «Յամէն առաւօտ և լոյս» բանաստեղծության մեջ
պատկերում է մարդու մտքի անստման երկարությունը և նրա
կյանքի կարճությունը: Մարդը ահաբիզ ու ստեղծագործող արա-
րած է: Նա այդի է տնկում և դարդարում այն ամեն տեսակ
ծառերով ու ծաղիկներով, որտեղ «Յամէն առաւօտ և լոյս» բը-
րուրը դալլալում է իր վարդի սիրը: Այգեգործը շատ հեռավոր
տեղերից, գետերից ու սարերից, քար, փուշ ու ցիխ է բերում և
ցանկապատում է իր նորատունկ այգին, զանազան տներ ու ավա-
զաններ է շինում, քաղցրահամ ջուր բերում, նոր «տնիկ» է
տնկում, խաղողի թիներով ծածկում այդ չքնաղ այգին, հնձան
է շինում, կարասներ կարմիր գինով լցնում: Մի խոսքով, այ-
գին այժմ կատարյալ դրախտավայր է դարձել, փում է վայելի
աշխատանքի արդար քրտինքով ձեռք բերած կյանքի բարիքնե-
րը՝ խմել անուշ գինին և ճաշակել սիրտ քաղցրությունը, ինչ-
պես ստեղծել ու վարդը հաց պահել մահվան ողբականը իր
ամբողջ հասակով կանդնած է նրա առջև: Նա հոգեկան տաճա-
րով է լցված, որովհետև սիրում է աշխարհը և չի մեղացում: Դուրս
գալ իր դրախտանման այգուց, ինչպես լեզվի ձայնում մայր լեզվի
մեկն չիմ տների կեսը և լոյս:

Այս խոսքում աշխարհը

Այս ուրախարար տեղում

Եւ այս նորաշէն տներում...»:

Իզուր է բանաստեղծի բողոքը, ընտելյան անխախտի
օրենքը անհնաբին է փոխել: Մահը ամենագոր է: Նա հարուստ
ներին և աղքատներին, թագավորներին և հյուսաններին, ազ-
նովականներին և շինականներին, ձորտերին և կավածատներին,
տոնտրականներին և արհեստավորներին, գիտուններին և աղետ
ներին հավասարապես ենթարկում է իրեն: Աշխարհում իշխա-
նությունը, հարստությունը, աղքատությունը, ոսկին, զանձն ու

* Կ. Կաստանյան-Չերգոր Աղթամարցին և իւր տաղերը, էջ 92,
Թիֆլիս, 1898:

գաւհը դրանք բոլորն էլ անցողիկ են: Անմահը բարի գործն է՝ միայն, բանաստեղծութիւնը, արվեստը, գրականութիւնը, հիշատակը: Այս հարցերի շուրջը Գրիգոր Նարեկացին և Ալթամարցին ունին տարբեր մտտեցումներ:

«Ծաղիկունքն վերացան յայգոյս,

Վարդն թափաւ իմ այգոյս:

Ցանկն քակեցաւ յայգոյս:

Ան առ ելայ այգոյս»:

Ինչպէս տաղի վերջից երևում է, Ալթամարցին մահից հետո ամեն ինչ դատարկ է համարում, ունայն: Իսկ Նարեկացու մոտ հակառակն ենք տեսնում:

«Եւ թէպէտ վախճան ընկալայց իւր դմաացու,

Այլ յարակայութեամբ բանի աչսր սոփերի՝

Գրեցայց կենդանի...»*:

Իսկ ինձ եղիցի պատգամս այս բանի

Արձան փորագրեալ ամենևին անեղծանելի,

Որ փոխանակ իմոյ եղիւրոյս անձին մահացուի՝

Անդադար հնչմամբ հեծութեան լալոյ

Առանց լոկոյ միշտ աղաղակէ...»*:

Բանաստեղծը իր «պատգամը» գրել է բոլոր հոգիներէ բժշկութեան, հանցանքների քափութեան, ամեն տեսակ «մեղքերի թողութեան» և այս կյանքի պայքարի մասնակցողների հոգիների փրկութեան նպատակով՝ շատերին իբրեւ աղոթագիրք, շատերին էլ բարի խրատներ տալու «մի ոսկի» Մատթան: Ահա թէ ինչու դարեր շարունակ հայ հանձարեղ ժողովուրդը նրան համարել է իր փրկութեան ապավինը, իր առաջին բժշկարանը: Նարեկի մեջ են գտել իրենց մտքի անգործութիւնը՝ բոլոր լքված ու կյանքից հիասթափված հոգիները, բոլոր ըմբոստներն ու ֆեոդալական կարգեր ժխտողները, միջնադարյան խավարամո-

* Եվ թեպէտ մեռնեմ որպէս մահկանացու այս գրվածքով հարապու-
թյամբ թող կենդանի մնամ («Նարեկ», գրվագ) ԶԶ:

* Իսկ այս խոսքի պատգամը՝ մի փորագրած արձան Քող լինի ինձ համար, միշտ անեղծ մնալու սահմանված, որ իմ մահկանացու թշվառ ան-
ձի տեղ լացի հեծեծանքներով անդադար հնչի և առանց լոկոյ միշտ աղա-
ղակէ... («Ողբերգութիւն», բան ԿԶ):

լութեան դեմ պայքարող օղորդիչի տարրերը, ջերմեռանդ հա-
վատացյալներն ու ազանգավորները: Դարերի ընթացքում, «Նարե-
կից» հոգեկան մեծ հաճույք են ստացել վարդապետներն ու գիտ-
նականները, կրօնական գործիչներն ու աշխարհականները, գրա-
գետներն ու անգործականները, հավատացյալներն ու անհետնե-
րը: Նարեկացու փափաքը կատարված է: Նա իր «Նարեկով» դա-
րերի ընթացքում կենդանի է մնացել և կմնա, քանի գոյութիւն
կունենա մարդկային:

Մարգարէ թան լաւի հիշատակ թողնելու գաղափարներ ար-
ծարծել են շատ այլ բանաստեղծներ՝ Ֆրիկը, Կոստանդին Եր-
զնկացին, Թլկուրանցին*, Քուչակը, Սայաթ-Նովան, Պետրոս
Դուրյանը, Թումանյանը և ուրիշներ: Հատկապէս վերջին եր-
կուսը այդ գաղափարները գեղարվեստական խոր պատկերներով
են տվել: «Եթե տօգույն մահու հրեշտակը» իր անհուն ժպտով
իջնի Դուրյանի առջև, դարձյալ նա իրեն կենդանի է համարում,
եթե նրան «պատանի մեջ փաթաթեն», դնեն սև դագաղը և
տիուր կոչնակը հնչի ու դագաղը առնի իր համբ քայլը՝ էլի նա
կենդանի է: Կամ էլ չէ, «Եթե անգամ հարգարեն» նրա հողա-
կույտը «և հեծեծմամբ ու սգալէն» իր «սիրելիները բաժնովին»
իրենից՝ դարձյալ նա կենդանի է: Իսկ եթե նրա հողակույտը
երկրի մեկ խորշում մնա աննշան և իր «հիշատակն ալ թառա-
մի», այն ժամանակ արդեն նա կմահանա:

«Իսկ աննշան եթե մընա

Երկրի մեկ խորշն հողակույտն իմ,

Եվ հիշատակս ալ թառամի,

Ահ, այն ատեն ես կը մեռնիմ»:

Այսպիսով, ըստ Դուրյանի, մարդ կարող է անմահ մնալ
միայն իր բարի հիշատակով: Սա միանգամայն առողջ տեսակետ
է: Հիբալի ինչ կլինեք կյանքը, եթե մարդը չունենար հիշա-
տակ թողնելու ձգտումը: Այն ժամանակ բանական մարդը
կդառնար գատարկամիտ և աննպատակ, որ շատ քիչ բանով
կտարբերվեր մյուս կենդանիներից:

Անց են կենում սեր ու խնդում,

Գեղեցկութիւն, գանձ ու գահ,

Մահը մերն է, մենք մահինը,

Մարդու գործն է միշտ անմահ:

* Թլկուրանցին իր տաղերից մեկում գրում է.
«Ձեռս փտի ի հող դառնայ
Գիրս յիշատակ առ ձեզ մնայ»:

Թուժանյանի այս խոր, փրկագործությունը արդեն ամբողջ-
 օրովն սուրբեկտիվ իդեալիզմի հակադրություն է: Բանաստեղծը
 բողոքովին չի երկնչում մահվան սարսափից, այլ արհամարհում
 է մահը: Ամեն ինչ ենթակա է փոփոխման, սա դիալեկտիկ
 մտածողություն է, նյութը իր շարժման պրոցեսումն է գտնե-
 վում՝ ծմնոր մերն է, մենք մահինը...»: Բայց յուրաքանչյուր
 մարդու հանրագույն գործը մնայուն է ու անմահ:

5

Շատ ուշագրավ է Գրիգոր Նարեկացու պատկերած դժոխքի
 տեսարանը և առհասարակ չարություն հակացողությունը: Նրա
 նկարագրած դժոխքը մի զարհուրելի տանջարանի վայր է,
 որից հավատացյալ մարդու հոգին կարող է անից սարսափահար
 լինել:

Բանաստեղծի հակացողությամբ չարությունն անողորմ ու
 թե՛ անսովոր է, այլ բանասարկու ստատանան, որ երբեմն դեռ
 կերպարանքով է հանգնա գալիս, երբեմն դանազան գարշելի
 հրեշներ, իսկ երբեմն էլ աներևույթ մի ոգու: Մատանա-
 ները մի ժամանակ բարի հրեշտակներ են եղել, սակայն
 իրենց հեռախոտություն և անձնական շահերի համար հեռացել
 են բանականությունից, հակադրվել են աստծուն և վերջինի
 կողմից երկնքից վայր են ընկել: Իրեն չարագործ ոգիներու
 Ահա թե ինչու նրանք հանույադ հետևում են յուրաքանչյուրի
 քայլին, աշխատում են որսով ամեն մի անմեղ մարդու, շեղել
 նրան ճշմարիտ ճամբից աստծու դեմ դուրս բերելու համար:
 Աստվածը բանականության ու բարություն մարմնացումն է, իսկ
 սատանան չարություն, որոնց միջև գոյություն ունի անհաշտե-
 լի պայքար:

Մարդը հենց սկզբից, ստեղծված է ազատ: Նա պատկիվ չէ,
 այլ ստեղծարար և ակտիվ արարած է, որը մյուս բոլոր հանե-
 րին իրեն է ենթարկում: Նա ունի բանականություն: Մարդը
 ազատություն վայելելով, շատ անգամ կարող է աստծու կամքը
 կատարել, երբեմն էլ հեշտությամբ՝ խարվել սատանայի մեքե-
 նայություններին: Նա և բարի է, և չար, և կարող է ընթանալ
 կյանքի իսկական ճանապարհով, և՛ ընդհակառակը...:

Չարի և բարու պայքարը ոչ միայն գոյություն ունի իրա-
 կան կյանքում այլև հանդերձյալ աշխարհում: Բայց վերջիվերջ

չարը կործանվում է և բարին հաղթանակում: Աստվածը իր հզո-
 րությամբ Չախջախում է չարագործ վիշապի (սատանայի) դու-
 խը և ազատություն բերում սանդարամետում տանջվող բոլոր
 մեղավորներին:

«Ես ձայն գառիւծուն ասեմ՝
 որ գոչէր ի քառաթեկն,
 Ի քառաթեկն գոչէր,
 ձայն առնէր ի սանդարամետսն:
 Սանդարամետ այն ի դող եղեալ
 սատանէր ի ձայնէն անեղ:
 Ահեղ ձայնս որ ես լուայ,
 սա քակէ դամուրս որ ունիմ:
 Չամուրս իմ քակել կամի,
 գերիլոցն առնել գերէդարձ:
 Գերեացն երանի ապիմ՝
 որ եղեն ի յառն առիւծուն,
 Ի յառն առիւծուն եղեն՝
 ալ չունին ակն տանջելոյ,
 Ակն տանջելոյ չունին՝
 ակն ունին անանց պսակին,
 Պսակ բոլորեալ առնուն
 յառիւծէն յանձան արքայէն:
 Փառքս փրկողին տացուք,
 որ փրկեաց զգերեալսն ի բանտէն*:

Այսպիսով բանաստեղծը հավիտենական ոգին նյութակա-
 նացրել է: Նա իր խաբակտեղով զբաղան է, մի կատարյալ ա-
 մենի առյուծ է, որի անարկու ձայնից բացվում են սանդարա-
 մետի փակ դռները, սարսում են սատանաները և խավար բան-
 տից փրկվում են բոլոր տառապալիները: Այս սիմվոլիկ պատ-
 կերը չափազանց ուշագրավ է այն տեսակետից, որ վերացական
 հանդերձյալ կյանքը նկարագրված է իրական եղանակով: Սա-
 տանան բացասականության ամբողջության մարմնացումն է և
 առաջադիմության ու բանականության թշնամի: Նրա իշխա-
 նությունը հիմնված է տգիտության և չարամոլության վրա,
 ապա սրանից էլ կարելի է եզրակացնել, որ բոլոր նրանք, որոնք
 հեռանում են բանականության սահմաններից և կատարում են
 այս կամ այն չարագործությունը, պատկանում են սատանանե-
 րի դասին:

Ընթերցողին թվում է, թե Նարեկացու ողբերգության
 հանգույցը լուծվում է, բայց ընդհակառակը: Վերևում մեջ բեր-

* «Մատենագրութիւնք», Վենետիկ 1840:

ված բանաստեղծությունը Նարեկացին գրել է հրիտասարդ հասակում, երբ բանաստեղծը կյանքի նկատմամբ լավատես էր, երբ նա հավատացած էր, որ վաղ թե ուշ չարը կկործանվի: Իսկ իր կյանքի վերջում, նա տեսավ, որ չարը իշխում է, հենց դրա հետեանքով էլ՝ ընկավ խոր տրագեդիայի մեջ...

Նարեկացու այս մոտիվները հետագայում շատ է զարգացնում հուշակալոր քնարերգու Թորիկը, ըստ որի սատանան նույն-իսկ գոյություն չունի, այլ դա հենց չարագործ մարդն է.

«Ջարբն քո կամաւ գործես,
Զսատանայ պատճառ դու գրնես,
Եղբայր, քեզ երդուքն տամ,
Սատանայ դու Երբ տեսել ես:
Նամ, թե քնչ դերպ ունի,
Կամ ի յում քերնէ լսել ես.
Իսկ գմիտքդ սատանա դուրես,
Ի յաշխարհս ի շուռ կու ածես...»^{*}

Թորիկի մոտ արդեն հարուստի պաղտիւնը ձևական է: Նրա պատկերացրած դժոխքում տանջվողները բոլորն էլ իրենց մարմինը հավի մսով և ամեն տեսակ համեղ խորտիկներով ու ընտիր խմիչքներով «բռած» անխիղճ վաշխառուները, կալվածատերերն ու հարուստներն են, որոնք ճորտ գյուղացիներին ու բոլոր աշխատավորներին անզուսպ կերպով շահագործում, տանջում ու չարչարում էին: Նրանք ազդատներին չէին կերակրում, բաժին չէին տալիս, կամ «թէ տային կոտոր, որ շներն զինքն չուտէին...»: Նրանք այժմ զրկվել են իրենց հարստությունից, փառքից, իշխանությունից, աթոռից. այլևս չունեն «ոչ ոսկի կապայն, որ ծառայքն ի թեւն առուին» և ոչ էլ փափուկ անկողին: Ջլան նաև նրանց «ամեն ճորտեր, որ կանչեն անուշ պարտնին...»: Նրանց այժմ տանջում ու չարչարում են «մեղաց որդուք», որոնք ամեն ժամ և ամեն բոլոր սպասում են նորանոր չաղելի որսերի, որոնց գլուխն ու փորոտին խաշ գնեն և մարմնի փափուկ մասերից պատրաստեն խորոված.

«Կասես թէ երբ գայ մեր ծնողն,
Որ մենք ուտենը անուշ խաշու.
Գլուխն է գեր ոտքըն փափուկ»

Անգամ աղէկ է խորվելու:
Միրտն ու սակտոն և փորոտին
Թանձր է պատել գէր ճրագու,
Բըսած հաւով է սնուցած,
Անու գինի տայր խըմելու:
Զմարմինն անուշ բըտէր յերակ,
Զունէր կասկած յայս տեղս դալու:
Աղքատըն դայր մերկ ու քաղցած,
Բաժին չըտայր իսկի հագու...»^{*}

Թորիկի բողոքը աստծու դեմ՝ միանգամայն բացահայտ կերպով է հանդես գալիս: Նա նույնիսկ իր բանաստեղծություններից մեկում խարազանում է արարչին այն բանի համար «թէ է՞ր լինի, որ զամէն հաւասար չէ զուգած...»:

Նարեկացու «Ողբերգություն» մեջ սոցիալական բողոքը թաղնված է հանդես գալիս, իսկ Թորիկի մոտ՝ բացահայտ:

6

Գրիգոր Նարեկացու «Մատենա ողբերգութեան» պոեմը քաղկացած է 95 դրվագից: Առաջին դրվագի վերնագիրն է «Ի խորոց սրտից խօսք ընդ աստուծոյ»: Իսկ մյուս բոլոր պոեմների՝ «Վերատին յաւերած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն ազերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ աստուծոյ»: Այս ընդհանուր վերնագիրը շատ սազական ու ներդաշնակ է գրքի ներքին բովանդակությանը, որովհետև նրա յուրաքանչյուր դրվագը, նույնիսկ ամեն մի տողը կրակով ու բոցով է գրված: Նարեկացու թախծությունն է ողբախառն հեծածանքների կուտակումները կարկի է համեմատել անձայնածիր ծփացող ծովի անհամար կոհակների հետ, որոնք մերկահագեղ տաղնապով և անհանդարտ հորձանքներով անվերջ ու անվերջ ծփում են...: Մյուս կողմից վերոհիշյալ վերնագիրը ցույց է տալիս մի կարևոր փաստ՝ հեղինակը «Մատենա ողբերգութեան» մի դրվագը մյուսի անմիջական շարունակություն է համարում, որոնք մի մոնումենտալ երկի առանձին մասեր են կազմում: Իսկ երևում է նաև «Նարեկի» հեղատակարանում արտահայտված հետևյալ խոսքից. «Ստոյցիս հիմնեցի, կառուցի, կարգեցի, կուտեցի»:

* «Բան աստեղծություններ», էջ 157, կազմեց Մկրտչյան, Երևան, 1941:

* «Բանաստեղծություններ», 16, 17, 18 և 22-րդ տաղերը, Երևան 1941 թ.:

արձանացուցի, դիզի, բարդեցի, կացուցի, ցուցի, հաստատելով ի հրաշակերտութիւն միազոյ իրի զբաղմաստեղնեան դրուադս գրու-
թեան այսմ սոփերի, արգասաւորի»։ Այստեղից պարզ երևում է նաև Նարեկացու բանաստեղծական արվեստի հետաքրքիր տես-
սությանը։ Յուրաքանչյուր գեղարվեստական գործի մեջ պետք է լինի իրար ներգաշնակ կերպով կապակցված մասերի մի ամ-
բողջութիւն, որոնք բացահայտելու են սովյալ երկի հիմնական նկարագիրը, գաղափարը, նպատակը, տենդենցը, գլխավոր իդեոն-
կամ բովանդակութիւնը։ Բանաստեղծական երկի նպատակը պետք է լինի ոչ թե սոսկ իրերի և անցքերի շղափելի արտա-
քինի արձանագրումը, այլև նրանց առնչութիւնների, նրանց կա-
խումների առնչութիւնը։ Նարեկացու գեղարվեստի այս փիլիսո-
փայական մոտիվները շատ ուշ հանդես եկան եվրոպական գրա-
կանության մեջ*։

Նարեկացին ձևի հանճարեղ վարպետ է։ Նրա ստեղծագոր-
ծության մեջ ձևն ու բովանդակութիւնը ներգաշնակ են։ Լեզվի մեջ նկատվում է բառակառուցումների առաքութիւն, որը չի կարելի բացատրել արաբերենի ազդեցութեամբ։ Նարեկացին ու-
նենալով խոր ապրումներ և համամարդկային ծով զգացմունք-
ներ, չբավականացավ իր նախաշրջանի լեզվական անսահման հարստութիւններով, որոնք դարերի ընթացքում մշակված էին պատմագրության կրոնական երգերի, ճառերի, ատենախոսու-
թյան, մեկնութիւնների, մաղթանքների, զանազան աղոթքնե-
րի, թերթերի և այլ գրական ժանրերի պահանջների համա-
ձայն։

Նա որպես համաշխարհային մեծագույն հանճարներից մեկը, կարողացավ բազմաթիւ նորանոր բանաստեղծական դյու-
տեր անել, ստեղծեց միանգամայն նոր, ինքնատիպ պոետական լեզու, որը հարուստ է ինքնաստեղծ դարձվածքներով, բազմա-
հոմանիշ, նույնանիշ բառերով, ժողովրդական հիպերբոլի նրբին պատկերներով, ածականներով, անթիվ կոկիկ նախադասութիւն-
ներով, բանաստեղծական թեմատիկ խոսքերով, պայծառ ու վճիռ ունեւորով ու էպիտոններով, ճարտասանական անթիվ ու անհամար խոսեւածներով և հազարավոր նկարազարդ մարդու հիշողութիւն-
մեջ մեխվող գեղեցիկ պատկերներով։ Նարեկացին ավելի շատ

* Նարեկացու ստեղծագործութիւն էսթետիկական այս մոտիվները առա-
ջին անգամ արժեքավորել է ակադեմիկոս Մ. Աբեղյանը։

բառեր ու բառարմատներ է գործածել, քան հայ գրողներից որեւէ մեկը։ Ահա նրա լեզվի բառակառուցման գաղտնիքներից մեկը։ «Նարեկը արեւելոյթիւն մըն է, հոգեկան վրդով մըրիկ մը և արեւելոյթիւն մը՝ ուր բառերն ու կշռութիւնները արեւնե-
րու բախումին չափակցութիւնը՝ անոնց ինքնակործման շա-
շումները՝ անոնց իրաբանալած խաղացքն ու անկումները ու-
նին»*։ Բնականաբար իր մեջ այսպիսի հոգեկան մըրիկ և արե-
կոծ զգացմունքներ պարունակող գիրքը պետք է պահանջել համապատասխան ձև։ Ահա Նարեկացու բառակառուցման երկ-
րորդ գաղտնիքը, որ կապ չունի ոչ արաբական և ոչ էլ այ-
օտար շեղումներից մեկն ու մեկի հետ։

Ծով զգացմունքների, զարդարուն պատկերների, բառակա-
ռուցումների և հոգեկան մորմոքների տեսակետից, մենք մի ընդհանուր բան ենք տեսնում։ Գրիգոր Նարեկացու, Նզիշի և Մաշտոցի Սրբովանի ստեղծագործութիւնները միջև չենց այս նմանութիւնները ապացույց են այն բանի, որ Նարեկացու ստեղծագործութիւն մի շարք առանձնահատկութիւնները մեր քննադատական գրականութիւն մեջ սխալ են մեկնաբանված քննադատական գրականութիւն մեջ սխալ են մեկնաբանված վերը հիշված հեղինակները ապրել և ստեղծագործել են միան-
գամայն տարբեր էպիստաներում, որոնց գեղարվեստական եր-
կերը անպայման դարաշրջան կազմող գլուխ գործոցներ են հանդիսանում։ Հայ բանաստեղծութիւն հանճարեղ դեմքերը՝ արտացոլելով դարաշրջանների ոգին՝ չեն կարողանում գտնել պատշաճ բայեր՝ իրենց ներքին արագիկ ապրումները դրսևորե-
լու համար։

Նզիշի մոտ իշխողը քաղաքական լիբիզմն է, որն իբրև բու-
վանդակութիւն պահանջում է ներգաշնակ ու կուտակված թանձ-
րացական ձև։ Նույնը կարելի է ասել Սրբովանի մասին։ Բառա-
կառուցումներ գոյութիւն ունեն հաւ Ագաթանգեղոսի, Հովհան կուտակումներ գոյութիւն ունեն հաւ Ագաթանգեղոսի, Հովհան Մանգակունու և այլ կլասիկների ստեղծագործութիւնների մեջ, որոնց շրջանում արարական ազդեցութիւն մասին խոսք լինել չէր կարող։ Դա հայ լեզվի ներքին հատկութիւններից մեկն է, նրա հարուստ բառապաշարի հետևանքը։

Նարեկացին հայ մեծ ժողովրդի պարծանքն է, մեր գրա-
կանութիւն Սրարատը։ Նարեկացին իր համամարդկային գա-
ղափարներով, բանաստեղծական կախարհիչ պատկերներով միշտ
կհուզի իր ընթերցողներին։

* Մեծարենց—«Երկերի լիակատար ժողովածու», էջ 268, Պետհրատ։

Վր բոլոր նարեկացիներն, ինչպես մենք արդեն ասել ենք՝
 մենք Խորենացու հետևողականությամբ սուր կերպով քննա-
 դատում է իր էպիսկոպի ամեն տեսակ աշխատակալությունները
 Խորազանում է վաշխառուներին, ձրիակեր լիշխաններին, կաշա-
 ոակեր դատավորներին, ռզեկործան թագավորներին, խավարա-
 մոլ հողերականներին և ամեն տեսակ հանցանքներ ունեցող
 մարդկանց։ Հրապարակի վրա է դնում մարդու ընդհանուր պա-
 կասությունները՝ անմարդասիրությունը, քսությունը, քծնանքը,
 գծունությունը, ազիությունը, խավարամոլությունը, գավաճա-
 նությունը, ստախոսությունը, մարդասպանությունը, անբարո-
 յականությունը և այլն։ Միև խոսքով՝ հայ մեծահանձար բանաս-
 տեղծը տակավին եվրոպական գրողներից շատ դարեր առաջ
 արտահայտել է ունեականի շրջանի համամարդկային գաղա-
 փարները։

Գրիգոր Նարեկացին գրական ասպարեզ է մտել մեղանից
 մոտավորապես 980 տարի առաջ, երբ «բեռլինցիների նախնիքը՝
 վելատարները կամ վելցերը գեո 10-րդ դարում ուսում էին ի-
 րենց ծնողներին...»*։

Գրիգոր Նարեկացին իր նախորդ շրջանի հայ գրականու-
 թյունը հասցրեց ավելի բարձր աստիճանի, ստեղծեց նոր գրա-
 կան դպրոց։ Նրա բանաստեղծության գծած ուղիով ընթացան
 մեր հետագա տաղերգուներն ու բաղամարիվ այլ գրողները՝ Ներս-
 ես Շնորհալին, Հովհան Իմաստասերը, Գրիգոր Մարաշեցին,
 Կոստանդին Ներսիսյանը, Ֆրիդլ, Թիկուրանցին, Գրիգոր Աղթա-
 մարցին, Նահապետ Բուշակը, Սայաթ-Նովան, Պետրոս Դուրյանը,
 Մեծարենցը և ուրիշները։

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

1

Ներսես Շնորհալին գրական ասպարեզ է մտնում հայ հա-
 սարակական կյանքի մի շտեմնված աղմկալի, անհանգիստ էպո-
 խայում, երբ մեր հայրենի երկիրը «կտոր-կտոր» լինելով՝ կորց-
 նում էր իր անկախությունը։ Նրա արևելյան մասը գրեթե ա-
 մայի էր դառնում՝ սկզբում արաբական և հունական, իսկ վեր-
 ջում սելջուկների քայքայիչ արշավանքների հետևանքով։

Տակավին Արշակունիների թագավորության անկման և
 Բագրատունիների վաթորկալի տիրապետության շրջանում, հայ-
 երը շարունակ կեղեքվելով արաբին բոնապետությունների
 կողմից, հետզհետե թողնում էին իրենց հանդն ու արտը, հայրե-
 նի հողն ու ջուրը՝ դաղթում Կիլիկիա և այլ երկրներ ու բնա-
 կություն հաստատում Տավրոսի բարձրությունների վրա, որտե-
 ղից 12-րդ դարի վերջին նրանք աստիճանաբար ձնշելով
 հույների դիմադրությունը, քաղաքական տիրապետություն
 ձևեք բերին՝ հիմք դնելով Ռուբինյաց հայտնի հարստությա-
 նը։ Այսպիսով, մի կողմից քայքայվում էին Արևելյան Հայաս-
 տանի կուլտուրական օջախները՝ Մանիկ, Արծն, Կարսը և այլն,
 մյուս կողմից Կիլիկիայում առաջ էին գալիս նորերը՝ Տարսոն,
 Սիսը, Անարզաբան, Ատանան, Մարաշը և ուրիշ քաղաքներ։

Փոխանակալին անտեսության ծաղկումը Կիլիկիայում
 առաջ է բերում դասակարգային սուր հակասություն՝ շահագոր-
 ծող և շահագործվող մասսաների միջև. այլ խոսքով ասած, աշ-
 խատավորության դրությունը քանի գնում վատթարանում էր,
 իսկ հարստությունը կուտակվում էր պարապիտ վաճառականնե-
 րի ու ֆեոդալների ձեռքը։ Ահա թե ինչու գյուղացիական շար-
 փուկները իրենց հողն ունեին նաև Կիլիկիայում։

Մի կողմից արտագրողական ուժերի զարգացումը, մյուս

* Էնգելս—«Բնության դիալեկտիկա», էջ 86, Երևան 1936»

կողմից գյուղացիական շարժումներն իրենց բարերար ներդր-
ծությունն են թողնում արվեստի, գրականության և բնագիտության
կուլտուրայի ծաղկման ու աշխարհականացման վրա:

12-րդ դարը մեր կուլտուրայի բեկման շրջաններից մեկն
է: Այդ շրջանումն են ասպարեզ մտել մեծագույն գրողներից և
պատմաբաններից շատերը՝ Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբ-
րոնացին, Մատթեոս Ուտայեցին, Սամվել Ներցը, Մխիթար Հե-
րացին, Մխիթար Գոշը և ուրիշները:

Բացի գրական բարձր պրոդուկցիայից, 12-րդ դարը նշա-
նավոր է նրանով, որ այդ ժամանակշրջանում աշխարհիկ, խո-
սակցական լեզուն աստիճանաբար մուտք է գործում թե՛ դե-
ղարվեստական, թե՛ իրավաբանական, և թե՛ առհասարակ գիտա-
կան գրականության մեջ, իսկ Ռուբինյաց թագավորության
օրերում դառնում է պետական պաշտոնական լեզու: Այսպիսով
հայ գրականությունը ապրում է իր 2-րդ ոսկեդարը:

Ներսես Շնորհալու ծննդյան ճիշտ թվականը մեզ հայտնի
չէ: Չամչյանն բնորոշում է, որ նա պետք է ծնված լինի 1098
թվին Մով կոչված գյուղում (Կիլիկիայում), իսկ Զարրանալյա-
նը, Առնոդ Ալեշանը և ուրիշները այդ թիվը մի քանի տարով
հետաձգում են:

Շնորհալին Գրիգոր Մաղխաբոսի թոռն էր, որը հսկայա-
կան հարստության, հզոր իշխանության և կրթության տեր մի
մարդ է եղել: Նա շատ լավ գիտեր ինչ միայն ընտիր հայերենը,
այլ և ասորերեն, հունարեն և ուրիշ լեզուներ, որոնք նրան
հնարավորություն տվին ծանոթանալու Պատմի փիլիսոփայու-
թյանն ու մաթեմատիկական բարդ գիտություններին: Նրա գի-
տական ու թարգմանչական ծառայությունները մեր գրականու-
թյան մեջ հսկայական են, դրել է 80-ից ավել ինքնուրույն ի-
մաստասիրական, խրատական և քաղաքական բովանդակությու-
ն ունեցող զանազան թղթեր, նամակներ, չափածո բանաստեղծու-
թյուններ և այլ գործեր:

Ներսես Շնորհալին իրեն հայտնի Պահլավունյաց տոհմից է
համարում.

«Ի յիշատակ բարեաց հոգւոյ
Բարեպարիշտ ծնողաց մերոյ,
Յաղգէն գոյով Պահլաւունոյ
Համատոհմից Արշակունւոյ»*:

* «Բանք չափաւ». էջ 226, Վենետիկ, 1830:

Ներսես Շնորհալին՝ հոր մահից հետո (1111) իր դաստիա-
րակությունն ու կրթությունը ստանում է Սև լեռների մի վան-
քում՝ Ստեփաննոս վարդապետի հսկողության տակ, իր անդրա-
նիկ եղբոր Գրիգորիոսի հետ միասին: Նա 18 տարեկան հասա-
կում դառնում է քահանա, իսկ հետո եպիսկոպոս ու կաթողիկոս:

Մերձավոր շրջանի նշանավոր գրող Ներսես Լամբրոնացու
վկայությամբ Շնորհալին իր շրջանի ամենազարգացած և ամե-
նախելոք մարկանցից մեկն էր, որը չնայած ուրիշների նման
չի ունեցել հունական կրթություն, բայց իր էպոխայի հասկացո-
ղությամբ տիրապետում էր գիտության և գրականության հիմ-
նական սկզբունքներին: Շնորհալու քաղաքական, կրոնական ու
գրական գործունեության և նրա փիլիսոփայության վրա հետա-
գայում իր պատմության գրքում երկար կանգ է առնում Կիրա-
կոս Գանձակեցին (13-րդ դարի պատմիչ), որը նույնպես շատ
բարձր է գնահատել մեր բանաստեղծին:

Ներսես Շնորհալի է կոչվել իր մեծագույն տաղանդի և
իմացությունների շնորհիվ, իսկ ստացել է Կլայեցի* անունը՝
երկար ժամանակ Հոռոմկյանում ապրելու և աշխատելու հետևան-
քով:

2

որսդք ևն. ողբ.

Ներսես Շնորհալին մեզ թողել է գրական հարուստ ժա-
ռանգություն: Գրել է բազմաթիվ շարականներ, ճառեր, թղթեր,
նամակներ, պոեմներ, տաղեր, խրատներ, հանդուկներ և այլ
ժանրի պատկանող բանաստեղծություններ: Բացի շարականե-
րից և «Ողբ եղեհոյից» նրա մյուս ընտիր բանաստեղծությու-
նները 1830 թ. հրատարակվել են Վենետիկում «Բանք չափաւ»
խորագրի տակ (Մխիթարյանների կողմից), իսկ արձակ հրա-
պարակխոսական բովանդակյալ երկերը լույս են տեսել «Թուղթ
ընդհանրական» վերնագրով:

Շնորհալին թե՛ հրապարակախոսության և թե՛ չափածոյի
մեջ հանդես է գալիս իրրե կղերա-ֆիողալական կարգերի ահ-
տիվ պաշտպանը, այլ խոքով ասած, նա իր աշխարհայացքով
հիմնականում շահադրժող դասակարգերի գաղափարախոսն է: Աշ-
խատավորները, ըստ մեր բանաստեղծի, պետք է հնազանդ լի-

* Կլայ—«բերդ, ամրոց»: «Հոռոմկյա» բերդի (ամրոցի) անուն է:

նեն իրենց տերերին, նրանք չպետք է նախանձն հարուստներ ռենցվածքին, որը ամենահզոր աստծուց է տրված: Լավագույն աշխատավորը համարվում է նա, ով հյու է, հնազանդ, ատում է ըմբոստությունը և պայքարը, անտրտունջ կերպով կատարում է իր տիրոջ բոլոր կարգադրությունները, ժամանակին վճարում է հոգևոր և աշխարհիկ տերերին տրվող տասանորդը և ամեն տեսակ տուրքերն ու հատույթները...:

Կղերա-ֆեոդալական առաջնորդները, Թափավորները, եպիսկոպոսներն ու կաթողիկոսները, գրեթե անխտիր սուրբ մարդիկ են: Միապետը աստծու փոխանորդն է աշխարհի վրա, որին անտրտունջ պիտի հնազանդվեն բոլորը: Հասարակության մեջ ավանդարդ դասը բարձր հոգևորականությունը պետք է լինի, որը ղեկավարելու է ժողովրդի կրթության գործը: Հոգևորականությունը չպետք է աշխատի, այլ պիտի ապրի գյուղացիության և արհեստավորության հաշվին, որովհետև նրա դերը կայանում է նրանում, որ գիշեր-ցերեկ աղոթի մեղավորների մեղքերի թողության համար: Կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները ամբողջ հասարակության աչքի բիրն են, առանց որի ժողովուրդը կույր է*: Հասարակության մեջ հոգևոր դասի (բարձր) այս տիրապետությունը հենց սկզբից աստծուց է տրված, ուստի նա պիտի լինի մշտնջենական:

Կաճառականությունը նույնպես իշխող դիրք պիտի ունենա, առևտրականներն իրավունք ունեն ասլեր շահույթի հաշվին, սակայն շահագործումը պիտի ունենա չափ ու սահման, վաշխառուական ծանր բնույթ չպետք է կրի: Այսպես օրինակ, նա քարոզում է աղյուսք կշռելու ժամանակ «արգարություն», «ղորդություն» վաճառել հաճախորդին, շինականին իր պարզ մտություն համար չարհամարհել, նրան մեծ տոկոսով գրամ փոխ չտալ, այլ բավականաչափ չափավոր շահույթի նորմայով:

Իշխանները նույնպես չպետք է անողոր լինեն հպատակների նկատմամբ, շինականներին շատ ծանր հարկերի տակ չպետք է դնել, այլ թեթև, շատ չնեղիկ աղքատներին: Ջար, անխափ, գող և կաշառակեր գավառապետներին ու գործակալներին պետք է փոխարինեն արդարադատ քրիստոնյա մարդիկ, որոնք ուղիղ և արդար գատառտանի կողմնակից են: Մի խոսքով, շինականներին անբան կենդանիների նման չպետք է պահել, այլ նրանց

տերերը, իրենց գոյությունը մշտապես պահպանելու համար պետք է բավարարվեն միայն նորմալ շահույթով. «Մի որպէս ղանրան կենդանիս, որ բնութեամբ ծառայք են մարդկան, ծառայեցուցանէք զմարդիկ, որ ընդ իշխանութեամբ ձերով լինեն...»: Բաւական լիցի ձեզ, զի վաստակօք նոցա մեծանայք, և առաւել քան զչափն փառիկանայք...»*:

Զինվորական դասը կոչված է հնազանդությամբ և սրբությամբ ծառայելու Թագավորին ու հոգևոր իշխանությանը: Նրա սրբազան պարտքն է պաշտպանել կալվածատիրական կարգերը, մասնավոր սեփականությունը և եկեղեցին:

Կանայք պետք է հնազանդ լինեն իրենց ամուսիններին: Նրանք պետք է լինեն խիստ ժուժկալ, խուսափեն կավատությունից, իրենց երեսները, շրթունքներն ու աչքերը արհեստական կղանակով չպետք է զեղեցկացնեն, գույն չտան, խուսափեն պաճուճանքներից, լինեն պարկեշտ ու ամոթխած, պաշտեն աստծուն, բոլոր տեսակի սրբերին և իրենց զավակներին դաստիարակեն քրիստոնեական բարոյականության ոգով:

Շնորհալին գեմ է ժողովրդական ամեն տեսակ ապստամբությունը: Նա Գրիգոր Մագիստրոսի և Արիստակես Լաստիվերտցու հետեղականությունով անողոր պայքար է տանում թոնդրակացիների դեմ, խաբարանում այդ շարժման պարագլուխներին և աշխատավորությունը քարոզում է՝ «հնազանդ լինել ըստ մարմնոյ տերանց, ոչ առ ականէ ծառայելով, այլ միամտութեամբ սրտիւ որպէս աստուծոյ, զի 'ի տեառնէ՝ ասէ, ընդունիցիք զվարձան, քանի՞ ևս պահանջէ աստուած 'ի հոգևորացդ, առաւել քան զնոցայն ցուցանել հնազանդութիւն և համբերութիւն և միամտութիւն՝ եկեղեցւոյ հոգևոր առաջնորդաց»**:

3
Ներսես Շնորհալին իբրև բանաստեղծ իր հետ բերում է պոետական նորություններ, ստեղծում է գրական նոր ժանր: Նա գրել է երկարաչունչ պոեմներ՝ «Յիսուս որդիին», «Բան հաւատոյն», «Վիպասանութիւնը», «Ողբ Նդեսիոյն» և այլն: Մշակել է շարականներ, տաղեր, հանելուկներ, խրատական քառյուկներ ու այլ բանաստեղծություններ:

* Տե՛ս «Թուղթ ընդհանրական», էջ 94—95, էջմիածին 1865:

** Նույն տեղ, էջ 40:

* Տե՛ս «Թուղթ ընդհանրական»:

«Յիսուս որդին» չի կարելի Շնորհալու գլուխ գործոցը համարել, ինչպես կարծում են շատերը: Այդ երկարաշունչ բանաստեղծությունը, ինչպես նաև «Բան հաւատոյն» հին ու նոր կտակարանների բովանդակություն համառոտ կրկնությունն են, որոնց մեջ մեր բանաստեղծը Գրիգոր Մագիստրոսի հետևողությամբ նկարագրում է աշխարհի ծագումը (աստվածաշնչի ոգով), մարգարեների, առաքյալների և Հիսուսի հրաշագործությունները և այլն: «Վերոհիշյալ պոեմները, ինչպես նաև՝ «Օրհնեալ ես փայտը», «Յորդորակ միշտ էիդ», «Ներբող սուրբ խաչին», «Յաղագս երկնից», տաղերից ու խրատներից շատերը և այլ բազմաթիվ բանաստեղծություններ այսօր գրեթե կորցրել են իրենց գեղարվեստական արժեքը և ունեն սոսկ պատմական նշանակություն: Գաղափարական տեսակետից նրանց մեջ իշխողը գերակշռում է ընդհանուր առմամբ, մյուս եկեղեցական գրողների նման, գովերգում է աստծուն, հրեշտակներին, Հիսուսին, Մարիամ աստվածածնին, զանազան սրբերին, հոգևոր ու աշխարհիկ կալվածատեր իշխաններին, թագավորներին և այլն:

Հանդերձյալ աշխարհում տեղ գտնելու համար յուրաքանչյուր մարդ պետք է խուսափի աշխարհի ամեն անասի վայելչությունից, սիրուց ու կյանքից, մաքրի իր հոգին ծովում ու պահքով:

«Պահովք գմարմինըս մեր ճընշել,
Հողեորօքըն կերակրել.
Ողորմութեամբ կարօտելոց
Ջարջայութիւնն երկնից գընել.
Ըզցանկութիւն մամնոյ սանձել,
Ըսէր հոգւոյն ի մեզ շարժել»*:

Նրա ստեղծագործություն մեջ հանդերձյալ աշխարհը ճիշտ ու ճիշտ ֆեոդալական հասարակարգի պատկերով է հանդես գալիս: Այնտեղ գերահրաշ աստվածը մի կատարյալ միապետ է, որի իրավունքները անքննադատելի և անսահմանափակ են: Նրանցից մի քիչ ցած աստիճանի վրա են գտնվում Սերովբեն և Քերովբեն, որոնք փոխարքաների ֆունկցիաներ ունեն, ապա դրանցից հետո գալիս է հրեշտակների մի հոծ բազմություն, ղինվորական մի հոծ մասսա, որը ֆեոդալական բանակին շատ նման է:

Ներսես Շնորհալին, եկեղեցիներում երգելու նպատակով,

* «Բանք չափաւ», էջ 272:

դրել է բազմաթիվ շարականներ՝ «Առաւօտ լուսոն», «Այսօր անհառը», «Նորոգող տիեղերաց», «Նորաստեղծեալ բանն յանէից», «Արարչական բանն հրաման», «Աստուած անեղ անժամանակ», «Յիշեսցուք ի գիշերի զանուն քո տէրը», «Աշխարհ ամենայնը», «Արիացեալք առ հակառակսն» և այլն: Այս հոգևոր երգերը եկեղեցական բանաստեղծության ծաղիկների թագունիներից են, որոնց մեջ իշխողը նուրբ լիբիկական զգացմունքներն են:

Շարականը որպես գրական ժանր սկիզբ է առնում 5-րդ դարից: Բացի Ներսես Շնորհալուց, հայկական շարականների նշանավոր հեղինակներ են համարվում՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, Սորենացին, Մանգակունին, Ստեփանոս Սյունեցին, Տեր Կոմիտասը, Անանիա Շիրակացին, Իսահակ Զորափորեցին, Հով. Օձնեցին, Պետրոս Գեաղարձը, Գրիգոր Մազաբերդը, Հակոբ վարդապետ Սանահեցին, Գրիգոր Վկայասերը, Հովհաննես Սարկավազը, Ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Սկևռացին, Սաչատուր վարդապետ Տարոնցին, Հակոբ Կլայեցին, Կիրակոս վարդապետ Նրզնկացին և շատ շատերը, որոնց մեջ Շնորհալին հանդիսանում է անմրցակից հանճարեղ վարպետ:

Արվեստի բարձրություն, երաժշտական ներգաշնակություն ու գեղեցիկության տեսակետից մասնավորապես կրասիկ հոգևոր երգերից է «Առաւօտ լուսոն», որը հինգոտանի և յուրաքանչյուր երեք տողի սկզբնառառները հայկական հերթական այբուբենով սկսվող մի չտեսնված բանաստեղծություն է ուղղված ամենակալ Հիսուսին:

«Առաւօտ լուսոյ,
Նրեզակն արդար.
Առ իս յոյս ծագեալ:
Բղխումն ի հօրէ,
Բղխեա ի հոգւոյս
Բան քեզ ի հաճոյս»:

Հիսուսը հանդես է գալիս իբրև աստծուց բխող արդար արեգակ, որի ճառագայթները առհասարակ լուսավորում են խավար մարդկությունը: Բանաստեղծը հայցում է՝ սիրով ձմել իր քաղեկներն սիրտը:

«Սեր անուն Յիսուս,
Սիրով քով ձմեա
Սիրտ իմ քարեղէն»:

Նա բարիներին շնորհք, քաղություն և մեղքերի թողություն էլ է տալիս.

«Շնորհատու բարեաց,
Շնորհեա զքաղութիւն,
Շնորհեա զթողութիւն»:

Զորացնում է չար պառուղը և պարգևում բարություն.

«Զար մըշակողին
Զար սերմանց նորին
Զորացս զպըտուղն:
Պարգևիչ բարեաց,
Պարգևեա իմոց
Պարեացս թողութիւն»:

Փառքի ճառագայթ է, որ ճամբա է ցույց տալիս երկինք քարձրանալու.

«Ճառագայթ փառաց,
Ճանապարհ ինձ ցույց
Ճեպել ի յերկինս»:

Բանաստեղծը աղաչում, պաղատում է հորը, որդուն և սուրբ հոգուն իր մեղքերն էլ քավել, որպեսզի ինքը հանապաղ ննարավորություն ունենա անդադար երգել նրանց հովիտենական փառքը.

«Փըրկիչ բոլորից,
Փութա զիս փըրկել
Փորձութեանց մեղաց...»:

Հոգևոր երգերի բովանդակությունն ընդհանուր առմամբ վերացական է: Սակայն նրանց մեջ կան նաև այնպիսիներ, որոնք այս կամ այն չափով արտացոլում են ունեւ իրականությունը: Այսպես օրինակ. «Շարական սըրոց Վարդանանցի» մեջ տրված է Վարդան Մամիկոնյանի կենդանի տիպը, որը իբրև հանճարեղ զորավար և մեծ հայրենասեր կոչվում է Հազկերտյան ամբարիշտ հորդանների դեմ:

Ներսես Շնորհալու հետաքրքիր բանաստեղծություններից մեկը նրա «Շարագրութեան հոմերական վիպասանութեամբ» ապա հայկազեանց սեռի Սրշախունեաց զարմի ի սկզբանց մին-

չև ի վախճան» վերնադրով պոեմն է, որի նյութը եկեղեցական բովանդակությունն է, այլ աշխարհիկ: Այդ պոեմը Շնորհալուն գրել է պատանի հասակում: «Վիպասանությունը» գեղարվեստի տեսանկյունից թույլ մի գործ է, բայց աշխարհիկ արվեստի ձևի ու բովանդակության տեսանկյունից իբրև հայ պոեզիայի առաջին երկարաշունչ էպիկական պոեմ, ունի պատմական արժեք:

Ներսես Շնորհալուն վերոնշյալ պոեմում պատմական փաստերը շոշափելիս միանգամայն հարազատ է մնում Փավստոս Բյուզանդի, Նգիշի, Թորենացու և մյուս հայրենասեր գրողների լավագույն արագիցիաներին:

Նա նույնպես գրական է հանդես բերել Հայկին, Արամին, Արտաշեսին, Տիգրանին, Արշակին, Տրդատին, Վարդան Մամիկոնյանին և այլն: Սրանց կողքին մերկացնում է մեր հայրենիքի թշնամիներին: Պոեմի այս գրական մոտիֆները ոչնչով չեն բարձրացնում նրա գեղարվեստական արժեքը, որովհետև այնտեղ մենք չենք տեսնում գեղեցիկ պատկերներ, բանաստեղծական խոսքը միանգամայն ցածր մակարդակի վրա է դրվում: Պոեմի բացասական կողմերից մեկն էլ այն է, որ նրանում հանգես եկող բազմաթիվ անձնավորություններից ոչ մեկը չի տիպականացված: Թույլ է նաև էպիկական կողմը և կոմպոզիցիան: Սհա թե ինչու այդ երկը կարդալուց անմիջապես հետո մարդու հիշողության մեջ շատ քիչ բան է մնում. սա արդեն գեղարվեստական երկի ամենաթույլ կողմն է: Ել չենք խոսում այն մասին, որ միօրինակ «եպո» հանգի անվերջ կրկնությունը ընթերցողի մեջ առաջացնում է ամենախիստ ճանձրույթ և հոգնածություն:

Շնորհալու գլուխ գործոցը հռչակավոր «Ողբ Նգեսիոյ» պոեմն է, որը գեղարվեստական մեծ արժեք է ներկայացնում իրենից:

«Ողբ Նգեսիոյի» հիմքում ընկած են պատմական ճշգրիտ անցքեր ու եղելություններ: Նգեսիոյն Միջագետքի հին ամենանշանավոր քաղաքացիներից մեկն էր, որը տարբեր շրջանում տարբեր անուն է ստանում: Ստրաբոնի շրջանից սկսած նրան անվանել են Նգեսիա, շատերն էլ Անտիոք անունն են տվել. այնուհետև նրան անվանում են Ռադա, Օրֆա, Ուտհա և այլն:

Այդ քաղաքը բազմաթիվ անգամ տակն ու վրա են անում եգիպտացիները, պարսիկները, հուլիսացիները, վերջումն էլ

արաբներն ու իսլամներն, սրանցից բացի նաև մի քանի անգամ երկրաշարժը: Այդ քաղաքը բարգավաճման է հասնում Աբգար և Վաղարշակ Թագավորների տիրապետության շրջանում՝ դառնալով մայրաքաղաք և խոշորագույն կուլտուրական ու քաղաքական կենտրոններից մեկը:

1144 թ. Հակոբի Չանգի ամիրան անթիվ և անհամար զորքով, ավերիչ հողմի պես, հանկարծ գաղտագողի գալիս, պաշարում է քաղաքը, զրավում այն և հրի ու սրի ճարակ դարձնում ազգաբնակչության մեծ մասը: Կենդանի մնացածներն էլ ենթարկվում են խիստ ծեծի, հալածանքի, չարչարանքի ու տառապանքի: Թշնամին չտեսնված վայրագություններ չի խնայում անգամ զառամյալ ծերերին, հիվանդներին, ոչ էլ անմեղ երեխաներին ու կանանց. կործանում, ավերում, քանդում է ամեն ինչ՝ փողոցներում գոյացնելով արյան վտակներ: Այս սրտաճրմլիկ լուրը շատ ականատեսների միջոցով գալիս հասնում է Հայաստանը և դառնում շատ-շատերի հոգեկան տվալատանքների ու մորմոքների նյութ: Մոտավորապես 1145—1146 թվականներին Ապիրատ իշխանի խնդրանք վերևում նշված նյութերի վրան վրա Շնորհալին գրում է իր աննման «Ողբը», որը ութ երկար ու ձիգ դար անցնելուց հետո էլ չի կորցրել իր գեղարվեստական, քաղաքական ու կուլտուրական մեծ արժեքը:

«Ողբ Եդեսիոյն» դարաշրջանի պատմական մի շարք փաստերի գեղարվեստական մարմնացումն է, այդ տեսակետից էլ նա չափազանց արժեքավոր մի գործ է:

Մեր մեծ բանաստեղծը Չանգի ամիրայի բերտ հորդաների վայրագությունները և չարագործությունները, ամեն տեսակ զազանություններն ու անմարդկային արարքները ամենահիմնալի գեղարվեստական պատկերներով է տվել: Նրանք մարդկային կերպարանք ունեցող զազաններ են, որոնք չունեն ոչ մի խղճի ու մարդասիրության զգացմունք:

«Իսկ մարդադէմ չար զազանին,
ըզտայրասուրբն քամէին,
նւ որպէս գայթ ի հօտ գառանց,
ի մեկջ նոցունց անկանէին,
Առհասարակ կոտորէին,
արեան վրտակըս հոռէին,
Ձերիտառարդս և ըզմանկտիս,
անխնայապէս խողխողէին,

Յալիս ծերոց ոչ խնայէին,
ւ ոչ ի հասակըն տըղային...»*:

Ներսես Շնորհալին անտարբեր կերպով չի նկարագրում այդ զարհուրելի ջարդերը և կոտորածները, այլ հումանիստորեն արտացոլում է տանջվողների հոգեկան աշխարհը՝ թափանցում երևույթների խորքը և անալիզի է ենթարկում մարդակերպ զազանների չարագործությունները: Ամենահուզիչն այն է, որ զառամյոր մայրեր մեռնում են՝ երեխաները զբնակելին, հայր-որդիների հետ են տառապում, եղբայր-եղբոր կողքին է մեռնում, բայց նրանցից ոչ մեկը մյուսին օգնել չի կարողանում: Նրանց բոլորի մեջն էլ իշխում է մոտալուտ մահվան սարսափը և սոսկալի հոգեկան մղձավանջը:

«Արք և կանայք, ծերք և տըղայք,
մանկունք ւ ամէն չափ հասակին,
Դըստերք ի մարց գըրկին լալին,
և ընդ լալոյն նուաղէին,
Մարք ըզաղայսըն գըրկէին,
ւ ի միասին մեռանէին,
Հարքն ընդ արդույն տառապէին,
թէ փրկութեան հասանիցին,
Որդիք ընդ հարցըն ջանային,
դի ի յանդուր ելանիցին,
Այլ զի չէր ոք օգտակարին,
ւ ոչ ձեռընտու ի յայն վայրին...»:
Եղբայրք եղբարց ոչ օգնէին,
և ոչ ի քորսըն գըթային,
Թէև կարի յոյժ սիրէին,
ւ աղէկըտուր իսկ լինէին,
Բայց փրկութեան ձեռն ոչ տային,
դի և շարժել ոչ կարենէին...»*:

Պոեմում այս չարագործությունների ամենազլխավոր դերակատարը Չանգի ամիրան է, որը մեր բանաստեղծի կողմից սեփականորեն հանդես է բերված իբրև ամենաբացասական տիպերից մեկը: Նա իր բնութագրերի մեջ կենդանի է՝ չարությունների խտացումը, կոնկրետացումը: Նա բարոյականությունից զուրկ մի կատարյալ հրեշ է, չունի մարդկային ոչ մի լավատեսական գծացմունք, ոչ մի բարոյական բարձր նորմա: Վերին

* «Ողբ Եդեսիոյ», էջ 49, ի Տփլիս, 1829:

** Նույն տեղ, էջ 51—52:

ստորիմանի նենդ է, ըստ, խաբէրա, ստորաշարչ, ամբարտաւան,
խաւարամալ, ուրիշներէ արդար վաստակը հափշտակողը և այլն:
Դեռ ավելին. նա հանգես է բերված իրեն մի կատաղած շուն,
մի թունավոր վիշապ, մի արշաւարբու դահան, որի տմակը
«գաղբարեբան թրթուռները» և «մարախի» նման պզծում է ու-
րիշներէ ծաղկավետ բուրսատանները:

Չանգի ամիրան իրեն ըացատական տիպ շատ նման է
բարկությունից ու նենդությունից օձի պես գալարվող Հաղկեր-
տին, աշխարհակործան Չինգիզ խանին, Մերա Մելիքին, Բուլա-
յին և այլ չար ու նենդ բանակալների, որոնք տարբեր էտապ-
ների ծնունդ-լինելով իրենց խարակտերներով շատ մոտ են
կանգնած իրար:

Բսկական մարդը պետք է լինի հումանիտ, մարդասեր, իր
նմաններին բոլորովին չպիտի կնասի, պիտի լինի կուլտուրական,
խաղաղասեր, և այլն: Չանգին այս իդեալական մարդուց այն-
քան հեռու է, ինչքան երկինքը՝ երկրից:

«Սողայը և գայը՝ նրման օձին.

և նէնդաւոր թունաւորին,

Աս ի խայթիկ գարշապարին.

և հարկանել գալտնի նետին,

Այն որ դողեալ և թաղուցեալ,

ծածկեալ ունէր՝ գնենգն ի մբտին.

նւ գարանեալ գայն ի մայրին,

ինձըն թաղէր յանապատին

Որում անուն իւր կոչէին,

Չանգի չարեաց գործունէին...»*:

Ինչպես տեսնում ենք Շնորհալուսն ոչ միայն հաջողվել է
ոնտրիստորեն կերտել խաբէրա Չանգիի կերպարը, այլ և նա
ընդհանրապես ըացատականության մարմնացումն է, որի խարակ-
տերը գրեթե բոլոր էպոսաներում էլ կարելի է տեսնել: Բանաս-
տեղծի դրուխտործոցի այս գեղարվեստական առանձնահատկու-
թյունները նրան երկարատե շունչ են տալիս՝ դարձնում են
միայն մի գործ:

Պսեմի գլխավոր հերոսը ինքը հեղինակն է, բայց նա իր քա-
ղաքական մարտի ու դրոշմաւորները արտահայտում է նգեսիա
բարձր բերանով, որը կենդանի մարդու պես շունչ ու հոգի
ունի, արտաբերելով մարտական պատմում է իր անցյալի փառքն
ու անպատճառ փրկալը, ազգի փառավոր անցյալն ու հե-
տաւ թշվառությունները:

* «Ողբ Եղեախոյ», էջ 32—33, ի Տփլիս, 1829:

«Ան մայր էի բազմորդութեան,
անթիւ ծընայ դուստր և որդի.
Ձորս մայրաբար գիւցցուցի,
յըստեանց իմոց զվաթն արբուցի,
Յեղեցկատիպ յօրինեցի,
վայելչապէս դարգարեցի...»
Ձուր կենդանի յինէն բըլիէր,
գուարթ ծաղիկ բոյս յօրինէր,
Գետոց նրման վըտակ հոսէր,
բըրուրաստանս արբույցանէր,
Ծովն ի միջի իմ ծածանէր,
քաղցրիկ օգովն ծիծաղէր.
Չաղտեղութիւն տըղմին մաքրէր,
բզբաղարակսն դարգարէր...»
Սողարթաբեր ծառով ծաղկէր,
սոստաղոյն պըտաւէտէր,
Տերեալիս հեղիկ շարժէր,
հոտ անմահից յիւրմէ բուրէր
Նարդոս քըրքում ինձ ընձիւղէր,
վարդ մանուշակ վերաբերէր...»*:

Այսպիսի գողտրիկ լեզվով և պատկերներով մեկ առ մեկ շա-
քունակում է իր պատմությունը, որ ինքն առաջ ուներ բազմա-
թիվ շքեղ ու կուլտուրական շենքեր, վաճառաշահ փողոցներ,
բարձր ու ամուր աշտարակներ, գեղապատշաճ պալատներ, տա-
ճարներ ու թատրոններ, հասարակական հանգստյան վայրեր, պու-
րակներ, պարարտ ու պտղատու դաշտեր, բուրսատաններ, հսկա-
յական հարստություններ և իր դարմանազան գեղեցկությամբ
փայլում յոթնասուն խորհրդավոր ավանների մեջ, իրեն երջանիկ
ներից ամենաերջանիկը, բախտավորներից ամենաբախտավորը...
Սակայն շուտով նրա փառքի շրջանն անցնում է. թշնամին դա-
րանակալ վիշապի նման սողալով գաղապագողի վրա է հասնում,
ոչնչացնում իր որդիներին: Այն ժամանակ ամեն տեսակ բա-
րիքներն էլ նրա միջից վերանում են, քաղցրությունը դառնա-
նում է, երկիրը փռւլ ու տատախով լցվում, նրա «փթթեալ
փարդի թերթիկները» չորանում են, «գերունակ ճղած խնձորնե-
րը» թափվում, դաշտերն ու բուրսատանները դառնում են լերկ
և անապատ վայրեր, գեղեցիկ շենքերը քար ու քանդ լինում,
փողոցները փոշիով ծածկվում, մեկ խոտքով՝ ամեն մի բարու-
թյուն նրանից վերանում է, ինքն էլ խոր վշտից «պետպետ ցա-

* «Ողբ Եղեախոյ», էջ 23—24, ի Տփլիս, 1829:

«ԵՐ» հիվանդանում և ընկնում է հազար ու մի տեսակ հոգեկան մորմոքների, տվայտանքների, վիշտ ու թախիծի մեջ:

Պոեմում Բագրատունիների մայրաքաղաք Անին հանդես է գալիս իբրև Եղեախայի թախտակից ընկերը, որը մի ժամանակ Արևելյան Հայաստանի պարծանքն էր, նրա տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական ամենախոշորագույն կենտրոնը: Նա աշխարհի առևտրական խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր: Ուներ հազարավոր խանութներ, հոյակապ տաճարներ, բազմաթիվ բարձր շինություններ, լայնարձակ պողոտաներ, հայելու պես փայլող այլ փողոցներ, կանաչապատ-գեղատեսիլ հանգստյան վայրեր, թատրոններ... Նրա մասին ժողովրդական առածն էլ վկայում է, թե «Աշխահն ավերվի՝ Անին կշինի»:

Այս հուշակալոր քաղաքում էին նստում Բագրատունի թագավորներից շատերը, ամենահայտնի փիլիսոփաները, գիտնականները, մանկավարժները, իրավաբանները, ռազմագետները, պետական, քաղաքական ու հասարակական գործիչները, արվեստի մարդիկ՝ քանդակագործները, գրականագետները, երաժիշտները բժիշկները, մաթեմատիկոսները և այլն: Նրա որդիները նույնպես ապրում էին լիության և առատության մեջ՝ խաղաղ ու երջանիկ. զվարճանում երաժշտությամբ և քաղցրանուշ երգերով: Դեռ ավելին. նա «նման նորոգ բուրաստանի», «մերձավորաց հույժ ցանկալի էր», իսկ «հեռավորաց՝ փափաքելի...»:

Բայց ավաղ, թշնամու սուրը հնձում է սրա սիրասուն զավակներին ևս, որի հետևանքով քնարի և տավղի նրբամեղմիկ ձայնը լռում է: Ուրախության և ցնծությանը փոխարինում են տրամաթյունն ու տառապանքը, լացն ու կոծը, վիշտն ու թախիծը և նրա փառքի շրջանն էլ Եղեախայի նման անցնում է «որպես ծաղիկ ամառային...»: Նրա կենդանի մնացած որդիներն էլ զրկվում են քաղաքական ինքնուրույնությունից և պանդխտի դավադանները ձեռքներին դառնում են թափառականներ: Ահա թե ինչու Եղեախան իբրև սքալոր մի այրի կին՝ բոլորին հրավիրում է գալ և իր հետ միասին ողբալ ազգի վիշտն ու թախիծը և նրա կրած անսահման թշվառությունները:

«Լացէ՛ք, լացէ՛ք, բարձր ձայնիւ,
զիս ողբացէ՛ք կողկողալի:
Եղեախ՝ Ուրհայ քաղաք,
որդեկորոյս որը և այրի,

կանչեմ առ ձեզ ձայն կանացի,
կականալիք և ողորմելի,
Բօղս՝ ի գլխոյ մերկանալով,
զիմ պատառեմ ծածկոյթ զարդի,
Փետտեմ ըզվարս իմ ցանկալի,
խզեմ ըզվարս անխնայելի,
Քարամբ ձեծեմ կուրծքս սըրտի,
Բաղխեմ զերեսս իմ յապտակի,
Նըստիմ ի սուգ՝ ի տան մըթին,
որպէս օրէն սըղաւորի,
Եւ փոխանակ որդան զգեստի,
սե ըզգենում զոյն արխալի,
Հեղում արտօսք անշափելի,
յորդ և առատ նման դետի...»:

Ինչպես տեսնում ենք, Շնորհալին ապրում է ամենասոսկալի հոգեկան հուղումների և անզուսպ տրագեդիայի մեջ: Վշտից նա իր վարսերն է փետտում, քարով անխնա ձեծում կուրծքը, ապտակով բախում երեսները, սուգ ու լաց է լինում մթին տան մեջ, սե հաղած՝ «անչափելի հորդ ու առատ» գետի նման արտասուք է հոսում նրա աչքերից: Մեծ հայրենասեր Եղեախ քաղաքի բերանով առհասարակ ողբում է իր ազգի կորուստը: Եթե «Յիսուս որդու» մեջ նրա ողբերգությունը կրում է միանգամայն վերացական ու իդեալիստական բնույթ, ապա «Ողբ Եղեախյում» նա սեղծ կյանքից է ըխում:

Ընդհանուր առմամբ Ներսես Շնորհալին «Յիսուս Որդուն», «Բան հաւատոյին», բազմաթիվ շարականներին և այլ եկեղեցական բանաստեղծություններին հակառակ, իր գլուխ գործոցում արտահայտում է առաջավոր մտքեր: Նա հանդես է գալիս իբրև քաղաքական պոետիայի հիմնադիր ու մեծագույն հայրենասեր հեղինակ: Նա բոլոր դասերին ու դասակարգերին քարոզում է միացյալ ուժերով հանդես գալ և պայքարել արտաքին թշնամիների դեմ: Շնորհալին երազում էր մեր սրբազան հայրենի հողի վրա ստեղծել մեկ միասնական և հզոր հայկական պետություն, որը պիտի ապահովեր հայերի կեանքը, իրենց սեփական տիրիտորիայի վրա, վերագարձներ բազմահազար զարկներին իրենց հայրենի վառ օջախը:

«Ջշորեքծագեան կողմ աշխարհի,
սուր են հանուր մարդկան որդի,

«Ողբ Եղեախ», էջ 21—22, ի Տփլիս, 1829:

Ձարեկլըս արեմբուք,
 և ըզհարաւ ընդ հիւսիսի,
 Առ որ զոչեմ ձայնիւ գուծի,
 լալով խօսիմ գայս ասելի,
 Թէ ազգ ամէն բանաւորի,
 Ժողովեցէք ի մի վայրի:
 Ա՛րք և կանայք, հօրք և սրբիք,
 հարսն և փեսայն առագաստի,
 Տըզայք, մանկունք և երիտասարդք,
 ծերք և ամէն չափ հասակի,
 Թագաւորքդ հանդերձ զօրօք,
 պետք և իշխանք տեսարք աշխարհի...»³

Բանաստեղծը գնեկով ազգային ինքնապաշտպանութեան նրա միութեան ու անկախութեան հարցը, ընդհանրապես փառաբանում է հայրենասիրութեանը, անվեհերութեանը, ազատութեանը ու անձնազոհութեանը:

Չանդի ամիրայի հորդանների գեմ կոխողները պոսեմում հանդես են գալիս հավաքական տիպի կերպարանքով: Դա անմեռ ժողովուրդն է, որ երբեմն կարող է պարտվել և վերստին բարձրանալ ու հաղթել: Նա շատ անգամ իր սեփական կաշու վրա զգացել է Չանդի ամիրանների հալածանքներն ու տանջանքները, չարչարանքներն ու կոտորուտը, սակայն միշտ էլ այդ չարագործները ոչնչացել են, իսկ ինքը դարձել անպարտելի ու անմահ, անվախ ու աննկուն:

«Մակարայեանց նրմանէին
 և Վարդանանց պատերազմին,
 Միշտ առ միմեանս ձայնէին,
 ազադակաւ գայս սուէին.
 Մի՛, երկիցուք զանգիտելով,
 Եղբարք ի սրոյ մահկանացուին,
 Եւ ընդ քաջացն արիւթեան,
 մի՛ խառնեցուք զերկիւղ վատին,
 Անուն բարի ժառանգեսցուք,
 որ ընթանայ յազգ երկբային...»^{3*}

Այստեղ քրիստոնեական «մի կալ հակառակ չարին» սկզբունքը չկա, այլ զենքի ու պայքարի միջոցով թշնամու ոչնչացման:

* «Ողբ Նդեխոյ», էջ 20, ի Տփլիս, 1829:

** Նույն տեղ, էջ 36:

հարցն է դրված: Միայն բռնի ուժով հնարավոր է ջախջախել թշնամուն: Ահա լանաստեղծի նոր մոտիվներից մեկը:

Ներսես Շնորհալու ամենաջերմ հայրենասիրական այս մոտիվները շատ նման են 5-րդ դարի հանճարեղ բանաստեղծ Նզիշի, Խորենացու և ուրիշների հայրենասիրական լիլիսոսփայտ-թյուններին: Ըստ Նզիշի հայրենի սրբազան հողի ու ջրի պաշտպանություն համար ամեն մարդ պատրաստ պետք է լինի՝ զոհել իր կյանքը, ամեն մարդ այդ արդար դործի նպատակով պետք է արամարհի մահը և իր համար ստեղծի հավիտենական անմահություն: Ամեն ինչ ժամանակավոր, անցողակի է, բայց բարի դործը՝ հայրենիքի և ժողովրդի ազատության համար զոհվելը անմահություն է:

«Չգիտակցված մահը՝ մահ է,
 գիտակցված մահը՝ անմահություն:
 Ով որ մահը չի գիտակցում՝
 վախենում է մահից,
 Իսկ ով որ գիտակցում է՝
 չի վախենում նրանից...»:

Նզիշն Վարդան Մամիկոնյանի կենդանի կերպարով պատկերել է իսկական հայրենասեր մարդուն, որը արեամարհելով մահը, իր կյանքը զոհում է հայրենիքի և ժողովրդի ազատության համար ու անմահացնում իրեն: «Վարդանանց պատերազմի» մեջ այս հերոսը հանդես է բերված իբրև հայ ժողովրդի ամենալավագույն զինվորի մարմնացումը, իբրև նրա իսկական զավակը, որ իր մեջ խտացնում է մարդկության ամենալավագույն գծերը: Նա առաջադեմ գաղափարների արտահայտիչ է՝ հումանիստ, ազնիվ և անբասիր: Միևնույն է՝ մայրենի լեզուն ու կուլտուրան, գրականությունը, արվեստը, հարևան ժողովուրդներին: Ստում է բռնությունը, ճնշումը, հետապնդությունը և բարբարոսությունը: Հայ աննկուն մարտիկը մարտի է գուշակալիս խավարամոլ ու բիրտ Հազկերտի գեմ, որը նպատակ էր դրել ոչնչացնել հայերին, վրացիներին, աղվաններին և այլ փոքր ժողովուրդներին: Նա առհասարակ պաշտպան է կանգնում մարդկային կուլտուրան փրկելու համար: Բանաստեղծը հայրենիքի գավաճանությունը համարում է ամենամեծ հանցանքը: Հինգ Վասակ Սյունեցին հանդես է բերված իբրև հայրենիքի գավաճան: Նա իր փառամոլության համար ցանկանում էր հայերին դարձնել պարսիկներ: Չարագործը խայտառակ ձևով է մահանում. որդիքը ետում են նրա աչքերի մեջ, ականջները խառնում, բազուկների ջլերը քայքայվում, ոտների կրունկները

դեպի ետ ծովում, նրանից փախչում են անգամ իր հավատա-
րիմ բարեկամները, լեզուն միայն կենդանի է մնում, բայց իր
հանցանքները գարձյալ չի խոստովանում: Դեռ ավելին. նա
մեռնում է օտարերկրյա բանտում իւրեւ շուն և նրան քարշ են
տալի որպես էջ:

Եղիշեն նրա տիպը կերտում է իր մատչանում, որպեսզի
վարակի գալիք սերունդներին և ոչ ոք նրա չար գործերին հե-
տեղ չլինի... Եղիշեն և Շնորհալու հայրենասիրական երկերը
հիրավի շատ սերունդներ են դաստիարակել: Նրանք սերտ կեր-
պով կապվում են նաև մեր էպոխայի հետ. մանավանդ այս
օրերին, երբ հայ ժողովուրդը մյուս ազատասեր ժողովուրդների
հետ միասին՝ ձեռք-ձեռքի ալամ պայքարում են գերմանական
խավարամոլ ու բարբարոս հորդանքի դեմ, որոնք նպատակ են
դրել վերստին հաստատել միջնադարյան բարբարոս կարգերը,
ոչնչացնել մարդկային դարձվոր կուլտուրան և գեմոկրատիզմը:

Ներսես Շնորհալու գեղարվեստական պրիոմները հետագա-
յում, մոտավորապես ութ դար հետո, կրկնում է Ռ. Պատկան-
յանը: «Արաքսի աքաղաղութի» մեջ Պատկանյանը Շնորհալու հե-
տագույթյամբ իր քաղաքական գլխավոր մտքերը անշունչ գետի
ընթացքով է տալիս: Արաքսը Եղեսիայի նման՝ շունչ ու հոգի
առած մեկ-մեկ պատմում է մեր ժողովրդի փառավոր անցյալն
ու հետագա թշվառությունները: Նրա վերջերը ևս շատ խորն
է որովհետև օտար թշնամուց ինքը անբուժելի հարվածներ է
ստանում և այնքան ժամանակ չի լավանա նրա վերքը, մին-
չև «հեռու, հեռու» քաճ նրա բնիկ հայկական ազգը, ժողովուր-
դը, չազատագրվի և չվերագուհա իր հայրենի օջախը:

Ներսես Շնորհալու «Ողբը» վերջանում է դառնազին անեծ-
քով Զանգիի գլխին և քրիստոնյաներին հուսատու խոսքերով,
որ նրանք մահմեդականներին հակառակ հանդերձյալ աշխարհում
հավիտենապես կլինեն ամեհ, ուրախ ու երջանիկ, իսկ մինչ այդ
աստված արեւմուտքից պիտի վարթեցնի Փրանկներին, որոնք
խորտակելու են իսլամների բռնապետությունը՝ քրիստոնեական
ազգին ընդմիջ ազատագրելու համար:

Այսպիսով բանաստեղծի մոտ ազգային ազատագրական
պայքարը կրոնական քոզի տակ է հանդես գալիս, որպես մահ-
մեդականների և քրիստոնյաների միջև գոյություն ունեցող
մշտական պայքար, այս թերությունը չի նսեմացնում նրան,
որովհետև միջին դարերում Աստվածաշնչի գաղափարների իշ-

խելու հետևանքով քաղաքական և այլ շարժումները հարկադրված
էին կրոնական տեսք բնորոշելու: Մակայն սա դեռ չի նշանա-
կում, թե շնորհալին իբրև գրող անքննադատելի է:

Հայրենասեր բանաստեղծը կարծում է, թե Փրանկները (խա-
չակիրներ) հանդես են գալիս իբրև քրիստոնյա ազգի վերջնա-
կան ազատություն բերողներ: *առաջինը իմաստասեր*

Շնորհալու բարեկամական գիրքը խաչակիրների նկատմամբ
անշուշտ քաղաքականության տեսակետից առաջադիմական էր,
որովհետև խաչակրաց շարժումները այս կամ այն չափով նպաս-
տեցին Կիլիկիայում հայկական անկախ պետություն ստեղծելու
գործին, ապահովեցին Ռուբինյանները պայքարն ու հաղթանակը
իրենց արտաքին թշնամիների դեմ: Հենց Ռուբեն առաջինը
նրանցից ստացավ մարկիզություն ասորիճան, Լևոն Զ-րդը՝ Թագա-
վորական թագ: Խաչակիրների շարժումները նպաստեցին նաև
Կիլիկյան Հայաստանի անտեսությունից և առևտրի զարգացմանը:

Մակայն այս դրականի կողքին մեր մեծատաղանդ բանաստեղծը
մինչև վերջն էլ չբմբռնեց և ըմբռնեց էլ չէր կարող, Արեւմտյան
կալվածատերերի և առևտրականների (Հոռմի պապի գլխավորու-
թյամբ) կողմից կազմակերպված այդ արշավանքների թալանչի-
ական բնույթը, որ պարբերաբար կրկնվում էր մոտավորապես
երեք դար (1090—1270), որի նպատակն էր՝ Հիսուսի գերեզմանը
անհավաններից փրկելու պատրվակի տակ, զաղուլթացման են-
թարիկ Արևելյան երկրները...

Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիայի» հմայքը սեպուխտական
մոտիվների, լեզվի և ոճի պարզությունն ու նորադեղ պատկերա-
վորությունն մեջ է: Բանաստեղծին եթե «Վխառանություն» մեջ
չի հաջողվում բարձր արվեստ ստեղծել, ապա «Եղեսիայի ող-
բում» մենք հակառակն ենք տեսնում: Այդ երկը պոետի պոեմ-
ների մեջ բացառիկ տեղ է զբաղում, որովհետև այնտեղ պատ-
մական փաստերը գեղարվեստական նուրբ շապիկ են հագել:

«Իբրև զունքս կառաղյա,
յորտոյ վերայ յարձակէին,
Զարիւնս առեալ զըստանելոց,
զանձինս իւրեանց օծանէին,
Եւ զորովայնսն հերձնուին,
լիարդուն հանեալ խածաւէին...»:

Թշնամու անդթությունները շատ բարձր արվեստով է արտա-

* Ողբ Եղեսիայի, էջ 64, 'ի Տփլիս 1829:

ցոված, բանաստեղծը մի քանի տողերի մեջ կարողացել է շատ բան ասել: Սա արդեն գեղարվեստական երկի խոշոր առավելում թյան արդյունքն է. համառոտ խոսքերով արտահայտել ծավալուն և խոր մտքեր՝ այն էլ պատկերավոր և մարդու հիշողության մեջ երկար մնացող.

«Փրթթեալ վարդից նրման թերթից,
կամ գերունակ ճրգած խնձոր,
Որպէս զազի մեծ գաշտաւոր,
կամ բարունակ ողկուղաւոր...»*:

Շնորհալին Եգեսիա քաղաքը դրավումից առաջ համեմատում է «գերունակ ճրգած խնձորի», «մեծ գաշտաւոր ազդու» փթթեալ վարդի թերթերի» կամ «ողկուղաւոր բարունակի» (պտղատու ճուղի): Այս քառատողից որն էլ վերցնենք միևնույն է, բարդավաճման, առատության, քաղցրության, լիության և այլ գաղափարներ կարտահայտի, իսկ երկրորդ, երրորդ և չորրորդ տողերը առանձին-առանձին իրենց մեջ պարզունակում են նաև ստեղծագործության և շինարարության գաղափարներ: Այսպիսի գեղեցիկ պատկերներ «Ողբ Եգեսիոյի» մեջ բացառություններ չեն.

Շունքն զինև պատեալ կային,
անիւ և անմուտ գիւս անէին,
Միշտ հանապաղ մարտնչէին,
օր ըստ օրէ գիւս նեղէին,
Ձե գանազան փոփոխէին,
նոքօք ի մարտ վառեալ կային:
Զըրհաւորք մըկընդաւորք,
ճօշիւք պատեալ բոլոր անձին,
Սունակաւորք և նետաւորք,
նետիւք հարեալ խոցոտէին
Պատնէշ կանգնեալ մեքենայիւք
ըզըմբաքարոս հոռէին:
Ծեծէին գիւս, հարկանէին
անհրնաւորին տագնապէին,
Բայց այսօրիւք ոչ կարացին,
յաղթել քաջացն, որ յիս կային,
Մինչև ի յայլ հընար մըտին,
այն խորամանկ նենգաւորին,
Որպէս խուրդքըն փորէին,
նեքո հիման ամբականին...»**:

* «Ողբ Եգեսիոյի», էջ 27, ի Տփլիս 1829:

** Նույն տեղ, էջ 33—35:

Ռեալիստներն նկարահանված է Եգեսիա քաղաքի դրավում-մը, պատերազմի տեսարանը: Քաղաքի բնակիչները մեծ տոկոս-նությամբ՝ հերոսությամբ և համառությամբ պաշտպանում են իրենց սիրելի քաղաքը, մարտնչում հարձակվողների դեմ, սակայն թշնամին խորամանկությամբ Եգեսիան գրավում է. նա խուրդի նման փորում է ամրությունների հիմքերը, գործի է դնում իր ուղմական տեխնիկան, որոնց միջոցով հնարավորություն է ունենում ներխուժել քաղաքը: Բանաստեղծի աչքից չեն վրիպել անգամ ուղմական գործիքները, մարտի եղանակները, պաշտպանվողների և հարձակվողների հաստատակամությունը և այլն: Մարդու թվում է թե հեղինակը բաղմամբով անգամ ականատես է եղել այս զարհուրելի գործողություններին և վերարտադրել է այն: Նա սոսկ գիտողի գերում չէ, այլ իր ապրումներով սերտ կապված է մարտնչողների հետ:

Պատերազմի տեսարաններից ընթերցողը հեշտությամբ կարող է եզրակացություններ հանել այդ շրջանի թույլ արտադրողական ուժերի և պրիմիտիվ տեխնիկայի մասին, որոնց հետ կապված են մարտերի եղանակներն ու ձևերը, նրանց բանակների կազմը, զենքերի ձևերը և այլն:

Էնդելսը ռեալիզմը պատկերում է հետևյալ կերպ. «Իմ հայացքով ռեալիզմը ենթադրվում է, բացի մանրամասնությունների ճշմարտականությունից, տիպական խարակտերները տիպական հանգամանքների մեջ տալու ճշմարտությունը: Ձեր խառակտերները բավականաչափ տիպական են,—գրում է նա Հարկենսի «Քաղաքի աղջիկը» գրքի առթիվ,—այն սահմաններում, որոնց մեջ դուք տվել եք նրանց, բայց չի կարելի նույնն ասել այն հանգամանքների մասին, որոնք նրանց շրջապատում են և ստիպում են նրանց գործել»*:

Երբ մենք հանձարեղ Էնդելսի գրույթներով ենք մրտենում Շնորհալու ռեալիզմի գնահատմանը, տեսնում ենք, որ նա քրն-նադատելի շատ կողմեր ունի: Ճիշտ է, նրա գլխավոր պոեմում հանգես եկող խարակտերներից Զանգի ամիրայի կերպարը բավականաչափ տիպական է, սակայն իրականությունը խոր կերպով ճանաչելու տեսակետից նրա ռեալիզմը նեղ կտավ ունի: Ահա թե ինչու բանաստեղծի գլուխ գործոցում բոլոր քրիստոնյաները հայերից սկսած և ֆրանկներով վերջացած, իրենց էություն-մբ

* «Մարքս և Էնգելս արվեստի մասին», էջ 250, հայերեն:

քարի հրեշտակներ են, իսկ մուսուլմանները՝ մեկ-մեկ չար սա-
տանաներ: Մինչդեռ իրականություն մեջ զոյուլթյուն ունի դա-
սակարգային պայքար. թե մուսուլման, և թե քրիստոնյա կալ-
վածատեր ու կապիտալիստ պարագլուխները նույն անգլությունը
շահագործում են աշխատավորությանը (անկախ ազգի և կրոնի
խտրության): Եթե Շնորհալու ռեալիզմը համեմատենք նրանից
շատ ուշ առաջինը մտնող Ֆրիկի ռեալիզմի հետ, կտեսնենք,
նրանք միմյանցից շատ են տարբերվում:

Ֆրիկը, Շնորհալուն հակառակ, սուր կերպով խորագանել է
շահագործողներին: Ֆրիկի մոտ հայ աշխատավորության արյուն
ծծողը ոչ միայն օտար թշնամիներն են, այլև հայ կալվածա-
տերերը, առևտրականները և տղետ հոգևորականները: Այս առ-
սակետից նա շատ մոտ է կանգնած Մովսես Պորենացուն, Գրի-
գոր Նաբեկացուն և Նիկիեին, որոնք նույնպես իրենց էպոխայի
մարդկանց այլանդակությունները գրել են հրապարակի վրա:
Ըստ Նիկիեի «Եթե հայելու լինենք ցած ռեալի երկիրը՝ կտես-
նենք նրան ապականությունը և քարշիկ պղծություններով լի...»
Աղքատների մեջ թշվառություններ ու անթիվ չարչարանքներ.
արկահանների կողմից ճնշող ծանրություններ, բռնավոր ըն-
կերներից նեղություններ և կռիանք...»: Զմեռային սառնամա-
նիք և ամառային խորշակներ, տարածած հիվանդություններ և
մահաբեր ցավեր ամեն ժամանակ տանջում են մարդկանց. ար-
տաքիններից երկյուղ և ներքիններից արհավիրք են հասնում
անդադար: Ժամանակից առաջ մարդիկ մահ են ցանկանում, բայց
չեն գտնում: Եվ շատեր կան, որ փորփրում պարտում են, և երբ
գտնում են՝ շատ ուրախ են լինում: Իսկ որոնք որ հաջողած են
երևում մեծության մեջ, «փափուկ-փափուկ անց են կացնում
այս անցավոր կյանքը ուրախությամբ...»: Եվ ինչ չարիքներ կան
որ չեն գործում նրանց մեջ, մեծության հետ խառնված է
աղքատների ունեցվածքի հափշտակությունը, սուրբ ամուսնու-
թյան հետ դարձիկ պղծություն...»: Բանաստեղծի այս սուր
բողոքը մեզ հիշեցնում է Պորենացու ողբը, որտեղ ավելի լայն
կտավի վրա տրված է առհասարակ դարաշրջանի պակասություն-
ներն ու թերությունները:

Սակայն Ֆրիկն իր աշխարհայացքով վերոհիշյալ հեղինակ-
ներից շատ առաջ է գնացել:

* «Վարդանանց պատմություն», հինգերորդ գրված:

Ֆրիկ, ամ դու ճար արա
Ու եղիր բարեաց դու մշակ,
Թող հոգիդ յայելի դառնա,
Որ տենու զամենն բովանդակ:

Ֆրիկի ճանաչողության սահմաններն անձայրածիր են: Նա
տակավին 13-րդ դարում գրել է գրականությունը իբրև հասա-
րակական կյանքի արտացոլման գեղարվեստական հայելու պրոբ-
լեմը և ինքն էլ դարձել է այդ կարևոր խնդրի կիրառման «ցո-
րեն ցանոց բարեաց մշակը...»: Նա գեղարվեստորեն տվել է իր
դարաշրջանի դասակարգային հակասությունները, պատկեր շա-
հագործող հոգևորականների և աշխարհիկ կալվածատերերի ու
առևտրականների դեմքը, ցույց տալով նրանց գործի և խոսքի
միջև եղած անսահման հակասությունները: Նրա քաղաքական
լիրիզմը աշխատավորության հոգեկան տվայտանքների ու մոր-
մոքների արտացոլման խտացումն է, որը բխում է սոցիալական
կյանքի անհավասարություններից:

«Մեկին հաղար գեկան ոսկի,
Մեկին ոչ փող մի պղնձի.
Մեկին հաղար հատ մարգարտի,
Մեկին ոչ ուլնիկ մի աղիկի...»*:

Միայն չի լինի, եթե ասենք, որ Ֆրիկի սքանչելի բանաս-
տեղծությունները ավելի շատ բան են տալիս վերածնության
շրջանի դասակարգային հակասությունները ըմբռնելու համար,
քան Ներսես Շնորհալու և մեր պատմիչների ու գիտնականների
շատ երկերը:

Ֆրիկը լինելով խոշորագույն հումանիստ, դավերգել է ըն-
կերասիրությունը, փառաբանել իմաստությունն ու գիտություն-
նը. «Աղքատ իմաստուն լաւ է, քանց հաղար անգէտ գանձա-
ւոր...»*: Ֆրիկը շատ անգամ այդ անգետ գանձավորներին և
իմաստուններին հակադրում է միմյանց: Լինելով աղքատ-իմաս-
տուն դասակարգի խոնարհ, նա խոր և պատկերավոր երգիծա-
նով ծաղրի է ենթարկում «անգիտ գանձավորներին», որոնք
«չունեն խելք ու միտք» և «անբան են» կամ «ոսկի կով...»:

Բանաստեղծը, Շնորհալուն հակառակ, վեճի է մտնում աս-

* Ֆրիկ—«Բանաստեղծություններ», էջ 236, Երևան, 1941:

** Նույն տեղ, էջ 223:

տըծու հետ, թե ինչու ազգերի և ժողովուրդների միջև գոյութուն ունի հակամարտություն, որը պատճառ է դառնում բազմաթիվ արյունահեղությունների: Նա մինչև վերջն էլ անհաշտ է մնում աստծու հանդեպ, որը լինելով «ձոփ պաշտպան, ամենն հավասար չի գուգած», այլ «մէկն թագաւոր լինի, մէկն ազքատ և մէկն ցառած», կամ «մէկն ծերութեան հասնի ու ամեն բաներն յաջողած. մէկն գերութեան հասնի՝ կտրիճ օրօք նա մեռած...»:

Փրիկի ռեալիզմն ու քաղաքական պոեզիան Շնորհալու ստեղծագործությունյան միանգամայն հակապատկերն են կազմում: Մեր բանաստեղծներն իրենց տենդենցներով ու աշխարհայացքով տարբեր դասակարգերի ներկայացուցիչներ են, հետևապես նրանց ռեալիզմի մեջ էլ կա մեծ տարբերություն:

5 *Եւսէյ. ցր. Լեւոն. Կալի.*

Մեր գրականության պատմության մեջ Շնորհալին առաջինն անգամ մեծահասակ ու փոքրահասակ «ուսումնականց մանկանց» համար գրում է հայկական այբուբենով հաջորդաբար սկսվող, կարճատև, միանման ու տարբեր հանգեցնող վերջապատ, ութ ոտնյա և տասնոտնյա բազմաթիվ խրատներ, հանկուկներ և այլ բանաստեղծություններ, որոնք իրենց ձևով ու բովանդակությամբ միանգամայն նորություններ էին: Նրանք չափազանց արժեքավոր նյութ կարող են տալ հայ միջնադարյան մանկավարժության ուսումնասիրելու համար:

Հայ մանկական բանաստեղծության հիմնադիր Ներսես Շնորհալու մանկավարժական մեթոդներն ընդհանուր առմամբ բխում են իր շրջանի տիրող դասակարգերի գաղափարային պահանջներից.

«Քեզ համարել տայ բարեկամ,
Որք վասն ուսման հարուն քեզ գան.
Քանդի աղտակ և գաւաղան
Յետոյ բազում փառքս քեզ տան...»:

կամ.

«Ժուժկալ լինել, առէ, յուսումն,
Թէ և ապտակ առնուս յարբումն.
Հայեաց յոսկին, որ 'ի քրայումն,
Զի ծեծելով առնուս գմաքրումն»*:

Բանաստեղծը մանուկների դաստիարակման լավագույն մեթոդը ընդունում է ձեռք: Սրանից, բացի նա չի ընդունում դիտակցական կարգապահությունը՝ խաղն ու ֆիզիկական դաստիարակությունը: Աշակերտը ազատ կամք չպետք է ունենա, նա չպետք է լինի աշխույժ, կայտառ և ինքնուրույն:

Ուսումնական պրոտանին պիտի լինի «չարչարանաց համբերող», հույս և հպարտակ ոչ միայն իր վարժապետներին, այլ և բոլոր ծերերին: Նա պետք է սիրի իշխաններին, թագավորներին, հարուստներին, կրոնը, եկեղեցին, Հիսուսին, Մարիամ աստվածածնին, բոլոր սրբերին ու հոգևորականությունը: Նա պետք է ատի ըմբոստությունը, պայքարը, սիրի հնազանդությունը, իրեն չար կամեցող մարդուն, չնախանձի ուրիշների ունեցվածքը վրա... Քրիստոնեական բարոյականության այս սկզբունքները լավ յուրացնելու համար, նրանց ձեռքը, իբրև դասագիրք տալիս է հին և նոր կտակարանը, ժամագիրքը և ուրիշ սուրբ գրքեր:

Այս աշխարհի սերը «ախտաշարժ ու զարշիլ է», ուստի ուսումնական պատանին պիտի ատի այն և հետեւելով սուրբ վարդապետներին ու եպիսկոպոսներին՝ մաքրի իր հոգին ամեն տեսակ մեղքերից՝ հանդերձյալ աշխարհում երջանիկ լինելու համար.

Մէր աշխարհիս այս ախտաշարժ
Առի խրատէ գաղտնիկ դարշ.
Եւ թէ մեղաց մի լինիր բաժ,
Ախտից տուամք ձգելով 'ի քարշ:
Զի թէ մարմինդ ասացէ վաշ,
Հոգիդ հիւանդ լինի և հաշ:
Թէ այժմ ուրախ սունէ և հրաշ.
Այլ հետոյ տայ քեզ մահու ճաշ»:

Շնորհալին մեծերի և փոքրերի համար՝ խրատական քառյակներում շոշափում է նաև կյանքի և մահվան հարցեր: Ամեն ինչ աշխարհի վրա ժամանակավոր ու անցողակի է: Հարստությունը, իշխանությունը, դանձը, փառքն ու մեծությունը, գրանք բոլորն էլ մնալուն չեն մարդու համար, ուստի եթե այս կամ այն մարդ թագավորություն և իշխանություն էլ ստանա չպիտի գառնա ամբարտաւան: Ամեն ոք ծագիկ նման փթթում ու թառամում է, հետևապես նա չպետք է գոռողանա, այլ պիտի լինի քաղցր ու հեղ, խոնարհ ու խոնկմ:

* «Բանք չափաւ», էջ 349, ի վերնագրի, 1830:

** Նույն տեղ, էջ 343:

«Թագ, ասէ, արքունական
 Կամ պետութիւն իշխանական
 Թէ ընկալցիս դու ըզմարդկան,
 Մի համարիր քեզ սեփական.
 Այլ ըստ հարանց քոց, որ անցան,
 Ծանիր ըզքեզ ծաղիկ նըման.
 Եւ մի լինիր ամբարտաւան,
 Այլ քաղցր և հեղ խոնարհական»*:

Սակայն խորհրդատու բանաստեղծը ժամանակավոր կյանքում ունեւորների և հունեւորների միջև առանձին պայքար չի ընդունում: Աստվածը հենց սկզբից մարդկանց ստեղծում է անհավասար, որը ժամանակավոր է: Վերջի վերջո մահը բոլորին հավասարեցնելու է: Հարուստն ու աղքատը, ճորտն ու կալվածատերը, հրամանատարն ու զինվորը, հասարակ քաղաքացին ու թագավորը, սրանք բոլորն էլ հավասարապես նույն արգանդից են ծնվում և վերջում միակ ու անրաժին՝ թողնում են անհրապույր աշխարհը, ուր ափրում է լացն ու կոծը: Նրանք իբրև քրիստոնյաներ մի հոտի հավասար անդամներ են, ուստի պարտավոր են միմյանց սիրել ու հարգել: Նրանք նույն մարմնի մասերն են, սակայն հոգեւոր բարձր դասը՝ թագավորի հետ միասին, այդ մարմնի գլուխն են հանդիսանում...:

Թե «ուսումնականց մանկանց» և թե մեծերին քարոզում է գանձի և հարստության ետեից շատ չընկնել, օգնել տնանկներին, պետությանը, լուսավորել մասսաներին, խուսափել վաշխառությունից, գծուծությունից և այլն:

Հասարակության գրեթե բոլոր դասերին ու դասակարգին պատկանող մարդկանց՝ արհեստավորներին, գյուղացիներին, առևտրականներին ու այլ հարուստներին, ամեն հասակի մարդկանց՝ մեծերին, փոքրերին, կանանց ու երեխաներին՝ բանաստեղծը «Թուղթ ընդհանրականի» մոտիվներով ուրիշ շատ ու շատ խրատներ է տալիս. ատել ստախոսությունը, գինեմոլությունը, ամբարտապանությունը, քծնանքը, երկեքստանիությունը, դուրսությունը, հախշտակությունը, նախանձամոլությունը, գծուծությունը, պիղծ ու անառակ վարքը, ամեն տեսակ չարագործությունները, մարդասպանությունը, որոնք բոլորն էլ սկիզբ են առնում ազանությունից:

* «Բանք չափաւ», էջ 329, Ի Վենետիկ, 1830:

«Չար ասէ զազահութիւն,
 Զի շատ մեղաց է ծնելութիւն,
 Զի ի նմանէ է սպանութիւն,
 Նա է, աւար և գերութիւն:
 Անտի սկըսեալ է զորութիւն
 Եւ անիրաւ դատողութիւն.
 Ի յայնմանէ վաշխառութիւն
 Եւ ըզմեծանս ատելութիւն»*:

Փառաբանում է խմաստությունը, դիտությունը, կուլտուրան, ուսումը, աշխատասիրությունը և երիտարդության ամբողջ ուշադրությունը հրավիրում է նրանց տիրապետման վրա:

«Նորոգ, ասէ, երիտասարդ,
 Զիմաստութիւն զգեցիր քեզ դարդ,
 Մի զպատմութեանը բազմադարդ,
 Որ ըզարդայս առնէ զըւարթ.
 Այլ ըզհանճար ծերոց և զխրատ,
 Որով յայտնի հանաչիս մալդ,
 Քանզի յիմարն է հոսեալ յարդ,
 Իսկ իմաստունն որպէս ըզվարդ»**:

Ուսումնական պատանիներն ու մանուկները ծուլերին ու հիմարներին չպետք է հեռուեն, այլ օր ու գիշեր անդուլ կերպով պիտի աշխատեն իրենց վրա, որպէսզի հետագայում վայ չտան իրենց անձին:

«Չարթուցանէ ըզքեզ, մանուկ,
 Ձայնիւ հընչմամբ որպէս թըմբուկ.
 Մի յուսմանէ լինիր տաղտուկ,
 Զի մի տաս վայ անձիդ յատուկ»***:

Շնորհալին դիտությունն ու խմաստությունը, գրականությունը, ուսումն ու կուլտուրան, Ֆրիկից ու Կոստանդին Նրզընկացուց այլ կերպ է պատկերացնում: Վերջին երկուսը կրմը տարբերում են իսկական գիտությունից, արվեստից ու իմաստությունից, իսկ Շնորհալին նրան համարում է՝ և՛ խմաստության, և՛ գիտության, և՛ ողջ կուլտուրայի գուլալ աղբյուրը՝ առանց որի ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսները գոյություն չունեն: Բա-

* «Բանք չափաւ», էջ 335, Վենետիկ 1830:

** Նույն տեղ, էջ 334:

*** Նույն տեղ, էջ 342:

խառնող թեմակերտով իմաստուն մարդ նա է, ով մինչև մահ ձգնում է, անդու կերպով ուսումնասիրում է սուրբ գրքանքները.

«Ճըրտէ իաղալ ընդ սուրբ գրքոց,
Մի ընդ անմալուն արդայոց,
Եւ ընդ բանից մեծ իմաստնոց,
Փոխան վիժմանցն ըզշար յիշոց»*:

Ուրիշ բաղմամբով այլ խրատական քառյակներում ընդհանրապես բանաստեղծը խորհուրդ է տալիս մանուկներին՝ անկարգարար չծիծաղեն, անտեղի չվիճարանեն, կոթիներ չսարքեն, չլինեն բիրա, հպարտ: Իրենց որովայնը չխճողեն անկուշտ բանեքով, բնավ չգործածեն ոգելից խմիչքներ, խուսափեն երգ ու պարից, ամեն տեսակ զվարճությունից, չծխեն, չլինեն ունայնաճողի, հնազանդ լինեն՝ հորն ու մորը և բոլոր վարդապետներին, որոնցից կշահեն լուսատու բան:

«Լուր, սուէ, հօր քո խրատու,
Լեր օրինաց մօր քո հըլու:
Վարդապետին հնազանդ կաց դու,
Տօրմէ շահիս բան լուսատու»**:

Ներսես Շնորհալու մանկական բանաստեղծություններից շատերը, իրենց կրոնական վերացական բովանդակությամբ պատճառով, մանուկների համար դժվարամարս են: Սակայն աշխարհիկ բովանդակությամբ ունեցողները այդպես չեն, նրանք դուրըմբռնելի են: Բանաստեղծին հաջողվել է նրանց թե՛ ձևը, և թե՛ բովանդակությամբ հարմարեցնել գաղտնիկների ընթերցանության պահանջներին: Այդ են ապացուցում ստանալովների փոքր ծավալը, չափերի կարճությունը, հանգերի բարեհնչությունը, բառերի և հնչյունների կրկնության մեղմ երաժշտականությունը, ժողովրդական պատկերների, ոճի և էպիտետների առատությունը, լեզվի պարզությունն ու գունազեղությունը:

Չափազանց արժեքավոր են նրա առաջադեմ շնչով զբաղ հանելուկները, որոնցից շատ շատերը այսօր էլ չեն կորցրել իրենց գեղարվեստական արժեքը: Նրանք դրված են 12-րդ դարի խոսակցական աշխարհաբար լեզվով:

Հանելուկների միջոցով մանուկներին ու մեծերին աշխատում է ծանոթացնել պատմական անձանց, ազգային հերոսներին, քննությանը՝ կենդանիներին ու քույրերին: Շնորհալու հա-

նելուկների թիվը հասնում է 120-ի, որոնք 1830 թ. հրատարակվել են Վենետիկում (Մխիթարյանների կողմից) «Բանք չափալի» մեջ:

Հանելուկների զգալի մասը կրոնական, վերացական բովանդակությամբ ունեն և գեղարվեստի տեսակետից շատ թույլ քանաստեղծություններ են: Նրանք գրեթե բոլորն էլ շարահյուսված են բանադրուսիկ և շինծու եղանակով, որոնցից կարելի է նշել՝ «Աբեղան», «Աբիկ և Կայենը», «Աբամը», «Առաքեալն», «Դանիելը», «Դրախտն», «Մարիամ ծնաւ զԲրիստոսը», «Յովսէփ և Մարիամը», «Նոյը», «Բրիստոս ի խաչը», «Փարաւոնը», «Պետրոսը», «Յովսէփը», «Նեոն», «Նաթանը», «Հակոբը», «Մովսէսը», «Հովը», «Դերեղմանը», «Աղաշխարանքը», «Ահարոնը» և այլն:

Աշխարհիկ բովանդակությամբ ունեցող հանելուկները ժողովրդական են, որոնք բանաստեղծը վերցնելով շինականների կենդանի խոսվածքից մշակել է ու նրանց վրա դրել է իր սեփական կնիքը: Ձևի և բովանդակությամբ ներդաշնակության տեսակետից այդ հանելուկներից մասնավորապես գեղեցիկ են հետևյալները՝ «Այծը», «Աղվեսը», «Արջը», «Արտուտը», «Ընկույզը», «Խնձորը», «Խոզը», «Նուռը», «Շունը», «Ուղտը», «Ջրաղացը», «Սագը», «Միրամարդը», «Տանձը», «Տարբը», «Տրդատը», «Յորենը», «Կատուն», «Կրիան», «Ագռակը», «Աշունը», «Բեզդը», «Դինին», «Դուռը», «Կաքուղը», «Մեղուն», «Մրջիւնը», և այլն: Այս կարգի հանելուկները վաթսուներից ափել են:

Վերոհիշյալ հանելուկներն իրենց բովանդակությամբ բավականին բաղմալի են և կապ չունեն կրոնական վերացական մտածողության հետ:

«Որպէս տիկին յուշիկ զընայ,
Պարան յետեն ի քառը կողայ,
Բազմի յոսկի բարձի վերայ,
Որսիկ առնէ քան ըզբաղայ»*:

Ուշադրությամբ կարդացողը հեշտությամբ գլխի կընկնի, որ այս հանելուկը վերաբերվում է կաավին: Դեղեցիկ կերպով տըրված է «պարան» ետևից քառը եկող փխիկի գնալը, նրա շարժումը, և ձևը, բարձի վրա առողք-փառք նստելու սովորությունը և այլն:

* «Բանք չափալ», էջ 344, Վենետիկ 1830:

** Նույն տեղ, նույն էջ:

* «Բանք չափալ», էջ 572, Վենետիկ 1830:

«Չորքոտանի է գետ ըզընն,
Ու ձու ամէ գետ ըզթընն,
Խոտ նա ուտէ գետ գանասուն,
Ունի մըզկիթ և ոսկըէ տուն»*:

Հոյակապ կերպով արված է շան նման չորքոտանի և թըն-
չունի պես ձու ամոզ կրկայի կենդանի պատկերը, որը նեղն ըն-
կած ժամանակ, հեշտությամբ, իր մզկիթանման «ոսկըէ» տան-
մեջ պաշտպանվում է թշնամուց:

«Ջերդ գըբըգըրծ և այլ իմաստուն
Հրաշից ծաղկանց շինէ իւր տուն,
Քաղցըր բըզիւէ նորա լեզուն,
Իրնա չընկնի յիւր աչքըն քուն»**:

Այս հանելուկի մեջ մենք տեսնում ենք մեղվի կերպարը:

«Կարի տեսայ ես շատ կարուան,
Որ կու իջնայր ի Խորասան,
Իշուին բոկիկ էր ու անփական,
Մէկիկ հատիկ բառնան ու գան»***:

Շնորհալու հանելուկների մեջ թե մեղուն և թե մըջյունը հանդես են գալիս իբրև աշխատասիրության մարմնացումը: Նրան-
ցից մեկը քարագործից էլ ավելի փորձառու վարպետ է, որը
սքանչելի ճարտարապետական ոճով հրաշագեղ ծաղիկներից է
շինում իր տունը, իսկ մյուսը՝ «բոկիկ ու անփական» էջերի քա-
րավանի պես օր ու գիշեր ձմեռվա ապրուստն է փոխադրում
տունը:

Մեր միջնադարյան ժողովրդական առակախոսության մեջ
մըջյունը և մեղուն հանդես են գալիս իբրև աշխատավոր մաս-
սաների իդեոլոգիայի արտահայտիչը, որոնք հակադրվում են
շահագործողներին ու պարագլխներին, «Ժիժիքն»**** գան առ
մեղունը և առ մըջինն ի ժամանակս ձմրան և ասեն, տուք
մեզ կերակուր, զի մեռանիմք ի սովոյ: Եւ նորա ասեն, դուք
ինչ գործէիք յամառն, և նորա ասեն, թէ ի վարսաւոր ծառս
հանչեմք և անուշ երգով զճանապարհորդս ուղարկեմք, և
նորա ասեն, ապա յիրաւի սատակիք ի սովոյ և ոչ էր պարտ-
աւանդ ձեզ ոգորմութիւն»*****: Այգեկցու այս առակում պար-

զապես ներում է հայ ժողովրդի վերաբերմունքը ձգուռի նման
ձրիակեր խավերի նկատմամբ, որոնք չպետք է ապրեն դյուղա-
ցիներին, արհեստավորների և այլ աշխատավոր դասերի հաշվին:
Սրանց նման հուշակավոր առակներ հետագայում մշակել են մեր
մի շարք գրողներ, որոնցից Թումանյանը շատ է զարգացնում
առակախոսության մեջ տեղ գտած սոցիալական բողոքը:

Մանուկ մի կայր ի Հայք դովան,
Քան ըզՄամփսոն այլ յաղթական,
Վէմ մի վերոյց մեծ արամական,
Ի ծոփն ընկեց կանգնեաց արձան»:

Այս հանելուկով պատկերում է Տորք Անդեղին, որը հան-
դես է գալիս, իբրև անասնման ուժի տեր մի անձնավորություն,
մի կատարյալ հսկա: Բանաստեղծը նրա հանդեպ դրական վե-
րաբերմունք ունի:

Մովսես Խորենացու մոտ Տորքը իր բնութագծերով միան-
գամայն նման է մեծագույն հայրենասեր Հայկին, թեև գուրկ է
վերջինի վայելչակազմ գեղեցկությունից: Խոթոռ գեմքով, բարձ-
րահասակ, կոպիտ, տափակ քթով, խոր աչքերով, դժնյա հայաց-
քով մի մարդ է լինում Տորքը, որին անչափ ազդեցություն հա-
մար անդեզ էին կոչում: Տորքի այս անձուկի արտաքինի տակ
թաղնված է մի չքնաղ, նուրբ արվեստագետի ոգի, որը ձեռքե-
րով բռնում է կարծր քարեր, իր ուղածի պես ձեղքում, եղունգ-
ներով հղկում տախտակի նման և փորագրում արձիվներ և այլ
նրեր ու առարկաներ: Մեկ անգամ էլ Պոնտոսի ափին նա հան-
դիպում է թշնամու նավերին, հարձակվում նրանց վրա, ու երբ
նրանք ծովի խորքն են գնում և Տորքը չի հասնում նրանց՝
«Ողիսականի» կիկլոս Պոլիմփի պես սա էլ բլրածն ժայռեր է
նետում նրանց ետևից, ուժեղ հարվածից ծովում առաջա-
նում է անտելի հորձանք և ալիքները նավերը քշում են շատ
հեռու:

Թագուր մի կայր աշուն էր խաժ,
Ժուժ մի ժանի ուներ ու բաշ,
Սինոս ուներ մինչ ի Մարաշ,
Ամենքդ ասեք խրեանքն վաշ»:

Ներսես Շնորհալին Տրգատի պայծառ դեմքը կերտելիս մի-
անգամայն հարադատ է մնացել խոշորագույն գրողներ՝ Սդա-

* «Բանք չափաւ», էջ 573, Վիեննայի 1830:

** Նույն տեղ, էջ 575:

*** Նույն տեղ, էջ 576:

**** Ժիժի—ձգուն:

***** Ն. Մառ—«Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ»: էջ 19:

* «Բանք չափաւ», 583:

** «Բանք չափաւ», էջ 584:

Թանգեղոսի և Մովսէս Խորենացու ոգուն: Մեր երկու հաշակաւորս
պատմիչներն էլ այդ հայանի թագաւորին հանդես են բերել
իրբն զրական անձնավորութիւն:

Սաւիայն Ազաթանգեղոսը և Շնորհալին մասամբ տարբեր-վում են Սորենացուց. սրանց մօտ կրօնական տարրը ավելի ուժեղ է: Նրանք Տրդատի գործերը լեզենդի ձևով են ներկայաց-նում: Տրդատի թագավորութեան օրոք, Հոռմի կայսր Դիոկլե-տիանոսի ձեռքից Հայաստան են փախչում մի խումբ քրիստոնե-յա կույսեր, որոնց մեջն է լինում չքնաղ Հռիփսիմեն: Նրա գեղեցիկութեան մասին տեղեկանալով՝ Տրդատը հրամայում է նրան պալատ բերել: Տրդատի հրամանը կատարում են: Թագավորը լիորձում է կույսին դարձնել իր հարձը: Նրա մեղքի պատճառով երկնքից սոսկալի որոտ է լսվում և աղետներ են թափվում մարդեանց գլխին... Թագավորը վերջ ի վերջո հաղթվում է կույ-սից, Հռիփսիմեն փախչում է իր ընկերների մօտ: Զայրացած Տրդատը փախստական օրիորդի ետեղց ուղարկում է իր դահիճ-ներին, որոնք սպանում են կույսերի մեծ մասին, նրանց թվում և Հռիփսիմեյին: Այն ժամանակ արքան երկնքից պատժվում է՝ դառնում խող և ընկնում է եղեգնուտները: Անց-նում է որոշ ժամանակ, խորովագուլխոր (թագավորի քույրը) երազ է տեսնում, նրան հայտնում են, որ Տրդատին կարող է երազ է տեսնում, նրան հայտնում են, որ Տրդատին կարող է բժշկել միայն Գրիգորը, որը գտնվում էր Սոր Վերացում՝ օձե-րի և կարիճների մեջ: Գրիգորին հանում են հորից, նա աղոթ-քի միջոցով նորից մարդ է դարձնում հայ թագավորին: Այս բոլորից հետո Տրդատը դառնում է քրիստոնյա և Գրիգորի լավա-գույն գինակիցն ու բարեկամը: Նրանք երկուսով ամրոջ Հա-յաստանում տարածում են քրիստոնեությունը, կործանում են բոլոր մեկյանները և ժողովրդին մկրտում Արածանի գետում:

Իբ մեղքերը քաղիլու նպատակով, նահատակների աճյունն իրա եկեղեցիներ կառուցելու ժամանակ, Տրդատը մի քանի րոպեում կտրում անցնում է յոթնօրյա ճանապարհ, հասնում Մասիսը և այնտեղից շաղկաժ ընրում է ահագին ժայռեր՝ շինության համար:

Այս կրօնական լեզները չի նսեմացնում մեր հեղինակները ստեղծագործությունները, որովհետև հիմնականում նրանք Տըր-դատի հերոսական կերպարը շատ լավ են գծագրել:

Ազգաթանգեղոսի մոտ Տրդատը բառիս լայն իմաստով հայ-
րենասեր մի հերոս է: Նա իր ամբողջ թագաւորութեան ընթաց-

քում ոչնչացնում է թշնամիներին՝ պարսիկներին ու ասորիկներին: Պատերազմում է գոթական բարբարոս հարգաների դեմ և գերի վերցնում նրանց թագավորին, ընդլայնում ու անկախ դարձնում մեր հայրենիքը: Նա «մեծ անուն պարծանաց քաջութեան անձին ստանայր, և զհոյակապ շքեղութիւն յազդութեան ընդ ամենայն աշխարհ կացուցանէր, հարկանէր ի հարուածս գթշնամիսն, և խնդրէր զքէնս վրիժուց իւրոց հայրենեացն...»*: Տրդատը ոչնչով էս չի մնում Հայկից, Արամից, Տիգրանից և մյուսներից: Ահա թե ինչու ժողովրդական ընդհանուր ֆուլկրի մեջ էլ նա հանդես է գալիս իբրեւ չգերազանցված մի հերոս. «Իբրև զսէգն՝ Տրդատ, որ սիգալովն աւերեաց զթումբս գետոց, և ցամաքեցոյց խակ ի սիգալն իւրում զյորձանս ծովուց»**:

Տրդատի սխրագործությանները պակաս չի գրվա՞տել նաև
 Խորենացին: Նա հենց պատանի ժամանակ «աջողակ է» լինում
 «գլխաշարժության մեջ»: Ուժի տեսակետից էլ մի կառարյալ
 Տարբ Անգեղ է, եթե օտար ազգի հերոսները կրկեսներում մի-
 ա՜յն եզան վզից բռնելով հաղթում էին, ապա հայ դյուցազնը
 երկու վայրենի ցուլերի եղջյուրը մի ձեռքով բռնելով պոկում է
 և վիզը ուրբելով ջախջախում է նրան, կամ էլ չէ ձխարջավի
 ժամանակ ձեռքով բռնում, կանգնեցնում է կառքը և դարձանք
 պատճառում բոլոր հանգիստառեսներին...:

Նա Գարսեհատանում և այլ երկրներում բազմաթիվ ճաշկատամարտեր տալով միշտ հաղթող է դուրս գալիս, երբեմն էլ «կամավորապես ձիուց» իջնում և «հետևոտն հարձակվելով՝ սըրով ցրվում է փղերի երամակներից»: Նա Հայաստանի բոլոր դորքերով դուրս է գալիս «Հյուսիսականների» դեմ, և երբ երկու կողմերը իրար են խառնվում, Տրդատը հսկայի պես հարձակվելով՝ թշնամիների բազմաթյունը կրկուսի է ձեղբում. «անհամար մարզիկ նրանից զարկվում, թավալվում, գետին էին ընկնում, ինչպես հմուտ ձկնորսի ձկներով՝ լիքը ցանցից ձկները գետին են թափվում ու վխտում հողի երեսին», և ապա «սրի հարվածով կտրում կեն անում բասիլիների բարբարոս թազավորին» և նրա հետ «ձիու պարանոցն ու գլուխը...»:

* Աղաթանգեղոս—Պատմութիւն հայոց, էջ 71—72, ԹԻՓԼԻՍ 1914:

** Նույն տեղ, էջ 71:

Մանուկ մի այլ ի յայտ նրման
էր ի յաղէն արշակունեան.
Հանաք մանուկ էր ու իշխան,
Պ Եփրատ վաղեաց քայլ մի լրման»*:

Ներսես Շնորհալին, ինչպես տեսնում ենք, Վարազդատ Արշակունուն նույնպես դրական է հանդես բերում: Նա իր քա-
ղաքործություններով գրեթե Տրդատի կատարյալ պատճենն է:

Վերևում մեջ բերված հանելուկները կենդանի ուսուցիչա-
կան շնչով են դրված: Մասնագործական կենդանի են նաև նրա
աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող մյուս հանելուկները՝
«Մաքին», «Ջորին», «Աղվեսը», «Ագուար», «Այծը», «Աշունը»,
«Աշխարհը», «Եղը», «Արեգակը», «Լուսին», «Արջը», «Արտուար»,
«Բեղեր», «Գարունը», «Ամառը», «Զմեռը», «Դինին», «Դիրքը»,
«Դանակը», «Դղումը», «Դուռն», «Ընկույզը», «Սագողը», «Խն-
ձորը», «Կշեռքը», «Զինը», «Ճրագը», «Մեմունը», «Նուռն»,
«Ջորին», «Ջրադալը», «Մանգրը», «Սիրամարգը», «Տանձը»,
«Ցորենը» և այլն, և այլն...:

Ընդհանուր առմամբ Ներսես Շնորհալու խրատները և հա-
նելուկները իրենց խորագրերով հանդերձ միանգամայն
նորոգություններ էին մեր գրականության համար: Նրանք այսօր
էլ գրական և կուլտուրական մեծ արժեք են ներկայացնում,
որովհետև բանաստեղծը նրանցում առաջին անգամ միջնադար-
յան աշխարհաբարը, խոսակցական հայերենը, դարձնում է գրա-
կանության գործածական լեզու:

Շնորհալին իբրև ամենաառաջին աշխարհիկ լեզվով գրողը
հաստատուն տեղ է գրավում մեր կուլտուրայի ընդհանուր պատ-
մություն մեջ: Նա ազատամիտ գրողներից է, որ մեզանից շատ
հարյուրամյակներ առաջ հասկանում է ժողովրդի հոգեբանությու-
նը, նրա կենցաղը, անգրգենքը, սովորությունները, տրագիկա-
ները, գրական ճաշակը և նրա գեղարվեստական պահանջներից
եղելով՝ գրում է իր մարգարաաշող հանելուկները և մյուս բազ-
մաթիվ բանաստեղծությունները: Նա հաջող կերպով օգտագոր-
ծելով իր գրական մեծ ուսուցիչ Գրիգոր Նարեկացու անմահ
բանաստեղծությունները ոչ միայն աշխարհիկ գրական ցիլլին
պատկանող՝ հանելուկների, խրատների մի մասի, «Վիպասանու-
թյան», «Ողբ Եղեսիոյի» և այլ երկերի մեջ է հանդես բերել ժո-

* «Բանք չափա», էջ 583, Վենետիկ 1830:

ղովրդական մոտիվներ, այլ և եկեղեցական բանաստեղծությամբ՝
շարականների և տաղերի.

«Բանաւոր ծառոց երեկցան ծաղիկը
Երփնադարդ դունով, անուշահոտ բուրմամբ:
Դաքուն հոգեղը դալարացոյց գնդոյս.
Դոսացեալ տընկոյ կանաչացան սաղարթը...»*:

կամ.

«Նարդոս և քրքբում, զբմուռ, ծաղիկ ծոփային,
Մանուշակ, շուշան, վարդից կարմրեթիւնս պըսակ:
Երփնադարդ պըճեալ գեղով նրման հրեշտակի,
Բուրուառ ոսկեղեն խընկոյ գնոտս անոյշ բուրեալ...»**:

կամ.

«Նըռնեհաց նրման յետ դարնայնոյ ծաղիկալ,
Ծաղիկալ նըռնեհաց ի յերկրորդին սկողան...»***:
«Նըռնեալ՝ ծաղիկ դարնայնոյ վարդ մանիշակ
քրքբում շուշան վայելալ...****»

«Երփնադարդ հոգեղըն առնկե կանաչացան կենդանութեամբ,
Բէնական լուսոյ սաղարթը ի հոգեղը դարնան փրթեալը*****»:

Սրանց նման բազմաթիվ փաստեր կարելի է բերել և
ցույց տալ, որ Շնորհալին մի կողմից ազդվելով Նարեկացուց,
խիղձ մյուս կողմից՝ ժողովրդական կենդանի բանաստեղծությու-
նից, հանձնեղ կերպով արտացոլում է բնությունը, ստեղծում
հիասքանչ պատկերավորություն:

Ժողովրդական ստեղծագործությունը, ոչ միայն իր խոր
ազդեցությունն է թողել Գրիգոր Նարեկացու և Ներսես Շնորհա-
լու վրա, այլ հենց սկզբից նա եղել է այն դուրալ աղբյուրը,
որից խմել ու զորացել են գրեթե մեր բոլոր կլամիկ գրողները՝
կամ էլ չէ՝ այն պարարտահողը, որից ծնունդ ու սնունդ է ստա-
ցել մեր թե հին, և թե նոր գրականությանը: Լայն առումով
կերցրած՝ Ազատագեղոսի, Փափսոս Բյուզանդի, Մովսես Խո-
րենացու, Եղիշեի, Թովմա Արքունու, Հովհան Մամիկոնյանի և
այլ գրողների ստեղծագործության գեղարվեստական արժեքի
խսկական հմայքը, համն ու հոտը, ժողովրդական Ֆոլկլորի հա-
ջող օգտագործման մոտիվների մեջ է:

Մեր պոեզիայի մեջ Շնորհալին ձևի ամենախոշորագույն վար-
պետներից մեկն է: Նրա բանաստեղծությունները գրված են զոդա-

* «Բանք չափա», էջ 433:

** Նույն տեղ, էջ 456:

*** Նույն տեղ, էջ 441:

**** Նույն տեղ, էջ 372:

***** Նույն տեղ, էջ 398:

որիկ պատկերներով: Շնորհալին Նարեկացու և Գրիգոր Մագիս-
տրոսի հետեղականությունամբ գրել է բազմաթիվ աղբյուրակոսներ:
Շատ անգամ իր բանաստեղծությունների աղբյուրի սկզբնա-
տառերից կազմում է. «Ներսես», «Ներսեսի է բանս», «Ներ-
սեսի նվառի», «Բան Ներսեսի», «Ներսեսի է այս երգս»,
«Ներսեսի երգ», «Երգ Ներսեսի այս է», «Ներսեսի է», «Ներսեսի
է այս բան», «Ներսեսի բանս է», «Ներսեսի է այս երգս», «Տէր
Ներսեսի է սա», «Հայոց կաթողիկոսի», «Կաթողիկոսի հայոց»,
«Երգս այս է Ներսեսի»: Սրանցից երևում է, որ բանաստեղծը
իր տաղերից շատերը գրել է կաթողիկոս եղած ժամանակ, այ-
սինքն՝ 1163 թվականից հետո: Մի շարք բանաստեղծություն-
ների մեջ, վերևում նշված ձևով, կազմում է նրանց անունը,
ում նվիրում է իր բանաստեղծությունը, կամ որոնց խնդրանք
գրել է: Այսպես օրինակ. «Սրբոյն Գրիգորի երգ ի Ներսեսէ»,
«Ներսեսի երգ ի քառառուն վկայսն առաւծո, որք ի Սերաստիա
կատարեցան», «Առ Հոսիսիմէ կոյսն»: Աղբյուրատին նվիրած բա-
նաստեղծությունը՝ «Առ Ապիրատն ի տէր Ներսեսէ բա՛ն չափաւ»,
«Յաղագս երկնից» նշանավոր քերթվածի հորգորակի տնազխի
տառերից ստացվում է՝ «Մխիթար բժիշկ ընկալ ի Ներսեսէ զայս
բան»: Այս վերջին նախադասությունը ցույց է տալիս մի կա-
րևոր փաստ, որ Շնորհալին գաղափարական սերտ կապ է ու-
նեցել 12-րդ դարի տաղանդավոր բժիշկ գիտնականներից մեկի՝
Մխիթար Հերացու հետ:

Բանաստեղծական բազմազան չափի տեսակետից Ներսես
շնորհալին մեր պոեզիայի վարպետներից մեկն է: Նրա բանաս-
տեղծությունները գրված են՝ յոթնոտնյա (5—2 կամ 4—3),
ութոտնյա (4—4), իննոտնյա (3—3—3), տասնոտնյա (5—5),
տասնմեկոտնյա (3—4—4 կամ 5—4—2), տասներկուոտնյա
(6—6 կամ 4—4—4), տասներեքոտնյա (5—4—4), տասնչորս-
ոտնյա (4—4—4—2), տասնհինգոտնյա (5—5—5) և այլ բազ-
մախառն չափերով: Սակայն նրա սիրած ձևը ութոտնյա՝ 4—4,
բանաստեղծությունն է, այդ չափով են գրված նրա ամենա-
նշանավոր գործերը՝ «Յիսուս որդին», «Բան հաւատոն», «Ողբ
Նդեհիոյն», հանելուկների, խրատների, տաղերի և այլ բանաս-
տեղծությունների մեծ մասը:

Այս դրականի կողքին, Ներսես Շնորհալու բանաստեղծու-
թյուններն արվեստի տեսակետից ունեն լուրջ թերություն-
ներ, նրանցից շատերը վերջանում են միանման հանգերով

և ընթերցողի մեջ ստեղծում են հոգնածություն և ձանձրությ-
Այսպես օրինակ՝ նրա ամենաերկարաշունչ գործերը «Յի-
սուս, որդին», «Բան հաւատոն», «Ողբ Նդեհիոյն» և այլ եր-
գերը, Գրիգոր Մագիստրոսի հետեղականությամբ, գրված են
ի, ին, ան, աց, ուց, ոց, ետ, ար, ալ, ոյ, եր, իք, ամ և այլ մի-
օրինակ հանգերով: Սրանք մասամբ թուլացնում են գեղեցիկ
խոսքի պատկերները, մանավանդ եթե բանաստեղծությունը
արվեստի տեսակետից թույլ լինի: Սակայն լայն առումով այս
բացերը չեն նսեմացնում Ներսես Շնորհալուն, որովհետեւ
նրանք կապվում են մեր այդ շրջանի պոեզիայի ընդհանուր
թերությունների հետ: Վերևում նշված հանգերի ձևերը կար-
ծեք թե մի տեսակ զոգմա էին դարձել միջնադարյան շատ պո-
ետների համար: Ով այդ ձևերով չարահայտներ իր բանաստեղծու-
թյունները, կհամաչվեր իրեն անառկան գրող ու կարհամար-
վեր ամենքի կողմից: Այս արագիցիան շարունակվեց մեր
չափածոյի մեջ մինչև վերջին շրջանները: Ընդհանրապես
Շնորհալին 12-րդ դարի բանաստեղծներից առաջինն էր, որ
զգաց միահանգություն այդ զոգմատիվ թերությունները:

«Ոչ մի տառիս վերջ չանգական,
Ձի մի ծուլից լուք ծանրանան,
Այլ խորաբար փոփոխական,
Ձի ընթերցողք ոչ ձանձրանան...»:

Հիշելով մեր կոմպոզիտոր բանաստեղծը, հաշվի առնելով
իր «ծուլ» ընթերցողներին իրավացի պահանջները, մեզ համար
թողել է ամեն գույշ տողի մեջ «խորաբար» և «փոփոխական»
հանգերով կերտված մի շարք հոյակապ գործեր, որոնք իրենց
ներքին կոմպոզիցիայով, մեզմ պատկերավորությամբ, նուրբ
երաժշտականությամբ, ձևի ու բովանդակության ներդաշնակու-
կամբ և գունազեղությամբ, շատ քիչ են ետ մնում անգամ Նա-
րեկացու քաղցրահունչ տաղերից, որոնք երկար ժամանակ երգ-
վում են եկեղեցիներում, հավանաբար հնում նաև խնջույքնե-
րում: Շատ անգամ էլ Շնորհալին ուղղակի Նարեկացու նման
կամ բառի կամ էլ չէ հնչյունի կրկնությամբ է ստեղծում երա-
ժշտականություն:

«Ջաբթիք ընդ գուարթունս, մանկունք վերին Սիօնի, ալեյուրիս:
Ջաբթիք, որդիք լուսոյ, ի յօրնութիւն հօրն լուսոյ, ալեյուրիս:

* «Բանք չափաւ», էջ 223:

Ջարթիք, փրկելու արեամբ, և տե՛ր զփառս փրկողին, ալէլուիա:
Ջարթիք, նոր ժողովուրդք, նոր երգս առեալ նորոգողին ալէլուիա»:

Շնորհալու բանաստեղծությունների լեզուն, թե՛ գրաբար, և թե՛ աշխարհաբարը, — վերին աստիճանի ճկուն է, ազգային մտածողության հարադատ և յուրանատու: Նա չունի Գրիգոր Մազիստրոսի լեզվի մանվածապատեթյունը և վերամբարձ, չոր ու ցամաք ոճը: Փիլիսոփայական դատողության և քերականական օրենքների ուսումնասիրության տեսակետից էլ Շնորհալու լեզուն արժանի է ուշագրության, որովհետև ուրիշ հեղինակների համեմատութեամբ նա արժեքավոր շատ նորամուծություններ ունի:

Նրա գրաբարի և աշխարհաբարի մեջ առանձին մեծ պատանշչիւ: Նրա քաղցրահունչ շարականները կարդալով մեզ թվում է, թե՛ նրանք գրաբարով չեն գրված. լեզվի այդ չափ պարզության տեսակետից Շնորհալու և Ղազար Փարպեցու ստեղծագործության միջև կարելի է մի ընդհանուր բան տեսնել:

6

Շնորհալին աշակերտելով Նարեկացուն՝ չի դառնում նրա հասարակ էությունը: Նա ստեղծում է նոր արվեստ, նոր բանաստեղծություն և իր հերթին հիմք դնում առանձին գրական շկոլայի:

Գրիգոր Տղայն (12-րդ դարի գրող) «Բան ողբերգական վասն առման Նրուսեղեմի» պոեմը գրել է Շնորհալու «Ողբ Եղեախոյի» մոտիվներով՝ հասարակ կերպով կրկնելով իր ուսուցչին:

Նրա գրական դպրոցին է հետևել նաև Ներսես Լամբրոնացին, որը 12-րդ դարի ամենանշանավոր հասարակական, քաղաքական և կրոնական գործիչներից մեկն էր: Նա ծնվել է 1153 թվին ազնվականի ընտանիքում: Նրա հայրը՝ Օշինը, Լամբրոնի իշխանն էր, մայրը՝ Շահանդուխտը, նույնպես ազնվականի դուստր էր:

Լամբրոնացին իր բարձրագույն կրթությունը ստանում է Սեպդ լեռան վանքում: Նա սովորում է հունարեն, լատիներեն և այդ լեզուներից թարգմանություններ է անում: Ներսես Լամբրոնացին 1175 թ. քսանմեկ տարեկան հասակում դառնում է

արքեպիսկոպոս և Տարսուսի դավառային նշանավոր կրոնական տեսուչ:

Լամբրոնացին գրական ու հասարակական ասպարեզ է մըտնում գրեթե պատանեկական հասակում և քսան-քսանմեկ տարեկան արդեն հայտնի է դառնում իբրև նշանավոր հրապարակախոս ու ճարտարաբան քարոզիչ: Լամբրոնացին իբրև Լեոն թագավորի դեսպան լինում է Բյուզանդիայի արքունիքում: Այնտեղ նա մասնակցում է քաղաքական, կրոնական և մանկավարժական վեճերին: Գրել է «Սորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցիոյ» և «Մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին», նշանավոր «Ատենաթսուութիւնը», ուրիշ ճառեր և հոգվածներ: Մեզ թույլ է նաև մի քանի շարականներ, ոտանավորներ ու այլ երկեր և Ներսես Շնորհալու վրա գրած «Վիպասանութիւնք», որը գեղարվեստական առանձին մեծ արժեք չունի:

Լամբրոնացին «Վիպասանության» մեջ փոռարանում է Շնորհալուն, սրբացնում նրան, հացնում է գրեթե հերոսի աստիճանի՝ մի դաշափարատիպ, որին պիտի ներբողեն ու փառաբանեն բազմաթիվ սերունդներ...:

Ներսես Լամբրոնացին իբրև բանաստեղծ գրեթե առանձին նորություններ չի մտցրել մեր գրականության մեջ, նա թե՛ լեզվի, թե՛ արվեստի, և թե՛ բանաստեղծական խոսքի կերտման տեսակետից կրկնել է Շնորհալու մոտիվները, բայց երբեք ուսուցչի վարպետությանը չի հասել: Նրա բանաստեղծությունները ընդհանուր առմամբ արժեքավոր են իբրև գրականության և պատմության նյութ (ընդհանուր կուլտուրայի տեսակետից):

Լամբրոնացու գեղարվեստական երկերը, եթե արվեստի տեսակետից թույլ են, ապա նույնը չենք կարող ասել նրա հրապարակախոսության մասին:

Նա իբրև հրապարակախոս տաղանդավոր գրող է: Նրա հոգվածներն ու ճառերը գրված են հրաքանչ լեզվով: Նրանք ունեն կուռ կոմպոզիցիա, ոճեղ տրամաբանություն, գեղեցիկ ոճ և այլն:

Ներսես Լամբրոնացին ոչ միայն գրելակերպի, այլ և աշխարհայացքի տեսակետից ազդվել է Շնորհալուց, նա ևս իր ուսուցչի նման ունի վառ հայրենասիրական զգացմունքներ, կողմնակից է քաղաքական ու կրոնական միությանը, իդեալականացնում է արևմտյան քաղաքակրթությունը, կողմնակից է հայկական ուժեղ

* «Բնար հայկական», էջ 64, Պետերբուրգ 1868:

պետութեան ստեղծմանը: Աստվածաբանական հարցերուն էլ հետեւում է նրան:

Շատ դեպքում, ինչպես հենց նոր ասացինք, աշակերտի աչքում իր ուսուցիչը հողեղեն էլ չէ, այլ մի աննյութեղեն հրեշտակ, որը դեմ հանդիման խոսակցութեան է ունենում աստուհետ, նրանից շնորհք խնդրում և ստանում: Նրա նմանը այլևս երկիրը չունի, այլ երկնային գոտին են վայել այդ կարգի սրբերը:

«Ներսէս յաղօթա առ Տէր կանխէր.
Դէմ յանդիման ընդ նա խօսէր.
Մըտօք դիւրիչին շնորհս որոնէր.
Եւ արտասուօք դժարանէր.
Տըպըն տուր կըշիւ չափէր,
Զանձն աղերսիւ փոխանակէր,
Որ ընկալեալ եղն ի սէր,
Եւ հառուցաւ զոր ինչ խնդրէր...»
Ներսէս հրեշտակ էր. երկրաւոր,
Դուով մարմին ոչ նիւթաւոր,
Որ ի վերջին դարս և ի կոր՝
Ուրեք չըկայ արժանաւոր.
Միայն գըտաւ նա հըղնաւոր,
Շնորհօք պայծառ և փառաւոր.
Բայց արդ յերկինս է դասաւոր,
Նըմա չմնաց նմանաւոր...»:

Շնորհալուց ազդել էն՝ Ստեփանոս Օրբելյանը, Աւաքել Սյունեցին, Ապարանցին, տաղաչափական արվեստի տեսակետից՝ Յրիկը, Կոստանդին Նրդնկացին և ուրիշները: 19-րդ դարի գրողներից Շնորհալու պոեմների շնչով է գրված Վահանգեցու «Արփիական Հայաստանի» ընդարձակ չափածո երկը, որը իր ծավալով, Բաղրատունու «Հայկ դիւցազնից» հետո, կարելի է առաջինը համարել:

Ներսէս Շնորհալու ուսումնասիրութեամբ ամենից շատ է զբաղվել Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանութեանից, մեծատաղանդ քանաստեղծ Ղևոնդ Ալիշանը: Նա մեծ հայրենասէր է, անվանի հնախոս, հմուտ գիտնական:

Ծնվել է 1820 թ. մեռել՝ 1901 թ. Վենետիկի ս. Ղազար կղզում:

Ալիշանը մեր ամենարեզմնավոր հեղինակներից մեկն է: Անդուզական են, հնությունն ու պատմութեանն ուսումնասիր-

ելու համար խիստ կարևոր, նրա հետևյալ սովոր աշխատութեանն էր՝ «Այրաբատը», «Միսունը», «Շիրակը», «Հայապատում», «Հայ-բուսակը», «Հայոց հեթանոսական կրոնը...»: Գեղարվեստական գործերից հայանի են՝ «Յուշիկը»-ը և «Նուագը»*:

Ղևոնդ Ալիշանը Ներսէսի մասին գրել է մի սովոր աշխատութեան՝ «Շնորհալու և պարագայ իւր», որը հրատարակվել է Վենետիկում՝ 1873 թ. Հայոց պատմութեանը և Շնորհալու կյանքն ու գործունեութեանը ուսումնասիրելու տեսակետից սա փաստերի մի շտեմարան կարեքի է համարել, սակայն այս դրականի կողքին Ալիշանի այս գիրքը ունի նաև խոշոր թերություններ: Նա իր մեջ ընդգրկում է ավելի շատ պատմութեան փաստեր, քան Շնորհալու ստեղծագործութեան վերլուծական հյուսթեր: Ղևոնդ Ալիշանը Լամբրոնացու նման Ներսէսին շատ բարձր է դնահատում՝ նրա անդուսպ կրոնական իդեոլոգիայի համար, սա անբնական չէ: Նա քանաստեղծի ստեղծագործութեանը քննադատարար մոտենալ և արժեքավորել չէր կարող, բովհետեւ ինքն էլ մոլի կրոնական դադափարախոսութեան տեր մի հոգեւորական է եղել և ունեցել է Շնորհալու իդեալիստական աշխարհայացքը: Ահա թիւ ինչու Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութեանը գնահատելիս չենք կարող հալած յուզի տեղ ընդունել Ալիշանի ամեն տեսակ ներբողներն ու գովասանքները:

Շնորհալու գրական կուլտուրայի ժառանգութեան հարցը դնելու առաջին հերթին պետք է նկատի ունենալ, որ մենք գործ ունենք մի պոետի հետ, որի քանաստեղծութեանների մեծ մասը, իբրև գովերգութեաններ, նվիրված են եկեղեցուն և կրոնին:

Շնորհալին լինելով եկեղեցական պոետիայի ամենակարգաուուն դեմքը մեծ մոլեռանգութեամբ պաշտպանել է. «Հին և նոր կտակաբանների» ընդհանուր սկզբունքները, որոնք մեր էպոխայում պետք է քննադատվի: Սրանով բարբալին էլ քանաստեղծը չի նսեմանա: Մենք նրան մոտենում ենք պատմականորեն և նրա կրոնական աշխարհայացքը գիտում՝ իբրև դարաշրջանի անխուսափելի արդյունքը, որովհետեւ «յուրաքանչյուր դարաշրջանի մտածողութեանը պատմական արդյունք է» որ տարբեր ժամանակաշրջանում շատ տարբեր ձևեր է ընդունում:

* «Նուագը» — քանաստեղծութեանների ծագվածու է. բողեացած է 5 փոքրիկ հատորից:

ուստի և ստանում է շատ տարբեր բովանդակություն»*:

Սակայն, ինչպես մենք արդեն ասել ենք, Շնորհալին իր պահպանողական մտայնությունների կողքին արտահայտե է նաև առաջավոր մտքեր, դրել և լուծել է էպոխայի պրոգրեսիվ պրոբլեմներ:

Ինչով հայրենիքի ինքնապաշտպանություն, նրա անկախություն և միասնություն հարցը՝ ընդհանրապես փառաբանել է քաջությունը, անվեհերությունը, անձնագոհությունը, արհամարհանքը դեպի մահը...: Խարազանել է նվաճողական քաղաքականությունը տառապող մեր արտաքին թշնամիներին. ընդառաջ տեղ հայ անմիաբան իշխաններին և փառամոլություն նպատակով իրենց ազգային նամուսն ու պատիվը օտարերկրյա հափշտակիչներին վաճառող ամեն տեսակ ապառաժ սիրտ ունեցող ալիստեղի հրեշներին: Գովերգել է հայ ազգի քաղաքական անկախությունը, միությունը, ազատությունը և անարգանքի սյունին դամել վախկոտներին, ոչ հայրենասեր ապականված մարդկանց, իրենց ազգային կուլտուրան ստողներին, օտարամոլներին և այլն: Ահա բանաստեղծի այն առաջավոր իդեաները, որոնց ժառանգություններից չեն հրաժարվի նաև մեր էպոխայի մարդիկ:

Հիշումի, այս օրերին, երբ ամբողջ աշխարհի ազատություն սիրող ժողովուրդները ձեռք-ձեռքի տված մարտի են դուրս եկել ֆաշիստական խավարամոլ հափշտակիչների դեմ, մի Փալատոս Բյուզանդ, Խորենացի, Եղիշե, Ղազար Փարպեցի, Ներսես Շնորհալի, Ֆրիկ, Աբովյան կամ մեկ ուրիշը էլ ավելի վեր են քարձրանում, անսահման հայրենասիրությունը տոգորված իրենց անմեռ ստեղծագործություններով: Նրանք պատահական ասույթներ չեն մեր գրականության մեջ, այլ հայ ազգանդավոր ժողովրդի դարավոր հարուստ կուլտուրայի, նրա հազարամյակների ջերմ հայրենասիրության արդյունքը «Հայրենասիրությունը, ասում է Լենինը,—ամենախոշոր զգացմունքներից մեկն է, որն ամրապնդվել է առանձնացված հայրենիքներում դարերի և հազարամյակների ընթացքում»*: Լենինի այս հանճարեղ ձևակերպումը ցույց է տալիս, որ առհասարակ հայրենասիրությունը ընածին ու վերացական մի բան չէ, այլ նա կոնկրետ պատմա-հասարակական կառուցորդ է: Հայ խաղաղասեր ժողովուրդը դարերի ընթացքում հաճախման է ենթարկվել արտաքին կողոպտիչների կողմից, սակայն նա

միշտ էլ իր գլուխը չի խոնարհել մեր հայրենի սրբազան հողը ներխուժած հորդաների առջև:

Նա դարերի ընթացքում աննկուն պայքար է տարել արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ՝ ամեն կերպ պաշտպանելով իր հայրենիքի սրբազան հողն ու ջուրը, իր լեզուն, իր կուլտուրան, գրականությունը, արվեստը, կենցաղը, արագիցիաները, պատիվն ու անկախությունը: Սրանով է բացատրվում այն դասերը, որ հենց սկզբից հայոց հեն գրականության ամենագլխավոր թեման հայրենասիրությունն է դառնում: Սա արդեն միանգամայն պատիվ է բերում հայ հերոսական ժողովրդին:

Ներսես Շնորհալու հայրենասիրության ժառանգությամբ չի սպառվում նրա արժեքը: Նա հայ գրականության խոշորագույն կոթողներից մեկն է: Իր հոգևոր երգերի կողքին մեզ թողել է մի շարք հիասթափ առաջադեմ շնչով զրված բանաստեղծություններ, որոնցով նա ակտիվ մասնակցում է հայ վերածնության գրականության կերտմանը: Նրա ստեղծագործությունը հսկայական արժեք է ներկայացնում մեր անցյալի կուլտուրայի ընդհանուր պատմությունը ուսումնասիրելու համար: Նրանից շատ բան ունին օգտվելու, թե գրականագետները, թե պատմաբանները, թե մանկավարժները, և թե ամեն մի կուլտուրական մարդ:

Նրա աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող բանաստեղծությունները, Նարեկացու և Հ. Իմաստասերի ստեղծագործությունների հետ միասին, դարձան այն սրանչելի պարարտահողը, որից սնունդ ստացան մեր հետագա տաղերգուները՝ Ֆրիկը, Կոստանդին Երզնկացին և մյուսները:

* Էնգելս—«Բնության դիալեկտիկա»:

** Ленин—том. 23, стр. 290.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶԵՆԿԱՅԻ

1

Կոստանդին Երզնկացին Ֆրիկի ժամանակակից բանաստեղծ է և ստեղծագործական շատ կողմերով էլ նման է նրան:

Մեր գրականության մեջ ոչ Ֆրիկը և ոչ էլ Երզնկացին չունին իրենց լրիվ կենսագրությունը, մանավանդ վերջինը գրեթե անհայտ է մնում մինչև 19-րդ դարը. սա պատահական մի երևույթ չէ, այլ պետք է վերագրել եկեղեցուն:

Կոստանդին Երզնկացու կյանքի և գործունեության մասին շատ թե քիչ գաղափար ենք կազմում նրա տաղերից: Նա իր բանաստեղծություններից մեկում պարզ հիշատակում է, որ իր հայրենիքը Երզնկա քաղաքն է.

«Թե խընդիր լինիք անուանըս արժանի
Կոստանդին անուն կոչի Երզնկացի...»:

Երզնկան 13—14-րդ դարերում Հայաստանի առևտրական, կրոնական և մտավոր կենտրոններից մեկն էր: Այնտեղ էին պտտրաստում բազմաթիվ հողեր և մանկավարժական կադրեր: Ամենայն հավանականությամբ Կոստանդինը նույնպես իր ունեւմբ ստանում է այդ միջավայրում և տեղի անունով էլ կոչվում է Երզնկացի:

Ենթադրվում է, որ բանաստեղծը ծնված պետք է լինի 13-րդ դարերի կեսերին՝ ոչ ուշ 1250—1260-ական թվականներից:

Կոստանդին Երզնկացին հավանաբար գրական ասպարեզ է մտնում 13-րդ դարի 70—80-ական թվականներին: Դա մի ժամանակաշրջան էր, ուր թաթարական հորդաները զրավելով մեր հայրենի երկիրը հրի ու սրի էին ենթարկում ամեն ինչ: Չնայած սրան մեր գեղարվեստական գրականությունը ոչ միայն դեպի անկումը չզնայ, այլ ապրից իր վերածնություն երկրորդ էտապը, գերազանցորեն ընթանալով աշխարհիկ և գեոմոկրատական ուղիով:

Ֆրիկը և Կոստանդին Երզնկացին հենց այս դեմոկրատական պոեզիայի հիմնադիրներն են հանդիսանում:

Բացի գեղարվեստական գրականությունից, թաթարական տիրապետության հրի և սրի դարում, զարգանում են նաև պատմագրությունը, առակախոսությունը, նկարչությունը և արվեստի մյուս ճյուղերը...:

Կոստանդին Երզնկացին գրական ասպարեզ մտնելով մի կողմից շարունակեց Նարեկացու, իսկ մյուս կողմից՝ Հովհան Սարկավազի և Ներսես Շնորհալու լավագույն տրադիցիաները, նրանց աշխարհիկ մոտիվները, սակայն նրանցից ոչ մեկի հառաքակ էպիգոնը չդարձավ, այլ հարստացրեց մեր պոեզիան նուրանոր բանաստեղծական գյուտերով: Ավելի ճիշտ՝ առաջ մղեց մեր գրականությունը, էլ ավելի մոտեցրեց այն աշխատավոր ժողովրդի ոգուն, Ֆրիկից հետո:

Կոստանդին Երզնկացին չուսումնասիրված բանաստեղծ է: Նրա բանաստեղծությունները առաջին անգամ 1905 թվին Հ. Մ. Պոտուրյանը հրատարակում է Վենետիկում: Նրա մասին փոքրիկ հրդավածներ տպվել են նաև «Լույս» (1906, էջ 208), «Հանդէս ամս.» (1906, էջ 384) և «Բազմավէպ» (1905, էջ 567) ամսագրերում, սակայն գրական արժեքի տեսակետից սրանք շատ թույլ գործեր են:

Մեր պայմաններում ևս Երզնկացին մնում է որպես չուսումնասիրված հեղինակ, նույնիսկ հայտնի քննադատ Կիրպուտինը ժխտողական դիրք է բռնում նրա նկատմամբ: Նա լավ չըմբռնելով Երզնկացու ստեղծագործության գեղարվեստական ու հասարակական արժեքը՝ նրան հանդես է բերել իբրև մի գրողի, որի մոտ «չկա արտունջ, ցասում, զայրույթ, երգիծանք, աստվածամարտություն», որը «կտրված է ժամանակի սցիլաբան և քաղաքական կյանքից...»*:

Այսպիսով Երզնկացին դուրս է բերված իբրև մի ինքնամոփ վրիկ, որի հիասթափ քնարերգությունը չի կապվում դաշըաշրջանի հետ, չի առնչակցվում հայ աշխատավոր ժողովրդի լավագույն ձգտումների հետ: Կարծում ենք քննադատը ոչ մի հիմք չունի մեծատաղանդ գրողի մասին այսպիսի սխալ եզրակացություն անելու: Երզնկացու դեքը հայ գրականության զարգացման և նրա դեմոկրատական աշխարհայացքը պարզաբանելու համար՝ պետք է նրան մոտենալ օրեկտիվորեն՝ քննադատության նյութ դարձնելով նրա ողջ գրական արտադրանքը:

* «Հայ ժողովրդի պոեզիան»:

Եթե Կոստանդին Երզնկացու պոեզիան չունի սոցիալական բողոք, եթե նա անսահման ցատումով ու զայրույթով չի տրամադրում տիրող կարգերի դեմ, ապա ի՞նչով կարելի է բացատրել ազեալ կղերի և աշխարհիկ ֆեոդալների կողմից նրան հասցրած այն աննկարագրելի հալածանքները, որոնք բանաստեղծի հոգեկան աշխարհում ստեղծում են տրագեդիայի մի անծայրածիր, հորձանքներով ծփուն, փրփրազեղ, կոհակներով լի մի օվկիանոս։ Չենք առարկում, որ Ֆրիկի մոտ սոցիալական բողոքն ու երգիծանքն ավելի ցայտուն են, բայց անժխտելի փաստ է, որ Կոստանդին Երզնկացու ստեղծագործության մեջ ևս կա խոր բողոք և երգիծանք՝ ընդդեմ ֆեոդալական ողջ հասարակարգի և պահպանողական հոգեւոր ու աշխարհիկ հարստահարիչների։ Նա նույնպես ամենախիստ պայքարն է տարել եկեղեցական սխոլաստիկ գրականության և արվեստի դեմ ու Ֆրիկի հետ միասին հիմք դրել դեմոկրատական պոեզիային։ Ահա թե ինչու նրա վրա հարձակվում է հետադիմական տարրերից կազմված մի հոծ բանակ։

«Ոմանք չար են հետ ինձ,
ու նախանձով են յիմ վերայ,
Վասն իմ գրեալ բանիս՝
որ առ մարդիկ երևենայ...»*։

Եթե հետադիմական ռեմակները բանաստեղծին հալածում էին աշխարհիկ տաղեր գրելու և նրա առաջադիմական աշխարհայացքի պատճառով, ապա կար մի սովոր բանակ, որը շրջապատելով նրան, պահանջում էր գրել քաղցրահամ երգեր։

«Շղթայք մի կան հետ մեզ սիրով,
Աշխարհի բան ուզեն գրով.
Նայ ես վասն այն յայտնի ձայնով՝
Սիրու բաներս ասացի յոյով...»**։

Աշխարհիկ ու սիրո բաներ երգող Երզնկացին իր դարաշրջանի մեծագույն գրողներից մեկն է։ Նա իր չնաշխարհիկ բանաստեղծությունների մեջ քարոզում է մարդասիրություն, ընկերասիրություն, անգավաճանություն, պարկեշտություն և այլ համամարդկային գաղափարներ։ Ընկերը ընկերով՝ հոր չպետք է փորի, չար նախանձ ու ատելություն չպետք է ունենա, այլ պիտի ցույց տա ազնվություն, անխարդախություն, բարեկամություն և այլն։ Տաղերգակի համար մարդկային սերը ամեն

ինչից բարձր է։ Մարգը նրա ստեղծագործության մեջ հանդես է գալիս իբրև բնության պսակը, կենդանական աշխարհի բանականությունն ունեցող ամենակատարյալ տիպարը, որի անսահման զեղեցիկությունը կապվում է ոչ միայն նրա արտաքին համաչափությունից, բարեձևությունից, այլ նաև նրա ներքին հոգեկան աշխարհի կատարելությունից, «զի ով սէր չունենայ առ ինք չկայ զեղեցիկութիւն...»։

Կոստանդին Երզնկացու ստեղծագործությունը, ընդհանրապես իր առջադիմական մոտիվներով կապվում է հայ վերածնունդի նոր փուլի հետ։ Կոստանդին Երզնկացին իր էպոխայի հաջորդաւոր ծնունդ էր լինելով, չէր կարող իր միջավայրից դուրս գալ միանգամայն տգիտագրվել քրիստոնեական իդեոլոգիայից և կղերաֆեոդալական իշխող ազդեցությունից։ Բայց սա նրա բանաստեղծության համար բնորոշը չէ։ Նրա գլխավոր արժանիքը կայանում է նրանում, որ նա իր առջև տեսնում էր գրական նոր ճանապարհ, ինչպես հենց նոր ակնաբեկեցինք, որով ընթացել էին մեծահանձար Գրիգոր Նարեկացին, Հովհան Սարկավադը, Ֆրիկը և այլ գրողներ։ Նրա ստեղծագործության առաջադիմական տենդենցը և կողմնորոշումը վերջ ի վերջո կապվում են ոչ թե միջնադարի պահպանողական դասերի ու դասակարգերի հետ, ինչպես պատկերացնում են մի շարք պահպանողական քննադատներ, այլ ժողովրդական ամենալայն մասսաների՝ աշխատավոր դասերի և դասակարգերի։

Կոստանդին Երզնկացին տաղանդավոր բանաստեղծ է։ Նա գեղարվեստական խոր պատկերներով տվել է իր էպոխայի հանդիսությունները։ Եթե խաղաղական վերածնունդի «ֆեոդալիզմի մայրամուտի և կապիտալիզմի արշալույսի» շրջանի մեծահանձար Դանտեն աշխարհի ամեն գույնի հարստահարիչներին, ստախոսներին, երկերեսանիններին, հայրենիքի և բարեկամի դավաճաններին, տգեալ պապերին, առևտրականներին, գողերին ու ավազակներին և այլ բացասական տիպերի գնում է զարհուրելի դժոխքի տարբեր շրջաններում տառապելու, ապա հայ վերածնունդի երգիչ Կոստանդին Երզնկացին նույնպես տարբեր եղանակով մերկացնում է չարագործ և կեղծ մարդկանց, դիմալը, որոնք «սուրիաթ է են բեաիֆաթ, կան կենդանի ու չեն հոգով, և չունին աչիւր մտաց ու ոչ խոսին ի մարդ սիրով...»։ Մեխալիստ բանաստեղծը գեղարվեստական խոր պատկերներով

* Մ. Մկրտչյան—«13—18 դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 33, Երևան 1938։

** Նույն տեղ, էջ 52։

նկարահանել է ապականված մարդու նյութանշանությունները: Մեռնել հոգեպես, նշանակում է առհավետ կորցնել մարդկային՝ ամենալավագույն հատկությունները, լինել ամենաբացասական երևույթների խտության սինթեզը: Սա քննադատական յուրա-հատուկ մի ձև է, որ ուղղված է էպոխայի չարագործ մարդկանց դեմ:

«Մի հաւատալ ամէն մարդոյ,
Թէ զիրենք ցուցնեն քեզ խելար,
Դու յառաջ փորձէ ու տես
— Կ լսէ ի սրտէ խապար,
Զի ոմանք ցուցնեն զիրենք
Քաղցր ու անուշ գերդ ըզշաքար,
Բայց մահու գեղ կայ առ ինք
Ժածուկ պահած ու փնտսակար...»:

Ձեր առջին է կանգնած բանականությունից զուրկ խավա-րամոլ մարդու սե կերպարը: Նա քծնության և երկիրեսանիու-թյան Էաբմնացումն է, տգիտության և ստորաքաղաքության խտ-ցումը: Նրա «մտաց աչերը» շատ վաղուց կուրացել են, նա զուրկ է հումանիստի լավագույն գծերից և բարոյականության բարձր-նորմաներից, — Նիդի են այսպիսի մարդկանց ամենաբացասական տիպերի շարքումն է գնում. «լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք...»: Նա արտաբուստ իրեն ներկայացնում է իբրև հրեշ-տակ, բայց ավագ, նրա մոտ միշտ կա «ծածուկ պահած ու փն-տակար մահու գեղը...»: Նա ունի «ճարտար լեզու» ու «քաղցրա-բարբառ շրթունքներ», բայց նրա հոգին խելական մարդու «խիստ-օտուր է» չարութեամբ լցված մի տձև անտիթ...:

Կոստանդին Նրզնկացին հոգով մեռած այս «բեսիֆաթնե-րի» և գիտունների միջև տեսնում է անսահման տարբերություն: Վերջինները չնայած անգիտների մեջ «չարաչար ծառանեք են», բայց ունեն շատ բարձր ու գնահատելի հատկություններ, որով-հետև նրանք կյանքի ունալ ուղին են բռնել: Նա շատ անգամ գիտուններին համեմատում է ոսկեփայլ արեգակի հետ, որոնց խոսքն այնքան խորաթափանց և կենսատու է, որքան արեգակի ջերմ ճառագայթները: Հակառակ սրանց՝ անգիտների խոսքը մթամած գիշեր է, որ մարելու աստիճանին է հասել՝ չունենա-լով ոչ մի ջերմութուն: Իմաստունների սիրտը ներկայացվում

* Մ. Պոստոլյան—«Կ. Նրզնկացի և իւր քերթուածները» (տես «Բան-յաղագս չար ընկերաց»):

է որպէս գույնզգույն ծաղիկներով լցված անծայրածիր մի բուրսոտանի, իսկ անգիտների սիրտը՝ «մուխն ու մուր սառ-նամանով» լցված մի անձուկ խոռոչի: Իմաստունները հա-սարակության տալիս են անմահ բարի պոտուցներ, իսկ անգիտները՝ «անապատի ծակոտոց սուր փշեր...»: Բանաստեղծը այդ «սուր փշեր» ունեցող անկերպարան հրեշների վրա չի նայում որպէս հասարակության լավագույն անդամների, այլ նրանց պայքերի մի կատարյալ ոհմակ է անվանում:

Նրզնկացուց առաջ գիտնականներին ճիշտ ու ճիշտ այս կերպ է փառարանել Պրիկը, որի մոտ անշուշտ սպիտակաւան բո-ղոքը ավելի ակներև է՝ «աղքատ իմաստուն լաւ է, քան հազաք անգիտ դանձաւոր»: Պրիկը լինելով այս աղքատ գիտունների գաղափարախոսը ծաղրի է ենթարկում «անգիտ դանձաւորներին», որոնք «չունեն խելք ու միտք» և «անբան անասուն են» կամ «ոսկի կով»...: Ունենալով համամարդկային լավագույն գծեր՝ բանաստեղծը վեճի է մտնում աստծու հետ, թե ինչու աղգերի և ժողովրդների մեջ գոյութիւն ունի հակամարտութիւն, որ պատճառ է դառնում բազմաթիւ արքունահեղություններին: Նա մինչև վերջն էլ անհաշտ մնաց աստծու և Փալաքի հանդեպ, որոնք լինելով «ծուր պաշտպան, ամենն հալաւար չեն զուգած», այլ «մէկն թագաւոր լինի, մէկն աղքատ և մէկն ցաւած», կամ «մէկն ծերութեան հասնի ու ամեն բաներն հաջողած, մէկն գե-րութեան հասնի՝ կտրիճ օրոք նա մեռած...»:

Թե Կոստանդին Նրզնկացու, և թե Պրիկի այս մոտիվները գերազանցորեն ժողովրդական են.

«Դիտուն մարդն արև նման,
Խօսքն դէտ արև կու ծագէ,
Անգէտ մարդն օձու նման
Հանապազ դմարդ կու խոցէ»:

կամ.

«Մարդ կայ, որ հազար արժէ,
Հազար կայ, որ մէկ մի չարմէ,
Այն մարդ, որ հազար արժէ,
Անգէտին քով փող մի չարմէ»:

Ինչպէս տեսնում ենք, ժողովուրդը իր բանավոր ստեղծա-գործության մեջ ուժեղ հակադրությունների միջոցով ստեղծում է պատկերավոր բանաստեղծութիւն. գիտուն մարդը արևի նը-ման ծագելով շատ շատերի կյանք է տալիս, իսկ տգետը՝ օձի թույնով հանապազ թունավորում է հազարավոր մարդկանց:

Ամենասոսկալին այն է, որ սրտնց մոտ գիտունները «փող մի չարժեն»։ Սա երգիծանքի մի յուրահատուկ ձև է։ Նա ոչ մարդ է, ոչ էլ մարդահավան։ Հենց մեր բանաստեղծները ժողովրդական այս ծաղրի մոտիվներով են մերկացրել իրենց հակառակորդներին՝ տգետներին։

Այսպիսի տգետների դեմ խիստ պայքար է տարել նաև Նդիշեն, ըստ որի «ամեն տեսակ չարիք մտնում են մարդու մաքր մեջ անուսումնաթյունից։ Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգետը զրկվում է կատարյալ կյանքից...»։ Ժողովրդական Խենդանի շնչով հյուսված այսպիսի բազմաթիվ թևավոր խոսքերն ու պատկերները մի տեսակ համ ու հոտ են տալիս Նդիշեի անմահ ստեղծագործությունները։

2

Կոստանդին Նրզնկացին իր էպոխայի հայրենասեր հեղինակներից մեկն է։ Նա մյուս հայրենասերների նման ծաղրի է ենթարկում տգետ իշխաններին, մեծատուններին, պետական և կրոնական գործիչներին, որոնք փոխանակ միացյալ ուժերով թաթարական հորդանների դեմ պայքարելու, շատ անգամ իրենց անձնական փառքի համար կռվում էին իրար դեմ և պատճառ դառնում մեր հայրենիքի թուլացմանը։ Օտար թշնամիների դեմ հաղթանակ տանելու համար՝ հայ ժողովրդի բոլոր խավերը, ըստ մեր բանաստեղծի, պետք է միանան ու ստեղծեն հզոր միություն, որի առաջնորդը պետք է լինի իմաստուն և խելացի պետական գործիչ, այսպիսի գեղքում ժողովուրդը միանգամայն անպարտելի է, ամեն մի պատահականություն դիմացող։ Բայց դժբախտաբար մեր բանաստեղծի հոգին մորմոքներով է լցված. նա ոգրում է, որովհետև ժողովուրդը դուրկ լինելով իմաստուն առաջնորդներից դառնում է անհովիվ, մոլորված ոչխար, որին հոշատում են օտարերկրյա ոհմակները։

«Հովիվ չունինք անտղ

ու մենք ենք մոլորեալ ոչխար,

Շատ գալիք են յարձակել

ի վերայ մեր խիստ անհամար,

Ի մեջ ծովուս ծրխինք,

ոչ նաև ունինք, ոչ նաւաւոր...»։

* Մ. Պոստոլյան—«Նրզնկացին և իւր քերթուածները» (Բան յաղագս չար ընկերաց)։

Բանաստեղծի այս մոտիվները մեզ ակամայից հիշեցնում են Վարդան Այգեկցուն։ Հուշակավոր առակախոսը նույնպես իր առակներից շատերի մեջ ծաղրի է ենթարկում տգետ պետական ու կրոնական գործիչներին, այն մարդկանց, որոնք ապաշնորհ են, բայց իրենց սիրամարդի փեսուերների շնորհիվ դառնում են նույնիսկ երկրի թագավոր և պատճառ են դառնում ժողովրդի ոչնչացմանը, «Ժողովիցան թոչունը և ընտրեցին զսիրամայրքն վասն զեղեցկութեան իւրոյ. օժին զնա թագաւոր. զայ ազաւնին և ասէ. ով բարի թագաւոր, եթէ նեղեն զմեզ արծիւքն, դու զի՞նչ օգնութիւն կարես աւնել մեզ։ Յուցանէ առաւել, թէ թագաւորին հշ միայն զեղեցկութիւն վայել է, այլ և քաջութիւն և պատեւրազմական գօրութիւն և բազմանար իմաստութիւն յամենայն կողմանց»։

Կոստանդին Նրզնկացուց և Այգեկցուց շատ առաջ մեր հին գրականության կլասիկները խարազանել են այս կարգի պետական ու քաղաքական գործիչներին, նրանցից մասնավորապես Մովսես Սարենացին և Նդիշեն զրել են լուսավորյալ միապետության կազմակերպման հարցը. «Թագաւոր եթէ ոչ ունի զիմաստութիւն աթոռակից իւր, ոչ կարէ ի վիճակին իւրում վայելուչ գոր... թագաւոր ոչ զիւր միայն տացէ պարտիս, այլև որոց եղև պատճառք ի կորուստ...»։

Այստեղ պարզ երևում է Նդիշեի իդեոլոգիան։ Նա գտնում է, որ եթե մեկը աշխարհական մեծությամբ չափազանց ճոխացած է, բայց մտքով աղքատ է, այդպիսի մարդ շատ շատերից ողորմելի է։ Մի թագավոր եթե իր աթոռի, պաշտոնի, հետ իմաստություն էլ չունի, նա չի կարող իր վիճակին, դիրքին, հարմար լինել, հետեւապես այդպիսի քաղաքական գործիչն իրավունք չունի պետության ղեկը իր ձեռքը վերցնելու։ Նրկրի առաջնորդը ոչ միայն պատասխանատու է իր արարքների, այլև նրանց համար, որոնց կորստի պատճառն ինքն է լինում։ Այս մոտիվները կարելի է ցույց տալ նաև Ղազար Փարպեցու մոտ։

3

Կոստանդին Նրզնկացու առդերն իրենց գրական ժանրով լիբրիական բանաստեղծություններ են, որոնց պարարտահոգ անպայման ժողովրդական բանահյուսությունն է կազմում։ Բա-

* Մառ—«Ժողովածոյք ասակաց Վարդանայ», էջ 35։

նաստեղծի հույզերն ու ապրումները սոսկ անձնական բնույթ չունեն, այլ լայն մասսաների տենչերի ու ձգտումների արտացոլումն են, որոնք բխում էին ժամանակաշրջանի խոր հակասություններից: Նշենք նրա տաղերից ամենադեղեցիկները՝ «Գարուն լինի ուրախութիւն», «Այսօր եղև պայծառ գարուն», «Հանց գեղեցիկ մորձ ու շիտակ», «Ահա հոտըն գար գարնան», «Բան գարնան», «Տաղ սիրոյ ազնիւ», «Տաղ գարնան ազնիւ», «Բան վարդի», «Սրտա հասարակաց պիտանի և օգտակար», «Բան յաղագս չար ընկերաց», «Այ սուրաթ պայծառ», և այլն:

Երգնկացու տաղերը կարելի է բաժանել հետևյալ դիտվոր ցիկների. ա) սիրո երգեր, - բ) բնության ծրնեղություններ, գ) խրատական-փիլիսոփայական բանաստեղծություններ և դ) եղերերգություններ:

Առաջին ցիկում Երգնկացին Նարեկացուց սկիզբ առնող սիրո լիրիկան զարգացնում, հասցնում է ավելի բարձր աստիճանի: Նրա քնարն արտացոլում է ոչ միայն կենդանի մարդու բարդ ապրումները, այլ և «բնության մեջ մարմնացած» զգացմունքները: Բանաստեղծի մոտ կարծեք թի ողջ բնությունը սիրով է լցված: Բլրուլն ու վարդն էլ ունեն համամարդկային անբիժ սիրո զգացմունքներ, որոնց շուրջն ցնծում և հրճվում են աշխարհի բուրաստանների երփներանգ ծաղիկները, թռչունները զայլալում իրենց քաղցր մեղեդիները, ձկներն անհուն բերկրանքից լողում անծայրածիր օվկիանոսներում, գետերը կարկաչում, լեռներն իրար անցնում և բոլորը միասին շուրջպար բռնած շնորհավորում նրանց անաղարտ սիրո վայելքը: Նա չի ճառում, ավելորդ բռներ չի շոտյում, այլ վարպետորեն օրեկտիվ իրականությունը նկարահանում է զարմանալի պատկերներով, որի հիմքում ամբողջապես ընկած է սերը.

«Թէ սէր է ծառն ու սէր ծաղիկն,
Ու սէր հաւուն ձայնն ի ծառին,
Սէր է վարդն ու սէր բլրուլն,
Սիրով նըստել ի վերայ վարդին.
Սիրով են գոյն ու գոյն
Ու գեղեցիկ այն ծաղկընին.
Վասն սիրոյ փոքրիկ հաւերն
Ի ծաղկընուն վերայ նըստին...»*:

Ինչպես տեսնում ենք ամբողջ բնությունը սիրով է լցված:

* Մկրյան «13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 37, Երևան 1938:

Ձեր առջևն է կանդնած խոշորագույն քնարերգուներից մեկը, մի արվեստագետ, դյուխոյ հպկա, որ թափանցում է մարդու հոգեկան աշխարհը, արտացոլում է նրա ցնծության, սիրո և օպտիմիստական զգացմունքների հեղեղը և զարմանահրաշ բանաստեղծական խոսքի, գեղեցիկ պատկերների և երաժշտական ռիթմի միջոցով ստեղծում հիանալի ներդաշնակություն՝ արտաքինի և ներքինի, ձևի և բովանդակության միջև:

Կոստանդին երգնկացին կնոջ վրա չի նայել սոսկ իբրև հաճույքի մի առարկայի, ինչպես կարծում են շատերը, այլ կյանքի հավատարիմ և զազափարակից ընկերոջ: Նրա մոտ կինը շատ բարձր է կանդնած, որի առջև նույնիսկ մեր պոետը սաղը ձեռքին մի հլու հպատակ ծառ է. «Ես յիւր գեմ ելնեմ սաղով և թէ ծառայ լինեմ կամով...»:

Սերը պետք է լինի փոխադարձ, ամեն մի հարկադրանքից անկաշկանդ: Նա փոխադարձ հարգանքի և միատեսակ անբիժ անկաշկանդի արտահայտություն է, հումանիզմի հավերժական զազափարների կոնկրետացումը: Բանաստեղծի սիրո զգացմունքները անկեղծ են՝ պատրաստ է անդամ իր սեփական հոգին տալ իր սիրուհուն: Վաճառ Տերյանի լեզվով ասած, նա իր սերն է սիրում, որը ցանկանում է խառնե առավոտով քաղցրանուշ մեղմության հետ:

«Թէ անմահական սէր կայ, որ հոգի տայ
հոգեստանն,
Իմ բաժին սէրն ու հոգին
խառնել ի սէրն առաւօտուն
Թէ ինձ զեանք կամ ինդութիւն
բաժին կայ ի դուռն ի սիրուն,
Մէկ պահու սէրն ի սրտէ՝
թող լինի ինձ յառաւօտուն.
Թէ հոգի տալ կու պիտի,
կամ թէ հոգի հանել մարդուն,
Նայ յօժար եմ ես հոգով
զհոգիս փոխան տալ իմ սիրուն»*:

Սերը մարդու բազմադարձ ամենապայծառ, ամենամոտրե, ամենագեղեցիկ զգացմունքներից մեկն է: Սերը դա կյանքի կարոտն է, աշխարհի կարոտը, բանականություն ունեցող մարդու կարոտը, բնության կարոտը, հայրենիքի, հոգի ու շրի կարոտը, ողջ գեղեցիկ զգացմունքների խտացումը, որին իսկա-

* Մկրյան—13—18-րդ դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 30, Երևան 1938:

կան մարդ պետք է երկրպագիր... Սիրո հակադրությունն է մահը: Երբ մարդ դադարում է սիրելուց, ապա նա կամ հոգով է մեռած կամ մարմնով: Վարդը կենդանի է հենց նրա համար, որովհետև սիրում է բլրուկին, իսկ երբ նրանից դատեն սերը, այդ դեպքում նա կգադարի ապրելուց:

«Թէ չկար սէր յիմ սրտիս
ու ես ունի անհոգութիւն,
Նայ ես է՞ր ի կախ լինի
գօրն ու գիշերն ի մէջ փշին,
եւ սիրով կամ կենդանի
է եմ դարդարել զիմ տերեւին,
Ու թէ սէրն յիսնէ գատի՝
Նայ զիս տանի հոգին ու քամին»*:

Բանաստեղծի սիրո այս համամարդկային լայն հասկացողությունը, հումանիզմը, կապվում է ոչ թե շահագործող դասակարգերի դադարաբախտության, այլ հայ պարկեշտ ժողովրդի հետ:

Կոստանդին Երզնկացին հասուն վարպետությամբ արտացոլել է ոչ միայն կոշտ ներքին աշխարհը, այլև նրա արտաքինը՝ Նրա «սուրաթը» լուսեղեն լույս է, դեմքը լուսնի կերպարանք ունի, սրհա մազերը ոլոր, ունքերը կամար, աչքերը թուխ, բոյր չինարի, որի չքնադուծյան կտտաբեկությունը շատ անգամ համեմատվում է վարդի, նունուֆարի, սուսամբարի, բրաբրոնի, շուշանի, ուհանի, երբեմն էլ՝ մարդարտի, փերուզայի, շախյուզայի, գոհարի, և ամեն տեսակ առարկաների, ակնների ու մարգարիտների հետ: Սակայն այս բոլորը նա գործածում է սոսկ իր և երանդ կազմող ներկեր՝ իր սիրունու աննման պատկերը պծագրելու համար, որովհետև այդ գարմանագան տիրուհին կարիք չունի ավելորդ պաճուճանքի, նրա անսահման դեղեցկություն հետևանքով՝ «ինչ որ հագնի, նա վայել է» նրան: Երզնկացու բանաստեղծության այս մոտիվները առանձին նորություններ չէին: Մենք այդ մոտիվները արդեն ցույց ենք տվել Նարեկացու ստեղծագործության մեջ...:

Կոստանդին Երզնկացին շատ անգամ դառնում է սիրո հիվանդ մի բանաստեղծ, որին բացի իր սիրունուց ոչ մի հեքիմ բուժել չի կարող՝ «Քո սիրուդ հիվանդ եմ ես, հեքիմ և ճարահ դու ես...»: Այս «հեքիմ» տիրուհին նրա աչքի լույսն էլ է՝ առանց որի իր հոգում կթափավորի խավարը:

* Մկրյան—«13-18-րդ դարերի հայ աշխարհ. զրականություն», էջ 37
Երևան 1938:

Սակայն այս բոլորից հետո Երզնկացին սուր տողեր է նվիրում «չնացող» կանանց ու տղամարդկանց, որոնք փոխանակ անբիծ սիրով միմյանց հետ կապվելու փոխադարձաբար դավաճանում են իրար և իրենց կյանքը մատնում անառակության, ցուրտության և քղախոտության: Համեմաշխ ընտանիքը մարդկային ոգու անգործության հանգրվանն է, ուստի եթե բացակայում է այդ երանավետությունը, ապա այդպիսի ընտանիքը կորցնում է իր բարձր առաքինությունը, պարկեշտությունն ու հմայքը: Այդ դեպքում նա խորշում է նման ընտանիքից՝ առավելություն տալով ապրել անապատում, քան եղծանված, այլանդակված ու պղծված ընտանեկան հարկի տակ:

«Թէ լինի մարդ նենգաւոր լիւր չար ու շուն*,
եթէ այր է կամ կին՝ լեզուով ասուն,
Ձերդ օձի թիւնք է դեղուկ դուռն ի մահուն,
Մահանգիստ և դեղեխանք** տանն ընտանուն»:

Հստ երևույթին բանաստեղծի թե՛ սիրուհին, թե՛ ընկերներն ու բոլոր բարեկամները այս «չար ու շուն» մարդկանց ճամբան են բռնում և անսահման վիշտ պատճառում նրան: Նա մնում է մենակ, առանց «եարի», առանց ընկերով ու բարեկամի, ավելի ճիշտ կլինի Տերյանի լեզվովն ասել՝ նա ապրում էր «բոլոր մարդոց մեջ, պաղ մարդոց մեջ» առանց տեր ու պաշտպանի և ընկնում է ցնորքների աշխարհը:

Ոչ ունիմ ես օգնական յոյս
է ապաւէն ինձ կամ կար,
Որ ի յայս շատ ցնորէս
լինէր խօսօք ինձ միտթար...»
«Ով սրտով էր սիրելի՝
եղաւ հեռի յիսնէ՝ և օտար.
Նա օտարին ինչ մեղ զընեմ,
երբ որ լինիմ յիւմէն ազար:
Չայս ի յո՞վ հարցուկ լինիմ,
որ ինձ խըբատ տար կամ կար,
Թէ զիս է՞ր աշխարհս ամէն
հանց կու տտեն թըշնամար»***:

Իրամը այլանդակել է բոլորին: Նա տեսանելի աստված է ամենքի համար, մարդկային և բնական բոլոր հատկություններով բերածուն է իրենց հակադրության, իրերի ընդհանուր խառնակումն ու այլանդակումն է: Նա համայնական բող է՝ տիեզերա-

* Չար ու շուն—անառակ, պոռնիկ:

** Դեղեխանք—անհանգստություն:

*** Պոտուբյան,—«Երզնկացին և իւր քերթուածները»:

Պան կալատ մարդկանց և ժողովուրդներէ: Բոլոր մարդկային և բնական հատկութիւններն խառնակումն ու այլանդակումը*։ Շեքսպիրի լեզվովն ասած, բուրժուական հանրակարգում սերտ միացնում է անկարելիութիւնները միմյանց, սեւ դարձնում է ձերմակ, ազեղը՝ զեղեցիկ, սխալը՝ ուղիղ, ստորը՝ ազնիւ: Նա հարադատ հորը բաժանում է որդուց, ընկերը՝ ընկերոջից, սիրածը՝ սիրածից, բարեկամ՝ բարեկամից և այլն: Փողային Ֆեառիշիզմի հետեանքով շատերը սիրում են, բայց չեն ստանում փոխադարձ սեր, այլպիսի դեպքում նա չի կարող դառնալ սիրված մարդ: սերը նրա համար տառապանք ու զժախտութիւն է բերում**։ Կոստանգին Երզնկացին էլ հենց այդպիսի մի գրծախտ Կոստանցից է: Նա անկեղծորեն սիրում է, բայց դավաճան սիրուհին դրժել է իր խոստումը, ունի անասնման աղնվութիւն, մարդասիրութիւն, բայց ոչ ոք նրան հասկացող չկա: Նա առնասարակ Նարեկացու նման զժգոհ է բանականութեանից դուրի մարդուց, որը չեղով է իր հոյակապ ճանապարհից: Ահա թե ինչու Երզնկացին իր եղբերներին մեջ դառնում է խորտակված հույսերի, անհուն վշտի, լքման, հուսահատ ապրումների տեք մի պոետ, որի հոգեկան անասնման տանջանքներն ու տառապանքները, Նարեկացու նման, ընդունում են համամարդկային թախժի բովանդակութիւն ու մի տեսակ անմահացնում են նրան: Տարաբախտաբար տաղերգակը չունի ոչ հանգստութիւն, ոչ ուրախութիւն, ոչ ճար, «զի մարդկանէ» շատ կսկիծ ու վերք է նրան հասել: Նրա սիրտը խոց է, հոգին անդադար մաշվում է, չունի անգործութեան ոչ մի հանգրվան: Նա իր եղբերներում հանգես է գալիս իբրեւ ողբեգու և ժխտում է չարագործ մարդուն:

«Բովանդակ աշխարհս է դայ,
և միաբան կան մի ժողով,
Նայ գառին Բւր կայ հանգիստ
մէջ գայիտուն ինքն կենալով...»
Նա է ինչ մէջ գաղանաց
մարդկանց բնակելով,
Բանց անմիտ և անիմաստ,
որ յիս խօսի յանգէտ բանով...»*։

Եթե աշխարհում չլինեին տերեր ու ծառաներ, եթե մարդիկ իրար նկատմամբ չունենային գայլային քաղաքականութեւն՝

* «Մարքս և Էնգելսը արվեստի մասին», էջ 52:

** Նույն տեղ, էջ 54—55:

*** Մ. Պոտուրյան—«Կ. Երզնկացի և իւր քերթուածները»:

թիւն, զժվար թե մեր տաղերգուն այսքան հիասթափվեր կյանքից, այսքան նզովքի խոսքեր ասեր մարդկութեանը: Նրա այս անասնման տրտնդիւն յուրահատուկ սոցիալական բողոքի մի ձև է, որը շատ նման է Նարեկացու և Գրիգոր Մարաշեցու ողբերգութեան:

Երզնկացին նույնպես առաջինի և երկրորդի նման զժգոհելով տիրող կարգերից, չի ըմբռնում, թե ինչ ճանապարհով կարելի է փոխել այդ անողոր իրականութիւնը և ընկնում է հիասթափութեան մեջ: Դեռ ավելին, նա նույնիսկ լավ է համարում աղբիլ գողտնների մեջ, քան թե մարդկանց մոտ:

Այս մտախնդիր կարելի է ցույց տալ մեծագույն բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի «Արու-Լալա-Մահարու» մեջ: Այդ հռչակավոր պոեմում Իսահակյանի քննադատութիւնը տիրող կարգերի հանդեպ միանգամայն բացահայտ է: Նա ժխտական վերաբերմունք ունի շահագործող դասերի ու դասակարգերի նկատմամբ: Չի ընդունում ոչ օրենք, ոչ իրաւունք, ոչ պետութիւն, և ոչ էլ հայրենիք, որը վրը հարուստների արտաւայրն է: Դրանք բոլորն էլ մարդու համար շղթա ու կապանք են տեղծել, նանիք ու պատանք: Լավերը, ոչնչանում են, իսկ մի բուռն վատերը վայելում են կյանքի ամեն տեսակ բարեքները: Քաղաքները պիղծ են, «ուր բազմաթիւ կրքերն են՝ եռում, քաղաքներն արնոտ, ուր մարդը դաժան հոշտում է միշտ իր նըմաններին»: Եվ ինչ է գանձը, եթե ոչ «բոլորավորների քամված արյունը, որբերի արտասուք, մեռելների միտ»: Փառքն էլ է դատարկ, որովհետեւ այսօր մարդիկ քիչ բարձրացնում են, իսկ վաղը նույն մարդիկ՝ «քեզ վայր կնետեն՝ ոմրակների տակ»: Մարդը իր նմանների մեջ աղատ չէ, նրան անխտիր հալածում են ամենքը՝ և՛ օտարները, և՛ բարեկամները, ուստի պիտի տեսի և՛ ընկերոջը, և՛ կնոջը, և՛ բարեկամին, և՛ ամեն տեսակ չար մարդկանց: Մի խոսքով սա ևս Գրիգոր Նարեկացու և Երզնկացու նման կենդանական աշխարհի ամենաարածք աստիճանին կանգնած բանական մարդուն իջեցնում է ամենաստորին աստիճանը, նրան դնում է «էշերի», «դայերի» և «չախկաների» շարքը:

Մարդկային հասարակութեանից փախչելու տրամադրութիւնների տեսակետից Երզնկացու և Իսահակյանի միջև կա մեծ տարբերութիւն: Այսպես, օրինակ, վերջինը ժխտելով կյանքը փախչում է՝ դեպի արեւը, որը կյանքի իսկական աղբյուրն է՝ սա նրա հակասութեանից է առաջ գալիս: Բացի սրան նա ժրխ-

տում է աստծուն և դառնում արթիստ: Իսկ Երզնկացին սրան հակառակ իր հոգու անդորրութեան միակ հանգրվանը հանդերձ յալ աշխարհումն է վնասուում:

Հանդերձ յալ կյանքի այս երանավետութեան ձգտել են շատ ու շատ գրողներ, որոնք անողոք քննադատելով շահագործող դասերին ու դատավարդերին՝ չեն ըմբռնել նրանց տապալման ճիշտ ուղին:

Կոստանդին Երզնկացին Նարեկացու և Սայաթ-Նովայի նման ապրում է երկվութեան մեջ, տատանվում է աշխարհիկ և հոգևոր գաղափարների միջև, հին և նոր իգեությունների միջև:

«Հոգիս է խիստ յոժար
բանից խմաստընոց լսել,
Մարմինս է հեշտառել,
զի յաշխահէս է ինք ծընել.
Ի յերկրաքիս միջին՝ մոմ եմ
ի մեջ հրոյն վառել...»^{*}

Բանաստեղծի այս երկվութունը բնական մի երևույթ է և կապվում է դարաշրջանի հակասութունների հետ: Երզնկացու մոտ առհասարակ այս հակասութունները և տատանումները աղաղակող են: Նրա օպտիմիստական առողջ տենչերի ու ձրգտումների կողքին միշտ էլ կարելի է ցույց տալ լղարիկ քրիստոնեական բարոյականութեան սկզբունքներ:

«Ով քեզ չար կամենայ
Պարտ ես բարի հառուցանել.
Ով փուշ է քո զիմաց
Դու լեր միջին գերդ վարդ վառել»:

Կոստանդին Երզնկացու հակասութունները չեն նսեմացնում նրա ստեղծագործութեան արժեքը, որովհետև հենց նոր ասացինք նրանք դարաշրջանից էին բխում: Հակառակը կարելի է պնդել: Բանաստեղծը ճիշտ արտացոլելով էպոսայի բոլոր կողմերը էլ ավելի մեծանում է...:

Վերջ ի վերջո չպետք է աչքաթող անել մի կարևոր հանգամանք, որ կրոնական մոտիվները Երզնկացու բանաստեղծութեան մեջ հիմնականը չեն: Նրա ամենագլխավոր թեմաները սիրո և բնութեան գովքն են, արեգակի և երկրի գովքը, որոնք ամեն ինչի հայրն ու մայրն են:

^{*} Մկրյան—«13—18-րդ դարերի հայ աշխարհ. գրակ.», էջ 35:

«Երկիրս է մայր աննրմանի,
Զինչ գեղեցիկ իբր՝ ծնանի,
Շատ բարութիւնք յինք սընանի.
Հանց որ փոխի գեղեցկացել»^{*}:

Այս երգերից յիկում Երզնկացին երգում ու փառաբանում է բնութեան զարթոնքը: Բանտ ու խավար ձմրանը հաջորդում է ուրախարեր զարունը, հնչում է հարավի բարբեր հողմը, աշխարհից վերանում է տրամութունը: Փարնափն ցուղաբեր ամպը սրտում է, երկինքը կամար է կապում, հորդ գետերն արեցնում են երկիրը: Բնությունը ամբողջապես հալություն է առնում, հավքերը ձագեր են հանում, ամեն տեսակ կենդանիներ ծնվում ու սնվում են, ցնծում ու հրճվում՝ բազմաբան ծաղիկներով զարդարված մայր երկրի գրկում: «Եղունք և այծեմունք» պարում են դարնան ճութ հարսանիքին, «երկվարք» կապանքից արձակում են, սողունները երկարատև քնից զարթնում, լեռներն ու ձորերը, դաշտերն ու հովիտները զարդարվում են վարդերով ու կակաչներով, շուշաններով ու ռեհաններով, նարդիկներով ու բրարիոններով, նուռնոֆարներով ու անթառամներով, մանուշակներով ու ձնծաղիկներով, բազմաթիվ այլ ծաղիկներով, կանաչներով ու արոտներով, անտառներով ու բազմասեսակ ծառերով... Մի խոսքով մեր հանձարեղ բանաստեղծը Նարեկացու հետևողականութեամբ ու հալածական սքանչելի պատկերներով արտացոլում է բնութեան աննման գեղեցկությունը: Նրա այս երգերի շարքում իշխողը պանթեիզմն է, որը կրոնական իգեությունների հակադրութեանն է կապում. արարելը ոչ թե ծերուկ աստվածն է, այլ արեգակը, որից երկրի բոլոր արարածները կյանք ու կենդանութուն են ստանում:

«Յա գիշերս էանց, նշան եղեկ առաւօտուն.
Աստղն պայծառ ծագեաց, աւետաւոր երեկ լուսոյն.
Սաւաքն հերքեցաւ ու ցնծացաւ աշխարհս ամէն.
Երեկ ետուն միմեանց, որ արժանի եղեկ լուսոյն:
Զինչ որ ի բանդ կային և ի խաւար ի խոր գնդան՝
Նա լոյս ծագեց նոցայ յարեգականն ի մեծ լուսոյն,
Երկիրս էր սառն ու պաղ ու ցուրտ ձմեռն ու հողմային,
Ահայ եղև զարուն յարեգականն ի մեծ լուսոյն:
Երկիր կենդանացաւ ու լեռն ու դաշտ կանաչ բուսան,
Ծաղիկ բերին ծառերն յարեգականն ի մեծ լուսոյն.
Ծաղիկունքն զարդարին ազգի ազգի գոյնգոյնով,
Փոխ վարդն կարմիր յարեգականն ի մեծ լուսոյն:

^{*} Մկրյան—«13—18 դարերի հայ աշխ. գրակ.», էջ 39:

Ակունքս յորդորին ու ցնծալով յառաջ խաղան,
 Գետերս ոլոր կապին յարեգական ի մեծ լուսոյն:
 Զինչ որ կայ արարած՝ ու անհոգի մեռած կային,
 Ահա կենդանացան յարեգական ի մեծ լուսոյն...»*:

Գարնան երգերում բանաստեղծ միանգամայն լավատես է, չի հիասթափվում, չի արտահայտում վիշտ ու թախիժ: Ընկերն ու թարեկամը՝ Նույնիսկ մանուկներին խրատում է վրան խփել «բաղչա»ների ծաղիկների մեջ և երգել ու պարել քաղցր եղանակ: Իսկ մեծահասակներին՝ օգտվել կյանքի ամեն տեսակ բարիքներից, սիրած կնոջ քաղցրութունից և խմել գինի ու դիարձանար:

Այլ պատճառներից է խմում Ֆրիկը: Նա «պարտույց յահուն» էր դրող «զինչ ուն ի քամուն» և ամենասարսափելին այն է, որ նա իր սիրասուն որդուն գրավ է դնում պարտքի դիմաց: Նհա թե ինչու գծալիտ տաղերգուն վշտից ու թախծութունից ուղուժ է խմել գինի և մտնել «մի պահ ի քուն...»:

4

Կոռտանդին Երզնկացու փրկափայտությունը հիմնականում առողջ սկզբունքների վրա է դրվում: Աշխարհը և՛ ցավերի ու թախծության, և՛ ցնծության ու բերկրանքի տուն է: Սակայն ամեն ինչ ժամանակավոր է: Հարստությունը, իշխանությունը, գիրքն ու պաշտոնը, ուժը, հզորությունը՝ դրանք բոլորն էլ անցողակի են, ուստի չպետք է լինել մեծամիտ ու ամբարտաժան, գոռոզ ու հարամոզ, գծուժ ու բանասարկու, կեղծավոր ու մատնիչ, այլ՝ խոնարհ ու համեստ՝ «քանի հասնիս ի մեծութիւն խոնարհ կացիր մարդկան ու ցած...»:

Նա բանաստեղծական թեմայի պատկերներով խրատում է մարդկանց. հարճամարեել աղքատներին ու տկարներին, թուլերին ու անպաշտպաններին, տգեղներին ու ֆիզիկական պակասություն ունեցողներին: Այլ խոսքով ասած, սեռալ հայացքով նայել աշխարհի վրա՝ Նզովել հաբությունը, բռնությունը և ուժը, անարդարությունը, հափշտակությունը և ամեն տեսակ հակամարդկային արարքները՝ Նրա այս հումանիստական լավագույն գծերը հետագայում շատ են զարգացնում Նահապետ Գուշակը, Սալաթ-Նովան, Թումանյանը, Բաճաղյանը և այլն:

* Մկրյան—«13—18-րդ դարերի հայ աշխ գրակ.», էջ 31:

Կոռտանդին Երզնկացու լեզուն, ոճը, պատկերները, էպիտետները, բառապաշարն ու բանաստեղծությունների ներքին կառուցվածքը տիպիկ ժողովրդական, դուստնական արվեստին են մոտենում և դրարարի հակադրությունն են կազմում: Նրա բառապաշարի մեջ տեղ են զտել նաև պարսկական ու թաթարական բառեր՝ բեռիֆամ, դադուզ, ջուհար, գովլաթ, բիճ, գահր, եասիր, եար, թաճ, թատրիր, հայրան, հասրաթ, մճլիս և այլն: Այս օտար ազդեցությունը բացասաբար չի անդրադարձել նրա լեզվի ճկունության, բանաստեղծական խոսքի և բառերի խմաստների վրա, այլ ավելի հարստացրել է գեղարվեստական ձևն ու բովանդակությունը: Պատկերներ կերտելիս՝ Երզնկացին գերազանցաբար հարազատ է մնում ժողովրդական մտածողությանը: Բերնեք մի քանի օրինակներ.

Ա

«Կարմիր գինով վարդ ես,
 Ամեն ծաղկանց զարդ ես...»:

Բ

Բո սկրտ իմ սրբախ միջին՝
 Բո սկրտ թամամ պահե...»:

Գ

«Ես եմ կարօտ ի յիւր սիրուն՝
 Զինչ ծարաւած յերկիր ցօղոյն...»:

Դ

«Սուրբ լուսեղէն լոյս ես,
 Կասին բայրածն կ'ընես...»:

Ե

«Զերդ ըզլուսին սուրաթ բայր,
 Շուրջ երեսին մազեր ոլոր,
 Այնով արեր է շատ մայր...»:

Զ

«Աստին սուրաթով լուս ես,
 Պարզ ես ու թամամ եղնուս,
 Զիս տեսնուս ի մար մըտնուս...»:

«Շաքար ու շիրին շրթունք,
Երես լի գունով ծաղկունք...»:

«Երկարեմ ի մէջ ծովուս,
Չերեիր եղերն ճամփուս...»:

Մեջ բերած օրինակներից որ պատկերն էլ վերցնենք, այն-
քան պարզ ու խորն է, որ ընթերցողին թվում է, թե նա ան-
հատի ստեղծագործութեան վրձինի տակից դուրս չի եկել, այլ
կոլեկտիվի: Մա բացասական չէ, այլ բարձր արվեստի նվաճում,
մեծ նկարչի ռեալիստական ոճի արգասիք: Առաջին պատկերի
առաջին տողում բանաստեղծը իր սիրունուն նմանեցնում է
կարմիր գինու գույն գունեցող վարդին, որը ծաղիկների թագու-
հին է, իսկ երկրորդ տողն էլ ավելի խտացնում է նրա բովան-
դակութունը՝ «ամեն ծաղկանց զարդ ես»: Մա նշանակում է
ինչպես ծաղիկների մեջ վարդը իր գեղեցկությամբ անմրցելի
է՝ նույնպես էլ ամբողջ կանանց մեջ նրա սիրունին: Այլ խոս-
քով ասած, այդ զարմանազան տիրուհու նմանը աշխարհը չունի:
Նա ընդհանուր ճաշակի, ներդաշնակութեան ու համաշխարհային
մարմնացումն է, գեղեցկության խտացման սինթեզը, մի չքնադ
արարած, որը բոլորին էլ կարող է դուրսել, հաշվել: Երկրորդ
պատկերի հենց առաջին տողն էլ բավական է, որ ընթերցողը
պարզ գաղափար կազմի բանաստեղծի անբիծ սիրո և համա-
մարդկային բարձր զգացմունքների մաքրին՝ «Քո սերտ իմ
սրտիս միջին»: Մա ցույց է տալիս, որ նրանք և սրտով և
հոգով ու սիրով անբաժան են, պատկերը թևավոր է ու տալա-
վորիչ: Երրորդ պատկերը ցույց է տալիս, որ այդ հավերժական
սերը ոչ թե հիմնված է ինչ որ նյութական հարկադրանքի վրա,
կամ գուտ անասնական ցանկասիրութեան ու կրքերի արտահայ-
տութուն է, այլ երկու անբիծ հոգիների փոխադարձ կարոտը,
անբաժանելիութեան սրբազան գաղափարի մարմնացումը, ան-
դամաճանութեան իդեանների խտացումը: Չորրորդ պատկերի-
մեջ հանդես է գալիս նրա սիրունու արտաքին գեղեցկությունը.
նա ունի բոլորած լուսնի կերպարանք և իր մեղմութեամբ «լուս-
սեղեն լույս է»: Հինգերորդ պատկերի մեջ արված է ոլոր մազե-
րի նկարագրությունը, վեցերորդ պատկերից գաղափար ենք կազ-

մում, որ նրա սիրունին արքունքի հասած մի չքնադ կույս
է, մի ամոթխած աղջիկ, որը սիրականին տեսնելիս ցույց է
տալիս իր վայելուչ պարկեշտութունը: Յոթներորդ պատկերը
արտացոլում է սիրո վայելքի քաղցրությունը՝ սիրականի համար
իր սիրունու շրթունքներից մի պաշ քաղելը և շաքարից, և՛ ամեն
ինչից թանկ է: Ութերորդ պատկերը արտացոլում է բանաստեղ-
ծի անբիծ ու անարատ ծով զգացմունքները...:

Ընդհանուր առմամբ Կոստանդին Երզնկացու բանաստեղ-
ծության պատկերները ինքնատիպ են և երկար ժամանակ
մարդու հիշողության մեջ մնացող: Նա հեշտությամբ լուրջ քն-
թերցողին իր ազդեցության տակ է դրում, իր հորդ զգաց-
մունքներով հուզում նրան, նրա մեջ հողեկան ապրումներ առա-
ջացնում: Նա իր բանաստեղծության մեջ խտացած կերպով
տվել է հազարավոր մարդկանց ծով զգացմունքները, գեղարվես-
տական խոր պատկերներով արտացոլել է լայն մասսաների լա-
վագույն ձգտումները: Հենց դրովի մեծությունն էլ այն է, որ
գեղեցիկ պատկերներով կարողանա արտացոլել իրականությունը,
մարդկանց մեջ զարգացնել գեղեցկության զգացմունքները,
հղիկ նրա հոգին ու սիրտը, որպեսզի մարդ կարողանա ճանաչել
չարն ու բարին, համամարդկայինն ու հակամարդկայինը, բու-
նությունն ու ազատությունը, մարդասիրությունն ու բարություն-
նը և անտանձանությունը կազմող մարդկային գեղեցիկ իդեալ-
ները...

Կոստանդին Երզնկացին իբրև բանաստեղծ աշակերտել է
Գրիգոր Նարեկացուն և ինքն իր հերթին մեծ ազդեցություն է
թողել մեր մի շարք տաղերգուների վրա: Հովհաննես Թլկուրան
ցին, Գրիգոր Աղթամալցին, Դավիթ Սալաձորեցին և ուրիշները
այս կամ այն չափով ոչ միայն օգտագործել են Գրիգոր Նարե-
կացուն, այլ և Երզնկացու բանաստեղծությունները:

Սրանցից մասնավորապես Սալաձորեցին բնության մեծա-
դույն երգիչներից մեկն է: Նրա «Գովասանք ծաղկանցը» իր տե-
սակի մեջ հայկական չափածոյի ամենազուգուրուն գոհարներից է:
Այնտեղ պահպանված իր գարգացման ամենաբարձր աստիճանին
է հասնում: Աշխարհի ասաղձը չորս քարերն են կազմում՝ հո-

դր, շուրջը, քամին և կրակը, որոնք «շաղկապ են մինն ընդ միւս-
սոյն»: Սրանք չնայած անհաշիվ թշնամիներ են, սակայն «չեն
բաժանիլ միմեանց սիրուն»: Ժամանակն էլ հարմարվում է այս
ստորերիին՝ «այսպէս չորս են մեր եղանակ՝ ամառ, աշուն ձմեռ,
գարուն»: Տարվա մեջ Մարտը ամենանշանավոր ամիսն է. հողը
քնից դարձնում է և սնունդ է տալիս «բոյս և տնկոյն»: Բույ-
սերը բոլորն էլ շուտով կանաչ են հագնում: Ամպը անձրև է թա-
փում և կյանք ու զորութիւն տալիս բոլորին: Ուրախանում է
երկիրը, գետնից բուրում է անմահութեան հոտը: Բուսնում են
«ցեղ ցեղ ներկած և գոյնդոյն» հազարավոր ծաղիկներ, որոնք
«թիւրլու թիւրլու հոտեր ունին՝ մինն քանց միւսն սիրուն»: Բո-
լորից առաջ դուքս է գալիս ձնծաղիկը, ուրիշ երեք ընկերների հետ
միասին, ձախ է տալիս բյուրավոր ծաղիկների, որպիսով նրանք
խոր քնից դարձնեն ու զարդարեն աշխարհը: Այս այս բոլորից
հետո ծաղկում են պողատու ծառերը: Լեռներում, հովիտներում
և լայնածափալ դաշտերում բուսնում են բյուրավոր և բյուրա-
վոր ծաղիկներ, որոնցից ամեն մեկը կարծես թէ մարգկալին
սիրա ու հոգի ունի: Նրանց բոլորի համար էլ անծանոթ են
վիշառն ու կարիքը, թախիծն ու սառնապանքը, դառնութիւնն ու
տրտութիւնը. «ծիծաղին սառն ու ձոր ծաղկօք ծափ զարնեն,
ծփան բերապոյն: Յինկն դեղին ծաղկի, ցնծայ, փայլէ, ծփայ
մէջ ջրերուն, շուրն ու չափր չիման ծաղկունք ցընծան ի հետ
ձնաբերոյն»:

կարճաւ եւ մանուշակի տեսութեանը, հզարաթէ եւ իրար տեսնելու նաեւ մուրափը, շուշանը և քրտրիւնը: Մշտա գեղանի կարմիր պիտով առատան բռնում է պաղ աղբյուրների շուրջը: Գեղազարդ են խածն ու խալինճն ու լալալարն, վարդն ու գուլվարը, նուրբ ծաղիկն ու շարճարարիկը: Գլուխն ապա՛հը բոլորին հակառակ բաց վում է արեւը մայր մանեկուց հետո՝ պայծառանում է դիշերը: Գլուխը դեղ է անրոճելի ցավերին, խի՛ գինահը և լոշտակն՝ դարդերին: Խաղալն թուփն է բոլորը: Գինարբին իր հոտով գեղազանցում է շատերի, որից բոլորվին էլ ետ չի մնում զափրանի նման դեղին գույն ունեցող ճաշերինթը, դամբյուղ ծաղիկն զբն՝ լին կարող է մրցել սրանց հետ Նարգիսը բարութեան սիմվոլն է: Վառ կաթուղյա սաղուտանի արմատը «դեղ է կոներուն», անթառամ ծաղիկը ամառա՛ձմեռ չի թառամում՝ «հինն է պայծառ նման նորոյն»: Նռնուփարը ծովի հատակն է բռնում, որին օձի սհից ոչ ոք չաղել չի կարողանում: Հազարագույն համափյուռը «կոյր աչելուն լոյս կու բերէ»: Նա ունի «երկրաստան արմատ» և «կու բռնիի երկրաստան տարւոյն՝ ամէն թիփին զոյն մի ծաղիկ, մարդ կու մայլի անուշ հոտոյն»: Նրան հեռուում է արքայիկը՝ «ինքն սպիտակ որպէս ձիւն», որը իր հոտով գերազանցում է բոլորին:

բող է մեկի վրա հմայել տպավորութիւն թողնել, իսկ մեկ ուրիշի՝ հակառակը: Բնութիւնը առհասարակ գեղեցիկ է, սակայն մեկը ավելի շատ սիրում է փոթորկոտ ծովը, մյուսը հանգարտ. մեկը՝ հորդ գետը, մյուսը՝ կարկաչանոս առու, մեկը՝ զարնանային անտառ, մյուսը՝ աշնանային տերեւթափ, մեկը՝ անծայրածիր դաշտեր ու տափաստաններ, մյուսը՝ բարձրաբերձ լեռներ ու խոր-խոր ձորեր, մեկը՝ աղմկոտ գետ, մյուսը՝ մեղմահոս. մեկը ծաղիկներից ավելի շատ սիրում է վարդը, մյուսը՝ նուռուփարն ու մանուշակը, մեկը՝ կանաչ գույն, մյուսը՝ կարմիր, մեկը՝ գեղին, մյուսը՝ կապույտ: Մեկը ավելի շատ սիրում է լեռն-կազան բանաստեղծութիւն, մյուսը՝ էպիկական, մեկը՝ վեպ, մյուսը՝ դրամա, մեկը՝ մազճոռ երգ, մյուսը՝ ուրախ: Գրիգոր Նարեկացին, Վահան Տերջանը, Սայաթ-Նովան և Հայնին իմ ամենասիրած բանաստեղծներն են, ուրիշներն էլ ունեն իրենց սիրած գրողները: Նկարիչներից ինքս ավելի շատ սիրում եմ Ալվաղովսկուն, մեկ ուրիշն էլ ունի իր սիրած նկարիչը և այլն, և այլն:

Հենց Կոստանդին Երզնկացու հմայքը նրանումն է, որ նա իր հիատքանչ բանաստեղծութեամբ դուրսում է, կախարդում, հաղորդների սրտեր. սա արդեն գրողի ամենախոշորագույն առաքելութիւններից մեկն է: Նրա ստեղծագործութիւնը սիրում են լայն խափերը, նշանակում է նա ամենամասնայական և ամենամեծագույն բանաստեղծներից մեկն է:

ՄԻ ՔԱՆԻ ՑՈՒՑԱՌՈՒՆՔՆԵՐ

1. Գրիգոր Նարեկացին համարվում է հայ վաղ վերածնութիւն շրջանի գրականութեան հիմնադիրը, ուստի նրա ստեղծագործութիւնը պետք է խոր ուսումնասիրվի:

Բանաստեղծի երկերի ուսումնասիրութիւնից առաջ՝ պետք է ծանոթանալ նրա էպոսային: Ուսումնասիրել Բագրատունիների և Արծրունիների պիտական ու քաղաքական գործունեութիւնը, Հայաստանի տնտեսութեան վերելքը, Արասի և նրա հաջորդների օրոք՝ քաղաքների զարգացումը, առևտրի ընդարձակումը, թոնդրակացիների շարժումը և այլն:

Թոնդրակացիներին սուր կերպով Արիստակես Լաստիվերտցին և Գրիգոր Մազիստորոսը քննադատել են՝ ժխտական վերաբերմունք են ցույց տվել, չնայած սրան, նրանց ներկայացրած փաստերը արժանի են ուշադրութեան: Էպոսայի ընդհանուր պատկերը կազմելու և թոնդրակացիների շարժման հետ ծանոթանալու նպատակով՝ կարգալ և ուսումնասիրել հետևյալ աղբյուրները.

- ա) Արիստակես Լաստիվերտցի—«Պատմութիւն», գլուխ ԻԲ և ԻԳ;
- բ) Գ. Մազիստորոս—«Թղթեր»—Կէ և ԿԸ թղթերը (Ալեքսանդրապոլ—1910 թվին);
- գ) «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», X, XI և XII գլուխները (Երևան—1943 թվին):

2. Նարեկացու էպոսային ծանոթանալուց հետո, ուսումնասիրել նրա կենսագրական փաստերը, որի համար օժանդակ աղբյուր կարող են ծառայել հետևյալ աշխատութիւնները. ա) Մ. Բ. Չամչյանի «Պատմութիւն հայոց», հատոր Բ, գիրք IV գլ. 1, Վենետիկ—1785 թվին, բ) Մ. Արեղյան—«Մ. Գրիգոր Նարեկացի» («Ազգագրական հանդես», գիրք XXVI):

3. Նարեկացու ստեղծագործութիւնը ուսումնասիրելիս լավ կլինի ձեռքի տակ ունենալ «Մատենադրութիւն»-ը, որը հրա-

տառակվել է Վենետիկում 1827 և 1840 թվականներին (լավագույնը վերջին հրատարակությունն է): Վերոհիշյալ գրքի մեջ գետեղ՝ վաճ են հեղինակի «Տաղերը», «Մատեան ողբերգութիւն»-ը, «Մեկնութիւն երգոց երգոյն», «Պատմութիւն Սպարանից», «Գանձերը», «Ներբողները» և մյուս երկերը:

Ուսումնասիրութիւնը սկսել «Տաղերից», նկատել առնելով, որ այդ բանաստեղծութիւնները նարեկացին գրել է հրիտասարդական շրջանում, որոնց մեջ նա շատ կենսութեամբ է: Գլխավորապէս ուշադրութիւն դարձնել՝ «Տաղ ծննդեան», «Տաղ յայտնութեան», «Տաղ յարութեան» և «Տաղ վարդապետին» վրա: Այս նյութերը յուրացնելուց հետո՝ սկսել «Մատեան ողբերգութեան» կամ «Նարեկի» մշակման գործը: «Նարեկը» ընթերցելիս մասնա՝ մորապէս ուշադրութիւն դարձնել՝ Ի, ԻԶ, ԻԵ, ԻԷ, ԾԴ և ԾԶ գրվադներին վրա: Նարեկացու սոցիալական բողոքը հանդես է գալիս «Ողբի» մի շարք գլուխներում, բայց ավելի ակնհայտ է ԾԶ (56-րդ) գրվագում, որը պիտի համեմատել Մովսէս Խորեացու «Ողբի» հետ և անել ընդհանրացումներ:

4. Ներսէս Շնորհալու ժամանակաշրջանը ուսումնասիրելու ընթացքում՝ ուշադրութիւն պետք է դարձնել մի կողմից Բագրատունիների տան քայքայման և մյուս կողմից Կիլիկյան Հայաստանում Ռուբենյաց իշխանութիւն անաջացման վրա: Պարզ գաղափար պետք է կազմել, թե ինչպէս սելջուկյան ու ալ քայքայիչ արշավանքների հետեանքով՝ Սելջուկյան Հայաստանի տնտեսութիւնը գնում էր դեպի անկում (մարում էին նրա կուլտուրական օջախները), իսկ մյուս կողմից Կիլիկիայում բարգաւաճում էր տնտեսութիւնը, զարգանում էր առևտուրը և երկրի զանազան մասերում առաջանում էին նոր կուլտուրական օջախներ, որոնք բարեբար ներգործութիւն թողեցին գեղարվեստական գրականութեան զարգացման վրա: Կպոխայի մասին գաղափար կազմելու համար՝ կարգալ և մշակել «Հայ Ժողովրդի պատմութիւն» XI և XII գլուխները (Երևան—1943), ք) Լաստիվկերցի՝ «Պատմութիւն»:

5. Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութեան մշակումը սկսել «Թուղթ ընդհանրականից», ապա հերթով կարդալ «Բանք չափաւ»-ը, «Ողբ Նդեսիոյն» և այլն: Գլխավորապէս ուշադրութիւն դարձնել հեղինակի հանելուկների (տես՝ «Բանք չափաւ») և «Ողբ Նդեսիոյն» վրա, որը նրա գլուխ գործոցն է: Ներսէս Շնորհալին զբաղւած վերաբերմունք ունի խաչակիրների նկատմամբ,

ուստի այդ շարժման մասին գաղափար կազմելու համար, իբրեւ օժանդակ նյութ, օգտագործել «Միջին դարերի պատմութեան» XV և XVI գլուխները (Երևան, Պետհամալսարանի հրատարակութիւն, 1939 թ., II հատորի Բ մաս):

6. Կոստանդին Երզնկացու և Ֆրիկի Էպոխայի լիակատար պատկերը կազմելու համար շատ կարևոր նյութերից մեկն է Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն հայոց» նշանավոր աշխատութիւնը, որի ուսումնասիրութիւնը շատ անհրաժեշտ է: Այնտեղ շատ զիջելի կերպով արված է թաթարական գաղափարութիւնները, հայ Ժողովրդի անտանելի վիճակը և այլն:

Կիրակոս Գանձակեցին իր գրքում շատ հետաքրքիր նկատարում է նաև Ներսէս Շնորհալու կյանքն ու գործունեութիւնը:

7. Գրիգոր Նարեկացու, Ներսէս Շնորհալու և Կոստանդին Երզնկացու ստեղծագործութիւնները մշակելուց և յուրացնելուց հետո ցանկալի է կազմել գրավոր շարադրութիւններ:

Գրականությունը ընթերցանության համար

1. Գրիգոր Նարեկացի—«Մատենադարձիւնք», Վենետիկ, 1840 թվին:
2. Ներսես Շնորհալի—«Թուղթ ընդհանրական»:
3. Ներսես Շնորհալի—«Բանք չափաւ», Վենետիկ, 1830:
4. Ներսես Շնորհալի—«Ողբ եղեսիոյ»:
5. Մ. Պոստոլյան—Կոստանդին երզնկացի և իւր քերթուածները», Վենետիկ, 1905 թ.:
6. Մ. Մ. Միսնասարեանց—«Գնար հայկական», էջ 59—87, Պետերբուրգ, 1868:
7. Արիստակես Լաստիվերացի—«Պատմութիւն»:
8. Մազկիստոս—«Թղթեր», Ալեքսանդրապոլ, 1910, Կէ և ԿԸ թղթերը:
9. «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», X, XI, XII գլուխները:
10. Մանուկ Աբեղյան—«Ս. Գրիգոր Նարեկացի» (տե՛ս «Ազգագրական հանդես»—XXVI գիրքը):
11. Մ. Մկրչյան—XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականութիւն», Երևան 1938:
12. Միք. Զամչյան—«Պատմութիւն,—հայոց» հատոր II, գիրք չորրորդ:
13. Կիրակոս Գանձակեցի—«Պատմութիւն հայոց»:
14. Ս. Ղազարյան—«Գրիգոր Նարեկացի» (տե՛ս «Թորոնթոյի մանկավարժ» 1940 թ. № 3):
15. Զարեհնաւայան—«Հայկական հին դպրութիւն», Վենետիկ, 1897 («Նարեկացի» և «Շնորհալի»):
16. «Հայ գրականութեան պատմութիւն», Ա. գիրք, Երևան 1930 թվին («Նարեկացի», «Շնորհալի», «Երզնկացի»):
17. Վ. Փափաղյան—«Պատմութիւն հայոց գրականութեան», սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 150—181, 216—231, Թիֆլիս, 1911 թ.:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

էջ

1. Գրիգոր Նարեկացի 3
2. Ներսես Շնորհալի 39
3. Կոստանդին Երզնկացի 82
4. Մի քանի ցուցմունքներ 105
5. Գրականությունը ընթերցանության համար 108

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱՆՆԵՐ

էջ	Տող	ՏՊՎԱԾ է	ՊԵՏՔ է ԼԻՆԻ
3	15 Վ	ծաղկում է գիտութիւնները,	ծաղկում են գիտութիւնները,
9	1 Վ	նկարահանել	նկարահանել է
39	21 Վ	որտեղից	որտեղ
47	6 Կ	քաղաքացիներից	քաղաքներից
48	5 Կ	ի մէջ	ի մէջ
57	5 Կ	քրիստոնյա ազգի	քրիստոնեական ազգերի
73	9 Կ	ծնունդ ու սնունդ է ստացել	ծնունդ ու սնունդ են ստացել
87	2 Վ	մար	մար
91	20 Վ	խառն	խառնել

Դոցենս ԱՇՈՏ ՄԿՐՏՉԱՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ
X—XVIII ԴԱՐԵՐԻ
ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՊՐԱԿ Բ.

Պատ. խմբագիր՝ Դոցենս Թ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Ա. ՄԵՐՏՉԻԱՆ

Материалы по истории армянской литературы X—XVIII вв.
(на армянском языке)

ՎՖ 00781, պատ. № 2, տիրաժ 450, 7 տպ. թափուլ

Հեռակա Մանկավարժական Ինստիտուտի տպարան, Երևան, Տեղյան 127

91-99-09
15-80

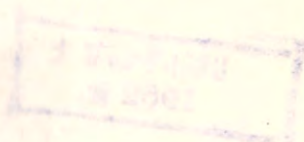
ԲԵՎԱՆ

1949

891.99.09

Ն-80

Գրքեմս ԱՇՈՏ ՄԿՐՏՁՅԱՆ

345

ՆՅՈՒԹԵՐ X—XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՈՑ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԿ

ՊՐԱԿ Բ.

1949

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

1. Դարաշրջան—Մխիթար Գոշը երբ գրական ասպարեզ իջավ՝ Հայաստանը քաղաքականապես մասնատված էր. Կիլիկիայում արդեն ստեղծված էր Ռուբինյան պետությունը, իսկ Արևելյան Հայաստանում (վրաց թագավորություն հովանավորության տակ) ստեղծվում է առանձին հայկական ֆեոդալական իշխանություն:

Վրաստանը հատկապես ուժեղանում է սելջուկյան դաժան ինքնակալության անկումից հետո: Դավիթ Շինարարի, Գեորգի III-ի և վերջինի դուստր Թամարա թագուհու համառ ջանքերի շնորհիվ Վրաստանում ստեղծվում է հզոր միապետություն: Այդ էպոխայում թե՛ տնտեսական և թե՛ բնդհանուր կուլտուրայի ծաղկման տեսակետից Վրաստանը ապրում էր վերելքի դարաշրջանում, ուր ասպարեզ է իջնում Շոթա Ռուսթավելին, որը նպոփում է չարագործությունը, բռնությունը և խավարը: Ներքոդում է հումանիզմը, մարդասիրությունն ու բարին:

Գեորգի III-ի և Թամարա թագուհու տիրապետության ժամանակ ուժեղանում են Ջաքարյանները: Նրանց տոհմը վաղուց ի վեր հաստատվել էր Լոռիում, որը Դավիթ թագավորի օրոք միացվում է Վրաստանին: Ջաքարյաններից Սարգիսը 1161 թվին նշանակվում է Անիի կառավարիչ, իսկ հետագայում՝ Վրաստանի սպարապետ: Սարգսի մահից հետո նրա երկու որդիները, Թամարա թագուհու հովանավորության տակ, արքունիքում ձեռք են բերում մեծ հեղինակություն և բարձր պաշտոններ. Ջաքարեն փոխարինում է իր հորը, իսկ Իվանեն նշանակվում հազարապետ: Սրանք շատ մեծ դեր են կատարում վրաց ֆեոդալական տիրապետության ընդարձակման և Հայաստանը արտաքին թշնամիներից ազատագրելու

զործում. «Սոքա բազում մարտս քաջութեան ցուցին, քանզի զբազում աշխարհս Հայոց, զոր ունէին Պարսիկք և Տաճիկք, առին ի նոցանէ յինքեանս, զգաւառան, որ շուրջ զծովովն Գեղարքունոյ, զԱրտաշէր, և զԱյրարատ, և զԴուին, և զԱնբերդ, և զՍնի քաղաք, և զԿարս, և զՎայոյ ձոր և զաշխարհն Սիւնեաց, և որ շուրջ զնովաւեն բերդք, և դաւառք: Հարկատուք արարին և զՍուլտանն Կարնոյ քաղաքին. աւերեցին և զբազում գաւառս Պարսից և զԱտրպատական, ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց: Այսպէս և միւս իշխանն, Զաքարէ անուն, և եղբայր իւր Սարգիս, հայրն Շալուէի և Իւանէի, ազգականք մեծ իշխանացն, ձեռնառութեամբ նոցին, առին և նոքա բազում գաւառս ի Պարսից և զբերդս ամուրս զԳարգման, զԳարնեք, և զԵրզնկանք, զՏաւուշ, զԿաթարեթ, և զՏէրուականն, զԳաղ, և զՇամքոր քաղաք... Համբաւ քաջութեան նոցա ել ընդ բազում գաւառս, և բազում ազգք հարկէին նոցա, որ սիրոյ ազատաւ, և որ յերկիւղի...»¹

Զաքարյանների ժամանակ Հայաստանում մասամբ ամրանում է ֆեոդալիզմը. առաջ են գալիս խոշոր կալվածատիրական տներ, որոնք վերահիշյալ իշխանների վասալներն էին: Նրանցից նշանավորներն էին՝ Վահրամյանները, Օրբելյանները, Պողոսյանները և ուրիշներ: Վերակենդանանում է նաև տնտեսական և կուլտուրական ընդհանուր կյանքը: Գյուղատնտեսությունը, արդյունադրությունը և առևտուրը թռնում են իրենց վերելքի ճամփան: Հին քաղաքներից Անին, Կարսը, Դվինը, Վանը, Կալինը, Երզնկան, Մանազկերտը, Խլաթը և Բիթլիսը, մնալով առևտրի կենտրոններ, թե Հայաստանում և թե նրանից դուրս, մեծ դեր են խաղում ապրանքաշրջանառության ընդլայնման գործում: Առաջինը դարձյալ մնում է իբրև երկրի վարչատնտեսական ու կուլտուրական հիմնական կենտրոնը:

Զաքարյանների իշխանությունը, Արշակունիների, Բագրատունիների և մյուս դինաստիաների նման, հիմնված էր շահագործման ու հարստահարությունների վրա, այն տարբերությունով, որ գյուղում է՛լ ավելի վատանում է գյուղացու դրությունը, իսկ քաղաքում՝ արհեստավորներին Գյուղացին, իր տի-

րոջ կատարյալ ճորտը լինելով, չէր կարող մի տեղից փոխադրվել ուրիշ տեղ. կալվածատերը իրավունք ուներ նրան հողի հետ միասին վաճառել մեկ ուրիշ ֆեոդալի: Ծորալը զուրկ էր քաղաքական ամեն մի իրավունքից: Նա թե՛ կենտրոնական իշխանությունը, թե՛ իր տիրոջն ու եկեղեցուն վճարում էր բազմապես պես հարկեր: Երկրի տնտեսական բարգավաճումը, ընդհանուր առմամբ, հասարակություն մեջ ստեղծում է երկու հակադիր բևեռ, մի խումբ մարդիկ աշխատավորության հաշվին ուռճանում են՝ հարստությունը կուտակվում է աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների, առևտրականների և պետական պաշտոնյաների ձեռքը, իսկ լայն մասունքները տառապում են ընչազրկության ու աղքատության մեջ: Բնականաբար սոցիալական այս անհավասարություն հետևանքով է՛լ ավելի սրվում է դասակարգային պայքարը, որը ցայտուն կերպով արտահայտվում է գրականություն և ընդհանուր կուլտուրայի մեջ: Մի կողմից, պարագիտ խավերը ֆեոդալական կարգերը հավերժական դարձնելու նպատակով իրավաբանությունը, հեղեցական գրականությունը և ուրիշ գրական ժանրերը դարձնում են աշխատավորության ճնշելու գինը, իսկ մյուս կողմից՝ ժողովուրդը իր առակախոսություն ու բանաստեղծության մեջ սուր ծաղրի է ենթարկում ձրիակեր դասերին և դասակարգերին՝ ժխտական գիրք բռնելով նրանց նկատմամբ: Միևիթա Գոշը անա այսպիսի սոցիալական և կուլտուրական միջավայրում է ապարեղ իջնում:

2. Համառոտ կենսագրություն.— Միևիթա Գոշը գրեթե ներսես Շնորհալու և ներսես Լամբրոնացու ժամանակաշրջանի գրող է: Առաջին երկուսը գրական ապարեղ են իջնում Կիլիկիայում, իսկ վերջինը Արևելյան Հայաստանում: Նրա կենսագրության մասին առաջին անգամ տեղեկություն է տալիս XIII դարի նշանավոր պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին, որից հետագայում օգտվում են հին և նոր շրջանների մեր գրողներն ու գիտնականները՝ Վարդան Բարձրաբերդցին, Միքայել Զամչյանը, Խաչիկ Սամվելյանը, Մանուկ Աբեղյանը և ուրիշներ: Գանձակեցու հաջորդած փաստերի վրա հիմնվելով՝ կարելի է հաստատապես ասել, որ Միևիթաը ծնված պետք է լինի մոտավորապես 1130—1133 թվականներին Գանձակ քաղաքում և մահացել է 1213 թվին՝ խորին ծերության շրջանում: Նա Գոշ մականունն

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմություն հայոց», էջ 154—155, Թիֆլիս, 1910:

է ստանում երեսին ուշ մազեր դալու պատճառով. «զի այսպէս կոչէին զնա մականուամբ, քանզի հեղապոյն եկին ալիք նորա»¹:

Մխիթար Գոշը հենց պատանեկության շրջանում սիրում է ուսումնի ու գրականությունը, որոնց տիրապետելու համար հանդես է բերում համառ աշխատանք ու մեծ եռանդ: Ծնողները լինելով ֆեոմոնանդ հավատացյալներ՝ «ետուն զնա յուսումնի Գրոց սրբոց. և իբրեւ հնա նա յարրունս հասակի, ձեռնադրեցին զնա քահանայ կուսակրօն...»²:

Նա իր սկզբնական կրթությունն ու դաստիարակությունը ստանում է տարբեր մարդկանց մոտ, իսկ հասուն շրջանում՝ Հովհաննես Տավուզեցու, «որ ի ժամանակին յայնմիկ երեւի էր նա գիտութեամբ»³: Մխիթարը երկար ժամանակ սովորելով այս նշանավոր գիտնականի և ուրիշների մոտ, ստանում է վարդապետական աստիճան: Բայց նա չի բավարարվում ձեռք բերած գիտութեամբ, թաքցնելով իր աստիճանը, զնում է Կիլիկյան Հայաստանի Սե Լեոն վարդապետարաններում վերստին կրթությունը շարունակելու: Գոշը այնտեղ ապրող մեծամեծ ուսուցիչներից շատ բան օգտվելով, որոշ ժամանակից հետո վերադառնում է Արեւելյան Հայաստան: Նա ճանապարհին Կարինում ծանոթանում է իշխան Քուրթին, որը այն ժամանակ վրաց թագավորի հալածանքների պատճառով ապրում էր էջրում քաղաքում:

Մխիթար Գոշը, հասնելով հայրենիք, երկար չի ապրում մի տեղ, որովհետեւ երկրի անխաղաղության հետևանքով ամեն բոլի նրա կյանքը վտանգի տակ էր: Նա աղվանների Ստեփանոս կաթողիկոսի խորհրդով՝ երկար ժամանակ մնում է Ղարաբաղում՝ «Հաթերք ամրոցի տեր Վախթանգ իշխանի մոտ»:

Թամարա թագուհու օրոք Քուրթը կրկին վերադառնում է հայրենիք և ստանում իր «սեփախան» ժառանգությունը, Կայենի և Մանկանաբերդի աշխարհները, նաև՝ նոր կալվածքներ ու հարստություններ: Քուրթի այս հաջողությունները շատ ուրախու-

թյուն են պատճառում Մխիթարին: Նա զնում է իշխանի մոտ և նրա օգնութեամբ տեղ է գտնում Գետիկ վանքում, որը հետագայում երկրաշարժից քար ու քանդ է լինում: Գոշը շուտով Զաքարյա զորավարի, Իվանի, Քուրթի և ուրիշ մեծամեծների օգնութեամբ Տանձուտ կոչված ձորում մի գեղեցիկ և հարմար տեղ կառուցել է ալլիս եկեղեցիներ, որոնց թվում «Կոփածո վիմօք և գեղեցկաշէն արուեստիւ գմբեթայարկ երկնանման», «մեծափառ» ու «խնդատեսիլ» նոր Գետիկը, ուր Մխիթարը միաբանության անգամների հետ միասին հաստատվում է 1196 թվին: Մխիթար Գոշի ջանքերի շնորհիվ այդ վանքը դառնում է 12-րդ դարի Արեւելյան Հայաստանի ֆեոդալական կուլտուրայի վառ օջախներից և նշանավոր վարդապետանոցներից մեկը:

Մխիթարը իր ժրջան աշխատանքների շնորհիվ ձեռք է բերում զարաշրջանի ողով խոր գիտելիքներ: Մասնավորապես լավ է ուսումնասիրում աստվածաբանությունը, հայոց մատենագրությունը, իրավաբանությունը, առասպելաբանությունը, առակադրությունը, հայոց հին ու նոր լեզուները և ուրիշ առարկաներ: Նրա համարվր աստիճանաբար տարածվում է ամբողջ Հայաստանում: Ահա թե ինչու շատ շատերը թաքցնում են իրենց գիտական աստիճանները և դալիս նրա մոտ սովորելու. «Բազումք էին, որք աշակերտեցան ի նմանէ վարդապետական բանին, քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հոշակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս, և դային առ նա յամենայն կողմանց... Բազումք որ էին ի կարգի վարդապետաց ծածկէին զինքեանս և դային, ի կարգի աշակերտաց կալով՝ ուսանէին ի նմանէ, և առնուն վերստին հրաման և բազումք յաշակերտաց նորա հասին ի պատիւ վարդապետական»⁴: Նրանցից մասնավորապես թորոսը և Վանականը շատ հայտնի գիտնականներ են դառնում: Վերջինս իր ուսուցչի նման ունենում է բաղմամբով աշակերտներ, որոնցից մեկը պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին է: Առհասարակ «Դեգերէին առ նա ոսման աղագաւ ոչ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կեանք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն: Եւ դայս ոչ թէ միայն ականջալուր ասեմ, այլ ականատես իսկ եմ, զի բազում ժամանակս կացաք առ նա ի վարժս կրթու-

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն հայոց», էջ 208, Թիֆլիս, 1910:

² Նույն տեղ, էջ 195:

³ Նույն տեղ:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն հայոց», էջ 205, Թիֆլիս, 1910:

թիւան ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ, յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնակութիւն, և աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն՝ զբանն վարդապետական¹։ Գանձակեցու վկայությամբ իր ուսուցիչը գրում է ժամանակաշրջանի պատմությունը, որտեղ ընդարձակ շարագրում է Մխիթար Գոշի կենսագրությունը, բայց զժախտաբար այդ կարեւոր աշխատությունը մեղ չի հասել։

Գոշը գաղափարական մեծ ազդեցություն ունեւր ոչ միայն հոգևոր դասի, այլ և աշխարհիկ կալվածատերերի և իշխանների վրա։ Լինելով Զաքարի խոստովանահայրը, նրա խորհուրդները որոշիչ նշանակություն ունեին ֆեոդալական գորավարի համար՝ երկիրը ղեկավարելու գործում։ Շատ անգամ նույնիսկ մեծ ու փոքր իշխանների համար Մխիթարի մի հասարակ խոսքը ավելի մեծ նշանակություն ունեւր, քան կաթողիկոսի և եկեղեցական ընդհանուր ժողովի որոշումները։ Եկեղեցիներում առանց նրա գլխութեան ոչ մի նշանավոր հարց չէին լուծում²։

Մխիթար Գոշը բաղմաժանըր գրողներից է։ Գրել է հրապարակախոսական, իրավաբանական և գեղարվեստական երկեր, որոնցից հիշատակում ենք հետևյալները.

1) Ողբ ի վերայ բնութեանս ի գլխաց Ադամայ առ որդիս նորա և ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա։

2) Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց։

3) Կանոնք վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան տեառն։

4) Աղօթք։

5) Դատաստանագիրք հայոց։

6) Առակք։

Գոշը իր եկեղեցական հրապարակախոսությամբ, աղօթքներով և կանոններով առանձին նորություններ չի բերում մեր գրականութեան համար։ Մնայուն են նրա վերջին երկու աշխատությունները, որոնցով հեղինակը հաստատուն տեղ է գրավում հայոց ընդհանուր կուլտուրայի պատմութեան մեջ։

3. Դատաստանագիրքի հայոց.— Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» արժեքավոր է թե՛ իրավաբանական և թե՛ բանասիրական տեսակետից, որի ընդարձակ վերլուծությունը մեր նպատակից դուրս է։ Հեղինակի այդ գլուխ գործոցը ժամանակին լայն տարածում է գտնում ոչ միայն Արևելյան Հայաստանում, այլ և Կիրիկիայում և հայկական գաղութներում։ Նա բաղմաթիվ ձեռագիր օրինակներով հասել է մեզ։ Առաջին անգամ 1880 թվին հրատարակվում է Վաղարշապատում՝ վարդապետ Վահան Բասամյանի ընդարձակ առաջաբանով և բաղմաթիվ ծանոթություններով ու բացատրություններով։

Մխիթար Գոշը, ելնելով արևելյան և Ռուբինյան իշխանների կոնկրետ շահերից ու պետական պահանջներից, 1184 թվից սկսում է շարադրել իր «Դատաստանագիրքը»-ը, իսկ թե՛ Բրբ է վերջացնում այդ ստվար աշխատությունը՝ մեղ պարզ չէ։ Նրա հիմնական ատաղձը կազմում են մի շարք աղբյուրներ, որոնցից նշանավորներն են՝ հին և նոր կտակարանները¹, հունա-հռոմեական և մյուս քրիստոնյա «ազգերի» գրավոր ու բանավոր իրավաբանական օրենքները, հայ ժողովրդական իրավաբանական բանավոր ավանդությունները, հայոց եկեղեցական կանոնները և այլն։ Գիրքը բաժանված է երեք մասի՝ Նախադրութիւն, Եկեղեցական կանոնք և Աշխարհական օրէնք։

Բասամյանի կարծիքը ձիշտ չէ, որ իբրև թե Գոշի «Դատաստանագիրքի» մեջ արտահայտված է «ժողովրդի գաղափարը և հայացքը իրավաբանական յարաբերութեանց վերայ»²։ Այնտեղ հեղինակը հանդես է գալիս որպես հայ կալվածատերերի, իշխանների, հոգևորականների և առևտրականների շահերի ամենաակտիվ պաշտպանը։ Մխիթարի հասկացողությամբ «Առաջին և ճշմարիտ դատաւոր Աստուած է», որը «ուսուցանէ մեղ զդատաստան, որով յայտնի է, զի մարդկան է սահմանած դատաստանս և ոչ հրեշտակաց և ոչ անասնոց, զի թէպէտ և զսպանող անասունն սպանանեն, բայց ոչ զի անասունքն խրատեսցին, այլ մարդիկ։ Եւ դիւաց եղեւ դատաստանանկումն, բայց ոչ բաղում անգամ, այլ մի։ Եւ յորժամ ստեղծ Աստուած զմարդն,

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, «Գ. Հ.», էջ 206, Թիֆլիս, 1910։

² Նույն տեղ, էջ 157—168։

¹ Աստվածաշնչից զխափորապես օգտվել է հետևյալ գրքերից՝ «Գիրք ծննդոց», «Երկրորդ օրինաց», «Դատաւորաց» և այլն։

² Տե՛ս՝ «Դատաստանագիրքի» առաջաբանը, էջ 93։

յայնժամ յիշէ զգատուական անունն, որ է տար»¹: Երկնքում բազմած գերազույն դատավորը աշխարհի վրա իրեն փոխանորդներ է կարգել առաքյալներին, բարձրաստիճան հոգևորականներին, թագավորներին և մյուս մեծամեծ իշխաններին:

Ըստ Մխիթար Գոշի իրավաբանության հիմնական նպատակը պետք է լինի սրբությամբ պաշտպանել Ֆեոդալական միապետութիւնը, որը պետական ամենակատարյալ ձևն է: Թագավորի իրավունքները անսահմանափակ են, «զի թագաւոր տիրապէս Աստուած է և անուանակիր միայն մարդիկ»²: Թագավորութիւնը պետք է լինի ժառանգական: Արքայի մահից հետո նրան հաջորդելու է իր եղբայրներից ամենագիտունը, իսկ եղբայրներ չունենալու դեպքում՝ տղաներից ամենախելոքը, չնայած ժառանգութեան իրավունքի առաջնութիւնը պատկանում է անդրանիկին: Տղա չունենալու դեպքում թագավոր է դառնալու զուտորը, եթե արքան չունի արու թոռներ: Բոլոր դեպքերում՝ «ի թագաւորեցոցանիւն մի առանց հրամանի Հայրապետին լիցի»³:

Թագավորից բացի այլ իշխաններ իրավունք չունեն դրամ կտրելու: Բացառիկ դեպքում, եթե կտրելու էլ լինեն, ապա անպայման պետք է լինի թագավորի թուղթովութիւնը: Արքայի սեփականութիւնն են կազմում երկրի նշանավոր քաղաքները, բերդերը, կամուրջները, իջևանները և այլ խոշոր ձեռնարկութիւնները:

Առանց հրամանի մեծամեծ իշխանները իրավունք չունեն նստել միապետի առջև: Բացի հայրապետից էլ ուրիշ ոչ ոք իրավունք չունի նրա հետ ճաշելու:

Թագավորը ամեն բոլոր ինքնապետ իրավունք ունի պատերազմ հայտարարելու: այս կամ այն պետութիւնը: Միայն նա պատերազմի ընթացքում իր զորքերին թույլ չպիտի տա խաղաղ բնակչութեանը սրի ճարակ դարձնել: Քաղաքներ պաշարելիս նախ պետք է առաջարկել լքնամուկ անձնատուր լինի իսկ չենթարկվելու դեպքում բռնութեամբ հնազանդեցնել նրան:

Գոշը իր քաղաքական հայացքներով շատ մոտ է կանոնադրական Շնորհալու: Նա ևս Շնորհալու նման գեմ է հայ խոսվարար կենտրոնախույս իշխաններին և պետական մասնատմանը. կողմնակից է Ֆեոդալական անսահմանափակ միապետու-

թյանը, որը հնարավորութիւն կունենար երկիրը պաշտպանել արտաքին թշնամիների հարձակումներից: Նրա վերև բերված միապետական գաղափարները ժամանակին մասամբ պրոգրեսիվ էին:

Գոշի կարծիքով գյուղատնտեսութիւնը, դարբնութիւնը և հյուսնութիւնը կազմում են երկրի տնտեսութեան հիմքը: Մասնագիտութիւններից գնահատելի է բժշկութիւնը, «սակայն պիտանի և հարկաւոր ի բանական արուեստս և փրկական՝ վարդապետութիւն է, նախապատիւ լիցի յիշխանս և յարքունիս, զի հասարակաց հայր և բժիշկ հոգւոց»:

Գոշը կալվածատիրական սեփականութիւնը հռչակում է հավիտենական, սակայն գտնում է, որ «Ազատ յԱրարէնս եղև մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայի տերանց յաղագս պիտոյից եղև հոգոյ և ջրոյ: Այս պատշաճ կարծեմ դատաստան, զի թողեալ գտէրունիսն ազատ է, ուր և կամեսցի կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ ոք ի տէրանցն և բռնագատէ զգնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հօրն ազատ են որդիք ծնեալք այլուր և ոչ անդ»:

Հարուստ քրիստոնյաներից մեկը մյուսին եթե ծառայ դարձնում, օրենքի համաձայն 6—7 տարի աշխատելուց հետո ազատ է: Եթե նա իր կնոջ հետ միասին է մտնում ծառայութեան, ապա վերջինը նույնպես ազատագրվում է: Իսկ եթե ծառայութեան ընթացքում է ամուսնանում, այդ դեպքում նրա կինն ու որդիները պիտի պաականեն ֆեոդալին: Նրա ծառան զվարով հայտաբարի՝ սիրում եմ իմ տիրոջը և իմ կնոջն ու երեխաներին, դրա համար էլ չեմ ցանկանում ազատագրվել, այն ժամանակ նրա տերը նրան պետք է տանի աստծու եկեղեցին քահանաների և հովատարի մարդկանց վկայութեամբ հավիտյանս ծառային դարձնի իր սեփականութիւնը, որից հետո վերջինս այլևս իրավունք չունի ազատութիւն պահանջելու:

Մխիթար Գոշը մովսեսական օրենքները կուրորեն չի օգտագործում: Նրանցից խստագոյնները մերժում է, իսկ մեղմիքը քննադատաբար ընդունում: Նա դատավորներից պահանջում է «լինել քաջութեամբ և զիտուն սուրբ զբոց և ամենայն մարդկային իրաց, զի անսխալ դատաստանն առնիցէ»²: Գատավորը պիտի լինի արդարադատ, անկաշառ, բարի և ա-

¹ Գատաստանագիրք, Նախադրութիւն, էջ 20—21:

² Նույն տեղ, մասն II, էջ 299:

³ Նույն տեղ, էջ 304:

¹ «Գատաստանագիրք», էջ 320—321:

² Նույն տեղ, Նախադրութիւն:

տաքինի, հավասարակշռված, երկայնամիտ, աննախանձ, ներդաշնակ, մարդասեր և այլն: Դատին ուղղութիւն տվող ճշմարտութիւնն է, ուստի դատարանում հավասար աչքով պետք է նայել բոլորի վրա: Վկաները նույնպես չպետք է լինեն կաշառակեր, չարագործ, ստախոս, այլ պիտի լինեն ճշմարտասեր և պեսպես չարագործութիւններ առող:

Գոշը ֆեոդալական սե ակնոցներով է նայել կանանց հարցի վրա: Նա կնոջը անդամ զրկում է վկա լինելու իրավունքից: Գինը միանգամայն պետք է լինի տղամարդու հոռւ հպատակը, սոսկ նրա կամակատարը: «Յարմարումն առն և կնոջ ըստ պատշաճի ցուցեալ է ժամանակաւ երէց լինել առն և կրսեր կնոջն, որ պէս ի ստեղծմանն ցուցաւ նախաստեղծիցն, զի ամենայնիւ իշխան լիցի այրն ի վերայ կնոջն որպէս յայլսն, նմանապէս և յամուսնանալն¹»: Հատկապես շատ ստոր վերաբերմունք ունի թշնամուց խլած կանանց նկատմամբ: Այսպես օրինակ, հայր անկախ գերի կնոջ ցանկութիւնից իրավունք ունի նրան պահել հարձ և ուզած ժամանակ բաց թողնել²:

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» իր թերութիւններով հանդերձ իրավարանական տեսակետից ունի առաջադիմական կողմ, որովհետև այնտեղ սահմանված օրենքներից շատերը այս կամ այն չափով սահմանափակում են ֆեոդալների, իշխանների, առևտրականների, հոգևորականների և պաշտոնյաների կամայականութիւնները՝ աշխատավորների հանդեպ: «Դատաստանագրքի» արժեքներից մեկն էլ այն է, որ նա արտացոլում է դաշտաշրջանի մարդկանց նիստ ու կացը, նրանց սոցիալական փոխհարաբերութիւնները, զարգացման ընդհանուր առիճանը, ընտանեկան հարաբերութիւնները, արագիցիւնները, կենցաղը և այլն:

«Դատաստանագիրքը» ժամանակին ոչ միայն տեսական, այլև գործնական մեծ արժեք է ունեցել Ռուբինյան և հայկական գաղութների դատարաններում օգտագործվել է իբրև օրինական գիրք: Չնայած այսօր այդ գիրքը իրավագիտական առանձին արժեք չունի, բայց նա մտնում է հայոց ընդհանուր կուլտուրայի պատմութիւն մեջ որպէս ֆնայուն մի գործ:

4. Առակագրութիւն:— Առակը յուրաքանչյուր ժողովրդի սիրած գրական ժանրերից մեկն է և ունի շատ հին ծագում: Նա նույնպես Մարքսի բառերով ասած զիցարանութիւն նման են:

¹ «Դատաստանագիրք», մասն I, էջ 97:

² Նույն տեղ, էջ 137:

Թաղրվում է, իբրև «Բնութիւն և հասարակական ձևեր, որոնք անդիտակցական կուսակիով մշակված են արդեն ժողովրդի երեւվակայութիւն միջոցով»¹: Այլ խոսքով ասած առակագրութիւն ծնունդը ևս արդէն է մարդկային հասարակութիւն մանկութիւն շրջանի, երբ տեխնիկայի բացակայութիւն հետևանքով մարդը, բնութիւն ստրուկը լինելով, աստվածացնում էր ամեն ինչ. պաշտամունքի առարկա դարձնում «չար ու բարի» արարածներին:

Շատ հին ժամանակից սկսած դրական ու բացասական մարդիկ այլաբանորեն հանդես են բերված այս կամ այն կենդանու, թռչունի, սողունի և պեսպես իրերի ու առարկաների ծածկանվան տակ: Դասակարգային հասարակութիւն մեջ վերջինների դիմակի տակ աշխատավոր մասսաները հրապարակի վրա են դրել շահագործող ու պարագիտ խավերի աշխատակիցութիւններն ու բարոյական անկումը: Ճիշտ են ասել, որ նրանք դարերի ընթացքում օձը պատկերել են իբրև չարանենգ մարդու տիպը, դայլն ու առյուծը՝ հզոր հալիչտակիչներ, աղվեսը՝ խորամանկի (դրական ու բացասական իմաստով), խոզը՝ բթամիտ ու կեղտոտ մարդու, էջը՝ տգետի, գորան ու նապաստակը՝ վախկոտի ու թուլամորթի, ոչխարը՝ անմեղի, մրջյունն ու մեղուն՝ աշխատավորի, ձալուն ու սարգը՝ պարագիտ մարդկանց, և այլն, և այլն:

Հայ ժողովրդի կազմավորման հետ միասին ծնունդ է առնում նրա չքնաղ առակագրութիւնը, բայց հետագայում քրիստոնեութիւն մուտքի հետևանքով հոգևոր հայրերը, առակը համարելով սատանայական մտքի արգասիք, նրան տեղ չեն տվել զրավոր գրականութիւն մեջ՝ մինչև վերածնութիւն շրջանը:

Հայ ժողովրդական առածներից և առակներից միայն հատ

¹ Մարքս, Բաղադատնեսութիւն քննադատութիւն շուրջը, էջ 57, եր, 1932:

ու կենաւ օգտագործով եւ մեր պատմիչներէ կողմից: Այսպէս օրինակ. Մովսէս Խորենացին իր Հայոց պատմութեան գրքում մեջ է բերել հետեյալ առածը. «Թէ քո Շարայի որդորն է¹, մեր Շիրակայ ամրաբքն չեն»²:

Այս առածի մեջ պատկերված է շատակեր մարդու տիպը: Ավանդութեան համաձայն Հայկի ցեղից Արամայիսը Արարատեան զեղատեսիլ դաշտում կատուցում է մի քաղաք և իր անուշով կոչում Արմավիր: Իսկ նրա մօտ գտնվող գետի անունը դնում է Նրասի՝ իր Արատ թուրի անվամբ: Հետո իր բաղմածին և շատակեր որդուն, Շարային է նվիրում մերձակա բարերեր դաշտը: Սրա անունով ամբողջ գավառը կոչում են Շիրակ: Վերև բերած վարքով առածը բացահայտում է հայ աշխատավոր գյուղացու դարավոր աղքատութիւնը: Նա ոչ միայն չունի Շարայի լեռ-լեցուն ամրաբները, այլև նրա որդիները ավուր հացի կարոտ էին:

Ղազար Փարպեցին ևս օգտագործում է այլաբանական խոսքը: Տգեւ արեղաները այդ առաջագիմ մարդուն վարկաբեկելու նպատակով տարածում էին զանազան բամբասանքներ: Նրանք ասում էին, որ իբրև թէ Ղազարը պոռնիկութիւնը մեղք չի համարում, սկզբներում լավ էր քարոզում, իսկ վերջում՝ վատ: Նա աղանդավոր է, որպէս կառավարիչ ապաշնորհ է, վանքի հարստութիւնները վաւանդ և գող ու ավազակ: Փարպեցին խաղաղամոլ արեղաների կեղծ գիմակը վարկաբեկում պատում է: Նրանց նմանեցնում է այն կեղտոտ խոզերին, որոնց համար կվի ջուրը բաղանիք է. «Ըստ խոզի հարսնացելոյ՝ կոյաջուր բաղանիք»³:

Կաղանկատուացին «Ազվանից աշխարհի պատմութեան» մեջ օգտագործում է կորեկի առակը: Ազվանների Վարազ Տրդատ թագավորի իշխանութեան օրոք կորեկի եղբայրը, սովը, հնձում է հազարավոր մարդկանց: Սրա հետևանքով կորեկ հացը ճարում էին միայն թագավորները և կաթողիկոսները, իսկ առատ ժամանակ նա ընկած էր Շակաշեն գավառի Կակուա գյուղում՝ նրա վրա գնդակներից ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում. «Ես

կորեակ է Շակաշեն գավառի ծածկեալ կայի ի վայրին Կակուա, և զանց առնէին զինև բազմութիւնք գնողաց և ոչ գնէին զիս: Եկն ժամ բարի, որ եղբայրն իմ Սով տիրանայր: Եւ ահա գտայ ես երեկի ի սեղանս Վարազ Տրդատայ իշխանի և եղիագարու կաթողիկոսի: Եւ որք կերանս զիս՝ արիւնաբերք եղեն, անմեղադիր լերուք»¹:

Դրիգոր Մագիստրոսը իր թղթերից մեկում բերում է Արատուրի առակը. «Արատուրի գգուշութիւն երկնի յոտորս կործանիլ և նա անկեալ պոռտ յորտայս, գոտն ի վերայ յերկին՝ ջանայ կարկանդակ, զի մի երկին յերկիր անկցի խափուցեալ. ի պարտաւ առեալ սմանց թէ որով ծղէ ծնագօք ծառանաւ ծախիլ քո ծովը խելօք. պատասխանեալ հաւն ասաց. Որքան կարեմ, զայն առնեմ»²: Այս առակի մեջ արտահայտված է հետեյալ միտքը՝ ամեն ոք իր ուժերի հնարավորութեան չափ պիտք է ծառայի հասարակութեանը, կատարի հանրօգուտ աշխատանք: Դրական է այն մարդը, որ գործնականում, թեկուզ թույլ ուժերով, ակտիվ մասնակցում է հասարակական աշխատանքներին:

Մեր թվականի VI—VII դարերում հունարենից թարգմանում են «Բարոյախոսը» (Ֆիզիոլոգը) և Ոլիմպիանու առակները: Սակայն լայն առումով, ինչպէս առաջ էլ նշեցինք, ժողովրդական տաղախոսութիւնը զրավոր զրականութեան մեջ մուտք է գործում վերածնութեան շրջանում: Առակագրութիւնը այնքան ուժեղ ազդեցութիւն է թողնում հասարակական մտքի վրա, որ նույնիսկ IX դարի գիտնական Դրիգոր Մագիստրոսը իր հրապարակախոսական նամակներից մեկում հանձնարարում է

¹ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, հատ. III, էջ 357--358, Թիֆլիս, 1913:

² Արատուր վախենալով, որ երկինքը ցած կթափվի, մեջքի վրա պառկեց, ոտները վեր բարձրացրեց, որպիսով արգելք հանդիսանա նրա փուլ դալուն: Երբ մի քանիսը սկսեցին նրան ծաղրել և ծաղիկներ, թէ լինչպիսի այդ ծղոտանման ծնկներով ցանկանում ես ծառանալ, նվ ծիտ, քո ծով խելքովդ:

Արատուր պատասխանեց. «Անում եմ այն ինչ կարող եմ»: (Մագիստրոս «Թղթերը», Գ. էջ 13) Ալեքսանդրոպոլ, 1910:

³ Որկեր--կերակրափող:

² Մովսէս Խորենացի, «Պ. Հ. ք. Ի. Գ. ԺԲ, էջ 60, Թիֆլիս, 1913:

³ Ղազար Փարպեցի, «Թուղթ», էջ 49, Մոսկվա, 1853:

դպրոցներում հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձնել այն:

Հայկական ժողովրդական առակների մշակմամբ առաջին անգամ զբաղվում է Գոշը:

Մխիթարը որպես առակագիր իր նորամուծություններով մեծ դեր է խաղացել հայ վերածնության գրականության զարգացման գործում, սակայն առակների մեջ էլ նա հանդես է գալիս որպես շահագործող դասերի և դասակարգերի գաղափարախոս: Նա սոցիալական խոր բողոք արտահայտող ժողովրդական առակները օգտագործում է ֆեոդալական հանրակարգը և մասնատիրական սեփականությունը հավերժական սրբություն հռչակելու նպատակով: Այսպես օրինակ, «Տունկերի տրտունջի» մեջ աշխատավոր լայն մասսաները բողոքում են, թե ինչո՞ւ հասարակության մեջ գոյություն չունի հավասարություն, ինչո՞ւ շահագործող խավերը վայելում են կյանքի ամեն բարիքները, իսկ շահագործվողները անտեղի ենթարկվում են կեղեքման, տառապանքի ու հարստահարությունների: Տունկերը դժգոհ են իրենց թափավորից, որովհետև նա աչառու լինելով, ոմանց բնակեցնում է տանը, ինչպես նախնիներին, իսկ ոմանց՝ ծաղկանոցներում ու այգիներում, որպես մարդկանց հոգատարություն մշտական առարկաներ: Սրանց հակառակ շատ պաղաքեք բույսեր ապրում են սարերը վայրերում՝ դառնալով խոզերի կերակուր և զազանների ոտքի կոխան: Մայրի ծառի, սարգենու, նոճու ու սրանց նմանների կյանքը շարունակ վտանգի տակ է, որովհետև նրանց անխնա կտրատելով այրում են... Թափավորը հանդես գալով՝ բռնություն է լուծում է ըմբոս ժողովրդի ձայնը: Նա հեղինակի գլխավոր մտքերի արտահայտիչն է. առակագրի ամբողջ համակրանքը նրա կողմն է, իսկ հակակրանքը՝ աշխատավորների: Գոշը իր առակի մեկնություն մեջ բացարձակ կերպով աշխատավորներին խրատում է հնազանդ լինել թափավորներին և ասածուն, որի կողմից է ստեղծվել անհավասարությունը: Ներքեվում բերենք այդ առակը՝ Մխիթարի մեկնաբանությամբ հանդերձ:

«Տրտունջ էլ և տնկոց ամենեցուն զթափառէն իւրեանց՝ թէ առաջօք բաշխեաց զիւրաքանչիւր պատիւ, զի զոմանս ի տունս բնակեցոյց, որպէս զնարինջ, և զոմանս ի բուրաստանս»

և զոմանս յայգեստանս՝ և պատուին ի մարդկանէ, և զոմանս ի բերն զանարգս ի վայրի զպաղաքեքս, որ և կերակուր լինին խողից և կոխան զազանաց: Եւ զայս ի յանտառս, որպէս զմայրս, զսարգի և զնոճի, և որ նման սոցին, զոր հարկանեն անխնայ և անարգ քարչանօք ի շինուածս և յայրումն պատրաստեն: Եւ նորայ լուեալ՝ կոչեաց զնոսայ, և սաստեալ ի վերայ նոցա աւէ. ո՞չ զիտէք եթէ զխորհուրդ թափառորին ո՞չ ամենեքեան զխոնս որպէս և ոչ զաստուծոյն՝ և թէ այլ ևս յանդգնիք մեծագոյն ունիք պատուհասիլ: Եւ նոքա ամենեքեան զարհուրեալք լոցին:

Հանձարեղս զմեզ լինել կամի առակս, և հնազանդ աստուծոյ և թափառաց, և ոչ արանջիլ զանճառ խնամոցն աստուծոյ, և ոչ զծածուկ խորհրդոց թափառաց, այլ իւրաքանչիւր գործոյ ուշ ունել: Զի ո՞չ եթէ վայրապար ինչ եղև կարգիլ ի թափառութեն տնկոց՝ զնոսայ, որպէս և ոչ աստուած, և ոչ թափառք տնօրինեն վայրապար, զի զոմանս յայգիս կարգեաց ի պաղաքեքաց, և զոմանս ի բուրաստանս, և զոմանս զհամացեղս, յանտառս, աշակիսի պատճառաւ, զի զազանաց և անասնոց կերակուր լինիցին, և մի նեղեցեն զմարդիկ զաածեալս ի նոցանէ ուտելովս: Եւ թէ ի տունս ոմանք տնկեցան անուտելիք մանաւանդ են, ուստի համարին մարդիկ լինել ի զբօսանս տեսեան և ի բուրումն, զի կերակուր է ըսընկաց բուրումն, և տեսեան ի զուարճացումն, որպէս բուրաստանս: Նաև ի բժշկութիւն. ևս և այլ, թէ անասնոց ի շինուածս և յայրումն պատշաճեցան: Եւ այս նախախնամաբար, զի մի լիցի, որ զպաղաքեքս հարկանիցեն ի շինուածս և յայրումն: Այսպիսի և աստուծոյ տնօրինի և թափառաց զանիւր և անքննելի դատաստանաւ: Եւ թէ ոք յանդգնի անկարգաբար ասել, դատապարտի՞:

Դասակարգային ուժեղ պայքարի գեղարվեստական մտքանայրումն է կազմում նաև «Տրտունջ անդէոց»-ը, որի մեջ հայ աշխատավորությունը կենդանիների ծածկանվան տակ ժխտական դիրք է բռնում շահագործողների նկատմամբ: Կենդանիները տրտնջում են, թե ինչո՞ւ իրենք չարքա աշխատանք թափելով կաթ են հավաքում իրենց ստինքներում, իսկ մարդիկ (ճորտատերերը) տեր են դառնում իրենց վաստակին, ուստի պետք է

¹ Մխիթար Գոշ, «Առակք», Ի., էջ 22, Գինետիկ, 1790:

նրանցից փախչել և այլևս չվերադառնալ: Կենդանիներից միայն մեկը հակադրվում է բոլորին. պատճառաբանելով, որ նրանք մարդկանցից ավելի շատ են ստանում, քան վերջինները իրենցից: Գոշը անկասկած բուն ժողովրդական առակի վրա դրել է իր սեփական կնիքը: Ընդհանուրի դեմ պայքարող կենդանին նրա գաղափարատիրայն է, ավելի ճիշտ խոսափողը, որի բերանով նա արտահայտում է իր ֆեոդալական պատմահայեցողությունը: Առակի մեկնություն մեջ էլ, առանց թաքցնելու: Մխիթարը հակադրվում է աշխատավորներին. պնդելով, որ նրանք իրենց տերերի հաշվին են ապրում:

«Նզկ երբեմն տրտունջ անդէոց¹, թէ վասն ծննդոց մեր աշխատիմք և ստեամբք ժողովեմք կաթն, և մարդիկ ճմլեալ զպտկունս՝ առնուն ի մէջ զվաստակս մեր. ելցւոք և այլ մի՝ դարձցուք առ նոսա: Նւ մի ոմն ի նոցանէ իմաստուն ասէ, ո՛չ է ալդպէս, զի դաւերդան քան զպէտս ծննդոց մերոց առնուն մարդիկ, և խնամեն մարդիկ զմեզ և զծնունդս մեր, զի առնումք շատ, քան թէ տամք: Նւ ուսեալք զայս՝ ուրախ եղին»:

Խրատէ առակս զբրթնջող սպասավորս, որք շատ կարծեն զինքեանցն, քան զտերանցն, զոր առնուն, այլ ուսեալք յիմաստնոց զիտեն, զի սակաւ է ինքեանցն»²:

Վերև բերված առակներում (ինչպես առաջ էլ ասացինք) Մխիթար Գոշը սոցիալական անհավասարությունը համարում է բնական մի երևույթ և մշտնջենական. այս ուղղությամբ նրա պատմահայեցողությունը հետադիմական է:

Առակագրի հասկացողությամբ աստված հենց սկզբից, արարչագործության ժամանակ, հասարակության տարբեր խավերի միջև ստեղծում է պայքար, որպեսզի նրանք իրար դեմ կռվելով հանգիստ թողնեն իրեն: Թագավորները աջարչին հետեվելով պետք է ամեն կերպ աշխատեն մեծամեծների և նվաստների անհաշտ պայքարը ուղղել միմյանց դեմ, որպեսզի նրանք չհակադրվեն միապետությանը:

«Աստուած յառնելն երբեմն զարարածս երկեաւ հակառակիլ

¹ Անդեայ, գետից կամ ից: Անդեայք, եայ. կամ (Անդի). Գոյ, եոց, և զիոյ, ոց—Պաճար, նախիր. Զոն գուարակաց և երնջոց, եզ, կով, պախքէ (տես՝ «Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի», հտ. I, էջ 132, Վենետիկ, 1836:

² Մխիթար Գոշ, «Առակք», 2, էջ 72, Վենետիկ, 1790:

և խառնեաց զծանրն ընդ թիթիւն, դտկարն ընդ հզօրին, զի թէ հակառակ դարձցին առ միմեանս և ո՛չ ընդ արարչին:

Խրատէ առակս զթագաւորս կարգել զմեծամեծս և զնուսս ընդդէմ միմեանց, զի մի ընդ թագաւորս, այլ ընդ միմեանս պատերազմեսցին»¹:

Մեկ ուրիշ առակում բույսերի արքան ճակնդեղին կարգում է բանջարների վրա հրամանատար, բայց սեխը, ձմերուկը, շաղգամը, ստեպղին և ուրիշները սկսում են դժգոհել նրանից: Վերջինները չեն ուզում ենթարկվել ո՛չ թագաւորին և ոչ էլ նրա կողմից նշանակված հրամանատարին: Ըստ Գոշի պետությունում ապստամբողներին անխնա պետք է պատժել, որովհետև «այնոքիւք լուծանին կարգք իշխանութեան»²: Փետրվարի քայքայման և բուրժուազիայի զարգացման շրջանում բոլոր երկրներում էլ արքայական և առանձին վասալական տների միջև դուռնիքներ է ունեցել հարատև պայքար, որի ընթացքում «թագավորական իշխանությունը պրոգրեսիվ տարր էր: Նա կարգի ներկայացուցիչն էր ի հակադրություն խռովարար վասալային պետությունների մասնատվելու»³: Նեխ Էնգելսի տեսանկյունից մտեմանք Մխիթարի միապետական հայացքներին, ապա նրանք պատմականորեն առաջադիմական կողմեր ունեն:

Առակների մեջ Գոշը շատ անգամ հանդես է գալիս որպես հաշտարար գրող: Այսպես սրինակ, նա դուռնիքներին և արհեստավորներին խրատում է չապստամբել իշխանների դեմ, իսկ տերերին քարոզում՝ զգուշ ըստ պայմանություն տանել աշխատավորության նկատմամբ⁴: Սակայն նրա ցանկություններին հակառակ աշխատավորները զիտակցելով իրենց շահերը, ամեն կերպ պայքարում են բռնի ուժով ազատություն ձեռք բերել: ԶԶ. առակում առյուծը, արջը և դայլը այլևս չեն ցանկանում կերակրվել հում մսով: Նրանք փոխադարձ համաձայնություն գալով մի մարդու վարձում են խոհարար: Խորտկարարը

¹ «Առակք», Ա, էջ 7, Վենետիկ, 1790:

² Նույն տեղ, էջ 51—52:

³ Փ. Էնգելս, «Փետրվարի քայքայման և բուրժուազիայի զարգացման մասին», էջ 11, Երևան, Գիտհրատ, 1937:

⁴ Տես՝ «Առակք», էջ 75, Վենետիկ, 1790:

հրկար տառապանքներ կրելուց հետո ազատագրվելու հնարը գտնում է: Նա մի հաստ գերան է ճեղքում և բացվածքի մեջ սեպեր դնում, ապա տերերին խնդրում է իրեն օգնեն՝ փայտը պատռելու համար: Գիշատիչները երբ իրենց թաթերը դնում են ճեղքի մեջ, այն ժամանակ ծառան սեպերը հանելով երեքին էլ կացինով սպանում է: Չարին բռնությամբ ոչնչացնելու ժողովրդական գաղափարը ավելի ցայտուն արտահայտված է ՃԾԴ. առակի մեջ: Այնտեղ պարագիտ արջը աշխատասեր մըջյունի բունը շարունակ փորում է և լեզվով շատերին հավաքում ուտում է: Մըջյունը վերջ ի վերջո չարագործին ոչնչացնելու ճանապարհը գտնում է, գնում է պիծակի, գոռեխի, մոխրի, շնաճանձի բրետի և սրանց նմանների մոտ՝ աղաչում. պաղատում է նրանց իրեն օգնել: Վերջինները լսելով իրենց ազգակցին խայթում են ձրիակների ականջը և վերքեր առաջացնում: Նա կրք ցավից բերանը բաց է անում, հակառակորդները մտնում են նրա որովայնը և խոցոտում աղիքները: Վերափոքը սաստիկ տանջանքներից մտնում է ջուրը մի քիչ հովանալու, բայց խեղդվում է: Այստեղ կա մի արանվելու գաղափար: Ուշագրավ է առակի մեկնարանությունը: Գոռը սուր կերպով հարուստներին մեղադրում է, թե ինչու նրանք անուշադրություն են մատնում աղքատներին, որոնք ճիմաստութեամբ դօրանան և յաղթեն հզորաց, և այս իմաստութիւն է ի փոքունց իբրև ի մեծամեծաց երկնչելը: Ուրիշ առակների մեջ կա շատ հաճախ բարձր խավերին հիշեցնում է անուշադիր չլինել նվառանքի հանդեպ. քարոզում է մարդավայել վերաբերմունք ցույց տալ գյուղացիների և արհեստավորների նկատմամբ, որպեսզի նրանց աշխատանքը լինի ավելի արդյունավետ: Մի խոսքով առակագիրը մեղմ քաղաքականություն միջոցով ուզում է հանդարտեցնել սոցիալական պայքարը: Նա անգամ չարագործ ու սպառնորս պետական գործիչների և թագավորների նկատմամբ ժխտական դիրք է բռնում, որոնք ի վիճակի չեն պայքարել արտաքին նվաճողական քաղաքականություն ունեցող պետությունների դեմ և պաշտպանել խաղաղությունը:

¹ «Առակք», էջ 75, 99 Վենետիկ, 1790:

² Նույն տեղ, էջ 122:

«Բեկեալ առիժու ոտք՝ արանջէր դընաւ կենդանաց, եթէ հարկատուք իմ էք, զի իշխան գազանաց եմ, ընդէ՞ր այժմ ոչ պատարադիք, զի դարմանեցայց: Եւ ասեն, զի ի քէն ինչ ոչ գտաք պահպանութիւն ո՛չ յարջոյ և ոչ ի գայլոյ, և ոչ յայլ ինչ պողանէ. նա և ոչ դու իսկ ի մեզ խնայեցեր, այլ մեզ պատահապէս աստուծոյ արժան է, որ այլալիսի չարեաց զքեզ պատահեցայց»:

Յայտնի է առակիս միտք, զի չարք յառաջնորդաց յաշխարհայնոց և յեկեղեցականաց տանջելով զհնազանդեալսն, և ոչ յայլոց պահեն ի վտանգէ. և ըստ արժանոյն անկեալք ի չարիս՝ աստուծոյ գոհութիւն մատուցուք, զի ոչ ի մէնջ եղև»¹:

Բուն ժողովրդական առակախոսութեան մեջ աշխատավորութեանը ծագրի է ենթարկում հոգևոր դասի խոսքի և գործի միջև եղած անսահման հակասությունները: Հոգևորականները խոսքով քարոզում են եղբայրասիրություն, պարկեշտություն, մարդասիրություն, բարություն, ազնվություն, խրատում են սիրել աղքատներին, ատել հարստությունը, փառքն ու պաշտոնը և այլն: Բայց իրականում այդ կեղծավորները գողերից և ավազակներից շատ քիչ են տարբերվում: Նրանք ոչ թե հավատի համար են հոգևորական դարձել, այլ իրենց անձնական շահերի համար են հոգևորական դարձել: Միևեք Գոռը ժողովրդական և ձրիակերություն իրականացնող առակները մեկնաբանականորեն բովանդակություն ունեցող առակները մեկնաբանականորեն աշխատավոր հովիվը քաջ գիտակցելով, որ կրոնական տոսկում աշխատավոր հովիվը քաջ գիտակցելով է հաղորդված ծեսերը ավելորդ բաներ են, կտրուկ հրաժարվում է հաղորդվածություն: Նա չնայած առաջադիմական գաղափարներին է, բայց հեղինակը նրան հանդես է բերում իբրև սոցիալական զրկում և բռնություն մարմնացում: Ճիշտ է Գոռը ժխտական դիրք է բռնում կաշառակեր և ալյասերված հոգևոր գործիչների նկատմամբ, բայց ընդհանրապես նրա քննադատությունը եկեղեցու մամբ, բայց ընդհանրապես նրա քննադատությունը եկեղեցու հանդեպ մանկավարժական բնույթ է կրում: Նա ձգտում է հոգևոր դասի թերությունների վերացման միջոցով քրիստոնեական վարդապետությունը և հայ եկեղեցուն անսասան հիմքերի վրա դնել:

¹ «Առակք», 26., էջ 75:

² «Տես՝ Առակք», էջ 134—135:

Մխիթար Գոշը ժողովրդական առակների մեկնությունների և ինքնաստեղծ առակների մեջ՝ ընտանեկան, սիրո, բարոյականություն և կենցաղային հարցերում, ընդհանուր առմամբ, հանդես է գալիս, որպես կղերա-Ֆեոդալական բարոյախոս, որը կնոջ վրա նայում է սոսկ իբրև տղամարդու հուս-հալատակ սպասավորի։ Դեռ ավելին՝ «կինն սատանայ է բազմածնունդ հարեօք, և բաժակն՝ հրապոյրք պատրանաց...»¹։

Գեղարվեստական արժեքի տեսակետից մնայուն են Գոշի այն առակները, որոնք նախապես մշակվել են ժողովրդի կողմից։ Իսկ նրա ինքնաստեղծ առակներից շատերը սխեմատիկ բնույթ են կրում։

Մխիթար Գոշը իբրև առակախոս իր թերություններով հանդերձ հայ գրականության պատմության մեջ ունի պատվավոր տեղ։ Նա լայն ճանապարհ է հարթում հետագա շրջանի մի շարք առակագիրների, որոնց թվում՝ անվանի գրող Վարդան Այգեկցուն համար։

Բ

ՎԱՐԳԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ

1. Կյանքն ու գործունեությունը.— Վարդան Այգեկցին գրական ասպարեզ է իջնում XII—XIII դարերում։ Այդ էպոխայում հայ կալվածատերերն ու խոշոր առևտրականներն արդեն ամուր դիրքեր էին զբաղեցրել Կիլիկիայում և ստեղծել ֆեոդալական միապետություն, որը հիմնված էր աշխատավոր մասսաների շահագործման ու կեղեքման վրա։

Ռուբինյանների զարաշրջանում անտեսությունը արագ թափով սկսում է զարգանալ Զարգանում են գյուղատնտեսությունն ու արդյունադործությունը։ Առևտուրը ընդարձակվում է թե՛ մայր երկրում և թե՛ երկրից դուրս։ Մտղկում են նաև գրականությունն ու արվեստը։ Կառուցվում և վերակառուցվում են մի շարք քաղաքներ ու ավաններ։ Տարսոնը, Միսը, Անարզաբան, Ագանան, Մամեստան, Մարաշը, Ուլինիան, Դրազարկը, Այասը, Լամբրոնը, Հոսմկլայը, Այգեկը և ուրիշները, որոնք դառնում են երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կենտրոններ։ Մի խոսքով Կիլիկյան Հայաստանը առաջադիմում է և սերտ հարաբերությունների մեջ է մտնում եվրոպական պետությունների հետ։

Փոխանակային տնտեսության վերելքը շատ է սրում դասակարգային հակասությունները՝ շահագործողների և շահագործվողների միջև։ Միով բանիվ՝ գյուղացիների և արհեստավորների զրույթունը օր ավուր վատթարանում է, իսկ մյուս կողմից երկրի հարստությունը կուտակվում պարագիտ ֆեոդալների ու վաճառականների ձեռքը։ Ահա թե ինչու գեղարվեստական գրականության մեջ ուժեղանում է սոցիալական բողոքի ձայնը։ Վարդան Այգեկցին ասպարեզ իջնելով այդ էպոխա-

* Մխիթար Գոշ, «Առակք», էջ 148։

յում իր երկերում շատ սուր քննադատում է ֆեոդալական հասարակութեան ընդհանուր թերությունները:

Վարդան Այգեկցու ծննդյան և մահվան թվականները մեզ հայտնի չեն: Մառի կարծիքով նրա մահկանության շրջանն ընկնում է XII դարի երկրորդ կեսը: Հավանաբար նա ծնված պետք է լինի Հալեպից ոչ հեռու Մարաթ ավանում, Դուք գալստում, ուր այն ժամանակ կար հայկական գաղութ. «Աղորմելիս, Վարդան, որ ի Մարաթայ»¹: Ապրել է մինչև դառամյալ ծերությունը՝ «Ագոթիւք ձերովք օգնական իզերուք ողորմելի ծերութեան իմոյ»: Ուրիշ խրատական ճառերում ևս հիշատակութեան ներ ունի իր ծերութեան և վատառողջության մասին. «Ծերութիւնս և յերկար ցաւքս կուրացոյց զմիտս և զաչս իմ»² կամ՝ «Ի մանկութենէ մինչև ի ծերութիւն շրջեցայ ի մէջ աշխարհի...»³: Մի աշխատութեանից պարզվում է, որ նա հուլյնիսկ ապրել է մինչև 1235 թ., երբ արդեն թաթարները ներխուժել էին Սիրիան և հրի ու սրի ճարակ դարձրիլ ամեն ինչ, որի առթիվ մեր պատկանելի ծերունին գրում է. «Ապայ յիրաւի բարկացաւ աստուած աշխարհիս և ջնջեաց զազգս մարդկան ի ձեռն անձանօթ և խուժագուժ ազգացն, զոր եհան յարեւելից, իսկ որ ջանայ և յայս գառն ժամանակս բարի դործէ, նա շատ ուրախանայ աստուած և մեծ վարձք տայ նմա, որպէս պատուական է ծաղիկն և ցանկալի, զորն ի սիրտ ձմերանն գտանեն ի մէջ սառնացեալ ձիւնի»⁴: Մառը գտնում է, որ Այգեկցու այս ակնարկութեանը չի վերաբերում 1220—1222 թվականներին Հայաստանում տեղի ունեցող թաթարական առաջին և երկրորդ արշավանքներին, այլ դա այն շարժման հիշատակութեանն է, որը 1235 թվին սկսվեց Սիրիայում⁵:

Վարդան Մարաթեցին⁶ իր սկզբնական կրթութեանը ստանում է հայրենիքում, իսկ բարձրագույնը՝ Կիլիկիայի կաթողի-

կոսանիստ Արքակաղին վանքում, որը իբրև ֆեոդալական կուլտուրայի կենտրոն մեծ հռչակ էր վայելում այն ժամանակ: Անշուշտ նա նույնպես մյուս զրոյներին նման առաջին հերթին սովորում ու դաստիարակվում է եկեղեցական ոգով, սակայն իր բնատուր ձիրքերով շատերից բարձր էր կանգնած. «Հմուտ եղիս ամենայն ճարտարութեան, աստուածաշունչ գրոց և եղանակաւոր երգոց: Այլ և գրչութեան արուեստից և պատկերահանութեան, և զանազան ծաղիւք նկարեալ զարդարէր զհին և զնոր կտակաբանս: Այլ և փիլիսոփայական իմաստից և վերձանութեամբ գրոց, որ քաղցր և անուշ կղանակ օք դամենեսին զարմացուցանէր, և այնպէս սիրեցեալ եղև յաչս ամենեցուն, զի քան զհայրապետն առաւել մեծարէին զնա և պատուէին»⁷: Մարաթեցին եթե որոշ խափերում աչքան հռչակ էր վայելում, ապա հասարակութեան մեջ կար և նրան հալածող ագիտների մի հոծ բանակ, որ այնքան վիշտ ու մրմուռ, հոգեկան մորմոքներ ու տառապանքներ է պատճառում զրոյին: Նրա հալածանքների պատճառները անձնական չեն կամ ուրիշ հանգամանքների հետ չեն կապվում, այլ առնչակցվում են հասարակական կյանքի հետ: Նա առաջին անգամ հանդես գալով Ամիդ և Դուք քաղաքներում, սուր կերպով քննադատում է էպիսոպոսի պաշտօնականները, որի հետևանքով ենթարկվում է խիստ հալածանքների: Չարագործները 1206 թ. Վարդան Ամթեցուն⁸ հայրենի երկրից վտարում են: Կիսամերկ ու ավուր հացի կարոտ զրոյը անգամ զրկվում է իր սեփական զրքերից և պարապելու բոլոր հնարավորութեաններից: Նա շատ երկրներ թափառելուց հետո բարեբախտաբար վերջում Բաղդիլին իշխանի հովանավորութեան շնորհիվ տեղ է գտնում Այգեկում և երկար ժամանակ աշխատելով այդ մենաստանում, տեղի անունով էլ կոչվում է Այգեկցի: Թափառական ու հալածական կյանքը բացասական ազդեցություն է թողնում

¹ Արքակաղին մենաստանը գտնվում էր Սսից գետի հյուսիս մի լեռան վրա:

² H. Mapp, «Сборн. пр. Вардана», ч. III, прил. I, стр. 48.

³ Նրան կոչել են Ամթեցի, որովհետև երկար ժամանակ նա ապրել է Ամիդ քաղաքում: Այս անվան հեղինակութեամբ հրատարակված են առակներ՝ «Նախնեաց առակներ Ամթեցի Վարդան երեցի գրուած»:

¹ H. Mapp, «Сб. пр. Вардана», ч. I, стр. 325.

² Նույն տեղ, էջ 321:

³ Նույն տեղ, էջ 297:

⁴ Նույն տեղ, էջ 321:

⁵ Նույն տեղ, էջ 321:

⁶ Այս անվամբ են կոչում նրան իր ծննդավայրի համար:

նրա գրական աշխատանքների վրա: Այս առթիվ նա իր մեկնանախ պատկերով գրած քառերկու ճառ աշխատություն մեջ գրում է. «Յոյժ ծանար եղև մեզ զի Բ. ամ է գրագումն աշխարհի էաք և ոչ ընթերցումն գրոց, քանզի բուռն է կարիք մարմնոյ յորժամ պակասէ, զի հալածական եղաք ի բնիկ ժառանգութենէ մերմէ յերկէն կիւրիսոյ և եկայք յԱյգեկա...»¹:

Վարդան Այգեկցին հայ միջնադարյան գրականության բեղմնավոր հեղինակներից՝ մեկն է: Նա փափագում էր իր ստեղծագործություններով անմահ ապրել բոլոր սերունդների մեջ:

«Վա՛յ ինձ, մանկունք Սիոնի, որ դայք հետ մեր յաշխարհի, զի ցանգամ տեսանել զձեզ և ոչ կարեմ, զի հողացեալ եմ ի զերեզմանի. ապա գրօքս այս խօսիմ ընդ ձեզ մինչև ի հինգ և յօթն աղչն. և կամ հոգոյս ի միջի ձերում...»:

2. Այգեկցին բանասիրական գրականության մեջ:—Վարդանյան առակներից շատերը «Աղուեսագիրք» խորագրով առաջին անգամ հրատարակում են Ամստերդամում 1668 թվին, իսկ հետագայում նույն վերնագրով 1676 թվին տպագրում են Մարսելում, 1698 թվին՝ էջմիածնում ևն: Բանասերները այս կամ այն նյութի կապակցությամբ սկսում են շոշափել այդ առակների հեղինակի հարցը: XII—XIII դարերում ասպարեզ են իջնում միքանի Վարդաններ, որոնց կյանքն ու գործունեությունը շատ հաճախ գիտնականները շփոթում են միմյանց հետ: Սեն Մարտենը այն կարծիքն է հայտնի, որ իբրև թե վերոհիշյալ առակների հեղինակը Վարդան մեծն է կամ Արևելցին: Նույն կարծիքին է նաև Զարբհանալյանը, ըստ որի Վարդան վարդապետը ծնված պետք է լինի «Արևելքան հայոց և Աղուեսից աշխարհին սահմանակից քաղաքներէն մէկուն մէջ», իսկ հետո «Վանական վարդապետին աշակերտած»²: Զարբհանալյանը գտնում է, որ Արևելցի «Վարդանայ անուամբը Առակաց գիրք մըն ալ կը գտնուի, որոց թիւը Աղուեսագրոց մէջ ինչուան հարիւր քառասունի կը հասնի: Հաւանական կ'երևնայ, թէ Մխիթարայ Գոշի և այլոց առակներէն հաւաքուած երկասիրութիւն մըն է ասիկայ: որուն վրայ իւր քովէն ալ քանի մը առակներ՝ յարմարցընելով հեղինակը՝ ամբողջ գիրք մը ձևացած է: Բաւական հանճարեղ

գիւտեր և զուրցումաճքի կերպեր կը բովանդակեն այս առակները: Երկու անգամ տպագրուած են այլև այլ տեղումներ, և երբորդ մասնական տպագրութիւնն ալ եղած է ի Փարիզ, հանդերձ դադրական թարգմանութեամբ»³: Ուրիշներ էլ կան, որոնք այս առակները կապում են այլ Վարդանների անվան հետ:

Վարդանյան առակների հեղինակի, ինչպես նաև առակագրությունը իբրև հայ գրականության առանձին ճյուղի սկզբնավորման և նրա հետագա զարգացման կարևոր պրոբլեմը հիմնականում լուծում է մեծագույն հայագետ Նիկողոս Մառը: Հանճարեղ գիտնականը ձեռագիր և տպագիր աղբյուրներից հավաքում է հայկական հին առակներ, առածներ, առակավոր խրատներ, առակավոր ճառեր ու քարոզներ, անեկղոտներ, հանելուկներ, նովելներ և դրանց դարձնում երկարամյա ուսումնասիրություն, նյութ: Նա իր տեսական ուսումնասիրությունը, ուսաց լեզվով, ղեկավարում է առաջին մասում, Վարդանի անվան հետ կապված առակների սկզբնաղբյուրները տեղագրում է երկրորդ հատորում, իսկ երրորդ մասի նյութը հավելվածներ են, որոնց շարքում գրական տեսակետից շատ արժեքավոր են հետևյալները՝ «Առակք» Վարդանայ Այգեկցին, «Վարդան վարդապետի ասացեալ «Առակք բարոյախօս», „Избранные притчи из арабской ЛИСБЕЙ КНИГА“, «Բարոյախօս» կամ «Ֆիզիոլոգ», «Վասն խաբոզ աղուեսուն և չարութեան նորայ» և այլն:

Մառը հենց իր գրքի սկզբում լեզվաբանական ու գրական հարուստ փաստերի հիման վրա ապացուցում է, որ արաբական «Лисбей книга»-ն թարգմանված է հայերեն «Աղվեսագրից», իսկ մյուս տարբեր գրություններում հմուտ կերպով լուծում է հայ և ընդհանուր գրականության ու կուլտուրայի համար շատ արժեքավոր պրոբլեմներ:

Մեծ բանասերը ուսումնասիրելով Վարդանի անվան հետ կապվող առակների հեղինակի պրոբլեմը հանգում է այն տեսակետին, որ XII—XIII դարերում ասպարեզ իջած Վարդաններից միայն Այգեկցին է զրել առակներ, ուստի մյուսները չպետք է ճանաչվեն իբրև առակախոսներ: Առաջինի անվան հետ կապված առակներն էլ բոլորը նրանը չեն: Նա եկեղեցական նպատակները

¹ Н. Марр, „Сб. пр. Вардана“, ч. I, стр. 306.

² Զարբհանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, էջ 736, Վենետիկ, 1897:

* Զարբհանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, էջ 744, Վենետիկ, 1897:

համար շարահյուսել է նրանցից շատ քչերը¹։ Առակագիրը ժամանակին կազմում է իր երկերի ժողովածուները, որոնք հետագայում շատ ուժեղ ազդեցություն են թողնում այլևայլ անանուն գրողների վրա։ Այդ անհայտ հեղինակները հետևելով Մխիթար Գոշի և Այգեկցու գրական ուղղություններին, շատ են վարդապետում հայկական առակագրությունը։ Նրանք հին ժողովածուները ավելի մշակում, ձուլապես ու ընդարձակում են և իրենց հերթին կազմում նորերը։ Մխիթար Գոշի² և Վարդան Այգեկցու հոչակը այնքան չպետք է որոնել իրենց գրական գործունեություն, որքան դարաշրջանի հասարակական հոգեբանություն մեջ։ Նրանց դարաշրջանում, թե՛ Հայաստանում և թե՛ միջանի այլ երկրներում անասման սեր է առաջ գալիս դեպի առակագրությունը։ Բազմատաղանդ գրողների առակները ընդունելություն են գտնում ամենքի կողմից և գրավոր ու բանավոր ճանապարհով արագ տարածվում, որովհետև նրանք արտացոլում էին ժամանակի ոգին։ Նրանք գրեթե նույն դերն են խաղում հայ գրականության զարգացման գործում, ինչ Եղովրտը հին Հունաստանում։ Այլ խոսքով այդ երկուսի առակները դարձան այն մանանեխի սերմը, որից հետագայում աճեց ծառը իր ճյուղերով, այսինքն՝ հայկական ողջ առակախոսությունը։

Մառը քննելով Մխիթար Գոշի և Վարդանյանների ժողովածուների առնչությունները՝ գալիս է այն եզրակացության, որ դրանց զլխավոր աղբյուրներից մեկը եղել է հին հունական առակագրությունը՝ «Բարոյախօսը», Եղովրտի և այլ հեղինակների առակները։ «Բարոյախօսը» թարգմանվել է VI—VII դարերում, սակայն նա տակավին ծանոթ է եղել հայ կլասիկ գրողներից՝ Եղիշիկ Կողբացուն, Ագաթանգեղոսին, Եղիշեին, Դավիթ Անհաղթին և ուրիշների։ Նրա հեղինակը սովորաբար համարում են Եպիփան Կիպրացուն, իսկ ոմանք վերագրում են Հովհան Ոսկերեքանին, սակայն այս տեսակետները մնում են լոկ ենթադրություններ։ Եղովրտի առակներն էլ ծանոթ էին Փավստոս Բյուզանդին, Հովհան Մամիկոնյանին, Գրիգոր Մագիստրոսին, Թովմա Արծրունուն, Ստեփանոս Ասողիկին և ուրիշներին, սակայն

ամբողջ հայ հին գրականության մեջ այդ հեղինակի անվամբ չի հիշատակվում երկերի որևէ ժողովածու։

Մխիթարի ու Վարդանյանների ստեղծագործությունների միջև ևս կա առնչություններ։ Գոշի առակներից շատերը գրեթե նույնությամբ և վերամշակումներով տարբեր շրջաններում տեղ են գտնում Վարդանյան ժողովածուների մեջ՝ Դրացի և Լեզուհանա եզր, Կողեռն, Յաւանակ և խոզ, Գայլադուռ պանիր և Կառնց և աղուէս, Աղբատ և հնդկահաւ, Ուղտ, դայլ և աղուէս, Երեսուրդ և աղուէս, Ագուռ և ձագթն և այլն։ Վարդանյան առակագրության հիմնական աղբյուրը հայ ժողովրդական ստեղծագործությունն է։

Առնասարակ ժամանակի ընթացքում Վարդանյան առակագրությունը աստիճանաբար սկսում է իր մեջ ընդգրկել գրավոր ու բանավոր շատ աղբյուրներ։ Նրա մեջ ներխուժում են հայ գեմոկրատական բանահյուսությունից տարբեր ժանրի պատկանող երկեր։

Վարդանյան առակները ժամանակի ընթացքում քանակապես և որակապես բարգավաճում են։ Նրանք իրենց սկզբնական վիճակում ունեին փոքրիկ ծավալ և ուարդ բովանդակություն։ Սակայն հետզհետե գրավոր ու բանավոր մշակումների միջոցով նրանց միջև տեղի է ունենում համաման ու այլակերպ տեսակների միացումներ, որոնք առաջ են բերում պես-պես առակներ, նովելներ, անեկդոտներ, խրատներ, որոնք արդեն XVI—XVII դարերում իրենց նոր ձևի ու բովանդակության մեջ կայունանում են, դառնում անփոփոխ և շարունակում մասսայականանալ ժողովրդական ամենալայն խավերի մեջ։

3. Այգեկցու իմեմագիր երկերը։—Վարդան Այգեկցին գրել է մի շարք առակավոր ճառեր, քարոզներ և խրատներ, որոնց մեջ ամբողջապես իշխում է եկեղեցական մտայնությունը։ Սակայն բնագրատական ոգու խորությունից տեսակետից նրա ստեղծագործությունները շատ են տարբերվում Հովհան Օձնեցու, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու և մի շարք այլ եկեղեցական գրողների երկերից։ Նա «Դորտ, որ գիտէր զբշկական արուեստն», «Եղառիւծ», «Թագաւոր և շուն», «Արծաթաւէր և գանձքն», «Առասպել զարծաթասիրին ազահութենէ», «Վասն տասն վաճառականացն» և ուրիշ գործերում հրապարակի վրա է դնում հայ ճրիպեր

¹ Н. Марр, „Сб. пр. Вардана“, ч. III, стр. 67—93, 97—110.

² Հիշատակումն իմն է։

կալվածատերերի, առևտրականների, իշխանների և ազեա հոգե-
վորականների աշխանդակ պատկերները:

Նրանք հասարակության մեջ խոսքով հանգես են գալիս իբրեւ
ժողովրդի բարեկամներ, իսկ իրականում ազրուկի նման ծծում են
աշխատավորության արյունը: Սրանք իրենց խոսքի և գործի հա-
կասություններով շատ նման են այն թարախակալած ու հիվան-
դոտ գորտին, որը փոխանակ իրեն բժշկելու, բարձր լեռան գա-
զաթից ամենքին ձայն է տալիս. «Գիտեմ գլխիդ պի բժշկա-
կան դեղքն և զԱրիստոտէլին և զՊլատոնին և զԴիոմիդայն: ԴՊատրկին և զԲագարատայն և զայլ բժշկապետացն զարուեստքն
և զհնարքն: Եւ եկայք առիս և ես ողջ առնեմ զամենայն ցաւոս
և զքոսոստ և զՊրդոպեալ և զանգամալոյծ, զկոյր և զխուր, և զմիա-
ւոր մեռեալս յարուցանեմ քննութեամբ երակացն»¹: Բայց բա-
րեբախտաբար ոչ ոք չի խաբւում նրա խոսքերին: Երբ ամենքը
լեռ են բարձրանում և տեսնում են կեղծավորի անձուռնի դեմ-
քը, բարկանալով միաբերան պատասխանում են. «Ով՞ դու չա-
րեաց ծնունդ, զքեզ ընդէ՞ր ոչ բժշկես, որ զայլս խոստանաս
ողջացուցանել, և այսպէս նախատեսին զնա և սատակեցին»²: Խա-
րերայի տիպը գեղեցիկ կերպով տրված է նաև «Էշառլուծի» մեջ:
Այնտեղ գործող անձն է մի խեղ էշ, որը շատ անճոռնի ու անեղ
ձայն ունի: Սա իր բնութագծերով վերոհիշյալ գորտին շատ
նման է: Նա լեռ բարձրանալով հանդիպում է մի ստակած
առլուծի, որի մորթը զգուշութեամբ աիկ հանելով հագնում է և
իրեն ողջ կենդանիների թագավոր համարելով է՛լ ավելի հպար-
տանում է: Բոլոր կենդանիները այդ տարօրինակ արարածից
վախենում էին, որովհետեւ նա ունէր էշի ձայն և առլուծի տեսք.
դրա համար էլ նրան կոչեցին՝ Էշառլուծ: Սակայն շուտով նրա
այլանդակ պատկերը հայտնի է դառնում ամենքին. սաստիկ հող-
մը նրա վրայից քլում տանում է առլուծի մորթը և առաջվա
նման նա բոլորին երևում է իբրեւ ամենաստոր արարած: Ահա
թե ինչու «Չայն տեսեալ կենդանիքն՝ թափեցան ի վերայ նո-
րա և հարեալ սատակեցին զնա և ասեն, թէ յայտմ ես դու ար-
ժանի, զի կեղծաւորեալ խաբէիր զմեզ»³:

Քննական ոգու խորության տեսակետից հատկապես ուշա-
գրավ է «Թագաւոր և շունքը»: Մի թագավոր մորթել է տալիս
բազմաթիվ եղևներ, արջառներ և ոչխարներ՝ հեռավոր երկրների
պետություններից իր մոտ եկած դեսպաններին հյուրասի-
րելու համար: Մսագործները հավաքում են կաշիներն ու մոր-
թիները դնում աղոցի մեջ: Քաղաքի շները նրանց տեղն
իմանալով ուրախ-ուրախ հավաքվելով, որոշում են առաջին հեր-
թին արյունախառն ջուրը խմել, իսկ հետո ուտել կաշիները:
Ազահությունը կործանում է նրանց. նրանք շատ ջուր խմելուց
պայթում են: Հեղինակը առակավոր քարոզի մեկնաբանության
մեջ ուժգին ձայնով է կեղծ հոգևորականներին, խաբեալ վա-
ճառականներին, վախառուներին, աղքատներին ու որբերին ըն-
չազուրկ դարձնող պարագիտ իշխաններին, գյուղացիների և ար-
հեստավորների հոգն ու գույքը հափշտակող կալվածատերերին,
«որոնց նմանեցնում է այն ագահ շներին, որովհետեւ նրանք բո-
լորովին չեն հաղհնում աշխատավորության արյունը ծծելուց.
ինչպես հուրը չի կշտանում չոր փայտից և ծովը գետերի ջրից:
Ներքեում բերենք միայն մեկնությունը:

«Վայ ինձ եղբայրք իմ, քանզի Յուդայի ախան նեղ է և
տանջ է զմեզ, որ է արծաթասիրութիւն և ազահութիւն: Վասն
որոյ և սուտ քահանայքս և սուտ քրիստոնեայքս սկսանիմք և
Վանամք հանապաղ զրկել, յափշտակել, նենդիլ, զողանալ ի դուր
տուգանիլ, խաբել, վաշխ տալ, ի չափս և ի կշիռս մեղանչել,
աղավաճառս լինել, գողամք և ուրախանամք, զաղքատսն և
զորոսն զըզուեմք, զոչեմք և ասեմք. իմ է հայրենիքս, գաւառս
քաղաքս և դեզս, ագարակս, այգիս և դրախտս: Եւ ատանամք նման
խողից, ի սիրոյ և յողորմութենէ փախչիմք: Զրկեմք զմարմինս
մեր և կորուսանեմք զհոգիս մեր և ժողովեալ ամբարեմք, զոր
կարեմք, և աւին ունիմք, թէ փնամք. և զի ոչ հուր փայտով յա-
գի և ոչ ծով ջրով և ոչ աղբուկն արեամբ: Նոյնպէս և ոչ միտքս
և աչքս մեր բնաւ ոչ յագի և հերիք ասէ և զաստուած ոչ յիշէ և
մինչդեռ ի չարի կամք, գայ մահն յանկարծակի և պատռէ զմեզ,
որպէս եղեն շունքն այն»¹:

Վարդան Այգեկցին ոսկու երկրպագուների ազահամոլու-

¹ Н. Марр, «Сбор. пр. Вардана», ч. III, стр. 83.

² Նույն տեղ:

³ Նույն տեղ, էջ 84:

* Н. Марр, «Сбор. пр. Вардана», ч. III, стр. 88—89.

թյունը վարպետներն պատկերում է նաև մի փոքրիկ ասացվածքի մեջ: Արժաթատերի ցանկությամբ իր ամբողջ ունեցվածքը ոսկի է դառնում, որի հետևանքով ինքը ողորմելի դրության մեջ ընկնելով, վերջում սովից, ծաղկից և ջրափից մեռնում է¹:

Չնայած այս ուժեղ քննադատությանը՝ Վարդան Այգեկցու պատմահայեցողության հիմքը վերջին հաշվով պահպանողական իդեալիզմն է:

Նրա հասկացողությամբ աշխարհի պետպես չարագործությունների արմատները հետևյալներն են՝ հպարտություն, ռիսակալություն, լեզվանություն, որովայնամոլություն, զրկանք, շնություն, կախարհություն և անզղջություն, որոնց ծնունդ տվողը սատանան է, ուստի դրանց միայն հնարավոր է վերացնել ճշմարիտ հավատի, ապաշխարհության ու բարեգործության միջոցով: Առաջինը առանց երրորդի մեռած է և ընդհակառակը: Նա կրոնական իր այս հետադեմ գաղափարները ավելի ցայտուն կերպով մշակել է «Վասն տասն վաճառականաց» աշխատության մեջ, որ շատ կարևոր է հեղինակի եկեղեցական ընդհանուր աշխարհայացքը պարզաբանելու տեսակետից: Տասը վաճառականներ գնում են օտար երկրներ առևտուր անելու: Նրանք երկար ճանապարհորդելուց և մեծամեծ տառապանքներ կրելուց հետո մտնում են մի անծանոթ գավառ: Հանկարծ նրանց առջև մինչև երկիրնքը հրեղին մի պարիսպ է ձգվում: Առևտրականները այլևս ետ վերադառնալ չեն կարողանում. ստիպված շարունակում են իրենց ճամփան: Գավառը ծածկված էր թանձրամած խավարով: Այնտեղ հանապազ վխտում էին բազմահազար կարիճներ, թռնավոր օձեր և գիշատիչ գաղաններ: Օտարականներն ընկնում են անտանելի դրության մեջ: Նրանք խռոված հոգով փորձում են առաջ շարժվել, բայց հանկարծ հանդիպում են ութ որդգայթի (թակարդի), որոնք միմյանցից մեկ «ասպարես» հեռու էին: Մեծ դժվարություններով հասնում են առաջին թակարդին և տեսնում հետևյալ ահռելի տեսարանները: Սև ամպը սաստիկ ձայնումներով հրաձգություններ է արձակում: Նրա ներքև բարձրաբերձ լեռներից ահազին ձայնով հոսում է պղտոր գետը՝ իր հետ բերելով բլրաձև ապառաժ ժայռեր և ամեն ինչ: Նա դեպի վերև է արձա-

կում ամպանման մի ճյուղ, որը բարձրանում է երկնքից էլ վեր և իր հրախառն բորբ ճառագայթներով արմատահան անում բոլոր պտղատու ծառերն ու օդ բարձրացնելով այրում, ոչնչացնում:

«Այս հպարտութիւնն է, զոր սղեցաւ չար գաղանն Սատայէլ և որոտալով կամեցաւ ելանել յերկինս, և դնել զաթոռ իւր հաւասար բարձրելոյն, որով ինքն կորեաւ և կորոյս և կորուսանէ զազգս մարդկան անգաղար»²:

Վերևի զարնուրելի տեսիլից հետո նրանք հանդիպում են Կանթիվ և անհամար առյուծների, վագրերի, ինձերի³ և այլ չարագեմ պատուղ գաղանների, որոնք իրենց գոտում-գոչումներով լեռնակերպ կարծր ժայռերը տեղերից շարժում էին և արմատահան անում գեղեցիկ մրգաբեր ծառերը:

«Այս սխալալութիւնն է, զոր պահեաց բանասարկուն ի սրտի իւրում անմոռանալի առ աստուած և առ մարդս»³:

Մյուս կողմի վրա սողում էին վիթխարի թռնավոր վիշապներ, որոնց սայրասուր ժանիքները նիզակների ձև ունեին: Նրանք իրենց հրկճյուղի լեզուները երկարացնելով հասցնում էին մինչև երկիրնքը, իսկ զղվելի շրթունքներից միգախառն հուր թափելով կիզում վայելչուչ դաշտերը:

«Ով եղբարք և հարք, այս լեզուանութիւնն է, որով կորոյս և կորուսանէ չարն սատանա զազգս մարդկան»⁴:

Մեկ ուրիշ տեղ ծծմբախտոն, դադրատեսակ, ժահհոտ ու դառնազույն մի խոռվահույզ ճով անդնդից ետում, փրփրում, դիզվում է և կատաղի ձայնով միգախառն բոց արձակելով այրում է երկրի բազմատեսակ բույսերը:

«Այս որովայնամոլութիւնն է, որով կործանեաց զԵւա վիշապն աղբադոն և դարձեալ կորուսանէ զբազումս»⁵:

Նրանից քիչ հեռու տարածվում է անձայրածիր ջրեղին ծովը, որի ալիքները բարձրացնում են երկինք: Նրա մեջ թափ-

¹ Н. Марр, Сб. пр. Вардана, ч. III, стр. 68.

² Ինչձ—«Վագրի նման մի գաղան» (Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», հատ. Գ., էջ 82):

³ Н. Марр, Сб. пр. Вардана, часть III, стр. 38.

⁴ Նույն տեղ:

⁵ Նույն տեղ:

* Н. Марр, «Сборн. пр. Вардана», ч. III, стр. 80.

վում են աշխարհի բոլոր գետերը, բայց նա միշտ մնում է նույնը, չի լցվում, դեռ պատգամ է ուղարկում արեւելքը, արեւմուտքը, հյուսիսն ու հարավը, որպեսզի որտեղ գտնեն մի պուտ ջուր, ուղարկեն իրեն. այսպես ցամաքեցնում է ամբողջ աշխարհը, բայց էլի չի հագնւում:

«Այս գրկանքն է, վոր արար և ուսոյց տգգի մարդկան իշխանն աշխարհի տգրուկն խաւարասէր, որ ծծէ զշարաս մեղացն»¹:

Ծովից հեռու հասում էր թաթախախառն-աբշուռադուշն մի դետ, որի մեջ թափվում էին բազմաթիվ գետակներ: Հարատե անձրևի շնորհիվ նա ամիերից դուրս գալով իր ծծմբահոտ բոցով ոչնչացնում է բուսականութունը՝ ամեն տեղ անապատի վերածելով:

«Այս շնութիւն է, որով մաշեաց զազգս մարդկան, իմն անիծեալ և քարրն դառնաթոյնք՝ թշնամին կենաց մերոց և դարձեալ մաշէ մինչև ի կատարած»²:

Գետի մոտ մինչև երկրի խորքը իջնում էր մի վիհ: Արանից ամենքը զարհուրում էին: Նրա խորքերից վեր է ցոլում խավարային բոցը, որը տեսողների վրա չույսի ու բարու ազդովութուն էր թողնում, բայց նա երկրի մրգատու բոլոր բույսերը արմատահան անելով նրանց իջեցնում էր սանաւարամետը կորստի մատնելու:

«Այս կախարդութիւն է, զոր գարշելի դեքն ուսուցին մարդկան, որով զբազումս կորուսանեն»³:

Ահա և վերջին տեսիլը: Մի խորդ ու բորդ մացառոտ լեռ բարձրանում է մինչև երկինքը: Թանձրամած խավարը հավերժ նստած է նրա վրա: Նա իր գոյության առաջին օրից արեգակի երես չի տեսել: Նրանից դիշեր-ցերեկ փչում է դառնաշունչ հողմը, որը ամբողջ բուսականութունը չորացնում, գարձնում է հրի ճարակ:

«Այս անդղութիւնն է, զոր ընկալա ի սրտի իւրում և պահեաց Բեկդգերուղ իշխանն դիւաց»⁴:

¹ Н. Марр, Сб. пр. Вардана, часть III, стр. 69. շարաւ—թարսխ:

² Նույն տեղ, էջ 69:

³ Նույն տեղ:

⁴ Նույն տեղ, էջ 70:

Այս բոլորից հետո վաճառականներից հինգը առաջին որոգայթն անցնում են: Մյուսներից մեկը գետում խեղդվում է, մեկը դադանների կեր է դառնում, երրորդին վիշապները ողջ-ողջ կլանում են, չորրորդին թաթախախառն հրեղեն գետը քշում տանում է, հինգերորդը անհուն վիհի մեջ է ընկնում: Կենդանի մնացածները վերջում սկսում են դառն հառաչանքներով և արտասուքներով դիմել աստծուն, որպեսզի ների իրենց, «զի մի կորիցեն, իբրև զնկերս իւրեանց»¹: Նախախնամության շնորհիվ սրանք արծվի թևեր են առնում և մյուս որոգայթների վրայով թռչում գնում են մեկ այլ բարությամբ լի գավառ, ուր գտնում են պատվական ակներ, մեծագին մարդարիտներ, ընտիր ոսկի, արծաթ, ծիրանի բենեզ, պես-պես անուշահոտ խնկեր, ոսկի մանյակներ, ականակապ ապարանջաններ, ոսկեհուռ պատմուճաններ, մարգարտաշար թապեր, բազմատեսակ բարձրարժեք իրեր, զանազան տոթականեր և գեր, բազմատեսակ բարձրարժեք իրեր, զանազան տոթականեր և ուրախությամբ լցված սկսում են երգել ու պարել: Այդ երկրի թաղավորը, Հիսուսը, վաճառականներին իր մոտ է կանչում և զորքի ու մեծամեծների առջև գովաբանում է նրանց, որովհետև նրանք ճշմարիտ զղջման ու առաջխարհանքի միջոցով աղատվել են խաբող որոգայթներից, ուստի հավիտենապես կարող են ապրել իր թագավորության մեջ:

Հեղինակի մեկնաբանությամբ տասը վաճառականները Աղամից սերված մարդկային ամբողջ սերունդներն են, որոնցից շատերը արարչի նշած ուղուց հեռանալով ոչնչացել են: Նոր սերունդները կորստի չմատնվելու և աստծու երանավետ տիրապետության մեջ տեղ գտնելու համար կարող են փրկվել միայն ճշմարիտ հավատի, զղջման ու բարեգործությունների միջոցով (այս մասին վերևումս էլ հիշատակեցինք):

Վարդան Այգեկցու պատմահայեցողության մեջ կա աղադակող հակասութուն: Նա մի կողմից իր առակավոր ճառերի, որոնց թվում «Վասն տասն վաճառականաց» աշխատության և առակների մեջ սուր կերպով քննադատում է աշխարհիկ ու հոգևոր կալվածատերերին, վաճառականներին և իշխաններին: Իսկ մյուս կողմից հիմնվելով «Հին և նոր կտակարանների» հետադի-

¹ Н. Марр, Сб. пр. Вардана, часть III, стр. 70.

մական դադարախախտության վրա, հետեղականորեն ժողովրդին քարոզում է: «Զնալածիչն օրհնեցէք և զքահանայ իբրեւ զհրեշտակ աստուծոյ պատուեցէք, զի աստուած նոքօք զմեզս ձեր քաւեցէ: Եւ մի լինիք դատողք և քննիչք առաջնորդաց ձերոց, զի կա նոցա դատաւոր և ատեան: Եւ զեպիսկոպոս իբրեւ զմի յառաքելոցն ընկալաբուք և փառաւորեցէք»¹: Մի կողմից ճադկում է ֆեոդալական կարգերը, իսկ մյուս կողմից ձգտում է հասարակության չարիքները վերացնել միայն ու միայն եկեղեցական դաստիարակության և բարեգործությունների միջոցով՝ բոլորովին չխախտելով ֆեոդալիզմի հիմքերը: Մի կողմից շատ սուր կերպով քննադատում է հոգևոր դասի զանազան այլանդակությունները, իսկ մյուս կողմից անզուսպ կերպով դրվատում է ասկետիզմն ու հանգերձյալ կյանքը:

Ընտանեկան, սիրո ու կենցաղային հարցերը շոշափելիս Այգեկցին նույնպես շատ ուժգին խորագանում է ժամանակի ապականված վարքերն ու բարքերը, սակայն նրա քննադատությունը ելնելով եկեղեցական գիրքերից սոսկ զարգացնում է կրոնական մորալը: Ատենաբանի հայացքով սեռական սանձարձակությունը համահավասար է մարգասպանության: Ամուսինները² սուրբ պարտականությունն է մինչև իրենց կյանքի վերջը հավատարիմ մնալ միմյանց: Եթե նրանցից մեկն ու մեկը զավաճանում է մյուսին, ապա նա իր վարքով նման է շանը, իսկ հանցանքի ծանրության տեսակետից՝ մարգասպանի, որովհետև նա թողնում է իր մաքուր հացը կամ անարատ կաթն ու գինին, անկողինը, և գնում ուտում է գարշելի աղբը, խմում շան արյուն ու թաքախը³: Նրա հասկացողությամբ բարոյալքված ընտանիքները թունավոր իժերից ավելի ստոր են, որովհետև վերջինները «զուրեանց զսահման և զչափ զիտեն զանառակութեան և մարգն ոչ գիտէ, երբ անառակի»: Այդպիսի անձերը «արջառոյ, ձիոյ և իշոյ են պատկեր»:

Եկեղեցական գրողի քննադատությունը մասնավոր

¹ Н. Марр, „Сб. пр. Вардана“, ч. III, стр. 73.

² Եկեղեցական քարոյախօսը ամուսիններ է համարում միայն այն մարդ ու կնոջ, որոնք եկեղեցում պսակվել են:

³ Н. Марр, Сб. пр. Вардана, ч. I, стр. 357.

սեփականության, ամուսնության և պետության նկատմամբ, ինչպես նաև նրա բարոյախրատական բովանդակությունն ունեցող քարոզները լայն առումով պատմական առաջընթացի տեսակետից վերջի վերջո պահպանողական են, որովհետև, ինչպես վերևում էլ ասացինք, նրանք ֆեոդալիզմի, ճգնավորության և եկեղեցու սահմաններից այն կողմ չեն անցնում:

4. Սոցիալական սուր բողոքը Վարդան Այգեկցու անվան հետ կապված տոակախօսության մեջ:—Ինչպես արդեն վերևից տվինք, Վարդան Այգեկցին միայն կրոնա-բարոյական նպատակների համար է օգտագործել առակավոր խոսքը, բայց ժամանակի ընթացքում նրա անվան հետ է կապվում հայկական առակագրության մեծ մասը: Հետագայում գրական ասպարեզ են իջնում ուրիշ անանուն հեղինակներ: Որոնք օգտագործում են ոչ միայն Այգեկցու, այլև Մխիթար Գոշի ստեղծագործություններն ու ֆոլկլորը և հորինում նոր որակի երկեր, որոնց մեկնությունները շատ անգամ չեն համապատասխանում ժողովրդական առակների բովանդակությանն ու ոգուն, որովհետև նրանց մեջ հոգևոր հայրերը առաջադեմ զաղափարները հսկառակ իմաստով օգտագործել են հայկական եկեղեցու նպատակների համար: Դեմոկրատական հեղինակների մշակած առակների մեկնությունները երբեմն համապատասխանում են բուն տեքստերին:

Մեկնաբանություններից անկախ ժողովրդական ծագում ունեցող առակներում սոցիալական բողոքը հասնում է իր ամենաբարձր աստիճանին: Ժողովուրդը ընդհանրապես զարգացնում է այն գաղափարը, թե ճգնալուների նման պարազիտները չպետք է ապրեն մեղուների և մրջյունների պես ժրաշան աշխատավորների հաշվին: Ամեն մարդ պետք է աչքի իր սեփական աշխատանքով: Այլ խոսքով՝ ձրիակերները չպետք է օգտվեն հասարակության ընդհանուր եկամուտներից:

«Ժիծիքն դան առ մեղուքն և առ մոջիմն ի ժամանակս
ձմրան և ասեն. տուք մեզ կերակուր, զի մեռանիմք ի սովոյ:
Եւ նոքա ասեն. դուք ի՞նչ գործէիք յամռան: Եւ նոքա ասեն,
թէ ի վարսաւոր ծառս հանչեքաք և անուշ երգով զճանապարհ-
հորդս ուղարկէաք: Եւ նոքա ասեն, ապա յիրաւի սատակիք ի
սովոյ և ոչ էր պարտ առնել ձեզ ողորմութիւն»¹:

Այս առակը վարպետորեն մշակել է Հովհաննես Թումա-
նյանը: Բանաստեղծը շատ հարազատ է մնացել ժողովրդի ոգուն:
Թումանյանը նույնպէս գտնում է, որ զիծ մոծակները իրա-
կանության մեջ տեղ չպետք է ունենան, որոնք փոխանակ ար-
դար աշխատանքով ապրելու, իրենց ամբողջ ժամանակը խըն-
ջուքներում անցկացնելով զբաղվում են անառակությամբ և
սեռական սանձարձակությամբ:

«Կիրքս աշխույժ սաղ էր ածում,
Ես էլ անհոգ խընդում, ցընծում,
Տեսակ տեսակ պարեր պարում,
Մըրտ, նըրա թուշն համբուրում,
Ու վայելում ամեն բանից,
Ամեն բարուց ու սեղանից,
Ճոխ արներում,
Պալատներում...»²:

Ահա բանաստեղծի դարաշրջանի շահագործող մարդու ցոփ
ու անառակ կյանքը: Բարեբախտաբար մըջյուններն էլ ավելի
հասկանում են իրենց շահերը:

«Գիծ Մոծակի համար եմ ես
Ողջ ամառը արեակեղ՝
Էնքան ջանքով
Ու տանջանքով

¹ Տես Ն. Մառ, Ժողովածոյը առակաց Վարդանայ, Բ. մաս, էջ 19:
Այս առակի մեկնությունը չի համապատասխանում բովանդակությանը.
«Յուցուն է առակս, թէ յիմար կուսանքն խնդրեն և իմաստունք ոչ տան, զի
ժամանակն ոչ է ողորմելոյ, այլ իրաւունք առնելոյ: Ապա պարտ է յայս
կեանքն ժողովել, որ է ամառն իմաստութեամբ և աշխատութեամբ զնոգեւոր
կերակուր, զի դատաստանին օրն սովամահ ի գոխոս ոչ առնեն զմեզ»:
բ) Վերեւում բերված առակը աւելի թաւրեր ձեռով կա եղովբայի մոտ՝ «Ի վե-
րայ մըջնոյ և ճպտան» վերնազրով (տես՝ Առակք եղովբայի Փոխադրացի, էջ
206, ի Թրեւոս, յամի տեւաւն 1784): Եղովբայի առակը մշակել են նաև հա-
մաշխարհային հանձարեղ առակագիրներ Լաֆոնտենը և Կոխովը:

² Հովհ. Թումանյան, «Գեղարվեստական երկեր», էջ 72, Երևան, 1934:

Տուն տեղ դըրել, ճամփա հարթել,
Ամբար շինել, պաշար կլտել,
Որ ամառը ծուլլ պըտըտի
Ձմեռը գա նըստի ուտի...
Մեր ծուլլերին ջարդել ենք մենք,
Ուրիշ ծուլլի բերենք պահենք»²:

Մենք իր տեղում տեսանք, թի ինչպիս Մխիթար Գոշը
սոցիալական սուր բողոք արտահայտող ժողովրդական առակները
հակառակ իմաստով մշակում էր հայ հոգեւոր ու աշխարհիկ կալ-
վածատերերի օգտին: Սակայն Վարդանյան շատ առակների մեջ
մենք հակառակն ենք տեսնում: Ճիշդ. առակում եկեղեցին և
ջրաղացը վիճարարում են: Առաջինը շատ է պարծենում, որով-
հետե ինքը ասածու տաճարը լինելով դարձել է ամենքի աղո-
թատունը, ուր թե հարուստները և թե աղքատները պատարագ
մատուցանելով արարչին քաղում են իրենց մեղքերը: Սակայն
երկրորդը նրանից իրեն բարձր է դասում, քանզի ինքը գիշեր-
ցերեկ աշխատելով կերակրում է բոլորին: Առակը միանգամայն
ճիշտ է մեկնաբանված. աշխատավորությունը ջրաղացի գիմակի
տակ բողոքում է, թե ի՞նչու իր հաշվին են ապրում թագավոր-
ներն ու իշխանները:

«Եկեղեցին պարծեցաւ ի սրբութիւն իւր և ասաց, թէ ես
եմ տաճար աստուծոյ և յիս գան քահանայք և ժողովուրդք յաղօթս
մատուցանել աստուծոյ և պատարագ. և հաշտի աստուած ընդ աշ-
խարհիս, և մեղաց թողութիւն լինի: Յայն ժամ զայ ջրաղացն
և ասէ ընդ եկեղեցին, թէ զինչ դու ասես, արդար է և ճշմարիտ
է, բայց դու զիմ երախտիքն մի մոռանսր, որ գիշեր ու ցերեկ
կու աշխատիմ և կու դաւիմ, որ կոյ ուտեն քահանայքն և ժո-
ղովուրդքն և ապայ գան առ քեզ աղօթել և երկիր պագանել
աստուծոյ:

Յուշանէ առակս, թէ կան աշխարհի մարդիք, որ հանա-
պաղ աշխատին և դատին, որպէս մեղու. և թագաւորք և իշ-
խանք և ամենայն մարդիք զվաստակս նոցա ուտեն...»¹: Իդեա-
կան բովանդակութեան տեսանկյունից այս առակին շատ նման է
«Եկն և ձին»: Այնտեղ ձին ևս եկեղեցու նման շատ պարծենկոտ է:

¹ Հովհ. Թումանյան, «Գեղարվեստական երկեր», էջ 72—73, Երևան, 1934:

Նա անգամ իր հակառակորդին ոչնչի տեղ չի դնում. չէ՛ որ նրա վրա են նստում աշխարհի իշխաններն ու պարոնները: Բայց աշխատավոր եզը իր սրամիտ խոսքերով լռեցնում է ամբարտաճանի ձայնը, որովհետև եթե ինքը չլինի՝ սովից կսատկեն ոչ միայն թագավորներն ու իշխանները, այլ և գոռոզամիտ ձին: Առակի բուն սյուսեն և մեկնաբանությունը համապատասխանում են միմյանց: Աշխատավորները եղան նման հանապաղ դատում, բանում են, իսկ հարուստները նրանց արյունը ծծելով նժույգների վրա նստած աշխարհը քար ու քանդ են անում:

«Եղն և ձին խօսեցան ընդ միմեանս: Ասաց ձին ընդ եղն, թէ դու ճիլ ես կամ զինչ պէտս ես:—Ասէ. ես ձի եմ, որ թագաւորք և իշխանք և պարոնայք կազմեն զիս ոսկեւի և արծաթեւի և բազմին ի վերայ իմ:—Ասէ եղն. ամէն աշխարհիս շէն եմ ես, որ վաստակիմ և չարչարիմ և խոնջիմ, և ապայ դու և քու թագաւորն ուտէք: Եւ ամենայն մարդ զվաստակս իմ ուտեն, և թէ ոչ վաստակիմ, դու և քու թագաւորն մեկ հետ մեռանիք, և դու երախտայմոռաց մի լինար:»

Յուցանէ առակս, թէ մարդ կայ, որ աշխատի, քան զեղն, և մարդ կայ, որ հանապաղ զձի հեծնի և աւեր ածէ աշխարհի: Եւ թէ աշխատաւորն ոչ աշխատի, որպէս զեղն. նայ մեռանի ձին և հեծնող նորա»²:

Աշխարհ ավերողները սարգերի են նման, որոնք իրենց ամբողջ կյանքում ծծում են աշխատավոր ժողովրդի արյունը՝ անխնա կողոպտում գյուղացիներին ու արհեստավորներին³:

Այդ պարոնները ընդհանրապես զուրկ են մարդու լավագույն հատկութիւններից. դժուժ են, չունեն մարդասիրական ոչ մի զգացմունք: Նրանք իրենց ոբսկան շների հանդեպ ավելի հոգատար են, քան ճորտերի և աղքատների նկատմամբ: Շները սիրում են իրենց նմաններին, իսկ այդ ազգանքները անգամ հացի փշրանքները չեն տալիս քաղցած մարդկանց:

«Ասի ի պատմութեանց, թէ կայր պարոն մի խիստ նա-

քան և պինտ, որ ոչ առնէր ողորմութիւն աղքատաց: Եւ ունէր որսական շուն մի և խիստ սիրէր զնա: Եւ ի նմին քաղաքի կայր աղքատ մի և ունէր շուն մի. և սով էր, և ոչ կարաց պահել և ոչ սպանանել: Եւ տարաւ կապեաց ի ծառ մի, որ գայլն ուտէ զնա: Եւ այն պարոնի շունն զնաց գտաւ զնա. և յամէն օր զիւր հացի կէսն ուտէր և զկէսն տայր այն շանն: Օր մի յորս եղաւ պարոնն և տեսաւ զիւր շունն խիստ լաղար և մեղադրեաց զշնապանին և ասաց. զինչ որ ես տվել եմ, դու ես կերել՝ շանն չես աւելի:—Ասէ շնապանն. ես կու տամ, ապա դայ զկէսն կուտէ և զկէսն այլ շան կու տանի: Այն օրն փորձեաց պարոնն և զշան հացն ետուր. զկէսն կերաւ և զկէսն տարաւ այն շան... Անողորմ մեծատունքն ի շունն կու զթան և ի շունն հոգան և յաղքատն ոչ զթան»¹:

Գյուղացիներն ու արհեստավորները բողոքում են ոչ միայն առանձին անմարդասեր կալվածատերերի և իշխանների, այլ և ֆեոդալական ամբողջ պետութեան դեմ, որը նրանցից պահանջում է ամեն տեսակ տուրքեր և հասույթներ: ՅնՁ. պատմըվածքից պարզ երևում է այդ տուրքերի բազմաառնակութիւնը: Հարկերի ծանրութեան տակ ոչ միայն մարդիկ հալ ու մաշ են լինում, այլ և չեն կարող զիմանալ զիշատիչ գազանները:

«Ասի առակաց, թէ տանուտէր մի որդին կարգեր էր և դրեր էր ի վերայ, թէ զինչ տունն մեծ խարճ կայ՝ զհացն, զմսացուն, զհալաւն, զմշակի հողոյն և դու գայլքս ու խարճերն հոգայ ու տունս շէն կենայ, այսինքն զաղն, զձէթն, զջուրն, զսապոնն, զբաղնեցի փողն և զսոցին նմանն: Եւ արար մանուկն զայն ժամանակ մի, խիստ նեղացաւ: Եւ յաւուր միում զնացին հայրն և որդին ընդ փողոցն ի վայր և տեսին, զի մարդիկ զգայլ մի կալեալ և զկոճն ի վիզն եղեալ և զնճռով ի շուրջ ածէին և փող տունուին: Ենարց որդին զհայրն, թէ հայր, այն ի՞նչ է: Ասէ հայրըն. որդի գայլ է, որ զոչխարն կու պատուէ և ուտէ:—Ասէ որդին. գայն հանց կու չարչարեն և ի բաց չի պիտի թողուն:—Ասէ հայրն. մինչ այնպիսի չարչաբէն, որ ինա հաստ վիզն բարակի:

¹ Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, Բ. մաս, ՃԻԶ, էջ 151

² Նույն տեղ, ՃԻԷ:

³ Նույն տեղ, էջ 261.

¹ Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, Բ. մաս, ՄԾԴ, էջ 275:

եւ ասէ որդին, թէ կուգեն, որ թէզ բարակի այն գայուն վիզն, նաղքդ ու խարճերն ի վրան թող ձգեն, նա քան զիմ վիզն կու խիստ բարակի»¹:

Մի շարք առակներից և պատմվածքներից երևում է, որ աստիճանաբար իշխանները դառնում են է՛լ ավելի անխիղճ: Նըրանք ծանր հարկեր են պահանջում ո՛չ միայն շատ թե քիչ ապրուստի միջոց ունեցող արհեստավորներից և գյուղացիներից, այլ և աղքատներից, որքերից, ծերունիներից, անաշխատունակ մարդկանցից և այլի կանանցից: ՅԾԶ. առակում նկարագրվում է, թե ինչպես չար և անիրավ իշխաններից մեկը հարկ հավաքելիս շարունակ լվում ու տանջում է մի խեղճ այրի կնոջ, իսկ կինը ընդհակառակ հանապաղ չարագործին աղոթում է: Այդ գաղտնիքը հայտնում են իշխանին: Հարկահանը դարմացած գալիս է բարեպաշտի մոտ և ասում՝ «Ես քեզ լուսնի արարել, դու ինձ համար է՞ր կու աղոթես»: Այրին նրան պատառնում է. «Քո հայրն վառ մարդ էր. ես անիծեցի, նա մեռավ. դու նըրտար ի նորա տեղն այլ խիստ չար, կու վախեմ, թէ մեռանիս, նա քո որդին այլ խիստ լինի չար»²: Մա շատ ուժեղ երգեծանք է շահագործող տարրերի նկատմամբ: Ֆեոդալական իրաւականության մեջ բոլոր մեծ ու փոքր իշխանները, և կրօնական գործիչները պարագիտ կյանք են վայելում: Ահա թե ինչու աշխատավոր ժողովուրդը միանգամայն ժխտական դիրք է բռնում նրանց նկատմամբ:

Պատարամով ու ապաշնորհ թագավորների կերպարները հանդուրժյամբ կերտված են մի շարք առակների և նովելների մեջ: Իէ. առակում թաշունները սիրամարդին իր գեղեցկության պատճառով թագավոր են դարձնում: Գալիս է աղափին և ասում. հիթե արծիվները մեզ նեղություն տան դու ի՞նչ կարող ես անել, ով բարի թագավոր: Մեկնաբանությունը համապատասխանում է բովանդակությանը:

1. Մառ, Ժող. առ. վարդաշայ, մասն Բ., էջ 321—322:

2 Նույն տեղ, էջ 328:

Մեկ ուրիշ առակում ծառերը հիմարաբար իրենց թագավոր են դարձնում գօնիկին: Գալիս է խնձորենին և ասում. ով ոլորմեղիներ սա հովանի չունի, որպեսզի պաշտպանի մեզ, ովքեր նրան մոտենում են, վիրավորում է նրանց, էլ չենք խոսում այն մասին, որ նա բոլորովին պտուղ չի տալիս: Դժնիկը դաժան, չար ու նենգ թագավորների մարմնացումն է, որի նըկատմամբ նուշնպես ժողովուրդը ժխտական դիրք է բռնում²: Ուշագրավ է նաև «Օտարափետուր ճայակը», որի մեջ գեղեցիկ կերպով պատկերված է կեղծավոր ու խաբեբա թագավորների տիպը: Թաշունները ծովում լողանում են, որպեսզի ամենագեղեցիկին թագավոր կարգեն: Նրանց մեջն էր սևադույն ճայակը, որը խորամանկությամբ թաշուններից թափված պայծառագեղ փետուրներով զարդարվում և ամենքին երևելի է դառնում: Բոլորը նրան հավանում են ու դարձնում թագավոր: Բայց օդ բարձրանալով՝ ճայակից օտար փետուրները աստիճանաբար թափվում են և նա առաջվա նման մնում է մի անճոռնի արարած³:

Այգեկցու «Օտարափետուր ճայակը» նման է Եզովբոս փռուկացու «Ի վերայ ազոուսու» առակին:

«Ազոուսն ազնեաց զինքն բոլորովին փետրովք սիրամարդին ապա համարելով թէ է գեղեցիկ, եթող երթ ալուս իւրսն, և քնաց առ սիրամարդսն, որք իրբն իմացան զխաբէութիւն նորայ, մերկացին ի նմանէ զամենայն փեպուրսն, և բազում խոշտանդանօք հանին արտաքս»:

Առակն ուսուցանէ զնոսայ, որք կամին ամբառնալ առանել քան զնոսա, ընդ որս կեան»³:

Ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք այս առակների ձևի և բովանդակության վրա: Մարդիկ կան, որոնք այն

1 Մառ, Ժող. առ. վարդաշայ, մասն Բ., էջ 104:

2 Նույն տեղ, մասն Բ., էջ 35—36:

3 Եզովբոս, «Առակք», էջ 35, ի Թրեստ, յամի տեառն, 1784:

սխալ կարծիքին են, որ իրեն թե Այգեկցին և նրա աշակերտները կուրորեն օգտվել են եզովբոս Թրակացուց և «Բարոյախոսից»։ Ուրիշ խոսքով ասած՝ հայկական առակախոսություն մեջ առանց որակական փոփոխությունների տեղ են գտել հունական առակները։ Վարդանյանները, ինչպես առաջ էլ ասել ենք, օտար առակներ օգտագործելիս նրանց վրա դրել են իրենց ժողովրդի անջնջելի ոսկյա կնիքը։ Վերև հիշատակված առակը նմանություն հետ միասին, որակապես շատ է տարբերվում եզովբոսի առակից։ Մեկի մեջ սուր երզիծանքով ծաղրի են ենթարկված հոգևոր ու մտավոր կարողություններից զուրկ կեղծավոր միապետները, իսկ մյուսում քննադատված են սոսկ այնպիսի ողորմելի մարդիկ, որոնք կեղծություն մը խաբեություն մը ուզում են բարձր դիրք գրավել։ Գործող անձերի բնավորությունների միջև նույնպես հավասարություն նշան չի կարելի դնել։ Անհունի ճայակը կեղծիքի և խաբեության միջոցով կարողանում է դառնալ թագավոր, իսկ խեղճ ու կրակ ազոավի խորամանկությունը, իր անփորձության հետևանքով, իսկույն հայտնի է գտնում ամենքին...

Ազա՛ թագավորներ խարակտերը պայծառ գույներով գրծագրված է «Արտուտ թագաւոր թոչնոց»-ում, որի գործող անձն է արտուտը։ Նրան թոչնոցները դարձնում են իրենց թագավոր, որովհետև գիշակեր չէր և անդադար սաղմոս էր երգում։ Սակայն վերջում այդ արքան մյուսների նման ժողովրդի հույսերը չի արդարացնում։ Մեկ օր զոքսերթի ժամանակ արտուտը պատահում է մի որդգայթի, որի մեջ ցորենի հատիկներ կային։ Նա գաղտնաբար վերցնում է նրանցից մեկը, սո՛ւկայն բախտիքն ընկնում է նրա պարանոցը և կոքստի մատնում նրան։ Թագավորը իր վերջին շունչը դեռ չէր փչել, երբ նրա զինվորները ուղեցին իմանալ այդ ցավալի դեպքի պատճառը։ Նա անկեղծորեն նրանց պատասխանում է, որ ինքը ազահություն և որովայնամոլություն զո՛հ դարձավ։ Մեկնաբանությունը համապատասխանում է բովանդակությանը, եթե կրոնական երանգները մաքուր ջնջենք¹։

¹ Մառ, Ժող. առ. Վարդանայ, Բ. մաս, էջ 33—34։

Ըստ երևույթին Այգեկցու «Թոչնոցների թագավոր արտուտի» գրական առաջը կազմել է եզովբոսի «Ի վերայ արտուտի»-ն, որի բովանդակությունը այլ է։ Արտուտը ընկնելով թակարդի մեջ իրեն տարաբախտ է համարում, որովհետև կյանքում չէր դողացել ո՛չ ոսկի, ո՛չ էլ այլ թանկագին բան, սակայն վերջում իր մահվան պատճառը դառնում է ցորենի մի հատիկ։ Առակի մեկնությունը համապատասխանում է բովանդակությանը։ Ծառանգամ մի փոքրիկ շահի համար մարդիկ վտանգի են մատնում իրենց անձը։

«Արտուտն ըմբռնեալ յորդգայթի, ասէր, վայ տարաբախտ թոչնոց։ Ես ո՛չ զողացայ, ո՛չ ոսկի, ո՛չ արծաթ, և ո՛չ այլ ինչ մեծագին, և սակայն հատ մի ցորենոյ է պատճառ մահուան իմոյ։

Առակս է ընդգէմ նոցա, որք վասն փօքր ինչ շահու գնին զանձինս ի մեծ վտանգս»¹։

Այգեկցու մի քանի առակներին մեջ սպասավորները արդեն հասել են այն գիտակցության, որ թագավորները առհասարակ արջի նման լափում են աշխատավորների միսն և արյունը²։ Նրանք բողբոլվին ի վիճակի չեն ժողովրդին առաջնորդել դեպի լուսավորությունը, նման են այն խեցգետիններին, որոնք շաբունակ իրենց ձաղերին խրատում են ընթանալ ուղիղ ճանապարհով, իսկ իրենք հակառակ ուղղությամբ են գնում։ Հենց սկզբից աշխարհի բոլոր արջաներն էլ եղել են չարագործներ, անգամ Մակեդոնացու նման թագավորները երբեք չեն հիշել, որ իրենք մահկանացու էակներ են։ Նրանք իրենց անձնական փառքի ու հարստության համար քար ու քանդ են տրել շատ աշխարհներ և կտրել բազմահազար մարդկանց կյանքի թելը, մինչդեռ իրենք չեն կարողացել մի հասարակ մըջյուն ստեղծել։ Այս գաղափարները հատկապես մարմնացած են «Ալեքսանդր և մերկ իմաստասերը», «Ալեքսանդր և պատուական ակն» ու «Անդաբձ Ալեքսանդրի» գողտրիկ նովելների մեջ։ Առաջին պատմեվածքում Ալեքսանդր Մակեդոնացին մի անջրգի երկրում հանգիպում է երկու իմաստունների, որոնք կիսամերկ և քաղցած վիճակում փախչում էին նրա աշխարհից։ Թագավորը գիտուններ

¹ Առակը եզովբոսի Փոխգեպեղոյ, էջ 75, ի Թրեստ, 1784։

² Մառ, — Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ., էջ 105, տե՛ս «Թագաւոր շիւղ ի մորուս և ծառայն»։

ըին առաջարկում է վերստին վերադառնալ իրենց տեղերը, որից հետո ինքը նրանց ամեն ինչ կտա՝ նրանք համաձայնվում են վերադառնալ՝ այն պայմանով, որ մեծ արքան իրենց շնորհի անմահություն։ Ալեքսանդրը բարկացած ասում է, որ ինքը ևս մահկանացու մարդ է, ուստի չի կարող ուրիշի տալ այն, ինչ ոչ ոք չունի։ Իմաստունները ստոնությունները նրան պատասխանում են. «Յիրաւի գիտես, որ մահկանացու ես և ընդէ՞ր զաշխարհս կու աւերես...»¹։

Նրկը որդ պատմվածքում տիեզերակալ արքան լինում է քաղաքներից մեկում, որտեղ նրան շատ մեծարեւուց հետո բազմաթիվ ընծաներ են տալիս, որոնց մեջ գտնվում էր մի զարմանալի պատվական աղ, որի հատկությունը հետեւյալն էր. կըշռելիս բոլորից ծանր էր քաշում, իսկ երբ նրա վրա լցնում էին հող կամ հարդ իսկույն կորցնում էր իր գորությունը։ Թագավորը հիացած ուզում էր իմանալ ո՞րն է սրա դադոնիքը։ Գիտունները նրան պատասխանում են. «Ակնս այս նշանակէ պանծն արքայի, զի մինչև կեսս՝ զօրեղ և զեր ի վերոյ ես քան զամենահասն, բայց ի ժամ մահուն զամենայն զօրութիւն և զմեծութիւն քո ծածկեսցէ հող և կորուսցէ»²։

Վերջին նովելում Մակեդոնացին մահվան ժամանակ պատվիրում է. մեռնելուց հետո իր ղիակը տանեն տուն և բոլորը սուգ պահեն։ Դարպասի առջև հազար մարդու մերկացնելով թող քուրճ հազցնեն, հազար մարդ ոսկի սինով ակն ու մարգարտով՝ կանգնեցնեն, հարյուր հազար զինվոր էլ իր առջև թող գնան և այլն։ Շուտով թագավորը փչում է վերջին շունչը և նրա հրամանը կատարելով նրա ղիակը փոխադրում են տունը։ Բայց զարմանալի կերպով արքայի կինը և մայրը սուգ չեն անում։ Երբ իշխանները ուզում էին պատճառը իմանալ՝ մայրը պատասխանում է. «Իմ որդին պատուիրել էր, թէ ճար կար ի մահուն փրկելու, նա ես ամէնքս ի դէմ յուղարկեցի և ոչ մոեց մահն և սուքն պիտի մոէ...»³

Մյուս ձրիակեր խավը, որի դեմ աշխատավորությունը իր բողոքի ձայնն է բարձրացնում դա կղերականությունն է։ Հատկապես շատ ուժեղ երգիծանքով ծաղրի է ենթարկվում հոգևորականների խոսքի և գործի միջև գոյություն ունեցող հակասությունները։ Նրանք խոսքով հանդես են գալիս իբրև սուրբ մարդիկ, բայց իրենց պրակտիկ գործունեությամբ ամենակեղտոտ արարածներն են, զոգ են, խարերա, կաշառակեր, փառասեր, ատախոս, անմարդասեր, Խորենացու բառերով ասած՝ «առհասարակ ավազակներին ընկերակից»։ ԾԴ.՝ սատիրիկ բովանդակություն ունեցող առակում մեծ վարպետությամբ կերտված է գոյ հոգևորականների ախպր Գահանաներից մեկը գողանալով այրի կնոջ կովը տանում է ախոռը, բայց կինը իմանում է այդ։ Այրին գողի աշխնդակ պատկերը բացահայտելու նպատակով՝ դիմում է նրան. «Տէր, ժամ է մահուան իմոյ, եկ յախոսն, որ խոստովանիմ»։ Տերտերը ճարպիկությամբ կովը ախոռից փոխադրել է տալիս ներսի տունը, այնտեղից ժամատունը և սուս եկեղեցին։ Այրին այս անգամ ցանկանում է եկեղեցում խոստովանվել. «տէր առաջի բեմին պարտ է աւել զմահու խոստովանութիւն»։ Հոգևորականը խայտառակությունից մի կերպ պրծնելու նպատակով կովը հանել է տալիս բեմը և քաշում են վարագույրը։ Նրանք երբ եկեղեցի են գնում խոստովանվողը վարագույրը ետ է քաշում և ասում. «Ո՛վ գարշելի, դքեղ կով գիտէի, և արդ զքեղ պատարագօղ, ո՞վ արար, ասայ ինձ»¹։

Կաշառակեր հոգևորականի խարակտերը ռեալիստորեն պատկերված է ՄԻԶ. երգիծական առակի մեջ, Զատիկի տոնին թրուշունները գալիս են խոստովանվելու։ Նրանց հետ էին փոքրաթիվ հողամալներ, որոնք տերտերոջը հայտնում են, որ իրենք որսացի են մկներ և գորտեր։ Գահանան նրանց պիղծ համարելով՝ չի ընդունում խոստովանության։ Իսկ երբ նրանք գնում բերում են ըսգմաթիվ գանձեր և տալիս քահանային, այն ժամանակ նա նրանց հաղորդում է։ Առակի մեկնությունը միանգամայն համապատասխանում է բովանդակությանը²։

Վերոհիշյալ առակը կա նաև Մխիթար Գոշի մոտ։

¹ Մատ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն II, ԾԴ.

² Նույն տեղ, էջ 268։

¹ Մատ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն Բ., ՃՀԱ, էջ 206։

² Մատ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն Բ., ԾԿ. 329—330։

³ Մատ, Ժող. առ. Վարդ.—ՃՀ., էջ 206։ Մոել—խոսքը լսել, հնազանդ լինել, հլու լինել։

Աղվեսի նման խորամանկ քահանաները հոգևոր կոչում են՝
 ձեռք բերում միայն ու միայն աշխատավորությունը կողոպտե-
 լու համար: Նրանք հունեն ոչ մի բարձր իդեալ, ոչ էլ մարդա-
 սիրական զգացումներ, այլ ազդուելի նման ծծում են ժողովրդի
 արյունը: «Աղքատ, Երեց և Աւետարան»-ում ծաղրի է ենթարկ-
 վում ո՛չ միայն հոգևորականության խոսքի և գործի միջև եղած
 հակասությունները, այլ և ավետարանական վարդապետությունը:
 Մի աղքատ մտնում է գյուղի բլրակ ժամատուն, ուր տեղա-
 տարափ անձրեկից սաստիկ թրջվում է, որովհետև նրա մարմինը
 ցնցոտիներով էր ծածկված: Նա ցրտից, հոգնածությունից և քաղ-
 ցից ուռի տերևի նման դողում էր: Գալիս է քահանան և սկսում
 է ժամ ասել: Նա բարձրաձայն ու մեծ ոգևորությամբ կարդում
 է Ավետարանի հետևյալ հատվածը՝ «Օտար էի, ժողովեցե՛ք զիս,
 մերկ էի և զգեցուցե՛ք զիս, քաղցեալ էի և կերակրեցե՛ք զիս...»¹:
 Աղքատը այս խոսքերը լսելով շատ է ուրախանում, որովհետև
 վերևի դարձվածքները իսկ և իսկ իր համար են ասված:
 «Քաղցեալ եմ կկերակրին զիս, մերկ եմ և զգեցուցանեն զիս»
 (մտածում է նա): Բայց նրա այս երազանքը միանգամայն
 իզուր է անցնում, որովհետև տերտերը ժամասացությունը վեր-
 ջացնելուց հետո նրան թողնում է այդ ողբալի դրություն մեջ և
 գնում է տուն: Կիսամերկ օտարականը իր մտքում ասում է,
 «Թէ՛ գայն զիրն որ կարգաց, ոչ հաւատաց, այլ սուտ համարե-
 ցաւ»:

Նա աներկյուղ վերցնում է ավետարանը, տանում դնում է
 ջրի մեջ: Մյուս օրը հոգևորականը վերստին գալիս է ժամ և
 տեսնում է, որ սուրբ գիրքը իր տեղը չէ: Այդ ժամանակ աղքատը
 նրան ասում է. «Աւետարանն ի՞նչ անես, սուտ բաներ կա մէջն,
 նա տարի ի ջուրն դրի... Թէ հոնց կու հաւատաս, որ աւետա-
 րան է խօսք Քրիստոսի, ընդէ՛ր ոչ կատարեցեր, զոր կարգացեր:
 Նա օտար էի և ոչ ժողովեցեր, մերկ էի և ոչ զգեցուցեր, քաղ-
 ցեալ էի և ոչ կերակրեցեր...»²: Առակի մեկնությունը բովան-
 դակությունը չի համապատասխանում, որովհետև եկեղեցական
 ոգով է շարահյուսված:

¹ Ն. Մառ., Ժող. առ. Վարդանայ, մասն Բ., էջ 264.

² Նույն տեղ:

«Աղթթ աղքատի» մեջ սուր կերպով ծաղրի է ենթարկված
 ասածուն, որը միայն անունով գոյություն ունի, որովհետև նրան
 ուղղված աղթքները բոլորովին էլ չեն թիթեացնում թագա-
 վորներին և բռնավորներին կողմից աշխատավորության վզին դրած
 ծանր լուծը:

«Այր մի աղքատ երթար ի քաղաք մի. ի ճանապարհին
 հիւանդացաւ և աղաչէր զաստուած պատրաստել նմայ զբաստ տա-
 նել ի շէնս: Եւ ահայ գայ ոմն չարայբարոյ՝ հարկանէր զնայ: Արի
 յոտն, ասէ, և շալկէ դքուռակս, զի ոչ կարէ դալ զհետ մօրն իւ-
 լոյ: Եւ յարեաւ և լար դառնայպէս, զի ոչ կարէր կանկել: Եւ
 այրն չարայբարոյ ոչ զաղաթէր ի հարկանելոյ զնայ: Եւ նայ ասէ,
 վայ ինձ, աստուած իմ, փոխանակ թիթեացուցանելոյ ծանդա-
 ցուցիւր զվիշտս:

Ցուցանէ առակս, թէ աղքատքն տառապին վասն չքաւո-
 րութեան և խնդրեն ինչք և ստացուածք ի յաստուծոյ: Եւ թագա-
 ւորքն և բռնաւորքն, զինչ ունի, զան ալ կողոպտեն և թալնեն»¹:
 Ահա թե ինչու շատ գյուղացիներ մասսայաբար չեն աղոթում
 աստծուն, միայն երբեմն կինն ու տղամարդը, մեծն ու փոք-
 րը ժամ են գնում խենթ հոգևորականների վրա ծիծաղելու նպա-
 տակով²:

Հավատից թույլ են ոչ միայն աշխարհականները, այլև հո-
 գևորականները, որոնցից շատերը գաղաններից ու շներից ավելի
 են վախենում, քան աստծուց: Այսպես օրինակ. Միայնակեաց
 և գամբռ շուն պատմվածքում մի ճգնավոր շարունակ թողնելով
 աղթքը և ապաշխարհանքը իր խուցից շարունակ դուրս է գալիս
 սեռական սանձարձակությամբ պարապելու: Մեկ անգամ էլ գյուղի
 ծայրին, շուրթյամբ դբաղվելու ժամանակ, նրա վրա հարձակ-
 վում է տանուտերի գամբռ շունը, որը, «էխած և վարեաց զնայ
 մինչև ի խուցն իւր և բազում վէրք հասուց ի նայ»: Միայնակեացը
 դուռը փակելուց հետո լայով ու հառաչանքով ասում է. «Տէր իմ
 և աստուած իմ, որ այս բազում ժամանակ է, որ ոչ երկեայ և
 աչ զարհուրեցայ ի քէն՝ ի սպառնալիաց և ի տանջանաց դժո-
 խոց և այսօր ի գամբռ շանէն վախեցայ և երկեայ և փախուցեալ

¹ Մառ., Ժող. առ. Վարդանայ, մասն II, ձկն, էջ 196:

² Նույն տեղ, տես՝ «Երեց և Ժողովուրդ», էջ 265—266:

ոչ կարացի շնալը¹։ Ընդամասնորի զղջումը ձեռնարկ է, որովհետև փաստորեն նրա մոտ մինչև վերջն էլ շուրջը ավելի ազդեցիկ է, քան աստված։ Մեկնաբանությունը արհեստական է և չի համապատասխանում բովանդակությանը։

5. Ընտանեկան, սիրո, կենցաղային և այլ հարցեր։--Առաջագրություն մեջ արտացոլվում է հայ ժողովրդի բարոյականությունը բարձր նորմաները, նրա ընդհանուր հասկացողությունները բնատեկան, սիրո, կենցաղային և այլ հարցերի մասին։ Լնտանիքը չպետք է հիմնվի նյութական հարկադրանքի վրա, այլ փոխադարձ սիրո։

Կինը պետք է տղամարդու գաղափարակից ընկերը լինի, նրա ամենամերձավոր բարեկամը։ Կայուն ու հարատև է այն ընտանիքը, որի հիմքում ընկած են փոխադարձ ըմբռնումն ու հարգանքը։ Ամուսինները եթե իրենց հողեր ու գաղափարական կողմերով անհամապատասխան են միմյանց, ապա այդ դեպքում ընտանիքը ամեն բողբեն լինելու է քայքայման։ Մի է, առաքելում բուն մարդ է ուղարկում արծվի մոտ նրա աղջիկը իր տղային ուղելու։ Շատ թախանձանքներից հետո թռչունների թագավորը նրա խնդիրը կատարում է։ Սակայն փեսան ու հարսը հենց սկզբից իրար բնավ չեն հասկանում, որովհետև նրանցից մեկը գիշերն էր լավ տեսնում, իսկ մյուսը՝ ցերեկը։ Երա համար էլ նրանք դառնում են բազմաթիվ ծաղրի առարկան և բաժանվում են։ Մեկ ուրիշ պատմվածքում ծաղրի առարկա է դառնում աքիսը², որը վերին աստիճանի ամբարտաճան է։ Նա մի կերպ գաղտնի մուտք է գործում թագավորի սենյակը և այնտեղ անսպառ պաշար գտնելով սաստիկ գիրտնում է։ Պալատում աքիսը իրեն արդեն շատ մեծ մարդ կարծելով, այլևս ոչ մի չափ ու սահման չի ճանաչում։ Նա հերթով գնում է ձիու, ուղտի, գոմշի և երկնային լուսատուների մոտ, «թե լերուք ինձ խնամի, դի դուստր իմ կարգելու է»։ Նրանք տեսնելով աքիսի անսահման հպարտությունը՝ նրան ուղարկում են ամալի, իսկ հետո հողմի մոտ։ Վերջինը ասում է, «թե կայ աշտարակ մի ի վերայ լերին միտյալ երևի, որ գորաւոր է քան դիս»։ Այնուհետև խնամախոսը աշտարակին առաջարկում է դառնալ իր խնամին։ Աշտարակը

պատասխանում է. «Ես տկար եմ, դի ահա կանի հիմունս իմ կենդանիք, որ ծակոտեալ պատանեն դիս. և ես ոչ կարացի յաղթել նոցա, և դու երթ առ նոսայ»։ Աքիսը գնում է վերջինների մոտ և ինչ է տեսնում՝ ահա իր նման «աքիս մաքիս մկունք էին» և նրանց առաջարկում է խնամի դառնալ իրեն։ Վերջապես մկունքից մեկը տալիս է իր համաձայնությունը և դառնում է նրա հետ խնամի։ Մի խոսքով՝ նմանը իր նմանին պետք է գտնի, ու է նովելի գլխավոր միտքը։

Ժողովրդի հասկացողությամբ ամուսինները մինչև իրենց կյանքի վերջը միմյանց հանդեպ պետք է լինեն անբավական, թե ուրախության, և թե դժբախտության օրերին։ Պարկեշտությունը և սեռական զսպվածությունը պարտադիր է ոչ միայն կնոջ, այլ և տղամարդու համար¹։ Հավատարիմ կնոջ տիպը կերպված է ՅՀԳ. պատմվածքում, ուր «հարամ կինը» ամուսնուց պահանջում է ամեն տեսակ թանկագին իրեր ու առարկաներ, իսկ հալալը՝ «մին գեկանի խելք...»։ Անհավատարիմ կինը իր ամուսնուն դուրս է անում անից, երբ նա օտար երկրներից վերադառնալով իրեն աղքատ է ձեռնհաս, իսկ հավատարիմը մեծ ուրախությամբ ընդունում, սիրում ու փայփայում է նրան։ Նովելի գլխավոր միտքն այն է, «թե որպես արեգակն բարձրանալով գերկիր դարդարե, նոյնպես կին բարի դարդարիչ է տանն իւրում...»²։ Եթե առաքինի կինը այնքան փառաբանվում է ժողովրդի կողմից, ապա անզգամը՝ խիստ քննադատություն է ենթարկվում։ «Այր և լեզվանի կին» զոդուրիկ պատմվածքում մեծ վարպետությամբ է դժագրված բացասական կնոջ տիպը։ Նա բարոյականությունից զուրկ է, լեզվանի, կոլտորար, չարամուկ, ագահ, պճնամուկ, որից անգամ փախչում են դեկորն ու սատանաները։

Հարսն և սկեսուր և սկեսրայր առաքելում անախտորեն բացահայտված է նահապետական կենցաղն ու աղավթը, որոնք շրջթայի պես կաշկանդում էին կնոջ ազատությունը³։

¹ Մատ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն II, էջ 309. տես «Պարկեշտություն»։

² Նույն տեղ, էջ 340. տես «Հարամ կին և հալալ կին»։

³ Նույն տեղ, էջ 67։

¹ Ն. Մատ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն II, էջ 9։

² Տես՝ Ի. առակը։

Կնոջ դերը շատ մեծ է երեխաներին դաստիարակելու գործում: Նրա սրբազան պարտականությունն է իր երեխաներին դաստիարակել այնպիսի ոգով, որպեսզի նրանք ապագայում լինեն հասարակություն լավագույն անդամներ: Հենց սկզբից ընտանիքում եթե հսկողությունը թույլ է մանուկների վրա, ապա նրանք կարող են ընկնել վատ միջավայրի մեջ և ապագայում դառնալ գողեր ու ավազակներ. այդպիսի դեպքում պատասխանատվության մեծ մասն ընկնում է ծնողների վրա, որոնցից շատերը նյութական հարկադրանքից ելնելով նույնիսկ իրենց ամենեղ երեխաներին խրախուսում են գողությունը զբաղվել:

Գողի վախճանը վերջի վերջո կալանավորվելն է կամ սպանությունը, ուստի մարդը չպետք է դառնա սատանայի գործակիցը, այլ պիտի հետևի բանականությանը: Այս միտքը գեղեցիկ կերպով արտահայտված է ՃՄԵ. պատմվածքում, որի գործող անձերն են գողը և սատանան: Առաջինը այստեղ-այնտեղ շարունակ գողությունը զբաղվելով շատ է վախենում բռնվելուց և սպանվելուց: Մեկ օր նա գիշերում է մի խարխուլ որմի տակ: Շուտով սատանան փոքրիկ վրանը ձեռքին գալիս է և նրան տալով. «Ել յատկի, զի խախուռ է որմդ՝ կամի փլչի»²: Գողը այդտեղից վեր կենալուն պես՝ ետևից մի ուրիշ սատանա պառը փլցնում է: Նա ընկնում է զարմանքի մեջ, երբ իմանում է, որ այդ «բարի» մարդը սատանան է. չէ՞ որ բոլորը նրան համարում են չարագործ, իսկ ինքը միանգամայն հակառակն է տեսնում: Քիչ հետո գողը սատանային հարցնում է, թե այդ ի՞նչ է. որ միշտ իր հետ է վերցնում: Վերջինը պատասխանում է՝ «այս չարին և մեղացն պարտակիչ է՝ գողութեան, շնութեան և այլ ամենայն չարութեան և մեղաց: Եւ դու ընդէ՞ր վախենաս առնել գողութիւն, որ այս չատարովս պարտակեմ»³: Վախկոտ գողը իր մեծ գործակցի խրախուսիչ խոսքը լսելով, այնուհետև դառնում

է մի չտեսնված «անվեհեր» ավազակ և գողանում է շատ ու շատ քաներ: Իսկ վերջում սատանայի խորհրդով քնում է թագավորի խաղինան կտրելու, բայց նրան բռնում են և շատ չարչարելուց հետո մի բարձր ձողից կախաղան բարձրացնում: Մեռնելուց առաջ նա տեսնում է իր ընկերոջը, որին աղերսանքով օգնություն է կանչում: Սատանան պատասխանում է. «Այն մարդն, որ ի մեր կողմն է, այդ բարձր տեղդ է նորա տեղն»⁴:

Մարդու բացասական գծերից մեկն էլ ազահամոռությունն է: Ազահ մարդը նման է այն շանը, որը բերանին հաց բռնած, գետով անցնելիս, ջրում տեսնելով իր շուքը հարձակվում է նրա վրա՝ հացը խլելու նպատակով, որի հետևանքով զրկվում է ապուստից և սովամահ լինում: Այս գաղափարը արտահայտված է ՃՀԳ. առակում, որի մեկ ուրիշ վարիանտը «հալ» հանգով վերջացող չափածո մի գողտրիկ բանաստեղծություն է.

«Ի յառակաց լինի պատմեալ,
Գերի շուռկ մի խնտ քաղցեալ.
Ելեալ շքէր սովամահեալ,
Անքայական ընթրեաց դիպեալ.
Իսկ թագաւորն զշունքն տեսեալ.
Զի սովամահ լինի եղեալ:
Վասն այնորիկ ի գութ շարժեալ,
Սպիտակ հաց մի նրմայ տուեալ.
Այլ գերի շունն ըզհացն առեալ,
Ուրախութեամբ ընդ գետն երթեալ.
Յանկարծակի շուրը նայեցեալ.
Եւ ի գնացից գինքն արգելեալ,
Քանզի ի գետն շուն այլ տեսեալ.
Որ էր ի ստուերն իւր կերպացեալ:
Հաց ի բերանն ունեցեալ,
Եւ քան ըզիւրն մեծ երեւեալ.
Ազահութեամբ նա մոլորեալ.
Զստուերն որպէս դատույդ կարծեալ.
Թողեալ զիւր հացն, ի գետն վազեալ՝
Թերեւս զայն մեծ լիցի կալեալ.
Իսկ նա ի գետն ոչ ինչ գտեալ,
Զի էր ըստուեր մերկ երեւեալ.
Նա և զիւր հացն կորուսեալ,
Զայն գոր շնորհօք էր ըստացեալ:

¹ Մառ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն II, էջ 14, տես՝ «Այրի և գող տղայն»:

² Նույն տեղ, «Գող և Սատանայ», էջ 184:

³ Ն. Մառ, Ժող. առ. Վարդ—էջ 184:

Պարտակել— վարագուրել, սրողել, ծածկել, մի բան այստեղ-այնտեղ թաքցնել, անհայտացնել:

⁴ Ն. Մառ, Ժող. առ. Վարդանայ, էջ 184:

Զոր և յետոյ յոյժ զըզջացեալ,
Քամահանօք զանձն իւր կոչեալ,
Ի զզջալոյն ոչ ինչ օգտեալ,
Այլ ի սովոյն եղև մեռեալ»¹:

Այլարանությունը շատ թուեց կրօնական ոգով է պարզաբանված: Բանաստեղծությունը կամ Ներսէս Շնորհալու սեփական գրչի արգասիքն է, կամ գրված է նրա խոր ազդեցությամբ:

Դողերից ու ագահներից շատ հեռու կանգնած չեն խաբւբաները և տգետ փառամոլները: ԻԴ. առակի մեջ փառամոլ գայլագուռովը հողագործից գողանում է մի կտոր պանիր և բարձրանալով պատի վրա սկսում է ուտել: Նրան ահանատես է լինում խորամանկ աղվեսը: Նա ագուռովի գեղեցկությունը համեմատում է լուսնի հետ, անձը համարում սուրբ, որի փետուրները շուտով նորածագ արեգակի ճառագայթներից կփայլին աստղերի նման: Եւ եթե նրա ձայնը զորավոր լիներ, ապա նա արժանի կլիներ ամբողջ աշխարհի թագավոր դառնալ: Տխմար ագուռովը աղվեսի սուտգողությունը լսելով խելքամաղ է լինում և մոռանում է պանիրը: Նա շատ հպարտանում է, որ այդքան արժանիքներ ունի, ուստի կարող է դառնալ համայն աշխարհի տերը և տնօրէնը: Այդ ողորմելին փառքի տենչով կուրացած տարածում է իր թիկերը և սկսում է բարձր, բարձր կռկռալ, որի հետեանքով պանիրն ընկնում է աղվեսի առջև: Խորամանկ կենդանին վերցնելով պանիրը ծաղրի է հնթաբեկում ագուռովին: Նրան ասում է, որ իսկապես «ձայնդ էլ գեղեցիկ է, բայց թագավոր դառնալու համար այժմ պակասում է խելքը, որովհետև եթե դու մի կտոր պանիր չկարողացար պահել, ապա ի՞նչ հետև եթե դու մի կտոր պանիր չկարողացար պահել, ապա ի՞նչ պես կարող ես դեկավարել ամբողջ թագավորությունը»: Ժողովուրդը թե՛ ագուռովի և թե՛ աղվեսի տիպի մարդկանց հանդեպ ժխտական դիրք է բռնում: Վերևում հիշատակված առակը ունի մի քանի փոփոխակներ, որոնցից մեկը Ներսէս Շնորհալու շնչով գրված «Ի» հանգով վերջացող մանկական բանաստեղծություն է, որի մեկնությունը ամբողջապես կրօնական է: Բերենք միայն ժողովրդական ստեղծագործության հետ կապվող մասը.

¹ Մառ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն II, էջ 209:

Նա և տուակ մի այլ ապի
Վասն աղուռոյ մի անմրտի:
Զոր էր քաղցեալ անդամակէ,
Մինչ զի հազիւ էր կենդանի,
Ելեալ գընայր մէջ օրէի.
Տարաշըէր վասն կերակրի:
Սակաւ պանրի նա պատահի,
Որ էր անկեալ անդ է յերկրի,
Ուրախութեամբ առեալ տանի.
Ի Բարձր ծառ մի նա բազմի:
Զսակաւ պանիրն ճաշել կամի.
Թերեւս այնու առողջ մնացի:
Այլ նենգաւոր աղուռուկ մի
Ոնեղճ աղուռուն հետամբարի.
Գնացեալ ներքև ծառոյն կտնգնի,
Զնորա պանիրն առնուլ խորհի:
Ըսկսաւ գովել ազգի ազգի
Զխեղճ աղուռուկն ողորմելի:
Թէ ուստի դո՛ւ այս գովելի
Թըռչունս նըման թագաւորի,
Փետուրք սորա փայլեալ լինի,
Զերթ ճառագայթն արեգակէ,
Թէ ձայն սորա քաղցըր լիցի.
Զսա թագաւոր ես կարգէի:
Իսկ աղուռուկն ողորմելի
Հպարտանայ իյիւր մբօր:
Գովք աղուռուն վիտելքն տանի.
Թողեալ զպանիրն՝ դո՛ւ, դո՛ւ հընչի:
Աղուռն սովեալ զպանիրն տանի,
Ուրախութեամբ նա ճաշակի,
Ո՞վ աղուռուկ, ասէ գերի,
Զայնդ ազէկ է, խելքդ նուազի...»¹:

Խորամանկ մարդիկ շատ հաճախ, բացասական իմաստով, հանդես են գալիս աղվեսի ծածկանվան տակ: Սակայն երբեմն վերջինը գործում է իբրև զրաւան անձ, որը ձԺԲ, առակի մեջ շատ հաջող պայքար է տանում օձի նման չարամոլ, նենգ ու ապե-

¹ Ն. Մառ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն II, ԻԴ, էջ 31: Վերև բերված առակը շատ նմանություն ունի Եզովբոսի Ի վերայ ագուռու և աղուռուն առակին՝ տես՝ Առակը Եզովբոսի Փոխգաղտնի, էջ 109, և Թերեստ, յամի տեառն 1784:

բախտ մարդկանց դեմ: Մարդիկ միմյանց հանդեպ պարտավոր են հոգաատար լինել. նրանք կյանքում միշտ էլ պետք է ունենան երախտապարտության զգացմունք, ինչպես աղավնին և մըջյունը (տես՝ Մըջիմն և աղաւնի առակը):

Ժողովուրդը, դարերի ընթացքում, իր առակախոսության մեջ դրվատել է գիտությունը և կուլտուրան, գիտուններին և իմաստուններին: Նա է իմաստուն, «որ նման աղի համեմէ՝ զամենայն մարդ և նման ճրագի լուսաւորէ և զտգէտան ուսուցանէ»¹: Շատ բան իմացող մարդը գիտնական է, եթե իր գիտությամբ չի լուսավորում մարդկանց, օգուտ չի բերում աշխատավորությանը, չի ծառայում ժողովրդին, իր անձը բարի օրինակ չի դարձնում հասարակության անդամներին և այլն²:

Յուրաքանչյուր քաղաքացու սրբազան պարտականությունն է ծառայել աշխատավորությանը, մինչև վերջին շունչը կռվել հայրենիքի անկախության և ազատության համար:

«Մի ոմն իմաստուն զօրական երթալի ի պատերազմ և՛ կաղեր Բ. ոտիւքն: Եւ ոմն ի զօրացն ասէ ցնա. ով լալի և ուղորմելի, ո՞ւր երթաս, զի շուտով սպանանին զքեզ, քանզի փախչիլ ոչ կարես: Եւ նա ասէր, — ով եղբայր, ի պատերազմէ ոչ է պարտ փախչել, այլ կանգնիլ և կռվիլ և յաղթել»³:

Վարդանյան նովելներից հատկապես գեղեցիկ են մի քանիսը՝ Կաշառակեր դատաւոր և բոլոր մի իւր, Փոխ տալ առանց վկայի, Ամենաազէտ մարդ, Լծվար և օձ, Պատահարք գայլի, Երկու ընկեր և օտարոտի քաղաք, Վասն խաբող աղուէսուն և չարութեան նորա և ուրիշներ:

Առաջին պատմվածքում վարպետորեն կերտված է կաշառակեր դատավորի տիպը: Նա իր ընտելության գծերով կենդանի է. խորամանկ, աշուու, խաբերա, փոքրոգի, կաշառակեր և այլն: Քաղաքացիներից մեկը նրան խոստանում է յուր, որպեսզի դատի ժամանակ իրեն պաշտպանի: Կաշառակեր դատավորը հետեւյալ օրը վճիռը կայացնում է նրա օգտին: Քաղաքացին տունը

հասնելուն պես մի բոլոր մինչև վիզը լցնում է հարդ, որի վրա Երկու երեք շերեմ յուր դնելով բերում հանձնում է դատավորին և վերադառնում: Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, դատավորը սպասավորին առաջարկում է բրնձով ճաշ պատրաստել: Ծառան տիրոջ առաջարկութունը կատարում է: Նա յուրը բերում է հալելու, բայց հենց որ գդալը նրա մեջն է տանում իսկույն հարդը դնում է գալիս: Կաշառակերն որոշում է կաշառատուն պատժել: Մեկ օր դատավորը հանդիպում է նրան և ասում. «Ով այր, զու, զքո դատաստանին գիրն, զոր այն օրն հտու՛ պակաս կայ ի ներս բեր՝ լնում, խեղճ ես, որ յետոյ այլ քո դաւընկերն չգայ զքեզ ի դատաստան քարշէ և զքեզ ստէ»¹: Ճարպիկ քաղաքացին իսկույն հասկանում է բանի էությունը և սուր երգիծանքով սկսում է նրան ծաղրել. «Ով դատաւոր, ասում է նա, թէ պակաս կայ ի բոլորն է, թէ չէ յիմ գիրն պակաս չկայ»²:

Աշխատավորության հասկացողությամբ դատավորը պետք է լինի անկաշառ, անաչառ, արդարադատ, ուղղամիտ, բարի, առաքինի, հումանիստ, ժողովրդի շահերի արտահայտիչ և իրավաբանական գիտություններին տիրապետող հմուտ անձնավորություն: Իրական դատավորի տիպը կերտված է Փոխ տալ առանց վկայի պատմվածքում: Երկու մարդ դառնում են ընկեր և գնում են օտար երկրներ առևտուր անելու: Նրանցից մեկը իր գումարները կրկնապատկում եռապատկում է, իսկ մյուսը ընդհակառակը՝ Վերադարձին առևտրի մեջ վնասվող իր ընկերոջից մեկ տարի ժամանակով, առանց որևէ վկայի և փաստաթղթի, «հալար սպիտակ» պարտք է վերցնում: Ժամանակը լրանում է: Պարտատերը գալիս է իր փողը պահանջելու, սակայն պարտաւուն պարտքից հրաժարվում է: Շուտով գործը դատարան է հասնում: Դատավորը երկսին էլ մանրամասն քննելով՝ նույնիսկ վկաների ու փաստազրի բացակայության դեպքում վարպետորեն կարողանում է հաստատել իսկությունը և որոշում է փողը վերադարձնել տիրոջը: Դատավճիռը հիմնված է ուսույն փաստերի հիման վրա՝ ժամանակաշրջանի իրավաբանական նորմաների տեսակետից: Հարցաքննությունից պարզվում է, որ դրամատերը փողը տվել է պարտապանին իրենց քաղաքից ոչ հեռու մի ժայռի մոտ նստած ժամանակ: Դատավորը ճշմարտությունը հաստատելու նպատակով դիմում է հոգեբանական մեթոդներին: «Կարեն զքարն դայն բերել, ասում է նա դրամատի-

¹ Ն. Մառ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն Բ., էջ 281, ՄԿԶ,

² Նույն տեղ, ՄԿԶ., էջ 281:

³ Ն. Մառ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն II, էջ 282:

Տես՝ իմաստուն զօրական:

¹ Մառ, Ժող. առ. Վարդանայ, մասն II, էջ 254:

² Նույն տեղ, էջ 254:

որջը, և կամ կոտորել ի յայն քարէն և նշան ըբերել»¹։ Դրամա-
տերը այս բառերը լսելուն պես կսկծից, առանց իրեն հաշիվ
տալու, դուրս է վազում ասելով՝ «Թէ՛ գնամ զայն քարն լծօք բե-
րեմ կամ կոտորեմ և նշան բերեմ»²։ Նրա գնալուց հետո իրա-
վաբանը դիմում է պատասխանողին. «Կարէ՞ զնա շարժել ի տե-
ղեացն կամ կարէ՞ կոտորել և նշան բերել»³։ Պարտապանը մխիա-
նիկորեն պատասխանում է. «զհազար լուծք լծէ չկարէ զայն քարն
շարժել ի տեղեացն և թէ հազար քարգործ բերէ, չկարէ կոտոր մէ-
կոտորի, զի յապառաժ քար է»⁴։ Նա այսպիսով խայտառակ
փաստի առջև է կանգնում, որովհետև իր կամքից անկախ հաս-
տատում է հայցմբի դիմումի իսկույթյունը. «Նվ այնպէս յա-
մօթ եղեալ վճարեաց զպարտան»⁵։

Գեղեցիկ պատմվածք է «Ամենատգետ մարզը»: Ամբարտա-
վան թագավորի համար աշտարակ են կառուցում, բայց ցերեկ-
վա շարածը, գիշերը փուլ է գալիս: Գիտունները հրավիրվում են
խորհրդակցության: Նրանք երկար վիճաբանությունից հետո
գալիս են այն եզրակացության, որ եթե երկրի ամենատգետ
մարդուն զենք որմի մեջ՝ այլևս փուլ չի դա: Շատերը առաջար-
կում են ձկնորսին զենկ, շատերը՝ զբաղատալահին, շատերը՝ ծո-
վարարին, իսկ ամանք ոչխարապահին. «ե հաւանեալ կամեցան
բերել զհովիւն»⁶: Այդ ժամանակ նրանցից մեկը ասում է, որ թա-
գավորի հովիվներից մեկը ամենատգետն է, որովհետև նա ծըն-
վել է լեռներում սլխարների հետ և իր ամբողջ կյանքում ոչ
գյուղի երես է տեսել, ոչ քաղաքի: Շուտով տասը հոգի զենում
են այդ հովվին բերելու: Հովիվը զինվորներին լավ հյուրասի-
րելուց հետո, երբ նրանցից իմանում է իրեն հրավիրելու գաղտ-
նիքը շատ է ծիծաղում. հիմար և տգետ համարում է այն գի-
տուններին, որոնք այլապիսի որոշում են կայացրել իր նկատ-
մամբ: Նա զանազան փորձերով ապացուցում է, որ ինքը բնա-
ծին խելքի տեր լինելով իսկական ամենատգետ մարդ է, իսկ

«Լծվար և օձ»-ում հրապարակի վրա է դրված մասնատր-
րական ոգով կրթված տարբեր խաբակտերի պարզզիտ մարդ-
կանց ընդհանուր թեքությունները, մարդիկ, որոնք ապրում էին
աշխատավորների հաշվին և իրար նկատմամբ ունեին գալյայի-
քաղաքականություն: Պատմվածքում օձը նենգության մարմնա-
ցումն է: Նրա համար առհասարակ լավություն առած բանը ան-
ծանոթ է, որովհետև սովոր է միշտ սրան-նրան վնասել: Լծվա-
րը մեկ օր նրան տեսնելով ճանապարհի վրա, սառած վիճակում,
վերցնում իր ծոցն է դնում՝ առողջացնելու նպատակով: Սակայն
նա տաքանալուց հետո ծոցից դուրս չի գալիս, որովհետև ուզում
էր լծվարին խայթել: Ազատարարը նրան առաջարկում է իրեն
չխայթել, որովհետև ինքը դատարանով ուզում է ապացուցել,
որ լավությունը լավությամբ պետք է հատուցվի և ոչ թե վա-
տուխյամբ: Օձի համաձայնությամբ լծվարը վկաներ և դատա-
վորներ է փնտրում իր տեսակետը ապացուցելու համար: Նա
առաջին անգամ վկայակոչում է իր եղան, որի հետ ոչ միայն
ծանոթ է, այլ և հրկար ժամանակ աղ ու հաց է կերել: Բայց
պարզվում է, որ լծվարն էլ ձրիակեր մարդ է, որովհետև նրա
եզը չափազանց դժգոհ է նրանից. «Այս քանի տարի կայ, որ
կոյ վարեմ և կոյ վատտակիմ, ասում է նա իր տիրոջը, դժտոն

¹ Ն. Ման, Ժող. աս. Վարդանանյ, մասն II, էջ 251, ՄԻԲ.

⁶ Եւ այն տեղ, Միւլ, էջ 255:

դու կոչտես և դյարդն ինձի կոյ կերցնես. և յորժամ այլ ոչ կա-
քեմ վաստակել, պիտի որ մորթես և դմիս ուտես՝ թող խայ-
թէ»...¹ Լծվարը երկրորդ անգամ դիմում է աղվեսին, որը խոս-
տանում է դատավոր դառնալ՝ այն պայմանով, որ նա իրեն հա-
մար մի երկու կտոր պանիր բերի. հայցվորը նրան խոստա-
նում է տևով պանիր տալ: Այնուհետև խորամանկ զատավորը
խաբեությամբ լծվարի ծոցից օձին դուրս է հանում: Լծվարը
նրա խորհրդով թշնամուն սպանում է, բայց ոչ միայն իր խոս-
տացած պանիրը չի տալիս դատավորին, այլ և դառնում է նրա
ժեծի ու տառապանքների պատճառը: Լծվարի խոսքի և գործի
միջև կա հակասություն: Նա ուրիշին լավություն անելու նը-
պատակով անգամ պատրաստ է իր կյանքը վտանգի մատնել,
սակայն ինքը իր հերթին ապերախտ վերաբերմունք է ցույց
տալիս իր ազատարարի նկատմամբ, երբ մեջևեղ հանդես է
գալիս նյութական շահը: Անշուտ աղվեսը կաշառակեր մարդկան-
ցից է, բայց նրա հանդանքը մյուս երկսի Հարազործություննե-
րի համեմատությամբ շատ փոքր է:

Լծվարը, օձը և աղվեսը իրենց խաբակաբեղներով շատ են
սահմանադատվում միմյանցից, բայց սա նրանց չի խանգա-
րում ապրել գյուղացու և արհեստավորի հաշիվին:

«Երկու ընկեր և օտարոտի քաղաք»-ում ընդհանրապես բա-
ցահայտված է մարդկային թերությունները: Բանական մարդը
իր նմանին չպետք է կորստի մատնի, այլ նրա պարտականու-
թյունն է սիրել և հարգել նրան:

Գեղեցիկ է Վասն խաբող աղուհսուն և չարութեան նորայ
պատմվածքը, որի գործող անձերն են աղվեսը և գայլը: Աղվեսի
ձածկանվան տակ մենք տեսնում ենք խորամանկ և խաբեբա
ձրիակերի: Փեղդալա-բուրժուական շրջանում աշխարհը աշխա-
տավորների համար դառնում է ցավերի և տառապանքների
մայր, իսկ աղվեսներին՝ մի չքնաղ այգի, որը իր բարեմասնու-
թյուններով մի կատարյալ գրախտավայր է:

«Աղվի աղվի և դանայդան պաղով ի լի,
Ծաղկունք ցեղ ու ցեղ գունով
Վարդ, առան մանուշակով
Նւ պտուղն քաղցր համ հոտով.
Ծառք սինալիայի, սայլի չինարով,
Զուրքն ի նայ գնային խաղաղով,
Նայ և թոչունք բազում անդ կային,
Որ թըռցն համար չունէին,
Յամենայն ժամու անդ էին,
Բազցը ձայնիւ եղանակէին:
Նւ այլ անթիւ և ուրով վայելչութիւն
կայր ի նմայ, որ մարդ լիզով
Չէ կարէ դնայ պատմել և կամ ասել
Զայն այդոյն գեղեցկութիւն...»¹

Խորամանկ աղվեսները համար այս չքնաղ աշխարհը դմակ
է, որը խաբեությամբ կտրում և ուտում են...:

Գայլը ազահության մարմնացումն է: Նա ևս առանց աշխա-
տանք թափելու ուզում է օգտվել այդ դմակից, բայց զոհ է գնում
աղվեսի մեքենայություններին: Նւ սա զարմանալի չէ: Մասնա-
տիրական հասարակության մեջ շահագործողները ոչ մի բարո-
յական նորմա չունեն:

6. Համառոտ եզրափակում:—Վարդանյան առակախոսությունը
գրական ժանրերի, սյուժեների, մնայուն գաղափարների, գեղե-
ցիկ ձևի և խոր բովանդակության տեսակետից բազմազան է: Նա
իր արվեստով բոլորովին էլ ետ չի մնում մեր մյուս գրական
ճյուղերից, ինչպես պատկերացնում են ուրիշները:

Այդ հարուստ գրական գանձարանում տեղ են գտել եղովբո-
ւյան և հունական այլ առակներ, որոնք հայկականացված են,
որովհետև գաղերի ընթացքում ընդունել են տեղական կոլորիտը:
Վարդանյան առակախոսությունը հիմնականում կապվում է վե-
րածնության հետ: Նա հայ ժողովրդի մտքի և հոգու արգասիքն է:
Այնտեղ մենք տեսնում ենք նրա սոցիալական ուժեղ բողոքը
տիրող կարգերի դեմ, նրա աշխարհայեցողությունը, բարոյական
հասկացողությունները, կենցաղը, տրագիցիաները, սովորու-
թյունները, ազատագրական տենչերն ու ձգտումները, վառ հայ-

¹ Ն. Մառ, Ժող. առ. Վարդանյ, մասն II, ՃԼԳ., էջ 155:

¹ Н. Марр, Сб. пр. Вардана, ч. III, стр. 179.

քննասիրությունը, հումանիզմը, աշխատասիրությունը են: Այդ հարուստ նյութից օգտվելու համար՝ ընթերցողը շատ անգամ պետք է մի կողմ նետի հեղինակների այն մեկնաբանությունները, որոնք եկեղեցական ոգով են ընդհանրացված և չեն համապատասխանում բուն ժողովրդական առակների ոգուն:

Վարդանյանների ստեղծագործությունները, որովհետև արդեն կապվել են Այգեկցու անվան հետ, ապա ուրեմն վերջինն ընդմիջտ պետք է ճանաչվի նրանց պայմանական հեղինակը, ինչպես Նահապետը՝ Քուչակյան երգերի:

Շատ մեծ է Վարդանյան առակագրության գեղարվեստական և կուլտուրական արժեքը: Ստալինյան էպոխայի մարդիկ քննադատաբար նրանց պետք է օգտագործեն ի օգուտ սովետական հոյակապ գրականության:

Գ

Ֆ Ր Ի Կ

1. Դարաշրջանը:—Ֆրիկը գրական ասպարեզ է իջնում թաթարական արշավանքների ժամանակաշրջանում: Թաթարների հայրենիքը գտնվում էր Հեռավոր Արևելքում: Միմյանց հանդեպ թշնամական հարաբերությունների մեջ գտնվող թաթարական ցեղերը վաղ շրջանից սկսած թափառում էին Սիրիի և Չինաստանի միջև ընկած անծայրածիր տարածության վրա՝ ապրուստի մեջոցներ ձեռք բերելու նպատակով: Սակայն հետագայում նրանց փոխարարեցրությունների մեջ փոփոխություններ են տեղի ունենում: Ժամանակի ընթացքում ասորիճանաբար անտեսական և քաղաքական շահերից ելնելով այդ ցեղերը միավորվում և ստեղծում են խոշոր պետություն:

XIII դարի սկզբին հանդես է գալիս փառամուլ և պատերազմասեր Տեմուչինը, որը անցնելով թաթարական իշխանությունների ղուլիս, անեղ պատերազմներ է մղում ուրիշ երկրներ զավթելու համար: Չինգիզ խանը սկզբում հարկատու էր չինական կայսրին, սակայն հետագայում ապստամբվելով՝ նրա զորքերը ներխուժում են լայնածավալ Չինաստանը և միլիոնավոր մարդկանց սըի քաշելուց հետո գրավում են ամբողջ երկիրը: Մեծ խանի և նրա հաջորդների գլխավորությամբ թաթարական հորդանքները նվաճում են Խորեզմի պետությունը, Պարսկաստանը, Արաբական խալիֆայությունը, Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանստանը, կովկասյան մյուս երկրներ, Փոքր Ասիան, Ռուսաստանի հարավային ու միջին մասերը և այլն:

Թաթարները հիմնում են համաշխարհային մի լայնածավալ պետություն, որի երկարամյա գոյությունը հիմնված էր ժողովուրդների բնաշնջման, մարդկանց ահաբեկման ու սպառ-

նալիքների, մի խոսքով՝ «Սիսանմատիկ տեղերի և մասսայական սպանությունների վրա» (Մարքո):

Նրանք Չարմազան գորպեպետի ղեկավարությամբ առաջին անգամ 1236 թ. մտնում են Հայաստան: XIII դարի տաղանդավոր պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին թաթարական ընդհանուր գաղանթությունները և ջարդարարությունները սրտաճմլիկ պատկերներով է նկարագրել: Մոնղոլները բաղմերամ մարախների նման սփռվում են աշխարհով մեկ և ոչնչացնում ամեն ինչ: Նրանք անխնա կոտորում են տղամարդկանց և կանանց, ծերերին և երիտասարդներին, կույս աղջիկներին և տղաներին: Կաթնակեր մանուկներին իրենց մայրերից խլելով խփում էին քարերին և ջարդ ու փշուր անում: Ոչ ոքի լացն ու հառաչանքը, աղաչանքն ու պաղատանքը նրանց վրա առանձին ազդեցություն չէին թողնում: Մարդկանց կառավարողով լի սպանդանոցները այդ չարամոլների համար ցնծություն վայրեր էին դարձել: Երկիրը լցվում է չարատանջ սպանվածների անթիվ և անհամար դիակներով, որոնց նույնիսկ թաղող չէր լինում: Ահա թե ինչու մի կերպ կենդանի մնացածները երկյուղից ավելի շատ սիրում էին գիշերը, քան ցերեկը: Երկիրը բնակչությունից մնում է թափուր: Նրա մեջ վխտում էին բարբարոսները, որոնք «խուզեցան սուռնք և սենեակք ամենայն և ոչ ինչ մնաց, զոր ոչ առին, չըջէին այսր անդր արագութեամբ, իբրև դայժեմունս, և կեղեքէին՝ պատռուէին իբրև գզայլս: Երիվարք նոցա ո՛չ վաստակէին յընթացս, և ոչ նոքա ձանձրանային ի ժողովել զաւարս»¹:

Թաթարների տիրապետությունը Հայաստանում և մյուս երկրներում հաստատվելուց հետո արյունահեղությունները դադարում են: Վերաշինվում են պատերազմի ընթացքում ավերված քաղաքներն ու գյուղերը, սակայն երկրի տնտեսական դրությունը քանի գնում ծանրանում է: 1254 թ. Մանգո խանի հրամանով Արդուն դանը ու Բուդան գալիս են Հայաստան, Վրաստան, Աղվանստան և շատ խիստ աշխարհագիր են կատարում², որի համաձայն տասը տարեկանից բարձր քաղաքացիներն ընկնում են հարկի տակ: Հարկը վճարում էին փողով և զանազան

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն հայոց», էջ 226—227:

² Նույն տեղ, էջ 348:

սպառողական արժեքներով: «Յամենայն գլխոյ, որ մտեալ էր, ի դիրն արքունի, պահանջէին հարկը լիտը ցորեան, յիսուն լիտը գինի, երկու լիտը բրինձ և ծնծատ, հրեք տալրակ, երկու չուան, մի սպիտակ, մի նեա, մի նալ, թո՛ղ զայլ կաշառն և քսան աշանոյն՝ մի անասուն և քսան ստակ և ո՛յր ո՛չ գոյր զուստերս և զգետերսն առնուին ընդ պահանջմանն: Եւ այսպէս նեղացաւ և տառապեցաւ ամենայն երկիր»¹:

Հարկադրման են ենթարկվում նաև երկրի բոլոր եկամտաբեր ծովերը, լճերը, երկաթանքերը, աղահանքերը, քաղաքի ու գյուղի արհեստանոցները, արդյունագործական առանձին ձեռնարկությունները և բոլոր արդյունավետ օբեկտները: Տուրքերի մմբողջ ծանրությունն ընկնում է աշխատավորության վրա: Երկրի իշխանները ոչ միայն ազատ չէին տուրքերից, այլ և շատ անգամ նրանք օտար հարկաւանների գործակիցներ դառնալով մեծ եկամուտներ էին ձեռք բերում, այլ խոսքով սղորակի նման ծծում էին աշխատավորների արյունը:

Հարկից փախչողներին չարատանջ սպանում էին, շատ անգամ էլ ընչազուրկների որդիներին բռնի ուժով խլում տանում էին հարկերի դիմաց²:

Հեթոմ թաղավորի գլխավորապես շնորհիվ Կիլիկյան Հայաստանը ազատ է մնում մոնղոլական ճնշումներից: Նրա և Մանկու դանի միջև կնքած դաշինքը շատ թե քիչ բուրբար ներգործություն է թողնում Հայաստանի տնտեսության տարբեր ճյուղերի և առևտրական կապիտալի զարգացման վրա: Վերջինի առաջընթացին մեծ չափով նպաստում է նաև թաթարական արշավանքների հետևանքով մանր իշխանությունների վերացումը: Առևտրի ծաղկման հետևանքով հողը աստիճանաբար դառնում է վաճառքի օբեկտներից մեկը, որը գյուղացու աղքատացման գլխավոր պատճառներից մեկն է դառնում:

Թաթարական խաներից զանազան արտոնություններ վաճառելու շնորհիվ եկեղեցին իր ձեռքն է կենտրոնացնում հողային ընդարձակ տարածություններ:

Բացի թաթարական բռնակալներից գյուղացիներին և արհեստավորներին անսահման կեղեքում ու շահագործում են հայ-

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պ. Հ.», էջ 359—360, Թիֆլիս, 1910:

² Նույն տեղ, էջ 348—349:

քենի կալվածատերերը, վաշխառուները, առևտրականները, հոգեվորականները և իշխանները, որոնք շատ անգամ հովանավորվում էին մոնղոլական այս կամ այն դանի կողմից¹։ Օտար և հայ պարագիտները ծայրահեղ հափշտակումները ուժեղացնում են դասակարգային հակասություններն ու պայքարը, որոնց արտահայտություններն են կրոնական քողի տակ հանգեսն եկած գյուղացիական շարժումները։

Այդ շարժումներից մեկը գլխավորում էր Դավիթ Մարեցին, ուր «Ակաա քարոզել, թէ Բրիստոս երևցաւ ինձ և ասաց, թէ դարձն՝ զաշխարհս...»²։ Մարեցիները թոնդրակեցիների նման ավետաքանական ուսմունքը օգտագործում էին իրեն սոցիալական անհավասարությունը վերացնելու գնաք, նրանք դեմ էին ֆեոդալական սեփականությունը, քարոզում էին համայնական կարգեր, սակայն նրանց պայքարի եղանակներով անհնարին էր կործանել ֆեոդալիզմը։ Դավիթ Մարեցու անվան հետ կապված շարժմանը մասնակցում էին ոչ միայն տղամարդիկ, այլ և կանայք, որոնք շատ էին բարձրացնում իրենց առաջնորդին. «Ակսան համբաւել զնա, և կոչէին նմա Դաւիթ սքանչելագործ...»³։

Աշխատավոր ժողովրդի մեջ մեծ համակրանք ունեցող Դավիթ սքանչելագործը կարողանում է հայ աշխատավորությունը դուրս բերել ֆեոդալական կարգերի դեմ, սակայն նրա գլխավորած ապստամբությունը առանձին հաջողություն չի ունենում, որովհետև շահագործող դասերի ու դասակարգերի և նրանց պաշտպանականների կողմից շուտափույթ կերպով ճնշվում է։

Մարեցիների գաղափարական ամենաառաջնորդ թշնամիներից էին Վանական վարդապետը⁴, պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին, Հաղբատի եպիսկոպոս տեր Համադասպը և ուրիշ բարձրաստիճան հոգևորականներ, իշխաններ և պետական պաշտոնյաներ, որոնք ակտիվ մասնակցություն են ունեցել վերոնշյալ շարժումը ոչնչացնելու գործում։

Յրիկը գրական ասպարեզ է իջնում խոսքիս փոթորկալի գարաշրջանում։ Նա, պահպանողական գրողներին, վարդապետ-

ներին ու եկեղեցական գործիչներին հակառակ, թաթարական գաժան տիրապետություն շրջանում հանդես է գալիս իրեն աշխատավորական լայն մասսաների պրագրեսիվ գաղափարներին մոտենեցնելով։

2. Կենսագրությամբ մտքով։— Դևոնդ Ալիշանի տեղեկություններ համաձայն Յրիկը մի անհայտ մարդու՝ Դոդոնոյի եղբորորդի Թադվարի զավակն էր և ապրել է անհայտ էպոխայում, «Բայց այս (Ժն) գարէս ետք այլ չէ»⁵։ Հ. Պատուրյանը Յրիկի անունը համարել է կեղծ, իսկ նրա երգերը վերագրել Պուլիին (Ծործորեցուն) կամ Մաչատուր Կեչառեցուն, որը ապրում էր XIII—XIV դարերում։ Մարդիկ էլ կան, որոնք Յրիկի բանաստեղծությունները համարում են XVII դարի գործեր և այլն։

Յրիկի ստեղծագործության վրա հիմնվելով հաստատապես կարելի է ասել, որ նա ապրել և ստեղծագործել է XIII—XIV դարերում։ Բանաստեղծի ծննդյան ու մահվան թվականները մեզ պարզ չեն։ Պրոֆ. Մկրյանը, գոցենա Արամ Դանալանյանը և ուրիշները նրա ծնունդը դնում են XIII դարի առաջին տասնամյակում, իսկ ակադ. Մանուկ Աբեղյանը դանազան ենթադրություններ անելուց հետո գտնում է, որ «Նա ծնված պիտի լինի շուրջ 1235 թվականին»⁶, և «Վախճանված՝ XIV դարի առաջին տասնամյակներին»։ Հիրավի մի բան պարզ է, որ Թադվարի որդու միջանի բանաստեղծությունները ցույց են տալիս, որ նա ապրել է XIII—XIV դարերում մինչև խորին ծերությունը։

Ալիքս է դեդին դարձեր,

Նա մեղօր այլուի սեպցայ⁷։

Ձիւնըն ալիքդ է ոպիտակել,

Ձմեռն է այն, որ ուժ չունիս⁸։

Շատոց պատճառ եղէ չարեաց,

Նզուկ ու վաճ ինձ այս ծերիս⁹։

Փոխէ գեղի ի յայդ կերպէդ¹⁰։

¹ Դևոնդ Ալիշան, «Ծուրիկը հայրենեաց», հ. II, էջ 125, Վենետիկ, 1870։

² Մ. Աբեղյան, «Հայաց հին գրչ. պատմ.», հ. II, էջ 543։

³ Յրիկ, «Բանաստեղծություններ», էջ 79, տես «Նորին Յրկան ասաց-
ած լաւ հաւատք», Երևան, 1941։

⁴ Նույն տեղ, էջ 36, տես «Այլք բանք Յրկանն ասացեալ»։

⁵ Նույն տեղ, էջ 53։

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պ. Հ», էջ 344—345, Թիֆլիս, 1910։

² Նույն տեղ, էջ 307։

³ Նույն տեղ։

⁴ Կիրակոս Գանձակեցու ուսուցիչը։

Երբ դարձաւ սև մազեր քի սպիտակ¹։
Գրեմեմ այս չէ ցիսնէ հոլուս,
Հոգոյն շնորհ երես ծերութ²։
Դո սեզ ըսպիտակ դարձաւ³։
Փաւարն ինձի բարկացաւ։
—Մի հաջել, անգէտ աւերա⁴։

կամ կիսադրագոստ մնալ, ինչպես մատածում են ումանը։
Թագվոշը ցանկանում էր իր զավակին նվիրել եկեղեցուն,
որպեսզի նա հոգևոր կրթություն ստանար և դառնար վանական։
Մակայն մեղ անհայտ պատճառներով նրա նպատակը մնում է
անկատար։ Թագվոշի որդին մնում է աշխարհական, մի անհայտ
տեղում ստանում է աշխարհիկ կրթություն։ Նա ինքնազարգաց-
ման միջոցով մասնավորապես շատ է խորանում հայրենի պատ-
մության, զրախնության, ֆուկլորի, հին և նոր հայրենի մեջ-
էակ է ուսումնասիրում նաև եկեղեցական գրականությունն ու
Աստվածաշունչը, ընդհանուր կուլտուրայի պատմությունը և այլն։
Մի խոսքով նա դառնում է զարաշրջանի ամենազարգացած
մարդկանցից մեկը։

Ճրիագներն երբ կողմից՝
Ժողովեցին շատ մի բարբ,
Ընդհան արի զնա թաթարի...
Ահա եղաւ այնչափ տարի,
Որ տուն ու տեղն դեռ կու թաղէ.
Զինչ մեծամեծ վաստակ արի,
Ամեն դարձաւ հող և՛ ի վնդէ՛:

Ժողովեցի շատ մի բարի,
Ընդհան արի զնա թաթարի...
Ահա եղաւ այնչափ տարի,
Որ տունն ու տեղն զեռ կու քակի.
Զինչն մեծամեծ վաստակ արի,
Ամէն զարծաւ հող ւ' ի փռակ^ն:

«Առնչալ ի պարտուց յահուն,
Կու զողամ գինչ ուսին ի քամուն,
Դրբի գիմ որդին գըրաւ,
Ուստի ճաղապ գընալուն՝
Միթէ քաղաւորն երկնից՝
Նա քերէ գիմ որդին ի սուննի՝

¹ См. «Ученые труды», Зап. У. Т., т. 81, 1918.

2 Թրիկը իր իր Բան հոգեւորս հ Լու քանաւորեղծության մեջ գրում

Աօր Թ' իմ ջանօքս անհեմ մեծութիւն
առանց հրամանիք:

¹ Գրիկ, «Բանաստեղծություններ», էջ 57, Երևան, 1941:

² Նույն տեղ, էջ 93.

³ Նույն տեղ, էջ 113:

* Եռւյն տեղ, էջ 221:

5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26.

Ծերության շրջանում նրա դրությունը դառնում է միանշանակ անտեսելի: Նույնիսկ գազանները, անասուններն ու հավերքերը ունեն իրենց տունն ու բունը, բայց անհղձիստ սյուղաք գրկված է ամեն ինչից: Նա չունի «ո՛չ տուն ու տեղ, ո՛չ կին, ո՛չ դուստր և որդիք»¹, «ո՛չ եղբայր և գործ»², որ «աւաղեն ու ափսոսան» նրան: Ծերունի բանաստեղծը չգիտե, թե ո՞ւր պետք է մեռնի: Շատ անգամ զարնւրանքի մեջ է ընկնում, որ մահից հետո իրեն թաղող չլինի, որովհետև չունի «փող մի պահած»³, որ գոնե օտարները հոգան նրա մահվան ծախսերը: Մա էր ընդհանուր առմամբ ֆեոդալական շրջանում դեմոկրատական գրողների միծակր:

Մի կողմից սոցիալական անհավասարությունից ծնունդ առած ամեն անհավ դառնություններն ու տառապանքները, մյուս կողմից անձնական կյանքի անհաջողությունները և հոգեկան մորմոքները Ֆրեկին նետում են հիասթափության գիրկը: Նա, ինչպես քիչ առաջ ասացինք, ոչ մի տեղ չի գտնում իր հողու անդորրության հանգրվանը: Զգիտենք թե՛ փաստերի վրա հիմնվելով Մանուկ Աբեղյանը պնդում է, որ «այսպիսի դժվար օրերին» նա հայացքը բնականաբար պիտի դարձնեք «գալիե հղբայրանոցները և այնտեղ գտնեք մի խիթարություն... դուցե և դարձել է որևէ վանքի միաբան, մնալով իր անհաշիվ անհաշիվ»⁴: Գիտնականի այս տեսակետը մտացածին է և անընդունելի:

Ֆրեկի տաղերգությունից պարզ կերպով երևում է նրա խարակերը: Բնաբերգակը հուզվող ու դատող տիպերից է: Անտաբերը չէ շրջապատի նկատմամբ, շատ նրբազգաց է, հումանիստ, հայրենասեր, ատում է շահագործող տարերիին: Նա ունի բմբուսի հողի, համարձակ է, չի սիրում քծնանքը, ատորաքարամեն քայափոխում հանգիստում ենք Ֆրեկի տաղերի մեջ՝ («Արարտ», ԱՍ. Գ., էջ 88, 1918)։

Մանուկ Աբեղյանը գտնում է, որ Ֆրեկը ապրել է ոչ թե Կիլիկիայի Հարգա քաղաքում, այլ պատմական Հայաստանի հարավ-արևմտյան ծայրագավորի Հարգալում, «որ նշանավոր կենտրոն է եղել Աղձնիքում» (Տես՝ Նշայց հին գրականության պատմություն, գիրք II, էջ 251)։

¹ Ֆրեկ, «Բանաստեղծություններ», էջ 113—114, նաև 40 և 83։

² Նույն տեղ, էջ 31։

³ Նույն տեղ, էջ 32։

⁴ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրակ. պատմ., գիրք II, էջ 254։

շությունը, հրկեհասանիությունը, չարամոլությունը, դատարկամտությունը, ագիտությունը, հետամնացությունը և առհասարակ այն բոլոր բացասական երևույթները, որոնք հակամարդկային են: Սոցիալական անհավասարությունն ու չարիքները նրա հոգին դարձրել են հրաբուխի խառնարան, որտեղից ամեն բոպն դուրս է ժայթքում առեղության բորբ հուրը՝ ուղղված աշխարհի անիրավությունների դեմ:

Նա տառաքինի է, բարի, ունի բարոյական բարձր նորմաներ, իր անձնական շահերը զոհում է ընդհանուրի օգտին: Ամենքին խրատում է հետևել բանականությանը, լինել բարեգործ, սիրել մարդուն իսկական իմաստով, օգնել աղքատներին, տղկարներին ու ֆիզիկական պակասություն ունեցողներին, ընկերներին ու բարեկամներին և այլոց:

Ֆրեկը նուրբ սիրո զգացմունք ունեցող հայրերից է: Անչափ սիրում է իր որդիներին, անսահման գնահատում է փոխադարձ հարգանքի ու սիրո վրա հիմնված ընտանիքը, որից դժբախտաբար զրկվում է:

Նա վերին աստիճանի տոկուն է, երբեմն էլ շատ հիստերիկ վող, աշխատասեր, թերություններ ձողող, բարին անչափ սիրող և չարը ատող: Բոլորին քարոզում է, որպեսզի «լինինք մարդ կատարեալ, որ նենգութուն մեզ չի մնայ. այս է գլուխ ամեն բանի, որ դամէնայն մարդ սիրէ նա...»:

3 Ստեղծագործական հայրենասիրական և քաղաքական մտքի վեցեր:—Թաթարական ավերիչ արշավանքների շրջանում հայ պոեզիայի գլխավոր թեմաներից մեկը դառնում է հայրենիքի անկախության և ազատության պրոբլեմը: Խաչատուր Կեչառեցին, Ստեփաննոս Օրբելյանը, Ֆրեկը և ուրիշներ գրել են հայրենասիրական բովանդակությամբ ունեցող բանաստեղծություններ: Սակայն պետք է նշել, որ առաջին երկսի հայրենասիրությունը, նմանության հետ միասին, շատ է տարբերվում զեմոկրատ երգչի հայրենասիրությունից: Խաչատուր Կեչառեցին և Օրբելյանը իրենց երկերում սուր կերպով քննադատում են նրվաճողական քաղաքականություն ունեցող արտաքին թշնամիներին, որոնք ներխուժելով մեր երկիրը հրի ու սրի ճարակ էին դարձնում ամեն ինչ: Սակայն նրանք Ներսես Շնորհալու նման լինելով շահագործող դասերի և գաղափարների դադափաբախու-

ներ, անսահման իդեալականացում էին կղերա-ֆեոդալական կարգերը, որոնք դարերի ընթացքում հիմնված էին աշխատավոր ժողովրդի կեղեքման և անսահման շահագործման վրա:

Այդ բանաստեղծները պաշտամունքի առարկա են դարձնում միայն հայ նախալարներին, հոգևոր զործիչներին և իշխաններին, որոնք իրենց բոլոր գծերով հանգես են բերված իբրև անթերի մարդիկ, իսկ աշխատավորության մասին բոլորքովին չեն հագում:

«Մեռն իշխանքն մեր ցանկալի,
Ու իրենաց որդիքն աղայ հասակի.
Մուգըն տիրեաց մեզ Խորայէլի...
Պարոն Պրոռըն զարդ հեծելի,
Ուր գերկաթի դուռն առնէր փոշի,
Աջու բազուկ էր նոր Սիոնի,
Հիմն հաստատ չալոյց հաւատի...»:
(Սաշատուր Կեչառեցի)

«Ո՛ւր են փեսայքն իմ առաջին
Հայրապետաց ջոկքն, որ անցին...
Ո՛ւր են իշխանք դահալիսին,
Նախարարաց կոյտքն, որ կային.
Ո՛ւր զօրութիւնք բիւր բանակին,
Սուսնեալ ամբոխքն անթուելին:
Ո՛ւր բարունիքն, որ յիս կային,
Դասք երիցանց կղերիկոսին...»:
(Ստեփաննոս Օրբելյան)

Քաղաքական տեսակետից վերահիշյալ ֆեոդալական բանաստեղծների ստեղծագործությունների հայրենասիրական մոտիվները ժամանակին մասամբ ունենին պրոգրեսիվ կողմ, սակայն ընդհանրապես նրանք պահպանողական գրողներ են:

Ֆրիկը որպես հայրենասեր պոետ շատ բարձր է կանգնած ո՛չ միայն Սաշատուր Կեչառեցուց և Ստեփաննոս Օրբելյանից, այլ և Փափատոս Բյուզանդից, Ղազար Փարպեցուց, Դրասխանակերտացուց, Թովմա Արծրունուց, Արիստակես Լաստիվերդցուց, Ներսես Շնորհալուց, Մխիթար Գռչից և ուրիշ ֆեոդալական գրողներին:

¹ Ստեփաննոս Օրբելյան, «Ողբ», էջ 41, Թիֆլիս, 1885:

Օրբելյանի «Ողբը» գրված է Ներսես Շնորհալու Ողբ Եգեկոյ պոեմի խոր ազդեցությամբ:

Դեմոկրատ բանաստեղծը ուժգին խարոզանում է թաթարական նվաճողական քաղաքականությունը և շահագործումը: Նա ցույց է տալիս, որ օտարի ծանր լուծը առաջին հերթին խեղդում էր ո՛չ թե կալվածատերերին, առևտրականներին, իշխաններին և բարձր հոգևորականներին, այլ աշխատավորությանը: Ռեալիստական պարզությամբ բացահայտում է թաթարական մասսաչիների (կեղեքիչների) ամեն տեսակ հարստահարություններն ու անգթությունները: Այդ կողմալիչ գործակալները, կառավարիչները և իշխանները հայ ժողովրդին հասցնում են ամենավերջին աղքատության: Աշխատավորները լսկ շնչով էին կենդանի: Թալանչիները սարդի նման ծծում էին գյուղացիների և արհեստավորների արյունը, անգամ կախաղան բարձրացնում որբերին ու այրիներին: Ահա թե ինչու լցվում է կեղեքվողների համբերության լածակը:

«Գէմ չի մնաց աղբիւր ու գետ,
Ուր լացուցածքս չիմեցին.
Գէմ չի մնաց լեռներ ու դաշտք,
Ուր մասաչիքըն չիւխեցին...
Լոկ շնչաւոր ինք մընացել,
Ոնիք զգայարանք մեզ չերին.
Ձալաղդինն էր մընացել,
Նաւ կու դարնէր աքցի բանին...
Ապա գայս այլ կամիմ ասել,
Ձինչ մասաչիքըն գործեցին:
Ոքոտ յուսացան ի յանցաւորս
Եւ պարծեցան յիւրեանց մըտին:
Թէ մենք չինենք շատ մի թուման,
Երթանք կախնք գորբն և դայրին.
Հեռ ընկերաց ծուռ են կացիլ
Եւ շատ մարդկանց տուն քակեցին...
Աւուրքս անցաւ հեռ մասալիս,
Եզրը չըկայ հուն չերին:
Ցաւ երկարեց ա՛խ յոսկր անցաւ,
Այլ չի մնաց համբերութիւն...»:¹

Բանաստեղծը ժխտական գիրք է բունում ո՛չ միայն մա-

¹ Ֆրիկ, «Բանաստեղծություններ», էջ 211-215. տես՝ Վասն Արդուն գանին և Բուզային բանաստեղծությունը, 1941:

սասչիներին, այլ և ողջ թաթարական միապետութեան դիմ, որ կողոպտում էր բոլոր երկրների հարստութեանները, ամեն տեղ զոգերին ու ավազակներին էր հանձնում իշխանութեանը, որի հետ տեանքով էլ ավելի վատթարանում էր ժողովրդի տնտեսական առաջադարձական դրութեանը:

«Հիմիկ դրժարեց բաներս,
Որ թաթարն հղաւ թագաւորս:
Զբրկեց զամենայն աշխարհս:
Ու զոգերն եղիւ մեծաւոր»¹:

Պոետը քաղաքական հայացքների տեսակետից լավատես է նա պուշակում է, որ չարը վաղ թե ուշ պիտի կործանվի, որովհետև ավազակային պետութեանը չի կարող երկարատև կանգուն մնալ:

«Այս այլ չի մըտ հանցեղ,
Ոչ ֆալաքն ոչ ում կարեոր:
Զարնու և ձրդէ ի վայր,
Զհամարէ զոչ որ թագաւոր»²:

Փրիկը ֆեոդալական դրոզներին հակառակ սուր քննադատում է նաև քրիստոնեական պետութեաններին, որոնց անմիաբանութեան և ազդատեցութեան շնորհիվ ժողովուրդները ոչնչանում են «Խիստ մեղաց տէր» արևելյան ազգերը «վիսաւարն կու սիրեն», ֆոսանկները «խն և անթաղբիր» են, որովհետև «զպոռնկելն մեղք չասեն», «Հոռոմն խիստ «ամբարտաւան» լինելով, «Հայու փռանկին շուն կու ասեն»³:

Հայրենասեր բանաստեղծը մեծ վարպետութեամբ, թե հայ, և թե մյուս քրիստոնեյա ազգերի աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների և պապականութեան այլանդակութեանները դնում է հրապարակի վրա: Ռիսակալ և փառասեր թագավորները միմյանց հանդեպ անհաշտ են: Նրանք փոխանակ ժողովրդի մասին մտածելու զիշեր-ցերեկ հարստութեաններ են կուտակում՝ միայն նրա համար, որպեսզի մարդկանց սրի ճարակ դարձնեն: Եպիսկոպոսները իրենց կեղտոտութեաններով ոչնչով ետ չեն մնում ավազակ

առքաներից և իշխաններից: Նրանք միմյանց հանդեպ միշտ բարկութեամբ են լցված, չունեն մտածմունքի ոչ մի առարկա, քացի նրանից, թե ում կարգալուծ անեն: Այդ անախտները երբեք արձով նստում են ժամատանը, նրանց շուքից անգամ հրեշտակները սարսափահար են լինում, բայց նրանք զալիս են այնտեղ ոչ թե աստծուն աղոթելու, այլ կաշառք վերցնելու, սրան-նրան կալանավորելու ու դնտան ուղարկելու համար: Վարդապետները արծաթասեր մարդիկ են, որոնք հոգևորական են դարձել միայն հարստանալու նպատակով: Նախանձոտ քահանաները եկեղեցում գիրք կարդալիս հրեշտակի նման բարբառում են, գիտեն միայն դրքում հղած կանոնները և օրենքները, բայց սրբութեան ամենին տեր չեն: Վանականներն ու ճգնավորները սատանաների զորակիցներ են հանդիսանում: Միով բանիվ, բոլորի միջից էլ վերացել է բարոյականութեանը: ամենքն էլ անսահման չարադրծներ են, շներ և պոռնիկներ: Ահա թե ինչու արևելյան հորդանները կարողանում են ոչնչացնել շատ անմեղ ժողովուրդներին:

«Թագաւորքն չի հաշտին,
Հետ միմեանց ոխ կու պահին,
Հանապազ զուր ժողովին,
Եւ զմիմեանս ի սուր քաշին:
Վարդապետք արծաթասէրք,
Եւ յօրինաց խիստ ի դատ են:
ԶՔրիստոսի արեամբ գնածն,
Եպիսկոպոսքն կու ծախին:
Եպիսկոպոսքն ի սպառնալիօք,
Երթան ի ժամ և գրուցին:
Բարկութեամբ միշտ լցեալ են,
Խորհն թէ զուժ փրօն հանն:
Բարձով նստին ի ժամատանն,
Որում հրեշտակքն կու արանն:
Ապա նորա վասն կաշառուց,
Զմարդ խիլայն զընդանն:
Երբ որ հովիւքն են մոլորած,
Ըզջրուեալ հաւատոնց ժողովին:
Քահանայքն են նախանձոտ,
Զօտար էրէցքն կու ատեն:
Երբ առաջ գան ի գիրք կարդալ,
Զերդ զերդ ըզհրեշտակս բարբառեն:

¹ Փրիկ, «Բանաստեղծութեաններ», էջ 217, տես «Բան պիտանի»:

² Նույն տեղ, էջ 218:

³ Նույն տեղ, էջ 187, տես «Վասն անմիաբանութեան քրիստոնեից»:

Նորա գիտեն հանոն և՛ օրէնք,
 Եւ սրբութեան խալի տէր չեն:
 Վանականք և միակեցք,
 Եւ ճգնաւորք կրօնաւոր են.
 Բայց սատանայ զնոսա պատրէ,
 Որ շատ ի շուրջ գան մուրհեն:
 Բազմաց շատ մեղք կայ ու չարիք.
 Եւ անառակ պոռնիկութիւն,
 Ոչ է պահքն ընդունելի,
 Եւ ոչ աղօթքն զինչ առնեն:
 Ամէնքն ասողք են միմեանց,
 Վասն այն օտարք ըզմեզ կոխեն...» 1:

Լայն առումով Ֆրիկը ընդհանրապէս դեմ է ազգատեցութեանը: Ուրիշ խոսքով՝ աշխարհի բոլոր ազգերն էլ պետք է միմյանց հանդեպ ոչնչացման քաղաքականութիւն չտանեն:

Ֆրիկի հայրենասիրութիւնը հիմնված է հումանիզմի վրա: Նա սիրում է բոլոր աշխատավոր ժողովուրդներին՝ անկախ նրանց կրօնական, լեզվական և կենցաղային տարբերութիւններից: Ասում է բոլոր ազգերի շահագործողներին և գաղութներին...:

4. Կյանքի և մահվան հարցեր: Ավետարանական ուսմունքի օգտագործումը սոցիալական նպատակների համար: Բացարձակ սոցիալական բաղոյ:—Ֆրիկը թէ երիտասարդական շրջանի, և թէ ծերութեան օրերին դրած մի շարք բարոյա-խրատական երգերում շոշափում է կյանքի և մահվան պրոբլեմը: Այդ բանաստեղծութիւններում պոետը, Նարեկացու նման, հանդես է գալիս իբրեւ հումանիստ: Տաղերգակի հասկացողութեամբ մահը ամենազաւեշան է: Նա չի խնայում ոչ ծերերին, ոչ մանուկներին ու երեխաներին: Անողորմը նոր պսակված հարսին ու փեսային միմյանցից բաժանում է, առնում առնում է եղբորն ու քրոջը: Զի խնայում ոչ հարուստներին, ոչ աղքատներին, ոչ մուքացիկներին, ոչ իշխաններին և ոչ էլ ամենամեծ թագավորներին ու առաջնորդներին: Ամենացավալին այն է, որ նա հայրերին ու մայրերին մեղցնում է, իսկ նրանց երեխաներին դարձնում որբեր, որոնց տառապանքները նույնիսկ հալ ու մաշ են անում սարերին և ձորերին: Շատերի աները այնպէս է քանգում, որ այլևս բոլորովին հնարավոր չէ նրանց վերակառու-

ցելը: Մահը ամենահոր պարոններէն չի վախենում, սրբերից չէ՛ ամաչում, աստուծո խոսքով չի շարժվում, չի զղվում մեղավորներից, զանազան հանցագործներից, զոգներից ու ավաղակներէն: Մահը անխուսափելի է բոլորի համար, յուրաքանչյուր ծնվողը վաղ թէ ուշ պետք է մեռնի: Մարդու կյանքը մի ակնթարթ է՝ իսկ միաքը՝ հավիտենական, ուստի բանական արարածը իր բոլոր կողմերով պիտի լինի կատարյալ և հումանիստ, որովհետև ամեն բանի գլուխը սերն է: Անմահ է բարի գործը, հանրօգուտ աշխատանքը և հիշատակը: Իսկ մուլքն ու հարստութիւնը՝ իշխանութիւնն ու փառքը դատարկութիւններ են:

«Մինչ ամէլ գմահն ու մօտ է և անողորմ զըրօղն դայ.
 Ոչ ի ծեր կու խնայէ, ոչ ի մանուկ և՛ ոչ երիտայ:
 Զի քննել եպիսկոպոս, ոչ վարդապետ, ոչ քահանայ.
 Զի քննել զթագաւոր և՛ իշխան, ոչ զայնսիկ որ կու մուրայ:
 Զի ասել թէ պարտական է, կամ աղքատ է, կամ տըղայ.
 Զի իրզնար յօտարական թող թէ հազար դառն կուլայ:
 Անողորմն բաժանէ զնոր պըտակած հարսն ու փեսայ:
 Բաժանէ ի միմեանց զբոյրն ու զեղբայրն առնու զնայ:
 Հանց կրակ զընէ ծընօղացն, որ յախտեան երթա մնայ,
 Զհայրն ու մայրն կու տանի, կաթնակեր տըղայն տուն մընայ:
 Հանց որբեր յիս կու թողու, որ սար ու ձոր ամէն կուլայ:
 Ի հիմե տուն կու քակէ, որ այլ իսկի չէն չի մընայ:
 Հանց ցանկութիւն կու խախտէ, որ իւրն նըման իսկի չկայ:
 Ո՛չ այն որբոց կու ամաչէ, ոչ աստուծոյ բանիւ կու գայ:
 Մեղաւորացն չողորմի. չասէ յէզուց նա դարձ կու գայ,
 Ոչ՝ զօղոյ և՛ ի պիտակէ, ոչ յաղտեղաց կու դարձի նա.
 Պահաւունեաց և ի քաջանց, ոչ երկընչի և՛ ոչ վախենայ.
 Ձինչ որ ծնեալ կայ մեռանի, մահն տմենի հասեալ կու գայ:
 Ո՛չ մեծատան, ոչ աղքատի, երբ հոտանի համբը չը տայ.
 Հանց բընութիւն զինչ մահն ունի, չիմ ի մընալ թէ նա խղճայ...» 2:

Սակայն ազաւ և փառամոլ հարուստները ամենեւին չհիշելով իրենց մահկանացու լինելը՝ մարդկանց հանդեպ գայլային քաղաքականութիւն են տանում: Ֆրիկը իր մի շարք խրատներում ոսկու այդ երկրպագուների խաբակտերները շատ հաջող է տվել: Նրանց ամենազորեղ աստվածը փողն է և սեփականութիւնը, որոնց ձեռք բերելու համար անգամ ամենամոտիկ եղբայրները

¹ Ֆրիկ, «Բանաստեղծութիւններ», էջ 187—190: Տես «Վասն անմիաբանութեան քրիստոնէից բանաստեղծութիւնը»:

² «Բանաստեղծութիւններ», էջ 45—49:

պատրաստ են կարել միմյանց կյանքի թելը, ի վերայ եղբայրասպանին՝ բանաստեղծութեան մեջ կա մի հուզիչ նկարագրութեան: Մտքա երկրի մի աննման ապարանքում ապրում էին երկու եղբայրներ, որոնք անսահման հարստութեանը ունեւին: Միայն նրանց մի բաղանիքը միլիարդներ արժեք: Նքա որմերը (պատերը) ամբողջովին ոսկով էին ծեփած, ոսկեյա խողովակներով գիշեր-ցերեկ վարդաշուր էր հոսում: Այդ անչափ հարստութեանը ժառանգիլու նպատակով եղբայրներից մեկը մյուսին տանում է պալատի ներսը և դանակով սպանում է նրան մորթել, որովհետեւ «մալ ու մուլքը» նրա համար թանկ է, քան «հարկեր հազար եղբայր...»¹: Հենց այդ ժամանակ պատի միջից մի աղյուս շունչ ու հոգի առած դատապարտում է Հարազործին, որովհետեւ մարդը ամբիլի թանկ է, քան աշխարհի ամբողջ հարստութեանը: Այնուհետեւ նա մանրամասն պատմում է իր գրեթե փկած արեւածները: Ինքը շատ տարիներ առաջ մի անզուգական պարոն էր: Ունեւ հազար բերք, «տնաշիւ ձի ու ջորի», մեկ հազար ազակին, իսկ ճեմելին հաշիւ չի կայր...»²: Հանկարծ մահը վրա հասնելով իրեն տանում թաղում են: Ամբողջ 500 տարի մնում է հողի առկ, որից հետո հեղեղը նրա աճյունը տանում լցնում է ծովը: Քառասուն տարուց հետո ծովի ալիքները նրան ափ են դուրս հանում: Բրուտը իր հողից ջրի կարաս է պատրաստում: Անցնում է քառասուն տարի, մի օր պատահաբար իրեն ջարդում և զոյում են աղբանոց, ուր թաղված է մնում չորս տան նյակ տարի: Այդտեղից իր կտորտանքները աղբի հետ միասին փոխադրում են արտը, որտեղ նրանք երկար ժամանակ խափի հետ շփվելով վերստին հող են դառնում: Վերջապես վարպետներից մեկը իր հողից աղյուս է պատրաստում և բերում հինգ զբաղով վաճառում այդ եղբայրների պապին՝ ապարանքի համար և ուզի 500 տարի է, որ ինքը շարված է պատի մեջ...: Վերոհիշյալ բանաստեղծութեան բովանդակութեանից պարզ երևում է, որ Յրիկը իր փիլիսոփայական մտքերը հայտնում է աղյուսի բերանով: Գլանքն ու մահը հարաշարժ են՝ ժամանակի ընթացքում: Մարդը այսօր բանական արարած է, վաղը նա դառնում է

¹ «Բանաստեղծութեանը», էջ 200:

² Նույն տեղ:

ա) Մալ (արար) — ապարանք, հարստութեան:

բ) Մուլք (արտը) — անշարժ կալվածք:

անշարժ մի առարկա, ուստի ռեալ հայացքով պետք է նայել իրան: Կանութեան վրա: Զպետք է լինել ամբարտաժան, սնամիտ, ազան, հափշտակիչ, կաշառակեր, Հարամիտ, փառասեր, ժողովրդի արյուն ծծող և այլն: Կենդանական աշխարհում մարդը բոլոր էակներից քարձր է կանգնած, որովհետեւ նա բանական արարած է: Բնութեան պալիլը, հաստի՝ իրավունք չունի իր նմանին ոչնչացնելու: Ամեն ծնվող ևս պատրաստակա իրավունք պետք է ունենա ապրել և ուրիշ շինել թույլ տա ապրելու: Առհասարակ վատութեանը մարդկանց շինել թույլ տա ապրելու: Առհասարակ վատութեանը մարդկանց զիտակցութեանից միանգամայն դուրս պետք է հանվի: Ամեն օք պետք է լինի հումանիտ, մարդասեր, ընկերասեր, որովհետեւ կյանքում լավութեանն է մնում:

«Իմ սիրտ վատին մի լսելու Հարին տեղ իսկի մի տալ, Եայտ ասարարիս վերայ վատ իսկի մարդու չի մընալ: Այն մարդն որ ինքն վատ առնէ հանդիպի ինքն վատի մի ալ: Եւ զինչ որ ունի ամալ դայ ի յոտքն փաթաթի նա ալ: Այլոց թէ դու Հար կամիս քեզ բար իսկի մի մընալ: Զինչ որ դու Հափես ալոց, քեզ Հափես մէկին մէկ մի ալ: Իմ սիրտ քեզ քանի տան, հետ Հարին իսկի մի զընալ: Շատ մի փորձեցի բաներ, քան դադէկ ալ իրը չի մընալ: Ազէկն որ ի բո ձեռացք ի վեր գայ քանալ մի կենալ: Երեքն հոնքա կուտամ, որ ընկեր կարէ սիրենալ: Այ իսկը ժողոված կարիք ու ճապաղ զօրքն մի կենալ: Մտօք իմացիք դու լաւ և քննէ տիմար մի կենալ...»³:

Բանաստեղծի տեսակետով սրանց նման բազմաթիվ խրատները խելոք մարդկանց համար «հերիք է», իսկ անգէտ և անխմաց մարդկանց մոտ «չափէ ափով մի թրիք...»²: Իմաստունները աղքատներն են, իսկ աղետները՝ հարուստները: «Աղքատն իմաստուն լաւ է, քանց հազար անգէտ զանձաւոր...»³: Վերջինները պատկերով են միայն մարդիկ: Նրանք իրենց ոսկեներով շատ են պարծենում: Հագնում են ամենաթանկագին շորեր, ցոփ կյանք են վարում, իրենց թագերը դարգարում են թանկագին քարերով ու մետաղներով, կառուցում են արքայաՎայել ապարանքներ, ձիօք են բերում գլուղեր, ազարակներ

¹ «Բանաստեղծութեանը», էջ 89—90:

² Նույն տեղ էջ 114:

³ Նույն տեղ, էջ 223:

բաղմաթիվ ծառաներ, անշափ հարստություններ և երկիրը ղեկավարում իրենց ուղածի պիս: Ահա թե ինչու նրանք այնքան քոռոզանում են, որ իրենց անմահ են կարծում:

Շատ ոլորեցի մարդու մորոյս,
Երեկ ինձ բեռն եղաւ գերոյս,
Շատ պարծեցայ ի վերայ սակոյս,
Սար վեմ հագնիմ թաւ և խընդուզ:
Նախ ու նախն իմ ճոխալուս,
Զօհար շարեմ թագ իմ զըլխուս,
Շինեմ դարպաս նախշուն Ֆրսուս,
Քեզ է՝ ազարակ շինեմ ժըմուս:
Շատ մի ծառայ զըփշախ է՝ բաւուս,
Ժողովեմ բարեք առն է՝ ի դուրս,
Լինիմ իշխան իմ ժողովուս,
Մահն ի՞նչ անէ ագամորդոյս...»¹,

Յերիկը իր ամենաթուռնգ միտտիկական բովանդակությունն ունեցող երգերումն իսկ մնում է որպէս աշխատավորութեան շահերի պաշտպանը: Նա ավետարանական վարդապետությունը օգտագործում է սոցիալական նպատակների համար: Ուշագրավ է բանաստեղծի պատկերած դժոխքի նկարագրությունը: Եթե ֆեոդալական գաղափարախոս Ներսէս Շնորհալին, Լամբրոնացին և ուրիշները դժոխքում դնում են միայն ասածու պատվիրան չըկատարողներին, ապա Յերիկը այնտեղ տեղավորում է սոսկ շահագործող տարրերին, որոնք կենդանի ժամանակ տղրուկի նման ծծում էին ժողովրդի արջունը: Նրանք խոսքով իրենց հավատացյալ էին համարում, բայց գործնականում նրանց սրտերը լցված էր նենդությամբ, «Քան զբայլոյ և զառիւծոյ...»:

Կարվածատեր իշխաններն ու պարօնները իրենց գամփռոներին ավելի բարի աչքով էին նայում, քան ճորտերին, որոնց գիշեր-ցերեկ շահագործում էին, բայց նրանց «Տալին կտոր, որ շներ գինքն չուտէին»²: Վաշխառու հրեշները եկամտաբեր ստեղծների միջոցով խլում էին գյուղացիների ու արհեստավորների վերջին պատառ հացը և նրանց երեխաներին քաղցի ու մահվան մատնում: Նրանք կենցաղով աշխատեցող մարդիկ լինելով պարսպում էին պոռնիկությամբ, մարդասպանու-

թյամբ և զանազան այլանդակ գործերով: Կերակրվելու մեջ նման էին այն ձիւրերին, ջորիներին ու էշերին, որոնք շատ ուտելուց թավալվում էին ազգի մեջ և հեղալով իրենց հետույքներից «փուք հանում»³: Նրանք իրենց մարմինները պարարտացնում էին հավի մսով, տարբեր համեղ խորտիկներով և ոգելից ըմպելիքներով: Ահա թե ինչու դժոխքում մեղաց որդերը բազմաթիվ նման սպասում են, որպեսզի նրանց զլուխներից, ոտքերից ու փորտիքներից խաշ դնեն, իսկ մսից խորոված պատրաստեն ուտելու համար:

«Պաղտուկ նայիս յաշերդ ի դուրս,
Թէ յոր տեղիք եմ դնալոյս:
Տեսնուս ըզհուրքն բորբոքեալ,
Մեղաց սրբունքն են ի յաշու:
Կտեն թաւ Խրք գայ մեք ճոզն,
Որ մենք ուտենք անուշ խաշու:
Գլուխն է գեր ոտքն փափուկ,
Մնալամ աղէկ է խորվելու:
Միջան ու սակառն և փորտաին,
Թանձր է պատել դէր ճրագու,
Բըտած հաւով է մտեցած,
Անուշ գինի տայր խըմելու:
Զմաքմինն անուշ բըտէր յերակ,
Զուտէր կասկած յայ տեղս գալու:
Սղբաւն գայր մերկ ու քաղցած,
Բաժին չըտայր իսկի հոգու:
Դու սընուցեր ըզմեղ պառայ,
Եւ պահեցեր մինչև հիմայ:
Դերացուցեր ըզմեղ մեղօք,
Քեզ կաւ պառանք քան ըզ աղայ:
Յաշաց լուսոյդ դձեռդ լուայ,
Ակընջներուդ գուռն չը կայ:
Վաղուց արեւ ենք սուռն ըզգայ,
Եւ բընակեալ եմք ի դրմայ:
Այդ բերանի շթունքդ որ կայ,
Յերակ ընդ ցօփ շարժին գորայ:
Մենք գինքդ ուտենք գինչ ըզգադայ,
Ուրախանանք միշտ յարակայ:
Փառաբանիչ լեզուդ որ կայ,

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 92:

² Նույն տեղ, էջ 129:

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 155:

² Նույն տեղ, էջ 101—102:

էր կու մըխըր չարեօր ըզլա,
 Երբ զարթընի աղայն ու լայն,
 Դեմ ծըծեցընէ իւր մայրն ըզնա...»¹

Յրիկը եթե իր խրատական երգերի ցիկլում սոցիալական քողոքը արտահայտում է կրօնական քողի տակ, ապա Ընդդեմ Ֆալաքին, Դանգատ և այլ բանաստեղծությունների մեջ բացարձակ կերպով ձաղկում է ֆեոդալական կարգերը: Բանաստեղծը առաջին տաղում ուժգին մտրակում է ֆալաքին, բախտի աստծուն, որի գոյությունը բոլորովին չի ընդունում, այլ սոսկ նրան անձնավորում է սոցիալական անարդարությունները գեղարվեստորեն բացահայտելու նպատակով: Ֆալաքը որպես գործող անձ աչառու դատավոր է, որովհետև ում ծուռ աչքով է նայում «գորն ի բուն» փորում է «նորա հոր»: Նա վատի տունը ամբողջապես ոսկով է ծեփում, իսկ լավին՝ վտարում է «ի յերկիր ի ներս, որ ժողվէ կտոր»: Այն մարդը, որ անգամ վայել է խոզարած լինելու՝ նրան դարձնում է անեղ ձիավոր, իսկ «զոռզորդ մարդկանց տունն» քանդում՝ «առանց բահաւոր»: Նրա սիրտը «խիստ նենգաւոր» է, որովհետև անգետ «ու նաքազ» մարդկանց օր ամբողջ հարստացնում է, իսկ գիտունների հացը ձգում է «ի սար, կամ ի ձոր»: Նա ում որ այսօր սիրում է՝ նրան դնում է «յոսկի աթոռ», իսկ ում չի սիրում հավասարեցնում է «հողոյն մոխրաւոր»: Սահիզ դիվանիները նրա շնորհիվ մի խնձորի նման իրենց ձեռքն են վերցնում ամբողջ երկրի հարստությունները: Ֆալաքը ընդհանրապես աշխարհի բոլոր հիմարներին, պարագիտ սարերերին, բախտավոր է դարձնում, իսկ հանապազ «Ժմտստոց գլուխն է ի կոր...»²:

Սոցիալական բողոքի ձայնը ավելի ուժեղ է «Դանգատ»-ում, ուր կասկածանքի տակ է առնվում արարչագործությունը.

«Այս է պարմանք հիանալի,
 Ար'կու լինի վերայ երկրի.
 Եւ հիացումն ազգի-ազգի,
 Զոր տեսանեմք ի յաշխարհի:
 Դեմ մէկ Ազամ էր զբախտին

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 105—106:

² Նույն տեղ, էջ 232:

³ Նույն տեղ, էջ 105—106:

Յւ մէկն Եւայ փւր նմանին
 Եւ մէկ բարբառ համազգային
 Մինչև կերեալ պաղոյ ծառին:
 Արդ այս բանս է հիանալի
 Եւ առուել զարմանալի,
 Թէ մէկ Ազամ և յԵւայէ
 Քրքան ազգեր ծնան յերկրի...»³

Մանուկ Արեղյանին հակառակ պետք է ասել, որ հայ գրաֆանություն մեջ Յրիկը առաջին դեմոկրատ պոետն է, որ սուր քննադատում է Բիրլիականը Պոետը ձեռնադրելն անձնավորելով աստծուն՝ շատ ուժեղ խարադստում է նրան, այն բանի համար, որ կյանքում ամեն ինչ անհավասար է ստեղծված, որ աշխարհում բանականություն իշխելու փոխարեն ամենուրեք տիրում է Հարագործությունը: Այսպես օրինակ, աշխարհի բոլոր ազգերը ունեն տարբեր լեզուներ և զավթողական քաղաքականություն ունեցող իշխանությունների հարկադրանքի տակ անտեղի հողատում են միմյանց: Հայ ժողովրդին դարեր շարունակ օտար պետությունները սրի են քաշում, որի հետևանքով անթիվ կանայք մնացել են այրի: Եստ երկար ժամանակ արյան գետերը ուղղում են երկիրը Թաթարական հորդաները աշխատավոր ժողովուրդներին կեղեքում են, իսկ լանաչառ կոշիկով աստվածը Հարագործներին միշտ էլ ներում է: Նա ոչ վրեժ է լուծում թշնամուց, ոչ էլ զիտակցում, որ մենք մահկան մարմին ենք և ոչ թե ազդեի տրձան, անապատի փուռ, մացառ, կամ վայրի խոտ, ու զոռնք կրակ գցած այրում է: Ամենազղվելին այն է, որ նա միանգամայն բնաջնջման է ենթարկում հայ և հրեա անմեղ ժողովուրդներին:

«Քանի՜ կանայս տունն այրի
 Եւ որքան որք քրիստոնէի,
 Որքան աղբւն ճեղան երկրի,
 Քանի՜ տունն բան խոտիլի:
 Որքան տանջեն զմեզ յաշխարհի
 Եւ կեղեքեն զկանա մեր յայտնի.
 Եւ զու ներես յամենայնի,
 Ի անտես առնես զմեզ ի վրջոյի:

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 232:

² Յրիկը սչնչացնում է քրիստոնեություն մեջ տիրապետող այն դատվոր հակացողությունը, թե աստծու գործերը անքննադատելի են:

Տէ՛ր, ոչ խնդրես վրէժ յայտնի,
 Ո՛չ ցուցանես ակն ամենի,
 Գիտե՛ս, մարմին եմք մեռելի,
 Գե՛տ արձան չեմք ինչ օրընձի:
 Եղէ՞գն չեմք, կամ խոտ վայրի,
 Որ խանձ արկեալ ես կըրակի,
 Քան զանդաստան վըշաքերի,
 Կամ մացառոց ինչ օրրակի:
 Որ բարկադար Հայոց ազգի,
 Որպէս Հրէիցն Իսրայէլի.
 Ձինչ բարկաթիւն ի քէն թափի,
 Ի վերայ մեր նա զայ կուտի՜:

Եթե մի րոպե ընդունենք, որ հայերը մեղաւոր են, ապա ինչ-պէս է, որ առհասարակ բոլոր ազգերի մեջ էլ մեկը ապրում է երկու-երեք ամիս, մյուսը՝ հարյուրից ավելի, մեկը՝ ունի շատ որդիներ, որոնցից ոչ մի մաղ չի պակասում, մյուսը միայն մի երեխա, որը ծնվելուց հետո անմիջապէս մեռնում է: Մեկը ունենում է բազում որդիներ, մյուսը՝ ոչ մի զավակ: Կույս աղջիկները դեռ իրենց նպատակներին չհասած մեռնում են, իսկ մահ ցանկացող ատամնաթափ ալաուֆները ապրում՝ չափից ավելի:

«Որ մէկն ապրի տասն տարի,
 Մէկն հարիւր այլ աւելի,
 Մէկն ո՛չ ի տասն հասանի,
 Երկու-երեք ամսոց մեռնի:
 Մէկինն մէկ որդի լինի,
 Այնօր այնժամ նա մեռանի.
 Մէկն այլ ունի շատ մի որդի,
 Անտի ո՛չ մաղ մի չպակասի...
 Այն որ աղջիկն է մեռանի,
 Ատամնաթափ պառաւն ապրի.
 Ով կեանք ուղի՛ կեանքն կարճի,
 Որ շատ ապրի իսկի չթաւի:
 Ապա այս է՞ր, որ կու լինի
 Եւ թէ յոմէ՞ կայ և յայտնի,
 Որ մէկն ունի բազում որդի,
 Մէկն չունի բնաւ որդի»¹.

Եթե բարեձև աստվածը իր սիրած մարդուն ստեղծել է իր պատկերի նման, ապա ինչո՞ւ իրականութեան մեջ մեկը արտաքինով այնքան տղեղ է, որ ծաղրի առարկա է դառնում, կամ ունի ձեռքերի այնպիսի անբուժելի հիվանդութիւն, որ նույնիսկ չի կարողանում մի ջորի թամբել, իսկ մեկ ուրիշը հնարավորութեան է ունենում հասնել ուսման և արհեստի, որոնց շնորհիվ վերջում աանձահարելով բնութիւնը կարողանում է ծովի հիմքը գցել և ցետի վրա կամուրջ կապել:

Մէկն է ձեռք աննմանի.
 Հասեալ ուսման և արհեստի.
 Հիմն արկանէ յատակ ծովի,
 Կամուրջ կապէ վերայ ցետի:
 Մէկն կերպիւն է տնաղիւի,
 Է ախտերես և աղտեղի.
 Մէկի ձեռուին է դերջ գորի,
 Որ ո՛չ կարէ կուրգնել՝ ջորի:
 Մէկն է խիստ սե որպէս Հընդի
 Պակոշ զազիր և զարշիւի.
 Մէկն է չազար, կապոյտ աշուի,
 Կարճահասակ և փանաքի՞
 Մէկն է ճնշող և անճոռնի,
 Կողիտ, փալիր, երկայն աքուի.
 Մէկն նրման է հընչաակի,
 Եւ շատ ունի նա գործ բարի»²:

Յրիկը կանգ չի առնում լուի ազգային տարբերութիւններէր և մարդկանց բնական առավելութիւններին ու պակասութիւններին վրա, այլ ուսուցողական բացահայտում է սոցիալական անհավասարութիւնն ու դասակարգային հարաբերութիւնները: Հասարակութեան մեջ մարդիկ բաժանված են երկու մասի՝ շահագործողների և շահագործվողների: Առաջինները տերն են աշխարհի ամբողջ հարստութեան ու եկամուտների, իսկ երկրորդները զրկված են ամեն ինչից: Աշխատավորները ժրջան մե-

¹ «Բանաստեղծութիւններ», էջ 233—234:

² Նույն տեղ, էջ 235:

¹ Կուրդնիկ—թամբել, սանձել:

² Փանաք—ողորմելի, չնչին, նվաստ:

³ «Բանաստեղծութիւններ», էջ 238—239:

դուռների նման օրն ի բուն աշխատում ու դատարկ են նստում, իսկ ձրխակերները վայելում են նրանց աշխատանքի պոռնիկները: Բանաստեղծը շատ սուր կերպով բողոքում է, թե ինչու հասարակութան ներսում մեկը բերդերի և քաղաքների տեր է, իսկ մի ուրիշը չունի տուն ու տեղ ապրելու համար, մեկը բուրի կողմից փառաբանվում է, մյուսը՝ պախարակվում, մեկը ամբողջ ցեղով պարոնորդի է, մյուսը՝ մոռացված, մեկը ունի հազար ձի ու ջորի, մյուսը՝ ոչ մի ուղի կամ մաքի, մեկը հազար ղեկան ոսկու տեր է, մյուսը չունի մի պղնձե դրամ, մեկը հազար մարգարիտ ունի, մյուսը զուրկ է ապակե ու լուսնաքնիք, մեկը հազարում է ծիրանի բենեզ, առլառ և զրմզի, իսկ մյուսը հնարավորություն չունի իր մարմինը ծածկել շալով ու շապիկով, մեկի հարամը միշտ հաջողվում է, իսկ մյուսի հալալը կորչում:

«Մեկին բերդեր և քաղքնի,
Միոյն՝ ոչ տուն կայ, ոչ տեղի:
Մեկն ի բազմաց փառաւորի,
Միւս ի բիրոց պախարակի...¹
Մեկն ի պապանց պարոնորդի,
Մեկն ի հարանց մոռող լինի:
Մեկին հազար ձի և ջորի,
Մեկին՝ ոչ ուղի, ոչ մաքի:
Մեկին հազար ղեկան ոսկի,
Մեկին՝ ոչ փող մի պղնձի:
Մեկին հազար հատ մարգարտի,
Մեկին՝ ոչ ունի մի ապիկի:
Մեկին հազար գաւնով մաքի,
Մեկին՝ ոչ մէկ շորքոտանի:
Մեկին բենեզ և ծիրանի,
Մեկին բոլէ շալ մի չանկնի:
Մեկին առլառ և զրմզի,
Մեկին շապիկ մի չի՝ հասնի:
Մեկին հարամըն յաջողի,
Մեկին հալալն կորսուի...»²

Բանաստեղծը ուսույթներն արտացոլում է ֆեոդալական հասարակութան մեջ ճնշողի և ճնշվողի իրավական հարաբերությունները Առաջինի իրավունքները անսահմանափակ են, իսկ

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 251, «Գանգատի» II փոփոխակ:

² Նույն տեղ, էջ 235—236, «Գանգատ»:

երկրորդը քաղաքական իրավունքներից զուրկ է: Լիրը իշխանները գինոված, դարդարված նստելով սիգապանձ ձիաների վրա բարկուձ թյամբ կտրում են իրենց առջևից փախչող բոբիկ ու անվարակե աշխատավորների գլուխները, գերեվաբերով նրանց կանանց և զավակներին: Նրանք գեշատիչ գայլերի, կամ առյուծների նման հանապաղ հոշոտում են ժողովրդին, որը չունի ոչ փախուստի դաշտ, ոչ էլ մի քարանձավ՝ պատսպարվելու համար, որովհետև շրջապատված է սպանող զազանների և վայրենիների կողմից: Գյուղացիներն ու արհեստավորները կալվածատերերի հորաբերն են: Նրանք գերիների պես ամեն մի իրավունքից զուրկ լինելով հարկադրանքի տակ աշխատում են տերերի համար: Ճորտատերերը նրանց հետ բոլորովին քաղցր լեզվով չեն խոսում, այլ արհամարհական վերաբերմունք են ցույց տալիս: Նրանք թեկուզ լինեն կուլը, միտանի, խեղ, ծուռ, կամ ունենան ֆիզիկական ու հոգեկան աչք պակասություններ՝ միևնույն է հասարակութան բարձր խավի կողմից մեծարվում են, իսկ առաքինի ու իմաստուն աշխատավորները՝ արհամարհվում: Ուրիշ խոսքով ասած՝ ֆեոդալական հասարակարգում «Դովլաթ»² չունեցողները արժանանում են հեղեղի և քարեկարկտի, իսկ ուռնացած պարագիտները՝ բարձր պաշտոնի ու զիրքի:

«Մեկին ըռախտ և զլրհնի,
Ճոխով նստի ի պետաւ ձի,
Մեկն բոպիկ և անւարտի,
Հետեակին առաջ փախչի:
Նա բարկութեամբ ի հետ հասնի
Զփիզն կըտը և չողորմի,
Զկին և ըղտոպաքն առնու գերի,
Նւ հանց տանի, որ այլ չթափի:
Իշխան զլրեր ևս մէկ մէկի,
Դան զքանասար գայլ ոչխարի,
Կամ զերդ վաղան նաղաստակի,
Կամ քաջ առիւծ ամէն հօտի...
Նւ նա զօրւալթ և ըռախտ չունի,
Նւ ոչ շնորհ խօսից կարգի:

¹ «Բանաստեղծություններ» էջ 241, տես V փոփոխակ:

² Դովլաթ (արքա) — հարստություն, ունեցվածք:

Նա թո՛ղ հեղեղն զնա տանի,
 Քարէ կարգուան այլ աւելի:
 Անբախտն զայ ամօթալի,
 Հեղ և հանգարդ, առաքինի,
 Գայ և կանգնի յետին տեղի,
 Անշուք, անշնորհք և անհարգի...
 Անբախտն ճորտ է տազի
 Եւ անհաջող զերդ զգերի.
 Քան զմօնն յառջեւն ի վառ լինի
 Եւ ծառայէ քան զՔրիստոսի:
 Ծառայելոցն դեմ չհաւանի
 Եւ ո՛չ անուշ առ նա խօսի.
 Միշտ ի յերես զանբախտն ունի.
 Յոյժ անհանգիստ և անհարկի
 Եւ բախտաւորն մեծարի,
 Բազում հարկիք նա ընդունի.
 Ո՛ր թէ կոյր է, միականի,
 Կամ խեղ և ծուռ, միտմանի
 Եւ գինչ այիպ առ նա լինի,
 Ամենեկն այն չեքի.
 Այլ յամենից նա մեծարի
 Եւ իւր հարկիքըն շատ լինի¹:

Բախտավորների շարքումն են նաև հոգևորականները, ու
 չունք ճոճկալովով եկեղեցի են գնում ո՛չ թե աստծուն աղոթելու,
 այլ շատ խաչհամբույր, մատաղի միս ու մորթի և յուզալի գա-
 թաներ հափշտակելու համար.

Բախտաւորն զայ ճօճկտայի,
 Գայ և նստի յաւազ բարձի,
 Լուծն ի փորին թէ շուրջ անցնի,
 Ո՛չ ալելու մի չի գիպնի:
 Բայց վառն մէկ աւուր տօնի,
 Որ թէ գատիկ այլ տօն լինի,
 Նա խաչամբույրն իւր շատ անկնի.
 Մորթ և էրի և գաղանի²:

Ֆրիկը առհասարակ ժխտական գիրք է բունում շահագործ-
 ման վրա հիմնված ֆեոդալական հասարակարգի նկատմամբ: Նա

մեր վերածնության շրջանի բանաստեղծության մեջ առաջին
 պոետն է, որ կողմնակից է հալածարությանը.

«Զայս քնց գիտենալ կարենք,
 Եւ մտօքս ի հոգս եմ անկած:
 Ասեմ, թէ այս է՞ր լինի, սը գամէն
 Հաւատար չէ գուղամ¹:

Բանաստեղծի համար ո՛չ միայն պարզ չէր անհավատարու-
 թյան առաջացման սոցիալական պատճառները, այլև չէր պատ-
 ճերացնում, թե ի՞նչ ճանապարհով հնարավոր է ոչնչացնել հինը
 և ստեղծել այն երանավիտ հանրակարգը, ուր թագավարելու էին
 հավասարությունն ու հումանիզմը: Նա չէր էլ կարող ցույց տալ
 շահագործման վերացման իսկական ճանապարհը, որովհետև նրա
 դարաշրջանում գոյություն չուներ աշխարհը վերափոխող դա-
 տակարգը:

5. Աշխարհայացքի եակասությունները:—Ֆրիկը իր սոցիա-
 լական ուժեղ բողոքի և անսահման հումանիզմի կողքին մի
 շարք բանաստեղծություններով մեջ արտահայտում է միստիկա-
 կան դադափարներ: Աշխարհը ունայն է, փռչ, հավիտենականը
 հանգերձյալ կյանքն է: Ուստի ամեն մարդ աստծու պատվիրան-
 ները պետք է սրբությամբ պահի, այսինքն իր մարմինը լվի,
 տանջի, պաս ու ծոմ պահի, օրպեսզի մահից հետո երանավիտ
 դրախտում հավիտենապես ապրի երջանիկ.

«Թող զայս խաւար աշխարհս ի քայ,
 Լուս աշխարհի թէ ակն ունիս.
 Զատտուած անցեալ դոք մի սիրել,
 Որ դու ապա մարդ երևաս:
 Թէ զգատուիրանն զու պահես,
 Ենա յընտրելոցն ամբով թռչես,
 Թէ այս վարուքս դու կհնաս,
 Ի յանուանէ դու շուտ կռչես...
 Դարձո գիտ տէր ի քեզ կոչէ:
 Զիս մի թողուր յանվայր վայրիս.
 Հրամայեցեր, թէ գամ խնդրեմ,
 Եւ ոչ թողում, սը մոլորիս:

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 236—238:

² Նույն տեղ:

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 238, տես՝ «Վասն թալինի և Բրջի»:

Օգնեա ե առք դարձ ի մեղաց,
Ժամբա հասաւ յիւն կանայիս,
Երես ի վայր եմ գըլորած,
Իմ ապաւէն կանգնեա դու գիտ...՝

Մանուկ Աբեղյանը հիմնվելով Ֆրիկի ստեղծագործության այս լրարկի քրիստոնեական տառնձին գաղափարների վրա, մեր մեծ պոետին երբեմն հանգես է բերում, որպես ժողովրդական գրող, իսկ երբեմն էլ իբրև «մեր հին դրականության Նշանավոր կրոնա-
կան բանաստեղծներից մեկը»²։ Անվանի գիտնականին հակառակը պետք է ասել, որ Ֆրիկը հիկեդեցական երգիչ չէ։ Մեր հին դրա-
կանության պատմության այս կամ այն ժամանակաշրջանի եկե-
ղեցական գրողները միշտ էլ հանգես են եկել իբրև կղերա-ֆեո-
գալական կարգերի երկրպագուներ, իբրև շահագործող դասերի ու
գառակարգերի կատիվ պաշտպաններ։ Նրանք դարերի ընթաց-
քում հայ աշխատավորներին քարոզել են հնազանդ լինել կալ-
վածատերերին, իշխաններին ու պարոններին։ Ֆրիկը հի՛կ հեո-
նական գրող լինել, տպա նա ևս պետք է պաշտպաներ շահա-
գործող խավերին, մինչդեռ քիչ առաջ մենք անգամ նրա միտ-
ածիական մոտիվներով գրված ստղեբում հակառակը ցույց
տվինք։ Գոհհիկ սոցիոլոգիզմի ներկայացուցիչները ավելի հեռո-
 են գնացել։ Նրանք հիմնվելով մի շարք տաղերգուների կրոնա-
կան հայացքների վրա, նրանց ոչ միայն դուրս են բերել որպես
կղերա-ֆեոդալական գրողներ, այլ ընդհանրապես ժխտական
դերք են բռնել մեր անցյալի գրական հարուստ կուլտուրայի
հանդեպ։ Հին գրականությունը և ընդհանուր կուլտուրան ժա-
ռանգելու բանալին մեղ տվել է բազմահանձար Լենինը. «Պետք է,—
ասել է նա,— ոչ միայն յուրացնեք գիտելի ընթեր, այլ պետք է յու-
րացնեք այնպես, որ քննադատորեն վերաբերվեք նրանց, որ-
պեսզի ձեր միտքը չծանրաբեռնեք այն թափթիվուկներով, որ
հարկավոր չէ, այլ ձեր միտքը հարստացնեք այն բոլոր փաս-
տերի դիտությամբ, առանց որոնց չի կարող ժամանակակից
կրթված մարդ լինել»։

Ահա՛ ասորակ այս կամ այն հեղինակին ուսումնասիրելիս պետե-
լ նրան մոտենալ պատմականորեն, որովհետև ինչպես էն գիւմե-
է ասում՝ «Յուրաքանչյուր դարաշրջանի տեսական մտածողու-
թյունը պատմական արդյունք է, որը տարբեր ժամանակներում՝
շատ տարբեր ձևեր է բնդունում, ուստի և ասանում է շատ տար-
բեր բովանդակությամբ: Հետևաբար մտածողության գիտություն-
նք, ինչպիսի և որևէ այլ գիտություն պատմական գիտություն
է»¹: Մարքսիզմի կլասիկների գեղադիտական հայացքներով՝
մտեսնալով Յրիկին և մյուս օտարերգուներին, ապա ճիշտ կեր-
պով կարելի է բացահայտել նրանց թե՛ թերությունները և թե՛
առավելությունները:

Ֆրիկը գրական ասպարեզ է իջնում այնպիսի էզոթայում, ուր էնգելսի խոսքով ասած՝ «Գիտությունը եկեղեցու խոնարհ ազախինն էր եղի, որին թույլ չէր արված դուրս գալու այն շրջանակներից, որ նրա համար հաստատված էր հավատի կողմից»², ուստի բանաստեղծի ստեղծագործությունյան վրա կրոնի ազդեցությունը միանգամայն անխուսափելի էր։ Ֆրիկի մոտ հակասությունները հասնում են ամենածայրահեզ աստիճանի։ Պետք էի կողմից անսահման փառաբանում է «ամենակատար արարչին», որը երկիրքը, երկիրն ու բոլոր արարածները վեց օրում՝ Տարար մտօք նա հանճար»³։ Իսկ մյուս կողմից, ինչպես մենք արդեն ցույց ենք տվել, նա կասկածանքի տակ առնելով վերև բերված բիրլիական գաղափարները, իր քննադատությունը գրեթե հասցնում է անիիզմին։ Շատ զարմանալի է հենց նրա այդ համարձակությունը՝ ֆեոդալական ճնշիչ իրականություն մեջ։ Ֆրիկը առաջին հայ գրողն է, որ ուժեղ քննադատում է այն ախրապետող հասկացողությունը, թե աստծու դործերը կրիտիկայի ենթակա չեն։ Ֆրիկը մի կողմից աստծուն հանգև է բերում որպես անաչառ գաղափոր, որի «գաղափարանն է յերաբի»⁴,

¹ «Մարքսը և Էնգելսը արվեստի մասին», էջ 31.

2 Էնդեգոս, Վելսլովից ֆոն իշխանը և դերմանական կլասիկ փերիոդիստը
Քյան վարձանը, հազելված, ԵՂ 89, ահա Պատմական մատերիալիզմի
մասին, զրկան, 1935:

³ Թրիկ, «Բանաստեղծու թշուհներ», էջ 180:

4. Шульц «Государственный» и др.

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 37, Երևան, 1941:

² Մանուկ Աբեղյան—«Հայոց հին դրամկ. պատմ.» գիրք II, էջ 281:

գլխիք, անդ և դեք ընդ նոսա ի պարու անցանհն, և սերմանեն
քաղում աղետալութիւնս ի միտս զեղխեցելոցն, և առաւել էս ի
մոլեգնութիւն բորբոքեն զգուսանսն՝ զպիղծ և զհալածողս շնոր-
հին սրբութեան, զբորբոքիչս հրոյն ցանկութեան, զարհամար-
հողս պատուիրանացն, զկարապետս սատանայի խորհրդոցն, զա-
նօրէնս և զաստուածամարտս և զթշնամիս ամենայն արդարու-
թեան...»¹։ Ռեալցիոն ատենաբանի տեսակետով թատրոնը մի
վայր է, ուր կույսերը պոռնիկություն են սովորում, ամուսնացած-
ները՝ շնություն և ընտանիքի քայքայում։ Այնտեղ որդիները
իրենց սեփական հայրերի թշնամիներն են դառնում «և ծառայք
ի տերանց»²։ Թատրոնում ծերերը ձեռք են բերում թեթեամտու-
թյուն, երիտասարդները՝ սեռական սանձարձակություն։ Այնտեղ
ընդհանրապես մարդկանց սովորեցնում են՝ լկախություն, մտքի
քայքայում, ամբարտաւանություն, հայհայտութիւն, նենգամտու-
թյուն, նախանձամոլություն, քսություն, երկերեսանիւթություն,
պագշտություն, գողություն, ավաղակություն, անաստվածու-
թյուն և այլն։ Ահա ընդհանուր առմամբ եկեղեցական գրողնե-
քի գեղապիտական հետադեմ հայացքները աշխարհիկ, առավել
ևս ժողովրդական գրականութեան մասին։

Յրիկը իր գեղապիտական հայացքներով եկեղեցական
գրողների հակապատկերն է կազմում։ Նա հիմք է դնում դեմոկ-
րատական պնդմանը։ Նրա տեսակետով գրականությունը պետք
է լինի հասարակական կյանքի իսկական նկարագիրը, շահա-
գործող խավերի խոսքի և դործի միջև եղած հակասութեանների
մերկացման միջոցը, իսկ գրողը՝ ժողովրդի հոգու մշակը, աշխա-
տավորութեան ուսուցիչն ու դաստիարակը։ Բանաստեղծը չպետք
է դրի մութ ու վերամբարձ լեզվով, պատկերներով և ոճով
այլ կենդանի խոսքով, որպեսզի նյութը ամեն մարդու մտանշելի
դառնա։

«Յրիկն հանցեղ սարգ է խօսել,
Որ ամենայն մարդ իմանայ...»³։

Գեղարվեստական երկի կոմպոզիցիան պիտի լինի կռաւ,

¹ Հովհ. Մանգուկու, «Ճառք», էջ 134, Վենետիկ, 1890։

² Նույն տեղ, էջ 133։

³ Բանաստեղծութեաններ, էջ 47։

պատկերները՝ ընտիր ու մնայուն։ Նրբաճաշակ բանաստեղծը այդ-
պիսի բարձրարվեստ տաղերը կերտել է աքնաջան աշխատանքի
միջոցով։

«Զինչ ըզծաղիկ եմ ժողովել,
Քան զմարդարեւտ պայծառ շարած...»¹։

Յլամ՝

«Շատ մի հայերէն բաներ
Պորհրդով դըրախտ տընկեցի,
Զաչիցս աղբերացըն ջուր քաշեցի,
Զինչ որ սնուցի
Զիմ լերդս զինչ ըզհաց կերայ,
Այ եղբայրք ինչ որ բուսուցի,
Երկու լուսն ի միմ գարձաւ,
Գիշերին մինչ որ հասուցի
Անկայ ի հոգոց ծովըն,
Երբ որ դայա բռնեւ հիշեցի.
Զիմ միտըս լողնորդ արի,
Ի՛նչ ծովու յատակն իջուցի
Զիմ աչեքը չափ արի
Ու ծովու ջուրն չափեցի.
Վասն այն մարգարտին համար,
Որ ծովու հատակն լինի...»²։

Մարգարտաձուլ գեղարվեստական դործերը ավելի թանկ են
քան թե աշխարհի բոլոր հաբասութեանն ու գանձը, ոսկին ու
արծաթը։

«Ոսկի արծաթըն դայն չարժէ,
Ինձ յիշատակ այս կու մընայ...»³։

Մնայուն հիշատակների կերտողները եկեղեցական հեղի-
նակները չեն, այլ ժողովրդական գրողները։
Յրիկը վարդապետն է ծաղրի է կնթարիւմ այդ պահպանո-
ղականների, որոնք շատ էին թերագնահատում աշխատավո-
րութեան սիրելի պոետին։

¹ «Բանաստեղծութեաններ», էջ 78։

² Նույն տեղ, էջ 44։

Մանուկ Աբեղյանը վերին շնաշխարհիկ պատկերը կապում է Յրիկի
հանդերձյալ կյանքի ձգտման հետ։ Այդպիսի բացատրութեանը մտացածին է
ևս ոչ գիտական։

³ Նույն տեղ, էջ 49։

«Ֆրիկն ի՞նչ հող է կամ մոխիր,
Որ հանց զօհար բան շարէ նա,
Ոչ է ծուռայ վարդապետի,
Ոչ կարգացել է օր մի նա...
Նա երբ կարէ հանց բան ասել,
Ով օր կարգայ օրհնէ ըզնա...»¹

Այսպիսի աշեղորիկ պատկերների վրա հիմնվելով հեղեղեցական ունեցիտն մտածողները Ֆրիկին հանդես են բերում որպես անգրագետ բանաստեղծ²։ Մինչդեռ տաղերգակը, ինչպես արդեն ասված է, իր դարաշրջանի մեծնադարձացած հեղինակներից մեկն է եղել։ Ֆրիկը այլաբանորեն ծաղրելով իր հակառակորդների արտահայտում է այն կարծիքը, թե բանաստեղծական ձիրքը չի կապվում կրոնական աստիճանի հետ, այլ նա բնատուր է։ Բանաստեղծը, ընդհակառակը, շատ մեծ արվեստագետ լինելով, իրավացի կերպով իրեն համեմատում է այն բաղնիքի հետ, որոնք փոքր սրտի չեն հավանում։

«Այն բաղնիքն եմ նմանի,
Որ փոքր սրտին ոչ հաւանի...»³

Ֆրիկը բարոյապես էլ իրեն ավելի բարձր է համարում, քան իր հակառակորդները։

«Զիմ սուրբ և անկ անունս
Ի ձեր ղեկ՝ բերանդ առնուիք,
Միթէ ձեզ նըման եմ ես՝
Արեւոյ և շուն ու պոռնիկ...»⁴

7. Ստեղծագործության ժողովրդական տիպիկները և խոսքի վարպետությունը։—Ֆրիկի ստեղծագործության պարարտահոգը կազմում է ժողովրդական բանահյուսությունը։ Նրա «Ընդդեմ ֆալաքին», «Վասն Արղուն Ղանին և Բուզային», «Գանգատը», «Վասն Թալեհի և Բրջին», ինչպես նաև ուրիշ տաղերը ֆոլկլորի կենդանի շնչով զրկած անմահ բանաստեղծություններ են։ Ֆրիկին հաջողվել է ժողովրդական հայրենիներից, առակներից և «Սեւ լոբնուն ասած մասալ»-ներից վարպետորեն օգտագործել բազմաթիվ ընտիր ոճեր ու զարձկաններ, որոնք նրա անմահ

տաղերգության աղն են։ Ներքևում բերենք այդ ափորիզմները մի շարք օրինակներ։

Ջանդէտ անդգամ մարդոյն հետ
Երթալն իրստ դժար է...⁵

Մէկին աթլասըն մըկըսաի,
Միոյն չուխայ չընէնի ասուի...⁶

Հետ անգետին մի՛ գտաի,
Թէ հաղար որ զբեղ կու արէ...⁷

Ռնդէտ և յիմար մարդոյն ի մօտ,
Սա չարժէ ափով մի թրեթ...⁸

Ղինչ նաւն ի ծագուն միջին
Կերեբայ, թէ երբ դայ ըամին...⁹

Ագործին ի քօրըն՝ ձգեցի,
Վարմըն պաւ ես խընդացի...¹⁰

Ղինչ արեւո շողն ի ջրին՝
Ի մէջ հագոյս կու թախանայ...¹¹

Թախայ ի պարտուց յահուն՝
Կու գողամ զինչ ունն ի քաման...¹²

Թաւել թէ գինի խմեմ,
Նայ, ծըխամ զինչ նաւն յայոյն...¹³

Որք որքաի ախանջ ունիք,
Քան զզլոյ ախանջն աւելիք...¹⁴

Բան գամին ինչ յառաջ
Սէրն է գոյացել...¹⁵

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 126.

² Տես՝ «Արարատ», 1918, համար Ա—Դ, էջ 79.

³ «Բանաստեղծություններ», էջ 28.

⁴ Նույն տեղ, էջ 84.

Անգեան է հուր նման,

Ուր ընկնի գտեղն կու էրէ...

Գիտուն է ջուր նման,

Ուր երթայ՝ կանաչ բուսեք է...

Նա տեսնու մարդ զինքն թագաւոր,
Պէր զարթեալ ի քնոյն, նա փող մի չունէր...

Ցաւս երկարեց ա՛յ յոռիոր անցաւ,

Այլ չմնաց համբերութիւն...

Ազքատ իմաստուն լաւ է,

Քանց անպէտ գանձաւոր...

Ղակ շնչաւոր ենք մնացիլ,

Ուր զգայարանք ի մեզ չերկին...

Զայն որ խողարած չվայելէ,

Կու գուգես անեղ ձիււոր...

Սիրէ զքո՛ւ ընկերն անկեղծ,

Անարատ զինչ կաթըն յըստակ...

Լինիս դու ի մեծ գընդան,

Չար ուզողքն զքեզ կու կախեն...

Ի՞նչ շահ է մարդու պատկերդ,

Որ ունիս ու բան չի ըզգաս...

Քէ չըկայ տէր հողոյն ի սրտէ բըղխեալ,

Զայս ամէն ղեղեղիկ բաներն մի տեսք...

Ով անմեղաց հոք կու փորէ,

Ինքն անշանի ի մէջ զըրէն...

Ջանգեաւ անզգամ մարդուն

Հետ երթալն խիստ դժար է...

Ուր բարձր լիռ, հոն ձուն կայ

Ուր ցած է, ինչպիսի կանանչ է...

Այն որ բարձր է, ձիւն ունի,

Այն որ ցածն, ինչ խոշ կանանչ է...

Երբ զարթնի աղաջն ու լայ,

Գէտ, ծըծցընէ իւր մայրն գնա...

Այն ճիւղ որ զպտուղն ունի,

Քան զդարտակն է՞ր ցած կու կենայ...

Նայալէս ցորեան կս ցանեցի,

Նա խիստ բուսաւ դասն ու լնդի...

Հաւր ու գագանք ինչ կայ վայրի,

Իւրեանց դարան կու երկի...

Ով որ մարմնոյն իշխան լինի,

Սաղաղութիւն առ նա պիտի...

Մինչ զեռ տմաւ է պեռաւոր,

Որ ի ձեռն չանկանես...

Քանի ձրի խօսք զրուցես,

Որ ամենեին շահ չունես...

Գրեաց մանկութեան հարստըն

Ու երկի ինձ հոգս անիշան...

Զինչ դու ալոյց ես կամեցել,

Քո տաաջի կամեն ընդել...

Հաբցունք ծ'ես խելօք արի,
Թէ՞ ունիմ ես առքի կարիք:
Յսաց, թէ չարէն փախիք,
Իւ արայ յերկրի վաւ բարիք...

Յիմիկ գլխաբեց բաներս,
Որ թաթարն եղաւ թագաւոր...

է՛ չարի, ըզգաւի աւանդն
Կու ծնփես ոսկով դու բաւոր...

Այն ժարգն որ չունի թաւն,
Ի յամէն տեղիք է նա ծնծած...

Շատ հասրաթ յիմ սիրտ ունեմ
Ու ախով եմ ես շիւարած...

Երբ կու ծագի ծիւղս և հոգիս,
Լեզուս իմ հանց պատու կու առ...

Կարելի է սրանց նման բազմաթիւ թեւովոր իմաստալից խոսքեր բերել և ոչնչացնել բուրժուական սնամեջ քննադատներին այն անհեթեթ կարծեքը, որ իբրեւ թե Ֆրիկը ստեղծագործութեան մեջ դեղեցիկ արվեստը բացառելով է։ Նրանց հակառակ պետք է ասել, որ Ֆրիկը վերածնունդի շրջանի խոշորագույն սեպիւստ վարպետներից մեկն է։ Հատկապես գեղեցիկ են նրա այն տաղերը, որոնց մեջ շոշափված են սոցիալական անհավասարութեան և հումանիտական անմահ դադափարներ։ Յուրաքանչյուր բանաստեղծի արվեստի բարձրությունը կազմում է վերև բերված վերջին աֆորիզմում մարմնացած դադափարը կյանքում կիրառելուց։ Չի կարելի պատկերացնել մի գրող, որի միտքն ու հոգին չծաղկեն, բայց նրա պատուհները լինեն շատ առատ և համով ու հոտով։ Ֆրիկի միտքն ու հոգին ծաղկել են համառ աշխատանքի և դժվարությունների դեմ մաքառումների միջոցով։ Ահա թե ինչու նրա լեզուն այնպիսի քաղցրահամ պատուհներ է տվել, որոնցից երբեք չի կարելի կշտանալ...

Ֆրիկը ժողովրդական բանահյուսությունից օգտագործմամբ

հեղաշրջում է մեր գրականությունը։ Նա առաջին հերթին աշխարհաբարը դարձնում է գեոմոկրատական բանաստեղծության պաշտոնական լեզուն։ Ճիշտ է նրանից առաջ Ներսիս Շնորհալին օգտագործելով ֆոլկլորը իր հանելուկները գրում է միջնադարի խոսակցական հայերենով, սակայն նրա մոտ գրաբարի քերականական կանոններն ու բառապաշարը զգալի տարբեր են կազմում։ Շնորհալին ժողովրդական բանահյուսությունից օգտագործելիս ելնում է ջահագործող խավերի շահերից, իսկ Ֆրիկը աշխատավորությունից։ Ներսիս Շնորհալին իր դուլիս գործոցն ու մյուս հիմնական երկերը գրել է գրաբարով, այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ նա գրաբարին դեմ չի եղել, իսկ Ֆրիկը՝ ընդհակառակը, գիտակցաբար աշխարհաբարը հակադրում է գրաբարին, որը արդեն անմատչելի էր աշխատավորության համար։ Նա ժողովրդական լեզուն կոչում, հարստացնում է։

Բացի բարբառներից օգտագործում է գրաբարի և արևելյան առանձին լեզուների բառապաշարը՝ աճապ, գալատ, դապուն, ասլ, զնճիլ, առլաս, բարաթ, ըոզակ, բեկլար-բեկ, թուման, խափաթ, բուրջ, թաթեր, բուխերիկ, հասրաթ, զարար, դրմզի, մասաաչիք, միրաթ, նասիճ, շիշտ, թալեճ, մուլք, նաքազ, շիշտար, գուլաթ, նեաթ, փոշիման, ջալաթ, նաֆաղա, օրթախ, ֆալաք, քուֆր, խիալ, մուրատ և բազմաթիւ այլ բառեր։ Մեկ-մեկ էլ ուղղակի մեջ է բերում պարսկական բանաստեղծության առանձին ճարտարանական խոսելաձևեր ու պատկերներ։

«Յարմուտ տախի էշխի,
Ջուզնէ քուրա նո քուշանդ
Լաշար սիֆթան ու ժիշտ
Թուրա նո քուշանդ,
Գարաշիշ խոտեղի գիքուշտան,
Մադրէզ մուրդ արգուաթ
Հարանշի վա իրա նո քուշանդ»¹

Վերև բերված փաստերի վրա հիմնվելով կարելի է պնդել, որ Ֆրիկը լավ գիտեր պարսկական գրականությունն ու լեզուն, միգուցե նաև արաբերեն և ուրիշ լեզուներ։

Ֆրիկը, թեև ունի լեզուներով հանդերձ, խոսքի հանձարեղ վար-

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 88:

պետաներից է: Նրա տաղերգութեան ձևն ու բովանդակութեանը ներդաշնակ են: Նա ստեղծում է նոր դրական ինքնատիպ լեզու, որը շատ հարմար է քաղաքական պոեզիայի համար: Նրա ձևում լեզուն հարուստ է նրբագեղ պատկերներով, ոճերով, էպիտետներով, ինքնաստեղծ պոետական թևավոր խոսքերով, նկարագրող դարձածքներով և ճարտասանական խոսքաձևի առ հարստություններով...

Փրիկը տաղաչափական տեսակետից էլ օգտվել է ժողովրդական բանահյուսությունից: Այսպես օրինակ, նրա «Բան ողբ-շահ և լաւ», «Մինչ ամէ պմանն և անողորմն՝ գրողն դայ», «Փրիկ դինչ ծնծդայ ես դու», «Թէ դու ի սրտուց քննես», «Ջոտոցի թէ լոյսն ելնեմ», «Եկայք որ ի բաց թողունք», «Հոպեշահ և պիտանի», «Բան մեկնութեան» և ուրիշ տաղերը գրված են հայերենների չափերով: Բանաստեղծը բացի ժողովրդական հայերեններից օգտվել է ներսես Շնորհալու տաղաչափութեանից: Բազմազան պոետական չափեր հորինելու տեսակետից Շնորհալին անգերադաճելի վարպետ է, սակայն նրա սիրած ձևը ութոտանի՝ 4—4 ստանավորն է: Այդ չափով են գրված նրա ամենանշանավոր գործերը՝ «Յիսուս որդին», «Բան հաւատուն», «Ողբ եղիսիոն», հանելուկների, տաղերի և խրատների մեծ մասը: Փրիկը ներսես Շնորհալու տաղաչափական սիրած ձևով է գրել իր դուրսգործոցը, «Գանդատը», և ուրիշ բանաստեղծություններ: Նրա տաղերի մեծ մասը Շնորհալու հետևողականությամբ հորինված են ի, ա, ել, ալ, է, իք, իկ, են, իւն, բլ, ոյս, ուս, ին, ամ, ամ և այլ միօրինակ հանգերով: Սրանք եթե ներսես Շնորհալու մոտ մասամբ թուլացնում են գեղեցիկ խոսքի պոստիկները, ապա Փրիկի տաղերգութեան մեջ բանաստեղծությունը դարձնում են ավելի երաժշտական: Փրիկը գրել է նաև փոփոխական հանգերով մի շարք՝ ստանավորներ, որոնք իրենց ներքին կառուցվածքով, նուրբ երաժշտականությամբ, պոստիկների երկներանգությամբ և գունազեղությամբ բոլորովին էլ կտ չեն մոռում ներսես Շնորհալու բարձրարժեք տաղերից: Հանգերի գործածությունն հետ միասին համանման բառերի և հնչյունների կրկնությունները պակաս գեր չեն խաղում բանաստեղծությունը էլ ավելի երաժշտական ու ազավորիչ դարձնելու գործում:

«Բանի՛ արիւն հեղուն յերկրի,
Քանի՛ առնեն բան խոսելի,
Քանի՛ տանջեն դմեղ յաշխարհի...»¹

«Զինչ ամենի որ տեսնես,
Զինչ պատուական կայ յաշխարհիս,
Զամէն թողուս և անցանես...»²

«Մէկին հաղար դեկան սսկի,
Մէկին ո՛չ փող մի պղղնձի,
Մէկին հաղար հատ մարդաբոխի,
Մէկին ո՛չ ուլնիկ մի ապիկի...»³

«Երբ ժամանակ մարդոյն ծրոխ,
Երես ի վայր նա գըլտըխ,
Երթայ դիպնի հանցեղ դարի,
Որ մինչ ի մահն ոչ վըճարի...»⁴

Ողբերգույն բանաստեղծի գրական լայն պոպուլյարությունը գնացել հետագա շրջանի մի շարք տաղերգուներ: Նա հատկապես ուժեղ ազդեցություն է թողել XV դարի գեմոկրատ բանաստեղծ Մկրտիչ Նաղաշի վրա: Վերջինը աշակերտելով Փրիկին չի դառնում նրա էպիգրամ, այլ իր տաղերը հորինում է ինքնուրույն եղանակով: Գաղափարական տեսակետից էլ շատ մեծ ազդեցություն կա տաղերգուների միջև: Փրիկը ժխտական դիրք է բռնում հոգևոր դասի նկատմամբ՝ պնդելով, որ «Միշնորդ ընդ մարդ և ընդ աստուած այսօր խելի պատճառ չկայ...»⁵): Իսկ Նաղաշը քննադատելով սղեռ և կաշառակեր հոգեվորականներին՝ նպատակ է դնում հայկական եկեղեցին դնել ամուր հիմքերի վրա:

8. Համոռոտ եզրափակում:—Փրիկը հայ գեմոկրատական

¹ «Բանաստեղծություններ», էջ 242.

² Նույն տեղ, էջ 35.

³ Նույն տեղ, էջ 236.

⁴ Նույն տեղ, էջ 26.

⁵ «Բանաստեղծություններ», էջ 121.

պոեզիայի հանձարեղ բանաստեղծներից է։ Երբ մենք նկատ-
առի ենք առնում զիտության և զբաղանության պատ-
մականությունը, ապա նա իր էպոխայի եղակի գեմքերից
մեկն է ո՛չ միայն մեր վերածնություն, այլ և համաշխարհային
գրականության մեջ։ Յրիկը գրական ասպարեղ իջավ XIII դա-
րում, երբ աշխարհիկ գրականությունը դեռ նոր էր սաղմնավոր-
վում անգամ Արևմտյան Եվրոպայի ռենեսանսի օլտիւր կադ-
մոյ Իտալիայում։ Մեծահոնձար Դանտեն ծնվեց 1265 թ.։ Այդ
ժամանակ Յրիկը հայկական գրականության մեջ նոր էջ էր
բաց արել վերածնության գրականության և ընդհանուր կուլ-
տուրայի համար։ Մեծ արվեստագետ Դանտեն թեև մարտկում է
աիրող կարգերը, բայց վերջի վերջո հանդիսանում է շահագոր-
ծող դասերի ու գաղափարների դադափարախոսը։ Յրիկը
իր սոցիալական բողոքի ցնցոյ ձայնով և դեմոկրատական
պայծառ գաղափարներով շատ է դերողանցում վիթխարի Դան-
տեին։ Եթե մի կողմ թողնենք XIII—XIV դարերի խաղաղ-
գրականությունը, ապա չենք կարող այդ ժամանակաշրջանի
մյուս եվրոպական երկրներում ցույց տալ մի բանաստեղծ, որ
իր պոեզիայով գաղափարներով ու արվեստի բարձրությամբ
գուզակից լինի դեմոկրատ Յրիկին։

Յրիկը հայ ժողովրդի պարծանքն է, աշխատավորության
պարավոր ցավերի ու տանջանքների բացահայտողը։ Յրիկի
քնարական հույզերը, հոգեկան անսահման ապրումները, անհուն
վշտի ու թախծության դժգոհումները դերադանցորեն կապվում են
ֆեոդալիզմի շրջանում տառապող համաշխարհային աշխատավոր-
չայն մասսաների քաղաքական և սոցիալական օտոջողեմ երա-
դանքների հետ։ Յրիկը բազմատանջ հայ ժողովրդի լավագույն
ձգտումների ու հոգու իսկական թարգմանն է։ Նա տնանկ գյու-
ղացիների և արհեստավորների շահերի հետևողական պաշտպանն
է, նրանց գաղափարների արտահայտիչը, մարդասպան թագա-
վորների, ամբարտապան իշխանների, մեծամիտ պետական ու
քաղաքական գործիչների, անառակ պաշտոնյաների, խափար-
մոլ հոգևորականների, զոդերի, բարոյապես ընկածների, ավա-
զակների և առհասարակ ամեն կարգի ձրխակերների անողոր-
թ թշնամին է։

Յրիկը հումանիստ է բառիս լայն իմաստով։ Նա համա-
ժայռղային սիրո և բարեկամության իդեաների արտահայտիչն
է։ Նրա համար գոյություն չունեն ազգային ստեղծության դա-
դափարներ։ պոետը սիրում է բոլոր ժողովուրդներին, առում
աշխատավորության կեղեքողներին, ինչ ազգից էլ լինեն
նրանք։

Յրիկը եկեղեցական երգիչ չէ, ինչպես պատկերացում
են ուրիշները։ Բանաստեղծի ստեղծագործության մեջ երկ-
վությունը և հակասությունները ազդակող են, բայց նրանք չեն
նսեմացնում նրան, որովհետև, ինչպես արդեն ասված է, կապ-
վում են դարաշրջանի հասարակական կյանքի հետ։

Յրիկի կյանքից հիասթափվելը և միտայիցիվմը չեն կապ-
վում ժարդատեցության հետ։ Բանաստեղծը ժխտական դիրք է
բռնում միայն ու միայն մարդագայլ հարստահարիչների հա-
դեպ։ Նրա տեսակետով «Բան գամեն ինչ յառաջ սէրն է գոյացել»¹,
ուստի ժարդիկ չպետք է լինեն «կեղծաբար ու անձնահաճոյք»²։

Յրիկը միջանի աստիճանով բարձրացնում է իր նախա-
ընթանի հայկական քնարերգությունը, որը «փայլում է ծիածա-
նի յոթներանգ դույնով, որ կրում է բոլոր թանկագին քարե-
րի շողքը, որ դաշտային ծաղիկների գուրեկան և ախորժ բույրն
ունի, մերթ խոխոջուն՝ անտառային ասվակի նման, մերթ
ամպագուռ, ինչպես լեռնային վտակ, որ ունի քնքույշ սիրտ ա-
խորժալուր բաւեր և հաղթական տենչանքի ալրող խոսքեր»³։

Յրիկը ռեալիստ բանաստեղծ է։ Նա վարպետորեն տալա-
վորում է տնտեսական անհավասարությունից առաջ եկած սո-
ցիալական չարիքները, հայելու նման արտացոլում է պոխայի
հակասություններով լի հասարակական կյանքը։ Յրիկի սքանչե-
ր բանաստեղծությունները ավելի շատ բան են տալիս վերա-
ծնության շրջանի պատմությունը և դասակարգային հակասու-
թյուններն ըմբռնելու համար, քան եկեղեցական բոլոր երկերը
միասին վերցրած։

¹ Բանաստեղծություններ, էջ 161։

² Նույն տեղ, էջ 165։

³ Брюсов, «Поэзия Армения».

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՏՈՒՄԻ ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ, ԱՌԱԿՆԵՐ,
ԽՐԱՏՆԵՐ ԵՎ ՆՈՎԵԼՆԵՐ

Ա

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ
(1102—1173)

1. ԱԳՌԱԻ (Ե)

Ձեռ ըզահէն հանց սուր երթալ,
Համբայ հապէ գատարկ գառնալ,
Ձեռ գասորի երէց հարգայ,
Ռեւոէ չոր քաք ու թարխանայ:

2. ԱՂՈՒԷՍ (Թ)

Ձեռ ըզադար խիստ է թ յար,
Սիրէ զմարթի և տոէ զրանջար,
Ես թնչ կարգամ զիւրմէն քեզ ճառ,
Եւ խօքըն ծով է ու խիկար:

3. ԱՅԾՆ (ԺԱ)

Յամէն շրջի ինքն ի քարեր,
Ունի ծախու մաղէ քրքներ,
Գինոյ ունի տպուոր տրկեր,
Ի օծաէր ձրրի գանկի կոթեր:

4. ԱՇՈՒՆ (ԺԵ)

Մանուկ մի կայր զօրեզ հրեպէն,
Ելմեց հատոյց զջուրն ի դետէն,
Ձիոյն և իշուսն արար նա քէն,
Հընձեց փերոյց զխոտն ի գաշտէն:

5. ԱՐԵԳԱԿՆ (ԻԱ)

Տեսի զմանուկ մի որ ծնանէր,
Եւ ի նոյն օրըն մեռանէր,
Յետ թաղելոյն դարձեալ յառնէր,
Ի ալ գեղեցիկ զինք ցուցանէր:

6. ԱՐՁ (ԻԲ)

Շըխուկ մի կայր գետ ըզֆըրեր,
Ուրնք խաւ՝ ի վեր մուշտակ ունէր,
Սաղայր քաջօլ կենայր ու յառնէր,
Աւ հետ տանձին դաշերն ածէր:

7. ԱՐՏՈՒՏ (ԻԳ)

Տեսայ փոքրիկ մանուկոնակ,
Ի ունէր պըլուզ իւրըն կընկղակ,
Սառաւորուն սկըսնոյր մինակ
Պաշտէր անուշ քաղցը եղանակ:

8. ԳԻՆԻ (ԻԴ)

Ըզջուրն հըրոյ նըման տեսայ,
Նա և պայծառ քան զլուսընկայ,
Բան զծիրանի ծով կուծըփայ,
Շատոց արիւն հեղեալ է նայ:

9. ԳԻՐՐ (ԼԱ)

Տուն մի տեսի սպիտակ փրփո՜ւ,
Աւ սեւ հաւեր ի ներս թառած,
Չուս ածէին ցեղք՝ ի ցեղաց,
Լեզուաւ խօսին բանականաց:

10. ԴԴՈՒՄ (ԼԵ)

Իւրք մի կայ ալինքն է չըրբեր,
Հանց գինիխում մարդ չէ տեսեր,
Սըմէ ձըզէ դառնայ ի վեր,
Դառնակ նա չէ առիկի բնիկեր:

11. ԴՈՒՌՆ (ԼԶ)

Չորեքտընի ինքն ի կանգուն,
Ով գնա չունի՝ գիտեմ չէ տուն,
Ըզմարդն առնէ անհող ի քուն,
Ով գիտենայ, է իմաստուն:

12. ԵՂՋԻԲԻՆ ԾԱՌՆ (ԽԴ)

Լեռնցի խիստ շինական,
Մեղըր շինէ մեղուի նըման,
Ի ունի հաղար սեւ հեմիան
Ու ներս չըկայ մէկիկ զեկան:

13. ԸՆԿՈՒՋ (Ծ)

Լըսէ, եղբայր, քաջ կարեւոր,
Առ քեզ նըշան, ինքն է բոլոր,
Նա իւր ունի կեզկն ոսկոր,
Կըտուեա և կեր ըզլուսըն աղուոր:

14. ԽԱՂՈՂ (ԾԲ)

Չարմանք տսմ քեզ սիրելի,
Կին մի ծընաւ զըռուզ օրդի,
Տըղայն ունի ալիք ծերի,
Երբ ծերանայ դառնայ սեւի:

15. ԽԻՍՐ (ԾԳ)

Փոյթ աըճակէ զնա ի կապէ,
Գարին ի փոքըն կու ածէ,
Դանակ առ զփորթըն չըրջէ,
Թէ չէ՝ ելաւ միան ի բանէ:

16. ԽՆՁՈՐ (ԾԴ)

Պըռուզ մի կայր յոյժ ցանկալի
Ի ինք գեղեցիկ տեսակ ունի,
Յոյժ վայելուչ և պիտանի,
Որ հիւանդաց շարապ լինի:

17. ԿԱՏՈՒ (ՄԹ)

Որպէս տիկին յուշիկ գընայ,
Պարան յետեւն 'ի քարշ կուգայ,
Բազմի յոսկի բարձի վերայ,
Ուրիկ առնէ քան ըզբազայ:

18. ԿԱՔԱԻ (Կ)

Նա կարմիր հագնի վարսիք,
Ու խայտումատ ունի շապիկ:
Բոլորի՛ գինչ ըզկըծիկ,
Կըռիւ առնէ զեա զարտպիկ:

19. ԿՐԻԱՅ (ԿԳ)

Չորքոտանի է զեա ըզշուն,
Մե ձու ածէ զեա ըզթընչուն.
Ոտա նա ուտէ զեա զանասուն,
Ունի մըզկիթ և սկըէ տուն:

20. ՁԻԻՆ (ԿԴ)

Ի յեւանէն է փըրփըրակ,
Նըբանն լինի փոշետեսակ.
Նա գիզանայ սրպէս բաժրակ,
Նըկրի սեքմանց է օժանդակ:

21. ՄԵՂՈՒ (ՀԲ)

Ձերզ ըզբարազործ և այլ խմաստուն,
Հըաշից ծաղկանց շինէ իւր տուն,
Բաղջըր ըզլիւէ նորա լեզուն,
Բընաւ չընկնի յիւր աչքըն քուն:

22. ՄԵՄՈՒՆ (ՀԴ)

Մերկ արապիկ մի ես տեսայ,
Էր խանութպան ու ջամբուայ.
Ջրուցեց մընջնակ, որ հասկացայ,
Շընքիրն ահեղ ու մասխարայ:

23. ՄՐԱԻՄՆ (ՀԸ)

Կարի տեսայ ես շատ կարուան,
Որ կու իջնայր 'ի խորասան.
Իշուին բսկիկ էր ու անփական,
Մէկիկ հատիկ բառնան ու գան:

24. ՆՈՒՌՆ (ՂԴ)

Է նա կանաչ կոճակ բոլոր,
Անպակ գինով լցած տըկճոր.
Կարմիր մեղուք 'ի ներս աղուոր,
Եզրայր զու կեր զինչ մեղրի ծոր:

25. ՇՈՒՆ (ՂԵ)

Գրած է 'ի գիրն աւետարեր,
Ի անունն է Հար, որ մի՛ յիշեր,
Է տիրասէր ու առնէ որսեր,
Հովուին չըկայ զեա նա ընկեր:

26. ՈՒՂՏ (ՂԶ)

Աւատա, որ չէ նա խիստ խեղ,
Ձեա կըսընկու է վիզն ու կեղ,
Ձեա զայլազղի կինէ 'ի լեղ,
Բընաւ Հառնու յոտքըն բեւեղ:

27. ՋՐԱՂԱՅ (ՃԱ)

Ոյն 'ի յէլցս էր անկենդան,
Ջայնիւ գոչէր անեղական,
Յընթըխ կոչէր զազըս մարգկան,
Եւ զիւր փըսխածն առնէր սեղան:

28. ՋՐԱՂԱՅ (ՃԲ)

Մինն 'ի յանդունդըս տառապէր,
Մինն 'ի յերեսըն թըքանէր,
Գըլխովըն ծափըս հարկանէր,
Ըզկենարարըն մեզ բերէր:

29. Սադ (ՃԳ)

Հանց գեղեցիկ հաւ իմաստուն,
Որ չէ տեսել էն ցեղ գիտուն.
Երբ դողըն գայ մըտնէ 'ի տուն,
Նա դադադակ բառնայ 'ի բուն:

30. ՍԱՆԴՐ (ՃԶ)

Եկ դու մ'ի՛նք դիր, սիրելի,
Երբ մի տեսմ գարմանալի.
Մէկ մի ունի մագիլք հաւի,
Վազէ յերես բըռնակալի:

31. ՍԻՐԱՄԱՐԳ (ՃԸ)

Յուշիկ երթայ դետ բգտիկին,
Ու էր սապոնած իր հանդերձին,
Ոսկի փողոց կայր 'ի վըղին,
Եւ բաց 'ի բաց էր իւր ազին:

32. ՍԻՐԱՄԱՐԳ (ՃԹ)

Ուր Բուրաստան կայ ու պարտէզ
Ու շատ դալար և կանաչ սէղ,
Անդ կուճեմի և չտայ քարտէզ,
Քւր անձն ամէն ոսկի տըրէզ:

33. ՅՈՐԵԱՆ (ՃԺԸ)

Մեռանիմ և մահանամ,
Դարձեալ յառնեմ կենդանանամ.
Զաչս 'ի յերկինքս համբառնամ,
Բազմաստեղօք պայծառանամ:

34. ՏԱՆԶ (ՃԺԳ)

Բըրուտ մի կայր խիստ պիտանի՝
Զկուժըն գուգեաց թախտ ու նուկի,
Քառնեաց 'ի նա զեղ հիւանդի,

Յըճեւն ու մեղր 'ի մէկ տեղի:

35. ՎԱՐԱԶԴԱՏ (ՃԺԲ)

Մանուկ մի այլ 'ի յայտ նըման
Էր 'ի յազգէն արշակունեան.
Հանչաք մանուկ էր ու իշխան,
Դեփրատ վազեաց քայլ մի լըման:

36. ՏՈՐԲ (ՃԺԵ)

Մանուկ մի կայր 'ի Հայք գովան,
Քան ըզՍամփոսն այլ յաղթական,
Վէմ մի վերոյց մեծ արամական,
Ի ծովն ընկէց կանդնեաց արձան:

37. ՏՐԴԱՏ (ՃԺԶ)

Քաղաւոր մի կայր աշուին էր խաժ,
Ժում մի ժանի ունէր ու բաշ,
Սինոռ ունէր մինչ 'ի Մարաշ,
Ամէնքդ ասէք իւրեանքն վաշ:

38. ՆՈՒՆ

Նորոգ, ասէ, երիտասարդ:
Զիմաստութիւն զգեցիր քեզ զարդ.
Մի՛ զպատմութեանքս բազմազարդ,
Որ ըզտըղայս առնէ զըւարթ,
Այլ ըզհանճար ծերոց և զխրատ,
Որով յայտնի ճանաչիս մարդ,
Քանզի յիմարն է հոսեալ յարդ,
Իսկ իմաստունն որպէս ըզվարդ:

39. ԶԱՆ

Զար ասէ զաղահութիւն,
Զի շատ մեղաց է ծնկութիւն,
Զի 'ի նմանէ է սպանութիւն,

Նա է աւար և գերութիւն.
Անտի սկըսեալ է գողութիւն
Եւ անիրաւ դատողութիւն.
Ի յայնմանէ վաշխառութիւն
Եւ ըզմիմեանս ատելութիւն:

40. ԳԻՄԸՆ

Գանձ է քեզ ըիւր բարի,
Դրելով գիմաստս ի տախտակի.
Զնա աբէ ի քոյդ պարանոցի,
Որ պատուական է քան զոսկի:

41. ԴԱՅՆ

Դուռնն բանայ քեզ գիտութեան
Ըզտաճարին իմաստութեան.
Բախեա և մուտ աբխութեամբ,
Մի՛ արտաքոյ մնար հեղգութեամբ:

42. ԶԱՅՆ

Զարթուցանէ ըզքեզ, մանուկ,
Զայնիւ հընչմամբ որպէս թըմբուկ.
Մի՛ յուսմանէ լինիր տաղտուկ,
Զի մի՛ տաս վայ անձիդ յատուկ:

43. ԸԹՆ

Ընդ քեզ խօսի զայս բան խըրատ,
Ի յանխրատիցն կալ ի գատ,
Զի մի՛ յընկեն զինքեանցն աբատ,
Ի սըլտի քում որպէս դարմատ:

44. ԶԱՅՆ

Զայնէ առ քեզ, մանուկ ուշիմ,
Թէ ահանջօք լուր ըզբանս իմ.
Ուսման զըրոց լիւր մըտերիմ,
Եւ բարձրանաս դու ի յերկին:

45. ՍԷՆ

Սիրել խրատէ ըզնիւթ ուսման,
Զխոհեմութիւն ասեմ և զջան,
Այլ և զխորհուրդըս մաքրական,
Որով հոգիքն զօրանան:

46. ՅՈՅՆ

Յածուն, ասէ, խոնարհամիտ
Լիւր առ ընկերն և բարեմիտ,
Եւ ոչ հըպարա բարութ և բիւր,
Թէ և շընորհ ունիս յոգիդ:

47. ՓԻԻՐՆ

Փութա, ասէ, վարժել անդուր,
Եւ ի շնորհաց չիւնիս ամուր,
Եւ թէ մըտօք ես բութ և գուր,
Զանիւ զուսումըն կեր և կուր:

Բ

ՄԻԻԹԱՐ ԳՈՇ

(XII—XIII դ.)

1. ՂԱ.—80

Մկունք համանդամայն հրեշտակս առաքին առ կատուն
և ասեն. — զի՞նչ քեզ մեղանչեմք, որ այդքան զմեզ հալածես, զի՞նչ
քոռուտեմք: Եւ նա ասէ. — ճշգիտէք եթէ յայն սակս զմեզ մարդիկ
զարմանեն, զի զամբարս նոցա մեք պահեսցուք. արդ եթէ դուք
այժմ ոչ մեղիցէք, համարձակ շըջեսջիք, և ոչ ինչ ձեզ փասե-
ցից, և զայս երգմամբ հաստատեցից: Եւ ձեռն եղեալ ի գլուխ
երգուաւ: Եւ մկանցն համարձակեալ՝ կամեցան զանկեալ հատսն
առնուր: Եւ յարձակեալ ի վերայ կատուն կալաւ զբազումս ի նո-
նոցանէ: Եւ ասեն. — ճշ ապաքէն երգուար՝ անկեալ հատի ոչ

առնուլ վրէժս: Եւ նա ասէ.— Ո՛հ երդուայ, այլ ըստ տալմորո-
թեան զգլխով զձեռս արկի:

Նման իսկ է առակս կեղծաւոր երդուեցողաց, զի և ո՛չ պայ-
մանի մնան և ո՛չ ուխտի, այլ ստեն չիպող միայն ժամ գտեալը:

2. ԶԷ—76

Արջու ցաւեցին որսվայն, եհարց զաղուէս դեղ: Եւ նա
ասէ.— յայր բարեպաշտ՝ է այս անուն դեղ՝ երթիցես անդ և
տացէ մեղր, որ յոյժ օգուտ է քեզ: Եւ իբրև մերձ եղև ի գիւղն,
և շունք անդէն փախուցին: Եւ սկսաւ մեղադրել աղուէսուն: Եւ
ասէ աղուէս.— առանց դպրութեան է այրն, որ դքեղ ի շանցն ո՛չ
ազատեաց՝ և ո՛չ ետ դեղ: Եւ արդ, եկ տարայց դքեղ առ կրօ-
նաւոր ոմն հմուտ աստուածեղէն բանից. իբրև ետես կրօնաւորն՝
սկսաւ թշնամանել զնոսա: Եւ աղուէսն եցոյց զմուտ մեղուցին:
Եւ արջուն մտեալ զմի եկեր փեթակ, և զմի առեալ գնայր: Եւ
կրօնաւորն անիծանէր զաղուէսն, իբրև զպաճառ ֆառսուն, որում
ասաց եթէ տմարդութիւնդ արար քեզ զայդ, ես անպաքաւ եմ, զի
ո՛չ ետուր դեղոյ՝ ետուր փորոյ: Եւ ո՛չ ետուր դեղ:

Աշխարհականն իբրև զտգէտ անֆուս մնաց, և կրօնաւորէն
վրէժ առաւ իրաւացի, զի յորշտութենէ բազում աշխարհի պա-
տահի ֆուս ի նենդաւորաց առաջնորդութենէ՝ ի գազանաբարոց
արանց:

3. ԶԸ—77

Եգիտ աղուէս զգայլ կուրացեալ, և եմուտ նմա առաջնորդ
վարձուց աղագաւ: Եւ ի միում աւուր գայթաղեցոյց ի ջուր յա-
կամաւ: Եւ նա ո՛չ հաւատայր, այլ սպասէր վրէժ առնուլ: Եւ եր-
կուցեալ աղուէսուն կամէր փախչել, և ո՛չ կարէր, զի բմբռնեալ
ռնէր: Եւ ասէ.— վաղիւ դատիկ է, տարայց դքեղ յեկեղեցին, զի
կերիցես մատաղ: Եւ ուրախ եղեալ գայլուն, և գնացին ի վա-
ղիւն: Եւ տարեալ զնա արկ շանց: Եւ ասէ գայլն.— այս է մա-
տաղն ո՞չ չար սպասաւոր: Եւ նա ասէ.— այդ է, զի այդպիսի չար
կուրի այդ և ո՛չ այլ ինչ վայել է:

Զառակս գայս պարտիմք իմանալ, զի զգնացեալք նենդա-
գործք և առաջնորդէն կուրաց: Եւ թէ յայլ ինչ բարիս դարձեալք

չարաբարոյք հրապուր են զնոսա յառաջինն դառնալ նենդութիւն,
որպէս պատահեաց գայլուն և աղուէսուն:

4. ՀԵ—68

Մեղադրեցան ձկունք ի թագաւորէն իւրեանց թէ ընդէ՞ր
գայլս ուսէք զմանունսն: Եւ նոքա համարձակեալ ասեն.— վասն
զի ի քէն ուսաք, եկեալ բազմաց յերկրպագութիւն, և կլանելով
կերակուր քեզ արարեր՝ ըստ այսմ և ինքեանք ես յանդգնա-
գոյնք եղեն:

Զայնոսիկ յանդիմանէ առակս, զի որով ինքեանք դործեն,
գայլս բամբասեալ կամելով առաւել եւ ի չարիս յորդորեն, քան
թէ կարճեն, վասն զի դործով, քան բանիւ ի գէպ է լինել խը-
րատուն:

Շատ լիցի և այս, եկից ի ցամաքայինս:

5. ԺԹ—21

Մերձ առ սօսի առողանէին երկրագործք զբամբակենիսն
և միմեանց պատուիրէին զգուշանալ, զի մի՛ զծառս կոխեա-
ցեն զբամբակենիս: Եւ լուեալ սօսոյն զչարացաւ՝ կոչելով զնա
ծառ: Ասաց, թէ զթարդ ինձ համանուն կոչի դա ծառ, զի ես
այսքան ստուար և բարձր եմ, և զբազում տեղիս ըմբռնեալ ու-
նիմ: Եւ լու ի լու ո՛չ զանգիտեալ պատասխանեալ բամբակենի
ասելով՝ բարձր ես և ստուար, սակայն անօգուտ: Ո՛չ ի շինուած և
ո՛չ ի պտուղ և ո՛չ յայրումն գովելի, այլ թանձր ունելով ստուեր,
յորմէ բամբասիս մանաւանդ, քան թէ գովիս: Իսկ ես թէպէտ
փանաքի և տկար, այլ բազմաշահ, ո՛չ միայն մեծատանց, այլ և
աղքատաց, ի տածել ի քաղել ի գործել: Եւ լինիմ հանդերձ որ-
պէս զասր յոչխարաց, և զվուշ ի կտաւէ, և զմետաքս յորդանց,
յորոց և դու ոչինչ ունիս բնաւ, բայց միայն խոզակ: Եւ այսու
յանդիմանեալ լուեաց:

Բանք առակիս զպարծնաւ սնտրիս լուեցուցանէ զմարդկե-
ղէնս, զոմանց զոր ունին ի տեսակ և ի հասակ: Եւ պատահիւ
բազում անգամ անօգուտ կենցաղոյս նմանապէս և հոգևորացն
գայլս յականէ խոտեն զտկարս և զկարճս հասակաւ, որք և պիտա-

մարդս, երբեմն նենդաւորս, և երբեմն պարզամիտս, երբեմն բռնակալս և նման այսոցիկ այլս բազումս:

8. ՃԲ—88

Ձուզտ եհար դարմանիչ իւր, և յոյժ ցասուցեալ ասէ.— տէս մի հարցես զիս յորժամ տրտում իցեմ, ապա եթէ ոչ մեռա- նիս 'ի ձեռաց իմոց: Եւ հարց, թէ զի՞նչ նշան իցէ արամութեան քո, զի զիտացեալ ոչ հարից զքեզ: Եւ ասէ.— յորժամ տեսանես զներքին շրթունս իմ կախեալ, և զոտս իմ զի ձայն ոչ ածէ, նշան արտութեան է: Եւ նա պատասխանեաց.— թէ յամենայն ժամ այդպէս է, և ես ճրպէս զիտացից:

Ջարարարոյից նշանակ տայ առակս, զի ցասուցեալ միշտ ենս Եւ երբեմն պատճառեն, և թէ տրտում լինելով խրատու յայն սակս ոչ տարաք, զի ստութեամբ ծածկեսցեն զհարիս իւրս կանց: Բայց ոչ է հաւատալի նենդաւոր բարուց նոցա:

9. ՃԺԴ—96

Թռչունք առհասարակ զազաղակ բարձին, եթէ չար է իշ- խանս մեր արծիւ, զի միշտ 'ի մէնջ կերակրի, և յալոց որսո- ղաց ոչ պահէ: Եւ լուեալ ասաց.— եթէ զի՞նչ քան զայն ձեզ բարի, զի երկու ծնանիմ որդի և զմիւսն տապականեմ, զի մի՞ ծանր ձեզ եղէց: Եւ մերձ լինելով իմ ոչ ոք կարէ որսալ զձեզ: Եւ այլ ուրեք յանպատրաստի զձեզ գտեալ որսան, զուր զինէն ամ- բաստանէք:

Ըստ առակիս սովոր են առնել թագաւորք ամենայն առ իւրեանս ունել որդի, ժառանգ թագաւորութեան, զի մի պատճառ կործանման իցեն յաշխարհի: Եւ 'ի մերձ կեալն նոցա չիշխէ ոք գործել չար:

10. ՃԺԵ—97

Ձագք ասեն ցճնողս իւրեանց, թէ ընդէ՞ր նման արծույ և բազէից կենդանիս մեզ ոչ որսայք, այլ զմեռելոյ ոսկերս բերէք մեզ 'ի կերակուր: Եւ նոքա ասեն.— որդեակք վասն այն արար զմեզ աստուած երկայնակեաց, զի ոչ զկենդանիս սպանանեմք, այլ շատիմք մեռելօքդ, նման քահանայից, և ոչ ըստ օրինակի իշխանաց զկենդանեաց յափշտակեմք:

Արդարապէս վարիլ մեզ առակս կամի, ճշմարիտ և անկա- տր ընչիւք մեռելոց, և ոչ զկենդանեաց անիրաւութեամբ յա- փռշտակել, որով երկայնակեաց լիցուք յերկրի:

11. ՃԺԶ—98

Վարութանի տեսեալ զբազմորդի զլոր գոհանայր զաստու- ծոյ, և խնդակից նմա լինէր: Եւ ասէ լոր.— Եթէ ճշմարտութեամբ գոհանաս երանի է քեզ: Եւ անդեն հար զմի 'ի ձագուց նորա և բմբռնեաց: Ասէ լորն.— անս յայտ եղև, զի ոչ վասն աստուծոյ գոհանայիր, այլ վասն ազանութեան:

Յայտնէ առակս զբարս իշխանաց, զի ուրախ լինին ընդ- ձեռամբ անկեկոց ընդ յաջողութեանս. ինքեանց վարկանելով զնո- ցայն, քան թէ ստացողացն:

12. ՃԼԵ—111

Ճայեկ առ սագ աղերսէր, եթէ զիշերագէմ գոլով ես՝ 'ի բնա- լից պարսաւիմ, և դու այգքան սպիտակ և պայծառ լինելով- ազաչեմ զի ուսուցես ինձ նման քեզ սպիտականալ: Եւ նա կա- մակից եղեալ ասաց.— թէ միշտ նման ինձ լուսացիս ջրով: Եւ 'ի լուանալն ելանէր սեւ նորա փետուր, և զարձեալ նոյն գայլ- օրինակաւ: Եւ գայս զարձեալ ազաչէր ուսանել, որոմ ասաց.— թէ ընդ լուսցմանդ զիմս ուսցիս լեզու, ապա կարիցես նման ինձ լինել: Եւ նա յանձն ոչ առնոյր զազգի մոռանալ զձայն: Եւ մնաց նոյնօրինակ զիշերագէմ:

13. ՃԼԶ—112

Սիրամարգ զգեցեցեալ իւր ամենեցուն յայտնեալ, և գովեալ լինէր, և խորհի թագաւորել: Եւ ոմանք իմաստունք խրա- տէին. և թէ չէ՞ պարտ 'ի բանս հայել սատարանաց, զի ազգաւ է թագաւորել՝ և ոչ ոյսմ ունկնդիր եղև: Եւ լուեալ արքային թըռչ- նոց, և եկեալ հար և զմանկունս նորա և զազգատունս նորա: Եւ բազումք զթեւս նորա, և զփետուրս քարշեալ մերկացու- ցին: Թագաւորութեան ոչ եհաս: Եւ յիւրոց զեղեցեալութեանց ևս թափեցաւ:

Հաւրալ զրոյն տատարակի քակտեալ. և իւր շինեալ: Եւ հոգե-
նոցա երթալ առ արդարն արագիլ ի դատաստան: Եւ անդ զմի-
մեանս նախատէին և պարծէին. տատարակ ողջախոհութեամբ, կրօ-
նաւորութեամբ, և հաւրալ պահօք քառասնօրէիւք: Եւ նախատի-
ռմն կեղծաւորութեամբ, և ռմն գայլոյ ուտելոյ զվաստակն: Իսկ դա-
տաւորն երկուցն սաստէ, և հարցանէ զհաւրալ. — Թէ՛ ընդէ՞ր
քակտեցեր: Եւ նա ասէ. — Ղինուածոյ նշան ինչ ոչ տեսի և վասն
այն առի ինձ: Հարցանէ դարձեալ. — Դու է՞ր եղեալ զոր առեր: Եւ նա
ասէ. — Այ: Եւ կամ ոչ էր երկու հեծան եղեալ ի վերայ միմեանց:
Եւ ասէ. — Եղեալ էր: Հրամայէ անդրէն դարձուցանել, նա և տու-
գանս ևս տալ:

Զդատաստան ուղիղ հրամայէ առակս դատել, և ոչ յատենի
մեծաբանել, և կամ թշնամանել զմիմեանց դատախազաց: Եւ
դարձեալ զի զոր չիցեմք եղեալ ուտուցանէ չառնուր: Եւ զըն-
նուածս յայլոց, թէ և յորի իցէ, չքակել:

15. ՃԾԴ—121

Զրոյն մըջեան արջ փորէր, և լեզուաւ ժողովէր և ուտէր:
Եւ հնարի մըջին սաստակել զնա: Երթեալ առ պիծակ, և գռռել, և
մօթել, և շանաճանճ, և բրէտ, և առ նմանք սոցին, և ազաչէ
օգնել իբր ազգայինք: Յաւակցեն՝ հարլանեն զայս և զլսելիս
արջուն: Եւ հարկանէ գլուխ զքարի և նեխի: Եւ որդունք ևս ծնա-
նին: Եւ ի սաստկութենէ ցաւոց զերբան բացեալ գոչէր: Եւ նոցա
մտեալ յորովայն խոցտան զաղիսն: Եւ նեղեալ գիմէ ի հո-
սանս ջրոյ, և անշափ ի ներքո մտեալ հեղձանի:

Զօրութիւն առակիս այսպիսի է, զի հօրք զտկարս արհա-
մարհն, և ոչ երկնչին, սակայն իմաստութեամբ զօրանան փո-
քունք, և յաղթեն հօրոսց: Եւ այս իմաստութիւն է՝ ի փոքունց
իրրև ի մեծամեծաց երկնչել:

16. ԻԴ—28

Մեծաբանեալ սնափառէր կաղնի ասիլ զինքն թագաւորազն
յաղաչս հասակին հօր զօրութեամբ, իբր ի Լիբանանս բնա-

կեալ հսկայազօր: Եւ խորհէր առ աթուր դամենեսեան հարկա-
նել, իսկ արքայկաղնի ոչ ժուժեալ յանդիմանական վարեցաւ:
առ նա բանիւ ասելով. — Բազումք համաման քեզ ոչ պարծին,
սակայն և ոչ զանխանան փառք նոցա ի պտոյ սուաւեր քան-
'ի հասակէ զովեալք, զի՞ ալդպէս յանդգնիս: Եւ և ոչ մի ինչ
եմ, բայց մարդիկ զպտուղ իմ ուտելով և զիս ևս յարգեն, այլ
պտուղ քո ի դարմանս կայ խողից: Եւ զայս ասացեալ լոցո-
ցանէր՝ ծիծաղելի զնա ցուցեալ:

Միտո առակիս յայտնի է: Թրատելով զնապարծա, որք
յազգք և ի տեսակս և ի զօրութիւնս պարծին: Ո՛չ ուտեալք
յիմաստունց, եթէ զովեացէ զքեզ ընկերն և մի զու, այլ նոքա
զխտելին առ ինքեանս թաքուցանեն, սակայն ի գիտողաց
հոգեւոր ինչ: Եւ որք ի նմանէ այսպանին, բազում անգամ քան
զնոսա լաւագոյն դատնին: Եւ ընդունելիք մարդկան լինին: Եւ
նոքա անարդ և ծիծաղելիք ի բաց խոտին:

17. ՃԿԲ—127

Որդի թագաւորին յունաց խնդրէր կին: Եւ զոր հայր իւր
կամէր, և այնմ ո՛չ հաւանէր՝ ասելով թէ յամենայն թագաւորու-
թեան խնդրեցեալ, զի բնաւ չքնադաղեղ իցէ: Եւ հօրն յայսմա-
նէ նեղեալ կոչէ զգաստ իմաստութեամբ ոչ կարացին Եւ հնարին
նին: Եւ նոքա բանիւք իմաստութեան պատրաստելոյ. ի զանազան
ազնիւ կերակուր ըստ սովորութեան պատրաստելոյ. ի զանազան
արկանել անօթս, ոսկեղէնս և արծաթեղէնս, փայտեղէնս և քա-
րեղէնս, և յայլս այսպիսիս: Եւ ի ժամ ճաշոյ մատուցանեն նմա,
և յամենեցունց հարկեն առնուլ ճաշակ: Եւ ի ճաշակին ասաց. — մի
է ամենեցուն համ, ընդէ՞ր ո՛չ զանազան պատրաստելիք կերա-
ւորս: Ասեն իմաստունք. — օրինակ այդ քեզ իցէ: Մի է բնաւ
յամենեսեան խորտիկդ, նոյնպէս մի է բնաւ կաղմած մարմնոյ
կանանց, ճաշակ պիտոյից: Եւ այսու հաւանի պատանին:

Զյանկատէրս առակս յանդիմանէ, զի պէտս կանանց ի զա-
նազան կաղմածս մի է: Եւ վասն որդէծնութեան տուեալ է, և
ոչ է անօթ ցանկութեան:

Պղնձագործ և երկաթագործ ի խնամենալն արուեստիւ ճո-
խարանէին: Եւ ի լինել հաշուակութեան յատեալն ևս երթալին
ձերոց: Եւ նոքա մեծարգոյ ցուցին զերկաթագործ ասելով, թէ
հասարակաց օգտակարն պատուական է:

Ոչ ինչ պատուական, քան զհասարակաց օգուտն: Առակս
ցուցանէ ի մարմնաւորսն, և նմանապէս և ի հոգեւորսն:

Ի թագաւորեն ոսկի խնդրէր երկրպագութիւն յամենայն
նիւթոց, և թագաւոր զանձն կոչէր, զի պատկեր եղև թագաւորի:
Եւ նովաւ ամբարտաւանէր գործովն ևս ի վերայ արծաթագոր-
ծաց և ալոց: Եւ ի զալն ամենեցուն ոչ եկն ցարեան ասելով, կամ
մինչև նախ ինձ եկեալ երկիր պապանիցէ:

Փոփոխելի առակս ցուցանէ զնիւթակտնքս, զի ոչ միշտ
պատուին, զի երբեմն մեծարի ոմն, և երբեմն անպատուի. վասն
քաղում անգամ վտանգի սովոյն նիւթք ամենայն խոնարհին
ընդ ձեամբ ցորենոյ, նմանապէս և յայլսն է տեսանել. ըստ այսմ
և յարուեստաւորս պատահի, որովք չէ՝ պարտ ամբարհաւանել:

Յաւուր զատիկի տօնին եկին հաւատացեալք հաղորդել: Եւ
զոմն հովիւ րունագատէին հաղորդել: Եւ տեսեալ ի բաց փախեալ
ասելով.— ո՛չ ճնշ է, զի կերայց, և ոչ հրամենք: Եւ ասեն.— այդ-
քան է խորհուրդն: Եւ նա ոչ հաւանէր առնուլ, այլ ի բաց գը-
նաց:

Զօրական ոմն քաջամարտիկ ի թագաւորէ հարկաւորի կա-
նել նահատակ ընդ այլում թագաւորի միամարտի: Իսկ նա զան-
գիտեալ վասն ծերութեան, և հնարի զհերս ներկել և զմօրուս: Եւ
ի լինել մարտին պարտի՝ բնութեան ոչ օգնեալ:

Նոնենի և թղենի առ միմեանս սէր ունել կամեցան, և

քաղցրութեամբն հաւասարեցան: Բայց ընդ թըթուութեան նոնե-
նոյն տաղակացաւ թղենի և լուծաւ դաշինքն:

Իմաստս տայ այս առակ. նախ փորձել սիրելեաց զմի-
մեանց բարս, զի ամենայնիւ նման միմեանց իցեն, ապա թէ
ոչ զիւրաւ լուծանելի իցէ սէր:

Վարունկն կոչեցեալ պտուղ պարտիզի մեծարգոյ քան զայլսն
կարծէր զանձնէ վասն կանխութեան: Եւ ի սկիսէ ըստդեռալ, եթէ
պատուիս, իբր զի մերձ ոչ իցեմ: Եւ եթէ ոչ այնպէս, սակայն
անպատուիս՝ զեղնութեամբ զարշիլի եղեալ:

Յայտնի են միտք առակիս, զի անարդգ պատուին կանխաւ
ժամանեալք ի բնաւ տեղիս: Իսկ ի մերձ գալ պատուականացն
արհամարհին, նա և յաւելի յամեալք ժանտութիւն նոցա ևս
յայտնին:

Խորհուրդ արարեալ գորտունք ծովու, ասեն.— ընդէ՞ր հեղ-
ձանիմք ի ջուրս տղընդերք և զեղնեալք, ելցուք և կենցաղավա-
քեսցուք որպէս զայլս: Եւ մի ոմն ծերունի ասէ.— Հայր իմ պատու-
էր եղ ինձ, եթէ զապաստան ծովու մի թողցես, զի բնութեամբ
է մեզ զանգիտել. արդ զուցէ կանխիցեմք և զարհուրեալ դառ-
նայցեմք և երեւելի գերչկոտութիւն մեր առնիցեմք: Եւ նոքա ոչ
հաւանեալ ելին, և լուեալ ոտնաձայն փախուցեալ խորասուղին:

Գտանի յառակս իմաստութիւն, զի նախ գիտել ի զէպ է
զգորութիւն և ապա գտեղի կամ զգործ փոխել: Եւ հաւանու-
թեամբ առնել ծերոց, զի մի գիտելով զպակասութիւն մեր քա-
մահիցեն զայն ինչ, զոր ոչ գիտէին յառաջ:

Փախուցեալ երբեմն ի լծոյ հերկանց եղն, և ըմբռնեալ ի
մշակէն ածաւ ի կալն: Եւ յայնմանէ փախուցեալ ածաւ ի սայլն,
և յայնմանէ՝ ի բազում ինչ, մինչև անհնար ետես զփախուստն:
Իւ հաւանեալ մոռացաւ:

Ի զէպ է առակիս այնոցիկ լինել խրատիչ, որք լուծու-
թեամբ զկեանս և առանց գործոյ կամին անցուցանել, որոց ար-

ժան է խրատել սոյնպիսի, մինչ զի յանձն առցէ զամենայն
ինչ, քանզի ո՛չ է հնար քաղաքավարիլ անզործ:

26. ԼԴ—41

Խոկացեալ բուսոց, թէ մ արդօք յառաջապահ մեզ կացցէ:
Նւ խորխտացեալ կառի և նորին նմանեաց ասեն,— թէ մեք հար-
կանող գոլով մեզ լինել արժան է: Նւ ի կարգիլն եկեալ էջք և
ռւզտք կերեալ և առաթուր հարեալ, զօսացեալք և տարեալք ի
հողմոց կոեն:

Ընդդէմ կայ առակս հպարտ մտաց, որք յուսան ի լե-
զուանութիւնս իւրեանց: Իսկ զիտելի է, զի հզօր է զօրութիւն
քան զլիզու:

27. ԼԲ—39

Նդև հարսանիս արեգական: Նւ առաքեաց հրաւիրեաց զծաղ-
կունսն առհասարակ, զի ըստ զուգաւորութեան: Նւ անդ ի միա-
սին ի հարսանիս զայցեն: Նւ լուեալ ձիւնածաղկի և ալլոց
այսպիսեաց փութացան քան զբազումս ժամանել: Նւ ի ժողո-
վիլն ալլոց զի ի միասին վայելեցեն: Ոչ կրէք նա, զի խոր-
շակահար եղեալ ցամաքեցաւ. և առհասարակ սեռք ամենայն
պատուեալ սրակեցան:

28. ԻԲ—26

Խոհեմ որ հնարց զծառս, եթէ զլինչ են պատճառք, զի որ-
քան բարձրանայք այնքան արմատս ի խոր ձգէք: Նւ նորա
ասեն,— խոհական գոլով զիարդ ոչ զիտես, եթէ ոչ կարկառայս-
քան ոստս բառնալ և ընդդիմանալ հողմոց բռնութեան, եթէ ոչ
զարմատս ի խոր և բազմոստս առնէաք. տեսանես զեղբարսն մեր
զհաճարի և զփրճի, զի ոչ են բազմոստք: Նւ ոչ ընդդիմանալ
հողմոց կարեն ի խոր արմատս ոչ ունելով:

Սրատէ առակս, որք կամին ուսանել հաստատութիւն իրի
զհողկորաց և զմարմնաւորաց, զի արժան է հաստատուն հիմամբք
սկզբնաւորել, զի մի ի փորձութեանց անկանիցին բռնաւորաց ի
զիւաց կամ ի մարդկանէ: Նւ բազմաբեղուն զիրան առնիցեն,
ապա եթէ ծանծաղ և ի վեր ի վերոյ սկսանիցին զիւրակործանք
լինիցին, որպէս տեսան ուսուցանէ առակն:

29. ԻԳ—27

Նշենիք քաղցր և դառն եղբարք գոլով համամարք և ոչ հա-
մահարք: Նւ նեղեալ ի դառնութենէ եղբօրն արար իւր բարեկամ
և եղբայր զկասկենի, բարոյակից զնա գտեալ ըստ երկուց որա-
կաց: Նւ ի բազմաց մեղադրեալ ասաց,— որ ըստ կամաց իմոց է
նա է իմ եղբայր: Նւ ոչ ոք կարաց ասել նմա ինչ:

Քաջայայտ իսկ է առակս, զի թէպէտ հարազատք իցեն
եղբարք և ընդդէմ միմեանց պատահին բարուք հարկաւորաբար
քակտին ի միմեանց: Նւ զօտարս բարոյակիցս լաւ համարին,
նւ թէպէտ մեղադրին ոչ ոք կարէ արդարանալ ի վերայ նոցա,
որ պարտ է ոչ այնպէս յոռի գտանիլ որպէս զի այսպիսի կար-
գի իցէ լուծումն:

30. ԻԵ—29

Բողոք առ միմեանս կալան ցարասի և հաւամրգի, քան
զի և նոքա տունկք գոլով, սակայն պակասամիտք: Նւ տրտնջե-
ին ասելով.— զի արդ նման մեզ լինելով մրտի տեսեամք և փա-
նաքութեամբ վարդ: Նւ այնքան պատուին, զի ի տունս ընա-
կեն ձորագունից և յեկեղեցիս: Նւ մեք անարգ լինիմք գործիք
զաւելորդս տանց և զուհից մաքրելով, զայս ասելով զանուշահո-
տութիւն նոցա և զբժշկութիւն և զպիտանութիւն թագուցանի-
ւով, և զհամեմատութիւն ինքեանց առաջի գնելով՝ զամբաստանու-
թիւն աճեցուցանէին:

31. ԻԶ—31

Տեսեալ ապա այնուհետեւ բուսոց, թէ բարուք կարգաւո-
րութեամբ վարին: Հաստատելով ինքեանց թագաւորութիւն
տունկը, նախանձ բերեալ ընդ նոսա կամեցան և ինքեանց
կարգել թագաւորութիւն: Նւ եղև ոչ սակաւ հակառակութիւն,
զի ոմանք ասէին զընդան լինել, և ալլք՝ զախրիզան և բա-
զումք զհամասպրան: Նւ ամենեցուն հաճոյ թուեցաւ լինել հա-
մասպրանն: Այսպիսի յեղանակաւ, երկոտասան մասն է երկրի,
և երկոտասան ոստ է համասպրանին: Նւ պարտ է նմա թագաւո-
րի, զի ամենայն տիրեսցէ աշխարհի: Մանաւանդ զի մեծա-

մեծ ունեկով զօրութիւն բժշկութեան, զի դիւանդա բժշկեսցէ, և զայլս քաջատես առնիցէ, և 'ի վերայ ծովու գնալ տացէ, և իմաստութեամբ զտգէտս լցուցէ:

Եւ ապա ամենեցուն հաւանութեամբ թաղաւորեաց համապարանն: Եւ կարգեցաւ նոցա կարգս, զի տարր զընաբոյսս ծաղկանց՝ ի զօտանս եւ ի բժշկութիւնս, եւ զբանջարս՝ գալարիս՝ ի կերակուրս եւ ի դարմանս: Սոյնպէս եւ զսերմանս ամենայն եւ զարդարեաց ամենայն իւղտուն թաղաւորութեան իւրոյ: Եւ խընդութիւն եղև քնաւիցն:

32. 07—54

Նիւնայ հողագործ ու ի պարտիզէ իւրմէ զսոխ բազում,
կարծելով զնա բանջար: Եւ անկաւ յորովայն ածութեան ախտա:

Իմանալի է առակա, զի ցանկութիւն ամենայն իրի ըստ
կարգի բարի է բնութեանս, իսկ յաճախագոյն հետեւին և յաւելի
քան զչափն ապականիչ է:

33. 02-55

Հարցաւ տեսպիլին ի շաղկամէ, եթէ ղի՞ այգքան ընդ երկ-
րաւ մտանես: Եւ նա ասէ.— Թե պատկառեմ ընդ ասանդեմութիւն
քո, զի կարմիր և սպիտակ գոլով տեսիլ ցքիդ առնես, որում
ապարանեաց, եթէ հար է այս, հար է և բնաւ երկչոտութիւն քո:

Յեղանակա միջին հրամայէ մեզ լինել երկիւղի և յանդերձութեան, զի չար իւրաքանչիւրն են:

34. 66-54

Դ՛հրապարակս ճոխաց Դ՛միասին սոխ և խստոր ընդ բնաւ
բանջարս կամեցան գնալ ծածկել զինքեանս և ոչ կարացեալ,
զի՛ Դ՛հոտոյ ռնկունքն լցան, և աչքն արտասուեաց բազմակա-
նին. վասն որոյ և բնաւքն արտաքս անկան:

Հասնալ սեխ և քաղցրացեալ, արքայի պտուղ զանձն կոչէր, թէ և 'ի բանջարոց, իբրև 'ի փոքր շառաւիղէ մեծ: Եւ քամա-հարէր զնկուղի՝ մեծ ծառ և փոքր պտուղ, որում անդրադարձեաց, զի եթէ յերկարաժամանակ լինէր ի դէպ էր կոչումնդ, այլ զի որովայնանց լինելով զարշիլի լինիս մեծամեծաց և փոքունց: Իսկ ես թէ և փառաքի, սակայն բաղմաժամանակեայ և լուսոյ նիւթ ճոխաց և աղքատաց:

Զփափկութիւն յանդիմանէ ստակս, թէ և թագաւորաց յանդադոյն, նա և սակաւամտմանակ և ապականելի: Իսկ առաքինութիւն թէ դձուձ կարծի, այլ բարձրամտմանակեայ և լուսաւոր:

36. 4-58

Ետեա ՚ի վաճառի անդորձ ոք զշամամն, և հարցեալ որ մօտն կային,— թէ զի՞նչ իցէ: Եւ գիտացեալ զտգիտութիւն նորա ասեաւ.— թէ ձու է սիրամարգի: Եւ նա հաւատարիմ կարծեաց վասն նր.— մանութեան: Եւ տարեալ եդ ի ներքոյ հաւոյ, զի ելցէ ձագ սիրամարգի, զոր առեալ եկիր հաւն: Եւ յետ աւուրց երթեալ ՚ի տես: Եւ պատահեալ անդ ոսկի եղնակ թռեաւ: Եւ նորա նստեալ լայր, եթէ անժամ եկի, և անկատար դնաց ձագ սիրամարգին: Զառակս այսպէս զխաեմք, զի յիմարաց զեղեցկութիւն պատրող է և հաւատարիմ դայութիւն կարծէ, այլ իմաստունք գիտեն, զի զեղեցկութիւն անգոյ է, և զօրութիւն ճշմարիտ:

37, 48-64

Հանդիսացեալ կրիայք կամեցան արշաւանել 'ի Կրեւէ-
յուսացեալք 'ի սպարապիշութիւն զրահամորթ զոռով ո՛չ իմա-
ցեալք, եթէ դժուարաշարժք եղեալ պարտին: Իսկ կրեւացիքն
դաւաճանեն առաջի վախճելով և կասեցուցանեն, և ապա դար-
ձեալ թաւալեցուցանեն, և քար եղեալ 'ի վերայ կրճից նոցա սա-
տակէին ծաղր եղեալք:

տակէին ծաղրելով: Պարտաւէ առաւել զայնոսիկ, որ մի ինչ ունին յառաջագիտութիւն, և այնու լորոխտան՝ ըստ որում օրինակի և իցէ: Եւ հանդիսացեալ ամօթ կրեն ՚ի բաղմաց, զոր ոչ ունին ՚ի տեսակէ, յաղթօղ ՚ի վերայ նոցա երևեալ այլք:

Առիւծ և արջ և զայլ 'ի միասին ցանկացեալ ասեն.—
ընդէ՞ր լինիմք հմակերք: Ըմբռնեսցուք դո՞ւն 'ի մարդկանէ, զի
ըստ օրինի իւրեանց զորոացեալս մեր կերակուր մեզ պատ-
րաստեսցէ: Եւ կալեալ դո՞ւն արարին խորտակարար: Եւ նեղեալ
առնն հնարեցաւ ազատիլ Հերձեալ փայտ մեծ և եղեալ սեպս
յիւրաքանչիւր կողմանս և ասէ ցառիւծ և ցայլսն.—օգնեցէ՛ք ինձ
պատահել զփայտս. զի՞ք իւրաքանչիւր զձեռս 'ի ներքս և ձգե-
ցէ՛ք: Եւ իբրև եղին ոստոյց զերթիման, և մնացին անլոյծ: Եւ
առեալ զտապարն սկսեաւ 'ի ջախել և ասէ.—զսկիզբն յառիւծէն
արարից:

Ձանհրահանգ տենչանս յանդիմանէ տռակս, զի պատճառ
լինին ոմանք չարեաց: Եւ լինի բազում անգամ, որ նախ պա-
տահի սկսողաց:

39. ԴԵ—82

Հարցաւ նապաստակ, թէ ընդէ՞ր այդքան զանգիտող ես:
Եւ ասէ.—զի շունք և արծիւք, և մարդիկ ևս որսան զմեզ, որով
իրաւացի է երկնչել:

Յառակէս խրատել 'ի դէպ է, զի բազում են թշնամիք կե-
նաց մեր: Եւ միշտ երկիւղիւ զգուշանալի է:

40. ԴԶ—82

Մեղադիր եղեն ոմանք կղբու, եթէ գիտի 'ի ջուր յաճախ
զեզերիս: Եւ ասաց.—զի ո՛չ շատանան զերկուորիս առ կենօք
առնուլ, այլ և մահուամբ մերկ 'ի մորթոյ առնեն:

Զչարաց տերանց առակս աղդէ, զի կենօք տանջի և մահու-
ամբ:

41. ԾԳ—89

Սող երթեալ առ քաղդէացիսն յուսումն աստեղաբաշխու-
թեան: Եւ հրամայեցաւ նմա շարուեստաւորէն ընդ երկինսնա-
յել և պշնուլ. և ո՛չ կարաց, զի բնաւորեալ է անշրջելի ունի
զպարանոց: Եւ ասացաւ նմա լուեր իսկ նա երկրաւոր ասաց ու-
նել իմաստութիւն, ըստ որում զերկիր բրէ: Եւ լուաւ թէ վասն

այնորիկ ո՛չ պատշաճիս երկնաւորին, զի տարփող երկրաւորի
եղիր:

42. ԾԻԱ—101

Ի տօնի սրբոյ զատկին եկին թռչունք ամենայն, և խոս-
տովանութեամբ հաղորդէին օրինացն: Եկին ընդ նոսա սակա և
հողամաղ, և խոստովան եղեն քահանային, եթէ ոչ այլ ինչ գի-
տեմք խիղճ, բայց զի որսացաք միւսնս և դորտունս և կերաք:
Եւ նա մերժեաց զնոսա պիղծ կոչելով: Եւ նոցա երթալ որսա-
ցեալ ձագս սուրբ և մատուցին քահանային: Եւ այսու պատ-
րեալ արդարացոյց զնոսա ասելով.—ո՛չ գիտացիր խոստովանել,
զի այն ծերացեալ և 'ի թևոց թափեալ թռչունք էին: Եւ հաղոր-
դեցոյց զնոսա:

Ձագահ քահանայից առակս տայ տարացոյց, զի զպոռ-
նիկս և զայլս ևս պիղծս մերժեն յեկեղեցւոյ՝ երկեցուցանելով,
իսկ յետոյ դարձեալ կաշառօք ընդունին պատճառելով բանս ինչ
և հաղորդեցուցանեն զնոսա:

43. ԾԻԲ—101

Երամ ճընճղկու երթեալ առ արագիլ և աղաչեալ զնա ա-
սեն.—ի բոյն քոյ տեղի մեզ տացես հանիլ ձագս և յօճից զձագ
մեր պահեսցես: Եւ նա ասէ.—զի՞նչ ինձ առնիցէք, զի զայդ ձեզ
առնիցեմ: Եւ ասեն.—աղօթա առնեմք, զի ձագք ձեր առողջու-
թեամբ սնանիցին 'ի վնասակարութենէ օդոյ, և ի հանդեր-
ձեալսն կենաց արժանի լինիք յաղագս արդարութեան ձեր: Եւ
յաղագս այսորիկ տեղի ետ նոցա: Եւ եղև 'ի հանել նոցա ձագ,
սողաց օձ առնուլ 'ի նոցանէ: Եւ տեսեալ տառեղան հնար սա-
տակեաց զօձն. Եւ շրջէր ևս շուրջ 'ի սահմանսն միանգամայն
սատակել զօձան յաղագս փրկութեան նոցա:

Զվշտակցութիւն առակս ուսուցանէ տկարաց յերկաքան-
չիւրսն վայելել փրկութիւն՝ սակա բարեգործութեան նոցա:

44. ԾԾԳ—121

Մըջիւն ժիր է յերկասիրութիւն և բազմիմաստ, սակայն
երկայնատուութեամբ և համբերութեամբ յանկէ զգործ:

Ծանի՛ր և յօրինակէս, զի զոր սկսանիցիս զգործ բարի՝
հողոյ և մարմնոյ, մի՛ ձանձրութեամբ թողցուս:

45. ՃԾԲ—121

Մեղու գործասիրութեամբ զծաղիկ և զմոմ և զմեղր ժողո-
վէ և կազմէ զգործ իւր:

46. ՃԽԱ—116

Սորգք տողին 'ի գնալն իւրեանց, և զմիմեանս յառաջա-
տեն: Եւ միմեանց տեղի տան 'ի կռիչսն և ոչ նման ոմանց ա-
ռանձնաբար շրջին, այլ և պահ միմեանց ունին:

Սոյնպէս և մեզ պարտ է միաբանութեամբ և զգոյշ կեալ,
և պատիւ միմեանց գնել, և պահել 'ի չարէ զանձն ընկերին:

47. ՃԽԲ—117

Բըւիճակ աղաղակէ.—կաս: Եւ միւսն ասէ.—կամ: Սակայն
ո՛չ կայ, այլ թողցեալ այլոր երթայ:

Զստոց յայտ առնէ առակ, զի բազում անգամ յանձն
առնուն զճշմարտութիւն և ոչ առնեն:

48. ՃԾԶ—123

Զղջիկան զլոյս տեսանել ո՛չ կարէ, և 'ի ծերպս մտանէ
վրմաց, և 'ի խորափիտս 'ի տուէ: Եւ թէպէտ չարահոտ են և
զազրատես, գունդ լինին և 'ի գիշերի համարձակին:

Նման իսկ է առակս զիւաց և աւազակաց, զի 'ի յուսոյ
փախչին պատուիրանաց և սիրեն զխաւար անգիտութեան: Եւ
դեք ընդ տգէտս շրջին: Եւ աւազակք և գողք սիրով գունդ լի-
նին, թէպէտ չարահոտ են վարուք և 'ի գիշերի գործեն չարիս:

49. ՃՀԹ—139

Յաղագս վայրապար շրջելոյ մանկանն ասաց մայրն.—եթէ
մարդագայլ է հրդեակ արտաքոյ: Եւ ելեալ մանկանն ետես զծեր-
ոմն կորացեալ՝ շրջեալ աչօք: Եւ կարծեցեալ մարդագայլ անկա-
սա մայրն և ասաց.—չէ՛ ինչ հեռի ի գայլոց, զի չար էր ծերն:

'ի դէպ է յառակէս ուսանել, եթէ չէ՛ ինչ պատուական ծե-
րութիւն, յորժամ չարաբարոյ իցէ:

50. Գ—8

Կարծեաց երբեմն զանձնէ արեգակն, թէ աստուած իցէ՝ ի
բարձրանալն: Իբրեւ խոնարհեալ եմուտ ընդ երկրաւ, ծանեաւ
զբնութիւն իւր:

Յայտնէ գաղափարս, զի ոմանց ի թագաւորաց անմտաց
ի բարձրանալն յաղթութեան փառօք՝ կարծեցան աստուած լի-
նել, 'ի մտանելն 'ի գերեզման գիտացին զբնութիւն իւրեանց:

51. Դ—9

Ի լրման լուսին կարծեաց զանձնէ, թէ արեգակն իցէ և լլաւ
լուսաւորէ, այլ ի պակասել լուսոյն և ոչ զգիշեր լուսաւորէ:

Յանգիմանէ եղանակս զայնոսիկ, որ ի պատահել միոյ
իբրի պատուոյ մեծամեծաց կարծէ ժամանիլ, այլ և ոչ զոր ունի
վայելէ յանմտանալն:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ (XII—XIII ԴԱՐ)

1 ՍԻՐԱՄԱՐԳԻ ԹԱԳԱՌՈՐ ԹԹՁՆՈՑ (ԻԷ—35)

Ժողովեցան թռչունք և ընդրեցին զսիրայմարքն վասն գեղեցկութեան իւրոյ. օծին զնայ թագաւոր. զայ աղաւնին և ասէ. ով բարի թագաւոր, եթէ նեղեն զմեզ արծիւքն, դու զի՞նչ օգնութիւն կարես առնել մեզ:

Յուշանէ առակա, թէ թագաւորին ճշ միայն գեղեցկութիւն վայելէ, այլ և քաջութիւն և պատերազմական զօրութիւն և բազմահնար իմաստութիւն յամենայն կողմանց:

2. ԹԱԳԱՌՈՐ ԾԱՌՈՑ (ՁԷ—104)

Ժողովեցան ծառքն զնեալ իւրեանց թագաւորն, կոչեցին և մեծարեցին կարգաւ ամենեքեան ղխնձորին և զնընենին և զնկուզին և զնշենին և նոքա զայլ գեղեցիկ պաղայրերս և նոքա ոչ առին յանձն և այլքն յիմարեցան. և կացուցին թագաւոր զդժնկին. զայ խնձորին և ասէ. ով ողորմելիք, հովանի չունի, որ զովացուցանէ զօք, որ մերձին առ նայ, և որ մերձի, խոցէ և վերաւորէ զնայ և պտուղ ոչ բերէ:

Յուշանէ առակա, թէ զբարէմիտն, զհեզն և զհամբերօղն պարտ է կացուցանել առաջնորդ և թագաւոր, իշխան և դատաւոր և ոչ զաներկեղն և զխիստն և զչարայրարոյն և զանզգամ:

3. ԽՅՑԳԵՏԻՆ ԵՒ ՁԱԳՔ (ՄՀԹ—287)

Ասեն, թէ խեցգետին խրատէր զձագս ի յղորդ ընթանալ զճանապարհն և ինքն թիւր գնայր, իսկ նոցա տեսեալ զմայրն,

որպէս գնայր, նոքա այլ աշխատէս գնացին, և մայրն սաստէր նոցա ուղորդ գնալ, և նոքա ասէին, որպէս դու գնաս, նոյնպէս և մեք:

Այսպէս առաջնորդք, որ ծուռ գնան և զժողովուրդն խրատեն ուղիղ ընթանալ, նոքա տեսանեն, թէ զառաջնորդն որպէս գայ, նոյնպէս և նոքա:

4. ԹԱԳԱՒՈՐ ՇԻՒՂ, 'Ի ՄՈՐՈՒՍ ԵՒ ԾԱՌԱՅՆ (2Ը—105)

Թագաւոր մի յարեմուտս բազմեցաւ յաթոռ, և եկին բազում գետապանք առաջի նորա: Եւ անայ շիւղ ինչ կար ի մորուսնորա, և սպասաւոր նորա ասէ. մի բարի թագաւոր, անայ տեսանեմ դոսկի բազան՝ ի վերայ ոսկի ձգին է, և նայ ոչ իմացաւ զառապին, և գնաց առնուլ զշիւղն ի մորուացն, և նայ յամյամ արար ընդ դէմ նորա, և սպասաւոր նորա յերեսս նորա ասէ. դիտեմք մեք, եթէ հաւատար դու ամենայն աշխարհի թագաւոր ես և դու նման առջոյ կամիս լափել զմեզ, դոր քեզ ոչ վայելէ և յարմարի:

Յուցանէ առակս, թէ յանդիմանել պիտի զթագաւորն և զառաջնորդն և զգատաւորն յերեսն, թէ ելանիցեն յիրաւանց:

5. ԱՂԵՔԱՆԴԻՐ ԵՒ ՄԵՐԿ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐՔ (ՃՀԱ—206)

Աղեքսանդր հանդիպեցաւ օր մի յանջրդի բնակ աշխարհիս իմաստասէրք Բ. ի աշխարհէ փախուցեալք մերկ մարմնով և կերակուր նոցա էր կաթ և բրինձ: Թագաւորն ասաց. օթեցէք և դարձեալ եկէք մօտ յիս և տամ ձեզ բազում ինչս: Եւ ասացին իմաստասէրքն, թէ մէկ խնդիրք ունիմք, զայն կատարես, մեք հետ քեզ կու գամք: Ասէ թագաւորն՝ զի՞նչ: Նոքա ասեն, թէ անմահութիւն կարեօ տալ: Ասէ թագաւորն զայրացմամբ, թէ ոչ էք իմաստասէրք, ես մարդ եմ մահկանացու և ոչ կարեմ տալ անմահութիւն, և մարդս զոր ինչ ունի, զայն կարէ տալ մարդու, և զոր չունի, զբարդ կարէ տալ մարդու: Եւ ասացին իմաստասէրքն, թէ յիրաւի գիտես, որ մահկանացու ես և ընդէ՞ր զաշխարհս կու աւերես...:

6. ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԱՅՐԻ (ՅԾԶ—328)

Իշխան մի կայր՝ յոյժ չար և անիրաւ: Եւ այրի կին մի կայր ի նոյն քաղաքի, և իշխանն հարկ պահանջելով նեղէր զնա, և կինն աղօթելով ասէր, թէ աստուած զինքն խաղաղութեամբ պահէ: Գնացին ասացին իշխանին, թէ քո չարիդ համար աղօթք կու առնէ: Եկն ձեռնաւորն և ասէ. ես քեզ լաւ չեմ արարել, դու ինձ համար է՞ր կու աղօթես: Նայ ասաց, թէ՛ քո հայրն վատ մարդ էր, ես անիծեցի, նա մեռաւ, դու նստար ի նորա տեղն այլ խիստ չար, կու վախեմ, թէ մեռանիս, նա քո որդին այլ խիստ լինի չար:

7. ՏԱՆՈՒՏԷՐ ԵՒ ՈՐԴԻՆ (ՅԽԶ—321)

Ասի առակաց, թէ տանուտէր մի որդին կարգեր էր և դրեր էր ի վերայ, թէ զինչ տունն մեծ խարճ կայ, զհացն, զմօացուն, զհալաւն, զմշակի հողոն և դու զայլքս ու խարճերն հոգայ ու տունն շէն կենայ, այսինքն զաղն, զձէթն, զշուրն, զսապոնն, զբաղնեցի փողն և զսոցին նմանն: Եւ արար մահուկն զայն ժամանակ մի, խիստ նեղացաւ: Եւ յաւուր միում գնացին հայրն և որդին ընդ փողոցն ի վայր և տեսին, զի մարդիկ զգայլ մի և որդին ընդ փողոցն ի վայր և տեսին, զի մարդիկ զգայլ մի կալեալ և զկոճն ի վիզն եղեալ և զընճուով ի շուրջ ածէին և փող տանուին: Եւ հարց որդին զհայրն թէ հայր, այն ի՞նչ է, ասէ հայրն. որդի, գայլ է, որ զոչխարն կու պատառէ և ուտէ: Ասէ որդին. զայն հաճնց կու չարչարեն և ի բաց չի՞ պիտի թողուն: Ասէ հայրն. մինչ այնպիսի չարչարեն, որ ինա հաստ վիզն բարակի, և ասէ որդին, թէ կուգեն, որ թէզ քարակի այն գայլուն վիզն, նաղք ու խարճերն ի վրան թող ձգեն. նա քան զիմ վիզն խիստ կու բալկի: Ապա գիտաց հայրն, որ որդին ի քսուրին խարճերուն և կու ամաչէր հօրն՝ երեսն բերել:

8. ՈՂՈՐՄԱԾ ՇՈՒՆ (ՄԾԴ—275)

Ասի ի պատմութեանց, թէ կայր պարոն մի խիստ նաքաս և պինտ, որ ոչ առնէր ողորմութիւն աղքատաց, և ունէր որսական շուն մի և խիստ սիրէր զնա: Եւ ի նմին քաղաքի կայր աղքատ

մի և ունէր շուն մի. և սով էր և ոչ կարաց պահել և ոչ սպա-
նանել. և տարաւ կապեաց 'ի ծառ մի, որ գայլն ուտէ զնա: Եւ
այն պարոնի շունն զնաց գտաւ զնա. և յամէն օր զիւր հացի
կէսն ուտէր և զկէսն տայր այն շանն: Օր մի յորս եղաւ պարոնն
և տեսաւ զիւր շունն խիստ լաղար և մեղադրեաց զշնապանին և
ասաց. զինչ որ ես տվել եմ, դու ես կերել՝ շանն չես տվել: Ասէ
շնապանն. ես կու տամ, ապա դայ զկէսն կուտէ և զկէսն այլ
շան կու տանի: Այն օրն փորձեաց պարոնն և զշան հացն ետուր.
զկէսն կերաւ և զկէսն տարաւ այն շան...:

Տես, զի անողորմ մեծատունքն 'ի շունն կու զթան և 'ի շունն
հողան և յաղքատն ոչ զթան...:

9. ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՑ ԵՒ ԳԱՄԲԹ ՇՈՒՆ (Ը—9)

էր մինայկեց մի ի սահման գեղջի միոյ. և ասգմամբ
չարին անկաւ ի շնութիւն յոլով ժամանակս. և տանուտէր մի
երբ շուն մի գամբու և սաստիկ ուժեղ, որ բոլոր գիշերն զգեղն
բոլոր պահէր ի դադանաց: Գայր միայնայկեցն ի գիշերի շնալ
և պատահեցաւ նմայ շունն այն յեղր գեղջին, գամբաց ի վերայ
և էլսած և վարեաց զնայ մինչև ի խուցն իւր և բազում վէրք
հասուց ի նայ ի նեղութիւն. և նայ էմուտ ի խուցն իւր և փա-
կեաց զդուռն. և զղչացաւ միայնայկեացն և ասէ լալով և հա-
ռաջանօք. տէր իմ և աստուած իմ, որ այս բազում ժամանակ
է, որ ոչ երկեայ և ոչ դարհուրեցայ ի քէն՝ ի սպառնալեաց և 'ի
տանջանաց դժոխոց և այլ օր ի գամբու շանէն վախեցայ և եր-
կեայ և փախուցեալ ոչ կարացի շնալ. արդ ողորմեայ ինձ Քը-
րիստոս. և խլեայ զիս ի ձեռաց սատանայի. և 'ի նոյն ժամն էթող
զնայ դէն պոռնկութեան, որ զղչացաւ և ապայշաւեաց:

10. ԳՈՂ ՔԱՀԱՆԱՅ ԵՒ ԱՅՐԻ (ԾԴ—73)

Քահանայ մի գողացաւ զկով այրի կնոջ մի և էած ի յա-
խոռն. և կին յիմացաւ. և ասէ առ քահանայն. տէր, ժամ է մա-
հուան իմոյ. եկ յախոռն, որ խոստովանիմ. և յայն ժամ ան-
ցուց զկովն ի ներսի տուն և անդի ի ժամայտուն և անդի յե-
կեղեցին. և ասէ կին. տէր, առաջի բեմին պարս է առել զմահու
խոստովանութիւն. և հանին զկովն ի բեմն և քարշեցին զվարայ-
գուրն ի դէմ. իբրև մտան յեկեղեցին և նստան. յանժամ կին ի

վեր կարաւ զվարայգուրն և ասէ ընդ կովն. ո՞վ գարշելի. զքեզ
կով զիտէի. և արդ զքեզ պատարագօղ ո՞վ արար, ասայ ինձ:

11. ԱՂՕԹՔ ԱՂՔԱՏԻ (ՃԿԵ—196)

Այր մի աղքատ երթար ի քաղաք մի. ի ճանապարհին
հիւանդացաւ և սղաչէր. զաստուած պատրաստել նմայ զրաւոտ
տանել ի շէնն. և ահայ դայ ոմն չարայրարոյ՝ հարկանէր զնայ.
արի յոտն, ասէ. և շալկէ զքուռակս, զի ոչ կարէ վալ զհոտ մօրն
իւրոյ: Եւ յարեաւ և լար դառնայլէս, զի ոչ կարէր կանկել. և
այրն չարայրարոյ ոչ դադարէր ի հարկանելոյ զնայ. և նայ ասէ.
վա՛յ ինձ, աստուած իմ, փոխանակ թեթեացուցանելոյ ծանդրա-
ցուցեր զվիշտս:

Ցուցանէ առակս, թէ աղքատքն տառապին վասն չքաւո-
րութեան և խնդրեն ինչք և ստացուածք ի յաստուծոյ. և թա-
գաւորքն և բռնաւորքն, զինչ ունի, դան ալ կողոպտեն և թա-
լանեն:

12. ԱՂՔԱՏ ԵՒ ԵՐԷՑ ԵՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆ (ՄԼԵ—264)

Աղքատն ի գեղ մի երկկ և 'ի ժամատուն մտաւ. և էր
ժամատունն բլրակ. և եկն անձրև և ջրով լցվաւ, և աղքատն
թրջեցաւ և զի պատտառտուն հանգերձ զգեցեալ էր. զողայր և
էր ձանձրացեալ. զի յոյժ քաղցեալ էր. եւ եկն էրէցն և սկսաւ
տօնի ժամ և էառ զաւետարանն և էգիտ զայն բանն, թէ օտար
էի, ժողովեցէք զիս, մերկ էի և զգեցուցէք զիս, քաղցեալ էի և
կերակրեցէք զիս. և լսեց աղքատն և ուրախացաւ և ասէ. օտար
եմ և ժողովեմ զիս. քաղցեալ եմ և կերակրեն զիս, մերկ եմ և
զգեցուցանեն զիս: Եւ արձակեաց էրէցն ժամն և զնաց և եթող
զաղքատն անդ և ոչ տարավ 'ի տուն. գիտէր էրէցն և ոչ արար.
և ասէ աղքատն ընդ միտս իւր, թէ զայն գիւրն, որ կարգաց, ոչ
հաւատաց, այլ սուռ համարեցաւ: Եւ առեալ զաւետարանն, տա-
րաւ ի ջրաժողով տեղ մի և եգիր ի ջուրն և քար մի ի վերայ:
Եւ եկն էրէցն և ոչ եգիտ զաւետարանն: Ասէ աղքատն. աւե-
տարանն ի՞նչ անես. սուռ բաներ կա մէջն. նա տարի 'ի ջուրն
գրի: Եւ բարկացաւ էրէցն և սկսաւ հարկանել զնա. և ասէ ցէ-
րէցն. մի հարկաներ զիս, թէ հանց կու հաւատաւ, որ աւետա-

բան է խօսք Բրիտանի, ընդէ՞ր ոչ կատարեցեր, դու կարգա-
ցեր, ևս օտար էի և ոչ ժողովեցեր, մերկ էի և ոչ զգեցուցեր,
քաղցեալ էի և ոչ կերակրեցեր, և էրէցն ամոթալից ևղև:

13. ԱՅԾԲ ԵՒ ԳԱՅԼԲ (ԼԱ—41)

Ժողովեցան այժք ամենայն և առաքեցին պատգամս առ
աղղն գալոց և ասացին, թէ ընդէ՞լ ունիք ընդ մեզ անհաշտ
խռովութիւն և ազաչեմք զձեզ, որ առնէք խաղաղութիւն ընդ
մեզ, որպէս և առնին թագաւորք ազգաց: Եւ գայլքն ժողովեցան.
և ուրախացան ուրախութիւն մեծ. և առաքեցին պատգամս մեծ
նամակաւ և բաղում ընծաւք առ ազգս այժեաց, և ասին. լուսք
զբարի խորհուրդս ձեր և գոհացաք զաստուծոյ, զի մեծ խնդու-
թիւն է և խաղաղութիւն, և զխտացեմք ձեր իմաստութեանդ,
զի պատճառն և զսկիզբն խռովութեան և կովոյ մերոյ հովիւն է
և շուն է. և թէ վասն զնոսա բառնաք ի միջոյ, փութով լինի
հաշտութիւն: Եւ գայս լուան այժքն, և ի բաց վարեցին զհովիւքն
և զշուն. և արարին թուխտ երգման և հաստատութեան: Եւ ելեալ
այժքն տարածեցան անհոք ի լերինս և ի խորայձորս և սկսան
արածել և գոհնալ զաստուծոյ և համբերեցին գալքն զօրս Ժ.
և ժողովեցան ի վերայ հոցա և հեղձուցին զայժս գամենայն:

14. ՀԻՒՍՈՒՆՔ, ԾԱՌ ԵՒ ՏՈՒՆԿ (ԺԴ—ՄԱՍՆ Գ., 99)

Հիւստոնք, մտան 'ի մայրիս և սկսան կոտորել զճառ և զտունկ: Եւ նոքա յառաջելով ասեն, զի՞նչ է այս, զոր դորձեն ընդ մեզ: Եւ նոճին ասէ. վա՛յ է մեզ, ով՛ եղբարք իմ, զի 'ի մեզանէ է, որ կտրէ զմեզ, զի կոթն 'ի մայրոյս է:

Յուզանէ, թէ՛ ու մարդ մի տար դու ի քէն կամաւ զէն
սատանայի, որ զայ և նուաւ սպանցէ զքեզ ծուլութեամբ կամ
սգանութեամբ կամ հպարտութեամբ:

15. ԱՌԻԻԾ, ԱՐՁ ԵՒ ԳԱՅԼ (ԿԱ—ՏԱՍԿ Գ., 110)

Առիւծ և արջ և գայլ 'ի միասին ընկեր լինել, զի մաս-
կերկը եմք, ըմբռնեսցուք զոմն 'ի մարդկանէ, զի ըստ օրինին
դուրս մեր՝ կերակուր մեզ-պատրաստէ. և կալեալ զոմն արարին
սպասարար: Եւ նեղացաւ արջն, հնարեցաւ ազատիլ, առեալ

ժայտ մի մեծ, և եղեալ նիք վիմի մի, և ասէ ցառիւծն և ցդայլն՝
օգնեցեք և դիք զձեռս ձեր 'ի ներքոյ, և հաւատեալ եղին. ոստոյց
զնիզն և մնացին 'ի ներքոյ, և առեալ զկացին սկսաւ ջախջախել:

16. ԳԱՅԼ ԵՒ ՀՈՏ (ՄԹ—մասն Գ., 109)

Գայլոյ ծերացեալ զնաց տո հօտս և ասէ լալով. ապաշխար-
բօղ եմ այժմ, և շատ զձեզ տրտմեցուցի, և վասն այն կամիմ
գալ, և ձեր տանն աւել ամեկ, զի թողութիւն լիցի ինձ, և զման-
կունս ձեր պահեմ ևս 'ի դայլոց: Եւ հօտքն ուրախացան, ասել
կունս ձեր պահեմ ևս 'ի դայլոց: Եւ հօտքն ուրախացան, ասել
շանց չմեղանշել նմա: Եւ կայր և սպասէր մինչև եղեն դառինքն
մեծ, և սկսաւ մէկ մէկ ուտել և պատառ զնել, մինչև տեսեալ
քաղմաց սատակեցին:

Քաղմաց սատակեցին:
 Խրատէ չհաւատաւ, որոյ սովորել են 'ի չարն, զի հնացեալ՝
 Բնութիւն լինի, և առ դործս իւր քարշէ, լինի որդի ստի՛

17. ԱՌԻԻԾ ԵՒ ՀԱՐԿԱՏՈՒՅԻ ԻԻՐ (մասն III, ԽԸ—10%)

Առիւծոյ բեկեալ ոտքն արանջէր դայլ գագանաց, թէ հարկատուք իմ էք և ես իշխան ձեզ. բնդէ՞ր ոչ դայք յերեան: Եւ ասեմ ցնա. 'ի քէն ոչ ինչ գտաք օգնութիւն. ոչ յարջէ, ոչ 'ի յայլէ. և գու իսկ ի մեզ ոչ խնայեցեր. միզ աստուծոյ պատարայիլ արժան է, որ վայդպիսի Հարդ քեզ պատահցի: Եւ քահանայ,

Յայտ է միաբ առական վասն առաջնորդաց, թէ քահանայ, թէ տանուտէր, որ չար լինի. և նեղեն զհնազանդեալսն. յորժամ 'ի չար անկանին, պարտ է աստուծոյ զոհուիթիւն մատուցանել²:

18. ԿԱՏՈՒ ԵՒ ՄԿՈՒՆԲ (ԽԵ—64)

Կատուն փրկոն էած ի վրայն և եղև կարգաւոր, և պատուիրեաց մկանց և ասեաց, թէ պիղծ է արիւնհեղն, և ես այլ արլւն ոչ հեղում, զի կարգ առիւ Եւ ասին մկունք, թէ զբոլոր

¹ Այս առակը կա նաև Մխիթար Գոշի ասեղծագործության մեջ:

2 Գողի առաւելներից:

կարգն Անտոնի տեսանեմք ի վերայ քո և զաբայ Մարկոսի, նայ մեք քեզ ոչ հաւատամք և կեղծաւոր բարուց քոց: Եւ կատուն յետ աշխորիկ եղև գերբն և անկաւ ի յալուրտուն: Գան մկունք և ասեն. ով դու Հար, քո հաւատովդ դու գերբն ես: Եւ յետ աշխորիկ եղև մեռեալ յանցս մկունցն: Գան մկունքն և ասեն. ո՞նենգաւոր, թէ պարկ լինի մորթ քո, ոչ հաւատամք քեզ, թէ թողուս դու զսովորական Հարութիւնդ քո:

19. ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՎ ՋՐԱՂԱՅ (ՃԻԶ—151)

Եկեղեցին պարծեցաւ ի սրբութիւն իւր և ասաց, թէ ես եմ տաճար աստուծոյ և յիս զան քահանաք և ժողովուրդք յաղօթս մատուցանել աստուծոյ և պատարագ, և հաշտի աստուած ընդ աշխարհիս. և մեղաց թողութիւն լինի: Յայն ժամ զայ ջրադացն և ասէ ընդ եկեղեցին, թէ զինչ դու ասես, արգար է և ճշմարիտ է, բայց դու զիմ երախտիքն մի մոռանար, որ զիշեր ու ցերեկ կու աշխատիմ և կու դատիմ, որ կոյ ուտեն քահանաքն և ժողովուրդքն, և ապայ զան առ քեզ աղօթել և երկիր պազանել աստուծոյ:

Յուցանէ առակս, թէ կան աշխարհի մարդիք, որ հանապաղ աշխատին և դատին, որպէս մեղու. և թագաւորք և իշխանք և ամենայն մարդիք զվաստակս նոցա ուտեն և ապայ երթայ յեկեղեցին և զաստուած օրհնեն և յիշեն:

20. ԵԶՆ ԵՎ ՁԻ (ՃԻԷ—151)

Եզն և ձին խօսեցան ընդ միմեանս: Ասաց ձին ընդ եզն. թէ դու ով ես կամ զի՞նչ պէտս ես: Ասէ. ես ձի եմ, որ թագաւորք և իշխանք և պարոնայք կազմեն զիս ոսկով և արծաթով և բազմին ի վերայ իմ: Ասէ եզն. ամէն աշխարհիս շէն եմ ես, որ վաստակիմ և Հարչարիմ և խոնջիմ. և ապայ դու և քու թագաւորն ուտէք, և ամենայն մարդ զվաստակս իմ ուտեն. և թէ ոչ վաստակիմ, դու և քու թագաւորն մեկ հետ մեռանիք. և դու երախտայմոռաց մի լինար:

Յուցանէ առակս, թէ մարդ կայ, որ աշխատի քան զեզն. և մարդ կայ, որ հանապաղ զձի հեծնի և աւեր ամէ աշխարհի: Եւ թէ աշխատաւորն ոչ աշխատի, որպէս զեզն. նայ մեռանի ձին և հեծնող նորա:

21. ԺԻԺԻ ԵՒ ՄԵՂՈՒ (ԺԷ. ՄԱՄՆ III—93)

Ժիժին եկն առ մեղուն և լալով աղաչէր զնա և ասէր. ողորմեայ ինձ վառն աստուծոյ, զի ձմեռն է և զժուարին ժամանակ. և անա մեռանիմ 'ի սովոյ: Եւ ասէ ցնա մեղուն. յամանային ժամանակն զի՞նչ գործէիր, ասայ ինձ, որ ոչ ժողովեցիր քեզ կերակուր: Եւ ժիժին ասէ. ամ ինչ ասեմ, երբ կու ամաչեմ. ամառն ինձ ամէնօր հարսնիք էր և ցնծութիւն, զի նստեալ կայի 'ի բարձրաբերձ և 'ի գեղեցիկ ծառսն և երգաբանօք յըղարկէի զամենայն ճանապարհորդսն և յոյժ ուրախ առնէի զնոսա անծախք: Եւ ասէ մեղուն. յիրաւի ապա մեռանիս 'ի սովոյն, ո՞վ դու Հար մշտի, և ի բաց վարեաց զնա:

22. ԿՏԱԿ ՎԱՄՆ ԳԱՆՁԻ (ՄԺ—237)

Իմաստասէր ոմն աղքատ ունէր ծոյլ որդիս, և 'ի ժամ մահուն կոչեաց զորդիսն և ասէ. ո՞վ որդեակք, բազում գանձ կայ պահեալ 'ի հարցն իմոց յայգին մեր, իսկ զտեղին ոչ ցուցանեմ ձեզ, այլ որ աշխատի և խորագոյն փորէ, նա զտանէ զգանձն: Եւ յետ մահուան հօրն, սկսան որդիքն ջանալ մեծաւ աշխատութեամբ և խորագոյն վարէին, և ամէն մէկ իւրն ջանայր, զի ինքն գտցէ զգանձն: Եվ սկսաւ այգին աճիլ և զօրանալ և ետ բազում պտուղ և ելից զնոսա գանձիւ:

23. ՕԶ ԵՒ ՀՈՂԱԳՈՐԾ (Հ—90)

Օձ եղև ընդեկինոս հողայգործի միոյ: Եւ եկեալ ի գետ ինչ առեւիլ ի ծոց իւր զօձն անցին ընդ գետն և օձն ոչ կամեցաւ ելանել ի ծոցոյ նորա: Եւ գնացին ի դատաստան բազում դատաւորս, և ոչ արարին դատ ի մէնջ նոցա: Եւ եկեալ առ աղուէսն ասեն. արայ մեկ դատաստան: Իմացաւ աղուէսն զպատճառն և ասէ. միայկանի դատաստան ես ոչ կարեմ առնել. ել օձ դու ի ծոցոյն և երես յերես ասացէք ինձ զբանսն ձեր: Եւ իբրև ել օձն ի ծոցոյ նորա և գնաց կանկեցաւ, ակն արկեաց աղուէսն հողայգործին, թէ հար զնայ մասուսովդ, որ ի ձեռք է և սպան. և նայ հարեալ սատակեաց զօձն և սկսաւ զալարել: Գայ աղուէս և թաթովն ողորդէ զօձն և ասէ, թէ սննդեկինոս ես, դու այսպէս ողորդ կացիր:

Յուշանէ առակս, թէ պէս պատրաստ կացիր ի նենգաւոր մարդոյ, և մի շահիւ միաւորութիւն առնել ընդ նոսաւ...

24. ԱՐԱՄԱԶԴ ԵՒ ՕՁ (92—104)

Արամազդն արար հարսանիս որդոյ իւրոյ, և գային ամենայն կենդանիքն և բերէին ընծայ և օծիաք: Գայ օձն և բերէ անուշայտ տերևս գեղեցիկ՝ զվարդն տերևովն. և նայ ի բաց վարեաց զօձն և ասաց, ոչ է արժան առնուլ ինչ ի թունալից բերանոյ քումէ:

25. ԱՐԾԻԻ ԵՒ ԿԱՔԱԻ ԵՒ ԲԶԷԶ (99—109)

Արծիւն հալածէր զկաքաւն և նայ ի բզէզն ապաւինեցաւ և բերէր բարէխօս: Եւ արծիւն ոչ լուաւ աղաչանաց բզէզին. և բզէզն ռխացաւ և խպնեցաւ և ռխա մտեալ. և գնաց ելաւ ի բունս արծիւն և զձուս նորա գլորէր և կոտորէր և բազում ժամանակս անորդիս առնէր զարծիւն: Եւ գնաց արծիւն ածեաց զձուս ի դոգն թագաւորին, և գնաց բզէզն ի ծայր երանաց նորա. և նայ ի վեր վաղեաց ի կսկծոյն, և անկեալ բեկեցաւ ձուս արծուուն:

Յուշանէ առակս, թէ բնաւ ամենեկին մի առնէք ձեզ թըշնամի զոք ի մարդկանէ...

26. ԹԱԳԱԻՈՐԱԶՆ ԱՅՐ ԵՒ ԼՈՒ (ՃԱ.—119)

Այր մի թագաւորազն սոստիկ նեղացաւ ի լուէ և արուեստեալ կալաւ զնայ: Եւ լուսն ասէ, աղաչեմ զքեզ, մի սպանաներ զիս, զի փոքր է վնասդ, զոր արարի քեզ: Եւ նայ ասէ, զոր կարացիր, արարիր:

27. ԱՂՈՒԷՍ ԵՒ ՕՁ (ՃԺԲ.—130)

Աղուէսն և օձն եղեն եղբարհք. գնացեալ առին գետի մի: Եւ ասաց օձն ընդ աղուէսին. ով եղբար, դու անցանիս զլուսն, և ես զբնչ անցանեմ: Ասաց աղուէսն. եկ փաթուտեց ի վիզս. և յորժամ ի խորն գետին հասին, օձն գերեան ի յետ աաբաւ և կամէր խայթել զաղուէսն: Եւ աղուէսն յիմացաւ զայն և ասաց.

ընդ օձն. ով եղբար, գերեադ ի յետ Բնչ տարար յերեսէս: Ասէ օձն. կամիմ խայթել զքեզ, որ մեռանիս: Ասէ աղուէսն. բեր համբուրեմ գերեադ, որ սիրոյ փափաքս անցանի հանց, որ խիստ սէր ունիմ ընդ քեզ: Եւ կամեցաւ և երեւ գերեսսն, և աղուէսն էառ զվիզն ի բերայն և այլ ճար ոչ կար խայթելոյ: Եւ յորժամ անցաւ աղուէսն յանկուս, սատակեցաւ օձն, և ձգեաց զնայ ի գետին և թաթովն ողորդեաց զօձն և ասէ. գետեղար ուղորդ եղբար:

Յուշանէ առակս, թէ զմարդն փորձել պիտի, որ նենգաւոր չէ լինի օձու պէս և ապայ սիրելութիւն դնել ի հետն, զի սատանայ և նենգաւոր մարդն և չարն և անհաւատն և աներկիւղն մէկ է, որ խաբեն:

¹ Այս առակը շատ նման է «Օձն ու ձուկը» հեքիաթին, որը տպագրվել է Երվանդ Լալայանի կազմած «Մարգարիտներ հայ բանահյուսութեան» Գ. դրբում (էջ 16): Բերենք նրա լրիվ տեքստը.

ՕՁՆ ՈՒ ՁՈՒԿԸ

Ձուկն ու օձը ախարար դարձան:

Օձը ըսաւ. Ախարար, ինչ կըլլի, օր ինձի շալկես, տանես ծովին մէջը պըտըտընես:

Ձուկն ըսաւ. Շատ լաւ կըլլի. էկէ շալկես քեզի տանեմ ծովի մէջ պըտըտընեմ. դու տես մեր ծովը Բնչ կայ:

Օձը փաթըթվաւ, էղավ ոտըթա (հացառ), նստաւ ձկն կռնակը, ձուկն առաւ մտաւ ծովը: Քիչ մը գնացին, օձը խածեց ձուկին կռնակը:

Ըսաւ. Ախարար, ինչի՞ կը խաղնես իմ կռնակս:

Ըսաւ. Սխալվայ:

Քիչմ էլ գնացին, մէմ ալ խածեց:

Ըսաւ. Ախարար, ինչի՞ կը խաղնես կռնակս:

Ըսաւ. Արեւը դուրս սիմեց:

Քիչ էլ գնացին, մէյմ էլ խածեց:

Ըսաւ. Ախարար, ինչի՞ կը խաղնես:

Ըսաւ. Իմ սովորութիւնն է:

Ձուկն ըսաւ. Օր քու սովորութիւնդ է, ինձի էլ կայ սովորութիւն, անա տես. ըսաւ ու մտաւ ծովի խորունկ տեղը, օձը խեղդվաւ, յեւաւ ջրի երեսը:

Ըսաւ. Գնա, աս ալ իմ սովորութիւնը:

Աղուէսն և արծիւն եղբարք եղեն և միայմաութիւն և եր-
զումն արարին և զաշինք զրին ընդ միմեանս, թէ ի մեկ տեղ
բերեն զորսն և ապա ուտեն: Եւ յորժամ աղուէսն որսար,
գար արծիւն և ի մեկ տեղ ուտէին: Եւ յորժամ արծիւն որսար,
առնէր զորսն և երթար նստէր ի բարձր ծառս և ի բարձր
վէմս, որ աղուէսն ոչ կարէր ելանէր անդ: Եւ գիտաց աղուէսն
գնենգութիւն արծիւին և ասէ. «Ո՛վ եղբար, նենգաւոր և ազահ
երևիս և աւազակ:

Յուցանէ առակս, թէ մարդ հետ ընկերոջ արդարութեամբ
պիտի կենայ և ոչ նենգութեամբ և կեղծաւորութեամբ...:

29. ՄՐՋԻՄՆ ԵՒ ԱՂԱԻՆԻ (ՂԴ—111)

Մրջիմն անկեալ ի ջուրն և հեղձէր. գայ աղաւնի և ձգէ
ոտս մի ի ջուրն, և ելեալ մրջիմն ի յոտոն և կենդանացաւ:
Եւ անայ ի նոյն ժամն հաւորսքն կանգնեաց զվարմն և կամէր
առնել զաղաւնին: Գայ մտանէ մրջիմն յերանքն նորա և էլսած
ի ծայր նորա: Եւ նայ ի կսկծոյն յանկարծակի ի վեր թռաւ և
մորմոքեցաւ, և շարժեցաւ եղեգն և վարմն. և աղաւնին թռաւ և
աղատեցաւ:

30. ԶԿԼՈՐՍ ԳԱՅԼ ԵՒ ԱՂՈՒԷՍ (ԿԵ—84)

Գալն և աղուէսն եղեն եղբարք և գնացին որսալ ձուկն:
Եւ ասէ աղուէսն զգալն. արկ զագի քո ի գետն և ըմբռնեա-
ցուք ձկունս: Եւ էր ժամանակն ձմեռնային: Եւ իբրև արկ
գալն զագին ի ջուրն, նայ պաշեցաւ և փակեաւ ագին գալուն:
Եւ ասէ աղուէսն. անայ եղբար, ամենայն զօրութեամբ քո
ցանձ տուր և քարշէ զագի քո, զի բազում ձկունք ըմբռնեցան:
Իբրև ցանցեաց, հատաւ ագին և նայ կըկեալ վայէր զանձն
իւր և լալով ասէր. վայ է ինձ, թափեցայ յագոյս և ձուկն ոչ
ըմբռնեցի:

31. ԱՅՐԻ ԵՒ ՈՐԴԻՆ (ՄԺԴ—238)

Ասի յառակաց, թէ այրի ոմն ունէր տասն այծս և ունէր

որդեակ մի: Եւ որդին այն յամէն օր տանէր արածէր զայծերն:
Եւ մայրն յամէն օր շերեփ մի ջուր լնոյր 'ի կաթն և 'ի խափ
տայր: Եւ ասէ որդին ցմայրն իւր, թէ է՞ր առնես զայդ վնասդ,
որ զջուրն 'ի կաթն լնուս և ի խափ տաս: Ասէ մայրն, որդի,
մեր կաթնս քիչ է՝ այնսր համար առնեմ, թէ քիչ մի աւելի
լինի մեր կաթն, որ մեզ ձմռանս թացան լինի: Իսկ յաւուր մի-
ում, մինչ գետ արածէր մանուկն զայծիսն, փոքր մի ամպ ծնաւ
յերկինքն և եկն անձրն, և ել հեղեղ և տարեալ զայծիսն ելից 'ի
գետն: Իսկ մանուկն եկն յարեաւ առ մայրն զատարկութեամբ
և միայն փայտն 'ի ձեռին: Ասէ մայրն, որդի, ո՛ւր են այծքն և
զի՞ արդ յարեաւ եկիր այսօր: Ասէ որդին, մայրիկ իմ, այն շերեփ
ջուրն, զոր 'ի կաթն խառնէիր և 'ի խափ տայիր, նա ժողովեցաւ
և հեղեղ դարձաւ և եկեալ զմեր այծերն տարաւ 'ի գետն ելից:

32. ԱՅԾ ԵՒ ԳԱՅԼ (ՄԺԶ—242)

Ասի յառակաց, թէ այծ մի 'ի վերայ բարձր պատին կայր՝
նստած, և գայլ մի եկն նստաւ յատակս պատին: Հայեցեալ ընդ
նա՝ այծն ասէ. սիրտ կուղէ, որ իջնում 'ի վայր և եղջերովս
զայն գայլին փորն պատառեմ: Յայնժամ ասէ գայլն. երանի էր
իմ աչացս, որ տեսանէի, թէ այծն գայր եղջերովն զիմ փորն
պատառէր:

33. ՆԱՊԱՍՏԱԿՈՒՆՔ ԵՒ ԳՈՐՏՈՒՆՔ (ՃԿԴ—194)

Նապաստակունք ժողովեցան և առեն, եկայք երթիցուք ի
ծովն անկեալ մեռցուք ամենեքեան, զի կարի տկարք եմք և ան-
պէն, և ամենայն կենդանիք հալածեն զմեզ: Եւ ի գնալն նոցա
տեսին զնոսա երամակ մի գորտունք և ձինձ բարձեալ փախեան
և թագեան ի նոցանէ, և նոքա միւթարեցան և գոհացան զաս-
տուծոյ, որ այլ տկարայգունք քան զինքեանս, և դարձան յետս:

34. ԹԱԳԱԻՈՐ ԵՒ ՇՈՒՆ ԵՒ ՇՈՒՔՆ (ՃՀԴ—203)

Թաղաւոր մի բարի և բարեմիտ՝ ճաշ արարեալ յեղր գե-
տոյն, և շուն մի սոված եկն առ թաղաւորն, և նա ետ հաց մի
սուրբ: Եւ առեալ շանն գնայր ընդ եղր գետոյն, ետես 'ի ջուրն

զիւր շուքն իբրեւ գայլ շուն և զհացն ի բերան նորա: Եւ շունն ազահեալ մոռացաւ զհացն, որ ՚ի բերանն էր. վազեաց ՚ի գետն, զի առցէ զհացն ՚ի միւս շանէն, և ոչ եզիտ, զի շուքն էր: Եւ զայն հացն զոր ունէր գետն տալաւ, և շունն եկեալ երթայր սո- վաման:

35. ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ՕՁ ԵՒ ՈՐԴԻ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ (ՃՂԶ—226)

Ասի յառակաց, թէ թագաւոր մի կայր, որ ունէր իւրեւ սիրելի զօձ մի, որ յամէն օր կարմիր գեկան մի բերէր թա- գաւորին: Եւ եղև որդի մի թագաւորին նոր ծնեալ, իսկ թագա-ւորն զմանուկն անուցանէր ՚ի վերայ բարձացն և առեալ զօձն արկանէր զպարանոցաւ մանկանն: Եւ այնպէս սովորեալ օձն և մանուկն խաղային ՚ի միասին և այսպէս ժամանակս ինչ սի- րով խաղային առ իրեարս: Իսկ յորժամ մեծացաւ մանուկն, կապեալ սուր ընդ մէջս իւր՝ յաւուր միում ՚ի խաղան իւր- հանց հանեալ մանկանն զսուրն էհար զտառն օձին և ընկէց յերկիր: Յայնժամ զայրացեալ օձին էհար զնա և ինքն փախեաւ մեռաւ որդի թագաւորին: Իսկ յետ սգոյն և մխիթարութեան առաքեաց թագաւորն, որ գտանեն զօձն, և ազաչէին զնա գալ ՚ի տեղի բնակութեան իւրոյ: Եւ ասէ օձն. ով բարի թագաւոր, անդէպ է ինձ գալ առ քեզ, զի քանի որ հայիս դու ՚ի գերեզ- ման որդւոյ քոյ և քանի որ հայիմ ես ՚ի տառնս իմ, ոչ սրբի մախանքն ՚ի սրտից մերոց, ապայ այս բարի է, որ հետացայ ՚ի քէն:

36. ԻՇԱՏԷՐ ԵՒ ԳԱՅԼ (ՄԺԳ—238)

Ասի յառակաց, թէ այր մի զէշ իւր կորուսեալ էր և խիստ աղէտալի ՚ի շուրջ գայր և խնդրէր: Եւ տեսեալ զայլուն ասէ- այր դու, զի՞նչ խնդրես: Ասէ այրն. ով գայլ, զիմ իշուկս կորու- սեալ եմ և չեմ գտնուր: Ասէ գայլն. ով այր, զքո էշն ես գտի: Ասէ այրն. բեր զէշն, որ տամ զքո գտնելէն: Ասէ գայլն. ով այր դու, զքո էշն ի չամուռն էր անկեր և ես երեք օր ՚ի հետն եմ դատել, և ապա կարացի ՚ի դուրս քարչել, և ՚ի վարձին տեղն զէշն կերի. գիտէի, որ աղքատ մարդ էիր և ինձ վարձ չկարէիր տալ:

37. ԽՆԱՄԱԽՈՍ ԱՔԻՍ (Ի—24)

Աքիստն մտաւ ի սենակ թագաւորին և եկեր բազում բարիս և հպարտացաւ ի գիրութենէն: Եւ գնաց առ ձին և առ ուղտն և առ զոմէշն կարգաւ և առ լուսաւորս երկնից, թէ լե- րուք ինձ խնամի, զի դուստր իմ կարգելու է: Եւ նոքա յիմա- ցան զհպարտութիւն նորա, և առաքեցին զնայ գնալ ի յամբն, և ամբն ասաց. ես ի հողմոյն հալածիմ: Գնաց առ հողմն. և հողմն ասաց, թէ կայ աշտարակ մի ի վերայ լերին միոյ յա- բեկս, որ զօրաւոր է քան զիս. ես զնայ հարկանեմ, և նայ կայ անխախտ: Եւ գնաց աքիսն առ աշտարակն այն և ասէ. արեկ, որ խնամենանք: Եւ նայ ասէ. ես տկար եմ, զի ահա կան ի հի- մունս իմ կենդանիք, որ ծակոտեալ պատառն զիս, և ես ոչ կա- րացի յաղթել նոցա, և դու երթ առ նոսալ: Եւ նայ գնաց. նայ աքիս մաքիս մկուռն էին՝ իւր նմանի, որպէս զինքն, և ասաց նոցա, թէ եկայք խնամենանք, և խնամեցան:

Յուցանէ առակս, թէ ամենայն մարդ շրջի, մինչև գտցէ իւր նմանի...

38. ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԽԵՂ ԴՈՒՍՏՐ (ՄՂԹ—299)

Դիտացէք, որդիք մարդկան, որ թէ թագաւորի դուստր լի- նի՝ և ՚ի յինքն խեղութիւնն ունենայ, նա ոչ ընդունին զնա և ոչ առնուն զինք հարսնութիւն:

39. ԲՈՒ ԵՒ ԱՐԾԻԻ (ՄԻԷ—258)

Ասի յառակաց, թէ բուն հրեշտակ առաքեաց առ արծուին և խնդրեաց զդուստր նորա հարսն և ասէ. դու տունջեան քաջա- մարտիկ ես և ես գիշերոյ. պատշաճ է մեզ խնամութիւն: Եւ յանձն էառաւ. և ՚ի լինիլ հարսանեացն ՚ի տուէ լոյս ոչ կարէր տեսանել փեսայն և ի գիշերի հարսն: Եւ ծաղր առնէին զնա բազէքն. և լուծաւ հարսանիքն¹:

¹ Այս առակը կա նաև Մխիթար Գոշի ստեղծագործութեան մեջ: Եր- կու առակագիրները մոտոն էլ մեկնութիւնը չի համապատասխանում առակի բովանդակութեանը:

Ի՛նչ ասեն, թէ այլ ոմն վաճառական հալալ կին ունէր և հա-
րամ կին: Եւ յորժամ կամէր երթալ ի վաճառականութիւն, զնաց
առ հարամ կինն հնարց, թէ քեզ ինչ բերեմ. ասաց, թէ շատ
լիք բեր, զայս իրս ու զայս: Գնաց մօտ ի հալալ կինն, թէ
քեզ ինչ բերեմ. ասաց, թէ մին գեկանի խեղճ գնէ ու բեր:
Գնաց այլն և ապա ի միտ էած զպատուեր հալալ կնոջն. հնարց
յայլ ոք, թէ կինն իմ ասաց, թէ ինձ գեկանի մի խեղճ բեր: Ասէ
այլն. հալալ կին ունիս: Ասաց՝ ունիմ. ասաց՝ յորժամ մօտենաս
ի քաղաքն քո, թող զբեռինս քո և ի կերպ աղքատի գնա մօտ
ի հարամ կինն քո և ասա, թէ զիս ալափեցին ճանապարհին: Եւ
լարար այլն այնպէս, և յորժամ ետես հարամ կինն զնա, հա-
ածեաց և ի տանէն ի դուրս արար: Գնաց մօտ ի հալալ կինն,
և նա տեսեալ ասէ, մի հոգալ, թող դու բարով եկիր, և զգե-
ցոյց զայլն: Եւ նա ի միտ էած, թէ այս է խեղճ, զոր փորձեցի
զկանանց հաւատաւ: Ապա զնաց ի կարուանն և զամե-
նայն բեռինան անցոյց քնդ գուռն հարամ կնոջն և երեւ ի
տուն հալալ կնոջ: Վասն այն ասէ Սիրաք, թէ որպէս արե-
գակն բարձրանալով զերկիր զարդարէ, նոյնպէս կին բարի
զարդարիչ է տանն իւրում:

41. ԵՐԵՔ ԵՐԵՍԻ ԶՈՒՐ (ՄԺԷ—242)

Ասի յառակաց, թէ կինմարդոյն երեք երեսի ջուր կայ. մէկ՝
կուսութեան քօղն, որ յառաջ քան զամուսնանալն ի մօրէն ունի
և ի ժամանակ ամուսնութեանն քակի, զի յետ այնորիկ ոչ առի
աղջիկ, որ է կուսան որ է հատեալ: Երկու երեսի ջուր կնոջն,
որ մինչ զեռ զաւակ չէ ծնեալ, և յորժամ ծնանի զառաջին զա-
ւակն, լուծանի կապ ծննդականութեան, և արձակեալ յառաջ
բերէ զմանուկն, որով յայտնի հրապարակաւ ի լուր ամենեցուն,
թէ այս անուն նորահարսն զաւակ ծնաւ: Եւ նա այնուհետեւ ա-
ռանց ամօթոյ առեալ զմանուկն ի գիրկ և ելեալ նստի ի հրա-
պարակս և բացեալ զսիրտն զստինսն ջամբէ մանկանն և ոչ
ամաչի: Երեք երեսի ջուր է կնոջն, քանի է առաջին մարդոյն ի
ձեռն պսակին կապեալ. և յորժամ հանգիպի, զի ելցէ յառաջին
յառնէն և իրնի առն այլում, յայնժամ երեք կերպ երեսի ջուրն,

որ է ամօթն, բարձաւ յայնպիսի կնոջն: Եւ յայնմ հեռէ, զի
այլ ոչ ունի երեսի ջուր, ոչ ամաչի յուճեքէ. այլ զոր ինչ
կամի և կարէ, անարգելաբար գործէ. վասն որոյ ի շունն կայ
արգելք կամ ամօթ և յայնպիսի կինն ոչ:

42. ՊԱՐԿԵՇՏՈՒԹԻՒՆ (ՅԺԶ—309)

Գրած է, թէ մարդ որ ի յիր ծնընդեանէն մինչև ի յօրհնե-
ալ պսակն՝ այլն և կինն՝ սրբութեամբ լինին և ատից մինչև
ի յաւուրց մասն, նայ իւրեանց գերեզմանին հողն նաա ու
լնոցի զեղ պիտի լինի և ամենայն ցաւոց:

43. ՀԱՐՄՆ ԵՒ ՍԿԵՍՈՒՐ ԵՒ ՍԿԵՍՐԱՅՐ (ԽԷ—67)

Նոր հարս մի եղև խոնարհ և համբերող. և կամեցան
փորձել զնայ սկեսուրն և սկեսրայր նորա: Ասէ մին, թէ զդուռն
փակէ: Եւ միւսն ասէ. բաց. Մին ասէ. ել փակէ զդուռն. հողմ
է: Եւ իբրև զնաց և փակեաց զդուռն. և միւսն ասէ. ել բաց
զդուռն, զի ծուխ է: Եւ սկսան ասել փակէ և բաց: Եւ նա սկը-
սաւ փակել և բանալ կարգաւ և ասէ. քեզ փակեմ և զորայ բա-
նամ: Եւ երկարեաց և ոչ բարկացաւ:

44. ԿԱԹ ՄԵՂՈՒ ՊԱՏՃԱՌ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ (ՄՂԸ—298)

Այլ ոմն ունէր խանութ և մեղր կու ծախէր: Եւ կաթեաց
կաթ մի ի մեղրէն ի գետին, և պիծակ մի նստաւ ի վերայ
նորա. և կատու վաղեաց և էառ զպիծակն: Եւ յետ նորա շուն վաղեաց
և էառ զկատուն. և խանութին տէրն եղարի զշունն և սպանեաց:
Եւ կայր այն գեղին զբացութիւն զեղ մի, որ շունն յայն գե-
ղեղիցն էր, իբրև իմացաւ շան տէրն, եթէ խանութպանն զիւր
շունն սպանեաց, յայնժամ եկն և սպանէ զխանութպանն: Յետոյ
յարեան Բ. կողմանց զեղացիքն և արարին պատերազմ մեծ
քնդ միմեանս. և եղև կոտորումն ի մէջ նոցա, զի մնաց երկու կող-
մանց մարդ մի կենդանի վասն կաթ մի մեղրի համար¹:

¹ Առակն մեկնությունը բովանդակութեանը բոլորովին չի համապա-
տասխանում: Առակը մշակել է Հովհաննես Թումանյանը:

45. ԳԱՅԼԱԳՌԱԻ ՊԱՆԻՐ Ի ԿՏՈՒՅՆ ԵՒ ԱՂՈՒԷՍ (ԻԴ—29)

Գայլագուան քաղցեաւ մերձ ի մահ և զնաց գողացաւ սա-
կաւ մի պանիր ի հողայգործի միոյ և առեալ գայ նստի ի վե-
րայ բարձրայգոյն վիմի միոյ, զի կերիցէ զնայ: Եւ ահայ կար
յոստս վիմին աղուէս մի և ետես զագուան և զպանիրն ի բե-
րայն: Սկսաւ գովել զագուան և ասել, թէ փառք աստուծոյ կենդա-
նոյ, ուստի գայ պայծառ արեգակն այս, որ զեղեցիկ է և է նման
լուսնի. անձն սուրբ և փեսուր գորայ փայլին որպէս զաստեղս,
և թէ գիտէի գձայն սորայ զօրավօր էր, ես թագաւոր օծէի
զդայ տիեզերաց: Եւ ագուաւին խելքն զնաց և հպարտացաւ ի
սուտ գովութիւնն. մոռացաւ զպանիրն, և ասէ ընդ միտս իւր, թէ
այսպէս զեղեցիկ եմ ես, և է ձայն իմ զօրաւոր: Եւ տարածեալ
զթիւս իւր, և մեկ մի բարձր ձայնեաց, և զերծեաւ պանիրն և
անկաւ առաջի աղուէսուն: Ասէ աղուէսն ընդ ագուան, թէ ձայ-
նըդ աղեկ է՝ այոյ, զամենայն տեղիքդ յաւել ունիս թագաւո-
րութեան, ապայ խելք ընաւ ոչ ունիս զու, ա. շերտ պանիր ոչ
կարացիր պահել զու, զի ամբ կարես պահել զթագաւորութիւնն:

46. ԽԵԼՔ ԵՒ ԳԱՆՁ (ՄԿԴ—280)

Ասաց իմաստուն մի, թէ ով ունի խելք, նա ունի գանձս
բազումս, թէպէտ և աղքատ է. և թէ խելք և իմաստութիւն ոչ
ունի և մէկ տուն ոսկի և արծաթ ունի, դառն աղքատ է նա,
զի փութով կորուսանէ զամենայն զգանձս իւր, իսկ որ ունի
իմաստութիւն, զկորուսեալ գանձն գտանէ:

47. ԻՄԱՍՏՈՒՆ (ՄԿԶ—281)

Եւ իմաստուն մի ասաց, թէ այն է իմաստուն, որ նման
աղի համեմէ զամենայն մարդ և նման ձրագի լուսուորէ զը-
մերձկայքն և զանկեալքն ի մեղս հոգևոր խրատով կանգնէ և
զտգէտսն ուսուցանէ:

48. ԳԻՏՈՒՆ (ՄԿԷ—281)

Իմաստուն մի ասաց, թէ ես զնա ոչ ասեմ գիտուն և ի-
մաստուն, որ բազում զիրս և բանս ի միտ առեալ և պատմէ,

այլ զնա գովեմ, որ զտգէտն ուսուցանէ և զխաւարեալքն ի մեղս
լուսաւորէ և զբարին քարոզէ և զոր այլոց պատմէ, և ինքն
զայն գործէ և զանձն իւր բարի օրինակ ցուցանէ մարդկան:

49. ԱՐԱԳԻՆ ԵՒ ՃԱՅԵԼՆ ԵՒ ՅՈՊՈՊ (ՃՂԸ—229)

Արագիլն և ճայեկն և յոպոպն զծերացեալ հայրն իւրեանց
դարմանեն, սնուցանեն և ծառայեն. մինչև մանկանայ կամ
մեռանի:

50. ՇԱՔԱՐ ԵՂԵԳՆ ԵՒ ՕՁ (ՅԾԸ—329)

Շաքար եղէգն, թէ Ռ. գէղ ջուր աղբահամ լինի ի բոլորն,
նայ քաղցր կու փոխէ: Եւ օձն զամենայն քաղցր և բարի իրք
յիւր վատ թոյնքն փոխէ:

Նշանակէ զշար մարդ և զբարի մարդ:

51. ԱՐԾԻԻ ԵՒ ԲՈՒ (ՄԻԹ—259)

Ասի յառակաց, թէ գիհ մի արածէր ոչխար ի դաշտի մի:
Եւ եկեալ յանկարծակի արծիւ մի և էառ գառն մի ի գիհէ
անտի և վերացաւ յերկինս ի վեր և զնաց: Եւ մերձ գիհին
նստեալ բու հաւ մի ետես առնուլ արծուին զգառն: Նախանձե-
ցաւ ընդ միտս բու և ասէ. ես յաղթանդամ եմ, քան զարծիւն.
Ընդէ՞ որ նա գառն եհար և առ ի գիհէն և ես ոչ առնում, թէ
նա գառն էառ ես մաքի առնում: Եւ սպառազինեալ զինքն յա-
մենայն զօրութենէ իւրմէ պնդեաց զսիրտն և խոյացեալ եհար
զմաքիլն ի վերայ բրդով ոչխարի, զի առեալ վերացի և ոչ
կարաց, այլ պատառեցաւ բուրթն ի մաքիլքն՝ կախեցաւ
ինքն զթիկանց ոչխարին: Եւ եկեալ հովին բրովն ջարդեալ
ոսկերս նորա սատակեցոյց զնա և կապեաց զոտսն ձգեաց ի վե-
րայ հովուական բրին, եզ ի յուսն և գայք ի տուն հետ ոչխա-
րացն: Եւ տեսեալ զայն գեղացեացն հարցին, թէ զի՞նչ է այս,
որ բարձեալ բերես ուսովու: Ասէ. սա այն կենդանի է, որ յիւր
միտքն արծիւ էր և մեր միտքս բու է:

52. ԱՂՈՒԷՍ ԵՒ ԽԵՑԳԵՏԻՆ (ԻԹ—36)

Աղուէսն և խեցգետին եղբարք եղան, ցանեցին և քաղե-
ցին արտս և կասեցին և շեղջեցին: Եւ ասէ աղուէսն, ելցուք ի

այլ 'ի ջուրն և 'ի հետ ձկանց: Իսկ ոմանք ասացին՝ զինչպահակն, որ հետ իշուն կենայ և զիւր կեանքն 'ի մայրին և 'ի լերինն հետ զբառառուն շրջի: Ոմանք զծովավարն ասացին, իսկ ոմանք զհովիւն, որ 'ի լերինս զամառն և զձմեռն հետ ոչխարացն շրջի, 'ի զիւր կամ 'ի քաղաք ոչ մտանէ. և հաւանեալ կամեցան բերել զհովիւն: Յայնժամ ասէ մի ոմն 'ի նոցանէ, թէ թագաւորիւ մերոյ է հովիւ մի, որ 'ի լեռն է ծնեալ հետ ոչխարացն և անդ է սնեալ և զիւր ժամանակն ո՛չ 'ի զիւր մտեալ և ո՛չ 'ի քաղաք: Եւ յուզարկեցին տասն ձիաւոր, զի բերցին զայրն. և նոքա գնացեալ գտին զհովիւն, զի կթէր զոչխարսն. և ողջունեալ ասին՝ կոչէ զքեզ թագաւորն: Ասէ հովիւն. ես զիմ ժամանակս ո՛չ 'ի քաղաք եմ գնացեալ և ոչ 'ի զիւր, զիս զիւրդ կոչէ: Եւ նոքա ասէն պատճառանօք. ո՛չ զիտեմք: Իսկ նորա պատուեալ զգորականսն և զգառն զենեալ և պանիր մածուցեալ ուրախացոյց զնոսա և երգմամբ հարցեալ զպատճառն կոչելոյն: Իսկ նոցա ասացեալ, թէ այսպիսի պատճառաւ կոչէ զքեզ, զի իմաստունք նորա ասացին, թէ մի տղետ 'ի մարդկանէ զսին յորմն, որ շէն մնայ: Յայնժամ ծիծաղեցաւ հովիւն և ասէ. յիմարք և տղետք այնք իմաստունքն են, որք զայդ ընտրութիւնդ են արարեալ: Եւ բերեալ զոչխար մի ասէ. ես ցուցից ձեզ զտգիտութիւնս իմ: Եւ ասէ. ոչխարս այս երկուս գառինս ունի 'ի փորն՝ մինն էգ է և միւսն որձ, միոյն զլուխն սեաւ և միոյն սպիտակ. և զենեալ ոչխարն և հանեալ զգառինսն 'ի փորոյն, և էր այնպէս, որպէս ասացն: Եւ բերեալ ոչխար մի՝ ասէ. ոչխարս այս մէկ գառն ունի 'ի փորն՝ անձն սեաւ և ըզգլուխն սպիտակ և ինքն որձ. և զենեալ՝ տեսին այնպէս: Եւ ասէ հովիւն. զայս երկու բուն զենս որ կայ ձեր առաջի, զամէնն գիտեմ, թէ որն է, որ ծնանելոյ է, և որն է, որ ստերջ է և որն է, որ որձ ծնանի և որն է, որ էգ և որն սեաւ կամ սպիտակ կամ որն խայտախարի. ձեր գիտունքն կարեն գիտել զայս: Ասին զորապանքն ո՛չ ամհնեին: Ասէ հովիւն. ապա գիտացիք, որ ես չեմ այն տղետն և յիմարն, զոր զուք խնդրէք, այլ թէ կամիք, ես ցուցանեմ. թող թագաւորն զիւր անխ նայիպն բռնէ, իալանէ և զինչ ունի, զամէն առնու և ի մէջ քաղաքին 'ի հրապարակին կախէ և չարաչար տանջէ, որ ամէն քաղաքացիքն տեսանեն, և տանին թագուցանին և ասեն, թէ սպանեցին, և երեք օր 'ի

քաղաքն կանչեցնեն, թէ զինչ մարդ որ գայ. զայն նայիպի գործն 'ի յանձն առնու, նայ ապրանքն զամէն այն մարդոյն տանք, որ 'ի նորա տեղն նստի: Այն մարդն, որ զայն ամէն խաղքութիւնն տեսանէ և լսէ, զոր յայն նայիպին զլուխն անցուցին, և յառաջ գայ, թէ ես լինիմ թագաւորին նայիպ՝ այն մարդն է յիմար և տղետ զայն բռնեցէք՝ 'ի մէջ որմին դրէք ձենդանի, որ այլ չի փլչիլ և 'ի շէն մնայ: Իսկ նոքա եկեալ պատմեցին թագաւորին, և թագաւորն արարեալ այնպէս. հզիտ զայր մի, որ մինչ զեւ կանչեցնէին 'ի քաղաքին, թէ մի գայ զայն նայիպին զիշխանութիւնն և գործն յանձն առնու, նա գնորա ապրանքն և զհայրենիքն նմա տամք: Յայնժամ ջրմի և թօնի այր մի յառաջ վազեաց և ասաց, թէ ես յանձն առնում զայն նայիպութիւնն: Եւ հարցին ցնա, թէ տեսեր, ընդ այն նայիպին հետ ինչ արարին: Նա ասէ. այո՛, տեսի, բայց ես այլ տղեկ առնեմ, որ զերդ զայն չլինիմ: Եւ նոցա առեալ վաղվապակի տարեալ եղին կենդանի յորմն շինուածոյն, և հաստատուն եկաց շինուածն:

59. ԼԾՎԱՐ ԵՒ 02 (ՃԼԳ—154)

Երթար լծվարն ի վաստակս իւր, և օձ մի սառեալ ի վերայ ճանապարհին. էտ և արկ ի ծոց իւր և ասէր, թէ յորժամ ջերնու, արձակեցից զնայ՝ վարձս համարելով: Եւ յորժամ ջերու, պատեցաւ զմջով լծվարին և ասէ ընդ լծվարին, թէ խայթեմ զքեզ, որ մեռանիս: Ասէ լծվարն. զի՞նչ չար արարի քեզ: Ասէ, թէ աղէկին աղեկ ոչ կայ: Ասէ լծվարն. անաստուած բան մի աներ. հետ մի արիւր հետ Ագամայ՝ անէծս ընկալար յաստուծոյ, այլ մի աներ, և թէ անես, Բ. վկայ բերից քեզ. Քրիստոս կոյ հրամայէ, թէ Բ. և երից վկայից հաստատի ամենայն բան: Եւ օձն ասաց. բեր վկայ: Եւ նայ էհարց ի յեզն, թէ այ եզն, այս քանի տարի է, որ դու յիմ տուն ես և ի մեկ տեղ աղուհաց ենք կերեր՝ մեզ զատաստան արայ, և ասաց զպատճառն: Եւ ասաց եզն, թէ աղեկոյն աղեկ կար, նայ աղեկ եզայն զանակ չէ կար. այսքանի տարի կայ, որ կոյ վարեմ և կոյ վաստակիմ, զհատն դու կոյտես և զյարդն ինձի կոյ կերցնես, և յորժամ այլ ոչ կարեմ վաստակել, պիտի որ մորթես և զմիս ու-

աես, թող խայթէ: Եւ ասէ լծվարն, թէ մէկ վկայ ալ պիտի. և օձն առաց բեր: Եւ անդ էր աղուէս մի կանկած, էհարց զպատճառն. և ասէ աղուէսն դադտ ի մարդն, թէ ինձ Բ. շերտ պանիր բեր, որ քեզ լաւ դատաստան անիմ: Եւ ասաց լծվարն. միոյ, քեզ տկով պանիր բերեմ: Յայն ժամ ասաց աղուէսն ընդ օձն, թէ ես միայկանի դատաստան ոչ առնեմ, ել ի ծոցուն և կանկեց անդ՝ դէմ յանդիման և ասացէք զպատճառն, և ես արարից ձեզ զատաստան: Եւ ել օձն ի ծոցուն. և ասաց աղուէսն ընդ լծվարն, թէ հար մասուսոյն և սպան զօձն: Եւ լծվարն էհար մասուսոյն զօձն և սպան զնայ: Եւ գնաց լծվարն ի պանիրն ի բերել և ունէր Բ. շուն և էրեր և էթող ի վերայ աղուէսուն: Եւ աղուէսն փախեալ և գնացեալ էմուտ ի ջաղաց մի, որ մարդ ոչ կար. բաց ջաղացայպան անդ էր պառկեր. և էր գիշեր և աղուէսն զմարդն ոչ ետես, զի անոթի էր, աղուէսն՝ գնաց յալուրտուն զպատն ի լղել: Եւ ջաղացայպան էառ ի յագին և հնար աստ և անդ, մինչև հասաւ ագին: Եւ գնաց նստաւ ի վերայ վիմի միոյ և լար և ասէր, թէ ես ճիւղ և խատին մի:

60. ԱՅՐ ԵՒ ԼԵՁՈՒԱՆԻ ԿԻՆ (ՃԺԶ—133)

Այլ մի ունէր բարկայցօղ և անդգամ կին մի լեզւանի, որ հանապաղ անհանգիստ պահէր և տանջէր զայրն իւր: Եւ յաւուր միում ի միտ էած այրն զան բանսն Պողոսի առաքելոյն, որ ասէ թէ՛ լաւ է բնակել յանայպատի քան ընդ կնոջ անդգամի, լեզւանոյ և բարկացօղի: Եւ ասէ, այ կին, տուր ինձ պարան, զի երթաց ի լեառն և բերից տանս փայտ վառելոյ. զայս ասաց, զի երթար ի լեառն և անդ բնակէր: Եւ կինն աղճատեաց և քաշմընեաց զայրն, և այրն գնաց լալով ի լեառն: Եւ իբրեւ դար ի լեառն ի շուրջ և եգիտ անդ ի լեառն դարտակ ջրհոր մի և ասէ ընդ միտս իւր. երթաց բերից զկինն իմ աստ. ի ջրհորս իջնուցուցից և թողից աստ: Եւ գնաց առ կին և ասաց, այ կին, ես քեզ բան մի ասեմ և դու զան մարդոյ մի ասեր: Եւ կին ասէ, ինչ: Եւ ասէ, գնացի ի լեառն և գտայ անդ ջրհոր մի դարտակ և իջի անդ և տեսի անդ ամանով կանացի դարթ ոսկեղէն և արծաթեղէն՝ ապառջան, մատանի, խալխանի, վզնոց և այլ բազում զարթ կանացի: Եւ ասէ կին ուրախութեամբ. երթանք հանինք

զան և բերենք ի տունս մեր, և մարդ ոչ յիմանայ և ոչ տեսանէ: Եւ եկին և գնացին այրն և կինն: Եւ իբրեւ գնացին ի բերան հորոյն, գնաց այրն, թէ իջանեմ ի հորն և դու բռնէ զպարայն: Եւ կինն ասէ, ես իջանեմ, զի դու ոչ գիտես, թէ զինչ առնես: Եւ ալ ինչ կալաւ զպարայն և իջուց զկինն ի հորն, և էհատ այրն զպարան և մնաց կինն ի հորն, և էրեր մեծ սալ քար մի և եզ ի վերայ հորոյ բերանին և գնաց ի տուն իւր. և էկաց աւուրս ինչ և ասաց, թէ երթաց տեսից զկինն իմ, թէ զինչ եղև: Եւ յորժամ գնաց ի բերան հորոյն, ետես, զի դե մի կար անդ: Եւ ասաց գին առ այրն այն, թէ ճիւղ մարդ, աստ տար զսալն յետ, որ էլանեմ, և ես քեզ շատ բարութիւն առնեմ: Այրն ասաց, զի՞նչ է քեզ: Եւ դեն ասաց, կին մի եկն աստ և անկաւ ի ջրհորս աստ, և անարգէր և քարշմշէր զայր մի. և ես ասացի, թէ քանի քաշմուռք տաս, մեկ պահ քեզ դադար տուր: Եւ նայ եթող զայրն զայն և վիճեցաւ, ընդ իս, և փախուց և էհան ի բերան հորուս զիս. աստուծոյ համար զիս ազատէ: Եւ ասէ այրն, զի՞նչ խոստանաս ինձ: Եւ նա ասէ, երթամ և մտանեմ ի դուստր թագաւորին, որ քեզ տան: Յանժամ այրն ան երդում եզ զիւին և ծերպեաց զսալն: Եւ ել դեն և ասաց ընդ յայրն, թէ յորժամ զաս և առնուս զդուստր թագաւորին, ես երթամ և մտանեմ այլ թագաւորի դուստր, և դու անդ մի գար, թէ չէ յայնմանէ էլեւանեմ և ի քեզ կոյ մտանեմ: Եւ ել դեն և գնաց մտաւ ի դուստր թագաւորին և աղաղակէր ի բերանոյ աղչկայն, թէ զիս այս ինչ մարդոյ տուէք, որ ելանեմ: Եւ յորժամ տարան զայրն զայն, ել դեն և բժշկեցաւ. և սուին գնայ անոր և եղև թագաւորին փեսայ: Եւ յորժամ էլ դեն անդի, գնաց էմուտ յայլ մեծ թագաւորի աղչիկ մի և լլկէր գնայ չարայչար և անողորմ տանջէր. և թագաւորն այն լսեց, թէ թագաւորին փեսայն բժշկութիւն կոյ առնէ և դես հանէ: Յուզարկեաց թագաւորին բազում խիլախ և արմուղան, թէ ուզարկէ զքոյ փեսայն, որ զայ զիմ դուստրն բժշկէ. և յիսնէ զինչ որ ոյզէ, տամ ես իւրն: Եւ յայն ժամ աղաչեաց թագաւորն զփեսայն իւր, թէ գնայ, և նայ ել և գնաց: Եւ յորժամ որ գնաց առ դուստր թագաւորին, ասաց գին, թէ ոչ ասացի անդ, թէ աստ մի գար և դու ընդէ՞ր եկիր: Յանժամ փեսայ թագաւորին ասէ, ես եկից, զի քեզ յիմաց արարից, զի ան կին ելեալ է ի հորոյն և զքեզ կարի խիստ ուզէ: Եւ

ասէ գէն, թէ ս^ուր է: Ասէ. աստ անայ ի դուրս դարպասիս եկեալ է: Եւ ասաց գէն. աստուծոյ համար և աստուծոյ սիրոյն համար զնայ ի դուռն արգելէ մեկ պահ մի, որ ես ի յերթիքն ի վեր փաղչիմ և քեզի այլշատ բարութիւն առնեմ: Եւ այսպիսի բանիւ բժշկեաց զգոռտրն թագաւորին: Եւ հա նմա թագաւորն բազում դանձաւ, և նայ առեալ զնաց:

61. ԳՈՂ ԵՒ ՍԱՏԱՆԱՅ (ՃԾԵ—184)

Այլ մի գողութիւն անէր աստ և անդ, բայց կարի խիստ երկնչէր ի բռնելոյ և սպանելոյ. և պատրաստութեամբ և վախելով առնէր զգողութիւն: Եւ յաւուր միում արար սակաւ մի գողութիւն և զնաց պառկեցաւ ի խախուտ որմի միոյ տակ. և էր գիշեր: Եւ եկն նա նայ սատանայ և ունէր ի հետն իւր փոքրիկ չատար մի պարզեալ և ասաց նմայ. և յատկի, զի խախուտ է որմի՝ կամի փլչի: Եւ նա ելաւ, և մի սատանայ այլ դորմն փուց յեռանց: Եւ ասաց այլն այն սատանայի, թէ դու ո՞վ ես. և նայ ասաց, թէ սատանայ: Եւ ասաց այլն այն, թէ ասեն մարդիք, թէ սատանայ մարդոյն չար առնէ, և դու բարի արարեր ինձ, որ հաներ յորմոյն տակէն: Եւ ապա փլաւ որմն. և ասաց. սատանայ, թէ դու ի մեր կողմանէն ես: Եւ այլն ասաց վասն չատրին, թէ այտ ի՞նչ է, որ ի հետդ ի շուրջ կածես: Եւ ասաց. այս չարին և մեղացն պարտակիչ է՝ գողութեան, շնութեան և այլ ամենայն չարութեան և մեղաց. և դու ընդէ՞ր վախենաս առնել գողութիւն, որ այս չատարովս պարտակեմ: Յայնժամ գողն այն վատահացաւ ի գողութիւն և արար շատ գողութիւն: Եւ յաւուր միում գայ սատանայ յորդորէ զմարդն գնալ ի պատանել զխիղնայ թագաւորին: Եւ ելգողն այն և զնաց ի խիզտանել զխիղնայ թագաւորին: Եւ ելգողն այն և զնաց ի խիզտանել զխիղնայ թագաւորին, որ գողն սըն և ասէ. այսպէս պահես զխիղնայ թագաւորին, որ գողն եկեալ պատռէ: Եւ եկեալ ամենայնք և բռնեցին զգողն և չարչարեցին մինչև ի լուսն. և յորժամ լուսացաւ, տարան ի կախել և ջրցեցին մի բարձր ձող և կախեցին զգողն կարի խիստ բարձր: Եւ եկեալ սատանայ անդ և այլն ետես զսատանայ և ասաց, թէ

հասիր յօգնութիւն: Եւ ասաց սատանայ, թէ այն մարդն, որ ի մեր կողմն է, այդ բարձր տեղդ է նորա տեղն: Եւ իբրեւ գայս ասաց սատանայ և անյայտ եղև:

62. ՊԱՏԱՀԱՐՔ ԳԱՅԼԻ (320—323)

Ասի յառակաց, թէ գայն կալաւ ի գիշերի գառ մի և սկսաւ ուտել: Եւ ասէ գառն ջգայն. ով գայ, լուեալ եմ ի հարցն իմ, թէ աղզն գայոց գեղեցիկ փողահար լինին և գեղեցիկ ձայն ունին, և փափագ ունէի միանգամ զձեր ձայնդ լսել, երբ աստուած զիս քեզ երես. նա խնդրեմ ի քեզանէ, որ միանգամ քո փողդ հարկանես, որ լսեմ և կարօտ չի մնամ և ապա կեր զիս: Իսկ գայուն հաւատացեալ կըղկեցաւ ի վերայ յետ Բ. ոտիցն և զԲ. թաթն եզեալ բերանոյն ոռնաց յերկինքն ի վեր: Եւ լուեալ շանց զձայն գայլին բոլորեալ զգեցին. և ի սպանելոյ դերձաւ փախաւ, և գառն ազատեցաւ և խառնեցաւ ի գինս:

Եւ գայն արեւաթաթախ և գլած գնայր ի լերինքն. ետես Բ. ջուրի վայրի ոչխարք, զի արածէին: Եկին ընդ առաջ նորա Բ. խոյ՝ մինն ի Ա. ջուրէն և մինն ի Ա. ալէն և ասէին, թէ ով գայլ, մենք ամէն օր կու կովինք յիրար, թէ մենք այս կողմս կու արածինք, նոքա կտան, թէ այդ մեր իւրդն է. մենք ի յայդ գիհդ կու գանք արածինք և զօրն ի բուն կովինք: Եկ գու մեզ սինօռ կարէ, որ ամէն մէկ իւր սինօռն արածէ ու այլ չի կըռվինք, և յամէն ջուրէ քեզ Ա. շիշակ տանք, որ երթաս ուտես: Իսկ գայն զանձն էաւ, սկսաւ յազին կախ ձգել և խաղել ազոփն նշան և սինօռ նոցա, և անկարծակի եկեալ խոյանն մինն ի Ա. գիհն և միւսն ի մէկ ալէն եղին եղջիւրսն կշտերոյ գայլուն և նեղացուցեալ կամէին պատուել զփորն գայլին և հազիւ դերձաւ ի նոցանէ:

Փախեաւ արեւաթաթախ և չարչարած և քաղցած գնաց ընդ ձոր մի վար, որոյ ջաղաց մի կայր դուռն ի բաց, և կատու մի նստեալ ի դուռն ջաղացին լուացուէր: Եւ տեսեալ գայլուն ըզկատուուն ասաց ի միտս իւր, թէ ի գառինն և ոչխարացն զրկեցայ բարեզան կատուն, և նա փախաւ և եմուտ ի ջաղացքն, և գայլն ի հետ եմուտ և զիպաւ ի դուռն, և փակեցաւ. և մնաց գայլն ի ջաղացքն, և կատուն ելաւ ի սողն ծակն և փախեաւ:

Եւ ասէ գայլն ընդ ինքն, թէ ով յիմար, թէ ի քո ազգն
գոռասն կամ փողահար ո՞վ էր եղեր, որ դուռունացիր, շներն զար-
դեանս և կամէին զփորն պատառել և այնմանէ զերծար: Եւ կամ
գուռ քրդասի կամ քրդառաւոր, որ վայրի ոչ խարացն սինոռ կու
կտրէիւր, ապա թէ այն խոյանուն եղջիւրք ի փորդ էր փրթիւ.
այնով ալ չի խրատուեցար. հետ կատուին ջաղացն կու մտնէիւր,
որ դուռն փակուէր, ընդ քր ելանէիւր, թէ հիմի ջաղացապանն
զայր և առնոյր զազիդ և այնչափ ի զինաց զին քաշէր, որ ազիդ
ի ձեռդ մնայր, նա խիտտ արծանի էիր: Եւ մինչդեռ խօսքն
ի բերանն էր նա եկաւ ջաղացապանն ի եղիր զգուռն ի հետ և և-
տես գայլն անկիւն ջաղացին. առեալ զնիդ ջաղացին հմուտ
իկողերն գայլին, որ ջարդեցաւ և այլ ոչ եզլտ հնար գերծանելոյ,
ի ջրածակս ջաղացին կախեալ զգլուխն և կամէր փախչիլ: Այն-
ժամ ջաղացապանին առեալ զազիւն գայլին ոչ եթող փախ-
չիլ և թափուեալ գայլոյն, թէ փախչիմ, ազին մնաց ի ձեռն
ջաղացապանին, և նա անկեալ ի ջրուռնն ել ընդ ցուռիս ջաղացին:

Փախուցեալ գնայր յարեւաթաթախ և անցանէր ընդ ան-
ցանկ զրախտ մի, յորում նստեալ կայր զանուշման մի և կար-
զայր զխուրանն և անձամբն երերայր ի վերայ խուրանին: Եւ արց
գայլն զթանշմանն և ասէ. զի՞նչ ընթեռնուս, ով զանուշ-
մանն: Եւ ասէ. զի՞նչ ընթեռնում, ի հահէն հաճաթ կու խնդրեմ:
Եւ ասէ գայլն. ով զանուշման, թէ կուզես որ հաճաթ որ թէզ
կատարի, դու արի գնայ ի ջաղացքն հաճաթ խնդրէ, որ դեռ
խօսքդ ի բերանդ է, հաճաթդ կատարի:

63. ԵՐԿՈՒ ԸՆԿԵՐ ԵՒ ՕՏԱՐՈՏԻ ՔԱՂԱՔ (ԸԲ—246)

Ասի յառակաց, թէ արք երկու ընկերացեալք միմեանց և
աղքատակերպ ի շուրջ գային ի վերայ երկրի և զայն ստացեալ
գործ իւրեանց: Եւ յաւուր միում եկին ի քաղաք մի, և կա-
մէին մտանել ի նայ: Եւ եկեալ ի մին գուռն տեսին, զի գլուխ
մարդոյ կախեալ կայր ընդ գուռն ի վայր, և ոչ կամեցան մը-
տանել: Ասացին, թէ գնամք՝ ընդ միւս գուռն մտանեմք, որ
գլուխ չէ կախած: Եւ այնպէս զամենայն դրունս քաղաքին ի
շուրջ եկեալ ոչ գտին զգուռն, որ ոչ կայր մարդոյ գլուխ կա-
խած, և նաչարեալ մօտին ընդ մին գուռն ի ներս քաղաքին: Եւ

հարցեալ ընդ դունապանն, թէ ի՞նչ պատճառ է, որ ձեր քաղաքիս
յամէն դրունս մարդոյ գլուխ է կախած: Եւ նոքա ասեն, թէ
այդ գլխնիդ ամէնն օտար և զարիպ մարդկաց է: Եւ մինչդեռ
նոքա զպատճառն հարցանէին, հաս հրաւիրակ ի թագաւորէն
որք զգարիպ մարդիկան կոչէին. զայն երկու մարդն այլ տա-
քան, թէ թագաւորն կու կոչէ: Եւ յորժամ գնացին, թագաւորն
մեծարեաց զնոսա և եդ առաջի նոցա սեղան ամենալից և պա-
տուեաց զնոսա անուշահամ գինուով: Եւ եղև կարիս միոյն ի նո-
ցանէ և ել արտաքս վասն կարեաց: Յայնժամ ասէ թագաւորն
ցայն, որ ի տանն էր մօտ յինքն. թէ ափսոս չէ՞, որ քո պիսի
հարկեր մարդն հետ այնպիսի անրախտ մարդոյն շրջի և զքո
լաւ անուշդ վասն դորա վատ անուն առնել: Յայնժամ ասէ այրն.
ոչ այդպէս է, ով բարի թագաւոր, այլ այն ընկերն իմ այնպի-
սի թագաւորի որդի է, որ ձեզ վայելէ նորա հօր փառքն և
թագաւորութիւնն և վասն աստուծոյ սիրոյն այն ամենին թարկն
տուեալ է և աղքատի կերպ ի շուրջ կու գայ, և առժամայն եկն
ի տունն այրն, որ ի դուրս էր: Եւ ժամ մի կացին. էլ և միւսն
ի դուրս ի պատճառս կարեաց: Եւ զարձալ ասէ թագաւորն ցայն,
որ ի մօտն էր, թէ կու թուի ինձ, որ հարկեր մարդոյ որդի ես
և թագաւորի զարմէ ես. ի՞նչ պատեհ է, որ այդ ճմրի մարդդ
հետ քեզ ի շուրջ գայ և զքո հարկեր անուշդ աւերէ: Իսկ նա
ասէ ցթագաւորն. գիտեա, զի թէ թագաւորի որդի եմ և թէ իշ-
խանի և կամ զինչ և իցէ մարդոյ, իմ հօր տունն դորա հօր
թափովն է շէն կացեր. և յաստուծոյ ի վայր մեզ երախտաւոր դո-
ցա ազգն է: Իսկ թագաւորն առժամայն ետ նոցա երկոցունցն
մէկ ձի սարօքն հեծնելոյ և մէկ քօթալ և մէկ ծառայ և շատ
արծաթ և ոսկի և ո՛չ սպան զնոսա, այլ խաղաղութեամբ ուղևո-

Կայր տանուէր մարդ մի բարի
Ի քաղաքն մեծ և գովելի,
Որ Պարսայ անուն նորա կոչի:
Եւ ունէր նայ մեծ և վայելուչ այգի մի:
Ազգի ազգի և զանազան պտղով ի լի:
Ծաղկունք ցեղուցեղ գունով,
Վարդ ւ ռահան մանուշակով
Եւ պտուղն քաղցր համ հոտով:
Ծառք սինափայլ, սալլի չինարով.
Զուրքն ի նայ գնային խաղալով.
Նայ և թռչունք բազում անդ կային,
Որ թռչոցն համար չունէին,
Յամենայն ժամու անդ էին,
Քաղցր ձայնիւ եղանակէին:

Եւ այլ անթիւ և յոլով վայելչութիւն կայր ի նմայ, որ մարդ
լեզուով չէ կարէ զնայ պատմել և կամ ասել զայն այգոյն գե-
ղեցկութիւն:

Կայր աղուէս մի խիստ յայար,
Զօրն ի լերունքն ի շուրջ կոյ գար.
Ազօթս առնէր նայ անդադար
՝ Ի ի յաստուծոյ ուղէր բարիք հաղար.
Եւ էր նայ վնայսակար չար
Եւ հնարայգէտ և իմաստուն մտօք
Զէտ խիկար:

Եւ նայ էր յան աղուէսուն թուներոյն, որ հետ նոյին ի
տապան մտան. և ասէին զիւր անուն Ապլայ հասան աղուէս:
Եւ զիտէր ան աղուէսն շատ իմաստութիւններ. և զգիրն յոյժ
կարդացեր էր, ապայ մոռացեր: Կարդացեր էր շատ գրվին և
ուսեր ի Հունդուտան՝ զհամարողականն, զնարնջաթերն զտլըս-
մերն և զհաքմութեններն և զիմաստնայսիրութեններն: Զամէն
ուսեր էր, ապայ մոռացեր էր: Բայց զհնարագիտութիւնն միայն

զիտէր և զխաբելն, և ի լեռներն ի շուրջ կոյ գար. սոված և
քաղցած կայր: Եւ յաւուր միում մտօքն խորհուրդ արաւ և ինքն
ընդ յինքն իմաստնայսիրեց և ասաց, թէ «Քանի կենամ ի յայս
անշահ, ի սաստնայպատ լեռներս, որ ոչ կերակուր կայ և ոչ միս-
թարանք, ելանեմ զնամ ի մէջ շինու և տեսանեմ զաշխարհիս
վայելչութիւն և գտանեմ զիմ ապրանաց ձարն»:

Եւ եկեալ իջաւ ի դաշտն և հանդիպեցաւ ան փառաւոր
մարգոյն. այգոյն: Եւ տեսաւ զայն սիրոյն այգին՝ լի մրգօք և
ցեղ ու ցեղ պտղով: Եւ յայն ժամ վազեց ի պատն ի վեր և ան-
կաւ ի յայգին ի վերայ փորուն և շուտ մի կանգնեցաւ, և զաչերն
այսր և անդր ամեաց խորու-խորու Եւ ոչ դօք կտես անդ բաց
յիւրմէն: Եւ ուրախացեալ գոհութիւն կա աստուծոյ և օրհնեաց
զօրն զայն, որ այնպէս բարու հանդիպեցաւ: Յայն ժամ զմազն
զիզացուց և զազին արաւ որպէս ջահրայ և շուրջ գայր ի յայ-
գոյն մէջն: Եւ առաւել ուրախութենէն չէ զիտէր, թէ զօրն ու-
տէր, և սրտին բերկրութենէն չէ զիտէր, թէ զինչ առնէր,
քանզի ընկեր էր ի վերայ կանանչ խոտերուն և թաւալէր և
գերեսն ի վերայ խոտերուն քսէր: Ապա ելաւ ի վեր և ասաց,
թէ՛ խելքքինն ասացեր են, թէ՛ խիստ ուրախութիւն՝ տրտմու-
թիւն նշանակէ: Զէ լինի թէ իմ ուրախութիւն ինձ տրտմու-
թիւն բերէ: Պարտաստ կենամ, որ չէ որոգայթիմ:

Եւ զնաց ի շուրջ գալ ի մէջ մրգերոյն: Եւ սկսաւ և կերաւ
շատ միւրք և շատ խաղող, ուսկից որ իր պիտաց: Եւ ասաց, թէ
չէ պարտ, որ ի մրգէս մէն վայելեմ. երթամ զամէն զինչ, որ
կայ, տեսանեմ աչօքս: Եւ տեսանեմ և ուրախանամ, զի այս ալ
մեկ ժամանակ մի է. ամէն մարգոյն այսպէս բարի չի հանդիպի:

Եւ զնաց ի ժուռ գալ: Եւ ի մէջ այգոյն տեսաւ արծաի տեղ
մի, որ չաման էր ցանած և ի չամին մէջ դմակ մի էր զրած, և
ի ներքին ակնարդ էր լարած, բայց զակնարդն չէ տեսաւ
աղուէսուն:

Ասէ աղուէսն. հայն զտայ զիմ առողջութեան դեղն և զիմ
կենաց ձարն՝ առաւել հիմայ, որ շատ խաղող եմ կերեր և զմար-
մինս գիշացեր է. նայ այս զմակս ինձ ի խիստ աղէկ է, որ հանէ
զգիշութիւնս յիննէն:

Ծափ իղարկ, սիրտն ձորտաց և զամենայն ուրախութիւնն,
զոր տեսեալ էր, մոռացաւ ի դմակին սիրոյն և կամէր քարշել

զգմակն և առնուլ: Եւ ապա միտք արաւ և ինքն զինքն
ի յետ քաշեց և ասաց, թէ խելոքնին ասացեր են, թէ՛ «Յայաբ
աղուէան երկու ոտեօքն ի յականարդն կոյ անկանի»: Չէ՛ աղեկ,
զինչ ես կանեմ. պատրաստ կենամ, որ չէ լինիմ առակ, զինչ
Ադամ ի մեկ ուտելոյն զրկուեցաւ ի շատ բերուն:

Եւ ասէ աղուէան, թէ իրքս որդայթ չէր, նայ դմակն ի
չամին մէջն ի՞նչ կոյգէր: Չամանն ու դմակն ինչ ազգական են
էրիբաց: Չամանին ազգն քարօսն է, զգմակն և զչամայն ի մէկ
տեղ թիւ է տեսեր, զի մէկն ի չարչնոցն է և մէկն ի մտալոր-
ծոցն: Յայա դմակէս վախել պիտի, շահու բան չէ կայ ի հոս և
խելաց: Եւ ասաց զայս բանս, թե՛

Ով սուռէլ ձկտայ

Եւ քան զիւր չափն ի վերայ գայ,

Հանց փորձանաց զիպինայ,

Որ ամենայն աշխարհիս առակ լինի նա,

Ի ձեռս հզօրաց մատնի նա

Ի յամէն տեղ ամօթով լինի նա

Թուք ու ծաղր ընկերաց լինի նա

Ու գլուխ ի վար շուրջ կոյ գայ նա:

Եւ ապա դարձեալ էմուտ ի ծառոցն ի մէջն և ուտէր ըզ-
միրքն, զորն ուտէր և զորն ոտիւքն տրորէր և ցրուէր: Եւ ելեալ
երթար ի լեռնն ի վեր և յիշէր զվայելչութիւն այգոյն և զպա-
րարտութիւն դմակին և խելքն ցնորէր:

Ապա եկեալ յանկարծակի տէր այգոյն և տեսաւ զմիրքն
վաթամ և զխաղող ճապղած, ապա զնաց և այլ գէր մեծ դմակ
մի էրեր և գիր ի յան դմակին տեղն և լարեց զականատն ի
նեքքեն: Եւ ասաց.—կարեմ ափեղ զվնասոյցկարն իմ:

Եւ ինքն գնաց:

Իսկ աղուէան ոչ կարաց հանդուրծիլ ի դմակին սիրոյն և
ժամ մի ի մէկ տեղ կենար: Վասն որոյ եկն դարձեալ ի յայգին
ու տեսաւ զան մեծ դմակն և կոյ թալկանար ի դէմն, ախ, ա-
սէր և հառաչէր, մղընծկտար և ոտիւքն զգեալին փորէր:

Ասաց.—Թող ուտեմ ես յիւրմէն, ինձ խիստ աղեկ է, զի

մեր հաքիմներն ասացեր են, թէ այնպիսի դմակն ամենայն ցաւ
որ ի փորն և յաղիսն լինի, ի սիրտն և ի լերդն, ի գլուխն և յա-
կանջն նոյզլայի, սափրայի, պղղամի և սափտայի, կուլընջի և նըկ-
րիսի և այլ ինչ ցաւ, որ կայ, դեղն այս է. լեղի մըգեբուռն ուտե-
լուն և ի խաղողէն, որ սիրտն պղած լինելոյ դեղն այս է: Եւ
ասաց, թէ—Ամէն անձս ծանդրացեալ է և փորս կոյ խոտէ ի
զիմաց դմակին:

Եւ կամէր վազել ի դմակն և առնուլ գնայ, և այլ վայ ինքն
զինքն ի յետ քաշեց և ասաց, թէ—Սիրտս կոյգէ ի յայս դմա-
կէս. ապա ինչ պատեմ է, որ հետ իմ սրտիս երթամ, որ կորուսանէ
զիս, զի ան մարդն, որ զիր սիրտն յիւր հրամանքն պահէ, նայ
շահի զայս կեանքս և զան կեանքն, և չէ պատեմ, որ ես հետ իմ
սրտիս երթամ, այլ պատրաստ կենալն աղեկ է, քանզի որ պատ-
րաստ կենայ, պատրաստութիւն դառնէ: Եւ ասաց զայս բանս,
թէ՛

Պտտրնստ կաց, որ յանկարծակի չէ փաթարակիս,

Ի շահուն տեղն զեն բերես ւ ազխարհի առակ լինիս,

Նման առաջին մարդոյն, որ միոյն փոխան յամէ-

նէն դու գրկիս,

Առակ նշաւակի լինիս ւ անդերծ որդայթ մատնիս:

Եւ այլ վայ գնաց ի խաղողին և ի մրգին ուտելու Ուտէր և
վաթէր ոտիւքն, կոխէր և ցրուէր. հետ ուտէր և հետ յիշէր զզը-
մակին զիրութիւն և ի սրտէն ի վեր հառաչէր: Եւ մեկ ալ օրն
գնաց մօտ ի դմակն և ասաց, թէ իմ սիրտս զազար չի տար
և հոգիս կոյ ելնէ, ի՞նչ անեմ, ճար չէ կայ, թէ մօտե-
նամ, կոյ վախեմ, թէ առակ լինիմ: Եղն ի յիւրմէն կոյ կաթէ
և շուռչա կոյ քաղէ, թող ուտեմ, զի թէ մարդն զգլուխն ի կի-
շուրք չէ դնէ, նայ գանձ չի գտնէր, և վաճառականքն զիւրեանց
գլուխն մահու կոյ գնեն և ապա ի ծովն կոյ մտնոյն: Ով դահ-
մաթ չէ քաշէ, նայ շահ չի գտնուր. և թէ ի փշէն վախեն,
նայ վարդն չեն քաղեր, զի փուշն ի յամբրաւն ալ կոյ լինայ,
մարգարիտն ի ծով կոյ լինի և մեծայգին տկուսնքն ի հեռու աշ-
խարհ ու զիժար տեղ կոյ լինին...

Եւ այլ այնպիսի բանիւք սրտապնդէր զինքն, և ասէր.—
Թնդ ուտեմ ես յիւրմէն, անո՛ւշ ինձ.

Գիշերըն քուն չունիմ յիւր սիրուն
Եւ հանգիստութիւն հատեր է զօրն ի բուն.
Կենամ սահում ու երերում.
Վախեմ, թե մեռնիմ ի դմակին կարօտուն,
Զի գիշեր ու ցորեկ յեռջես է տեսն նորուն:

Եւ այլ վայ մտայվարժեցաւ ինքն ընդ յինքն և ասէ, թէ
չէ իրք, գինչ ես կանեմ, որ չէ ընկնիմ ի յորոգայթ և յետե
ափսոսալն ի՞նչ օգուտ է: Պիտէր ինձ հանց մարդ մի, որ գաբ
զան դմակն ժաժցնէր, որ ես տեսանէի, թէ ինչ կար ի ներքեն:
Ա՛մ ի՞նչ անեմ, ի՞նչ է իմ ճարս. չեմ իշխեր ուտեր ու չեմ կա-
րեր կենար յիւր սիրուն ի մեկ տեղ:

Բազում աւուրս մտայվարժեցաւ, թապտիր և հնար գտաւ
և ասաց, թէ՛ ո՛ւր գտնում մարդ մի, որ գայ զայս դմակս շար-
ժէ, որ ես յիմանամ, թէ ի ներքեն ինչ կայ և ասաց, թէ զո՞վ
գտնում: Եւ դարձեալ ինքն ասաց, թէ այս բանին ապրան մարդ
պիտի:

Եւ ապայ մտայվարժեցաւ, թապտիր և հնար գտաւ և աս-
աց, թէ՛ ի կարճ մարդիքն ապրան մարդ չէ կայ. և յերկայն
մարդիքն ապրան մարդ շատ կայ: Եւ ասաց աղուէսն.—*ամ թող*
երթամ, ի շուրջ գամ ի յաշխարհս, մաղեմ և ծըւեմ և ի վեր
ձգեմ, միթէ գտնում յերկայն մարդ մի:

Եւ գնաց բազում աւուրս ի շուրջ եկաւ, և յանկարծակի
գտաւ ի լեռն յերկայն կապուտ գալ մի սոված և քաղցած:

Եւ ասաց աղուէսն.—*բարե՛ քեզ, գալ Ապուշախտայ, դալե-*
րուն գլխաւոր: Ապաշախտայ գալերուն գլխաւոր,

Զետ գործելի երեսըդ թուխ.

Շունչըդ պակտի գետ զծուխ.

Կեանք լինի սակաւ և սուղ.

Մորթիդ լարւի քան զհուղ.

Մարմինդ չորանայ քան զապուխտ.

Ազանց մեծաց փառաւոր

Լինի մուշտակ ազուր.

Զօրըն կենաս հոքով ցնոր.

Բու չարն տանի զքեզ զանդունք ի խոր:

Օրըս բարով.

Աչւիդ կաւով:

Աստուած քի խոով

Աւուրս յուով.

Ծեծւիս բրով.

Մեռնիս սրով.

Խեղդիս ի ծով:

Շունք տանին զքեզ բարշիւով.

Պատառ-պատառ անկով.

Զքեզ ծիծաղին տնազ անկով.

Ափսոս և վաճ քեզ ասկով.

Զմորթիդ առնեն շուտով.

Զքեզ այրեն հրով:

Ինչ, աղէկ ես:

Ասէ անմիտ գալն.

Ահա՛ ու սալհահայ ու մարհապայ.

Է՛, Ապլայ Հասան աղուէ՛ս փոքրիկ.

Ուստ ի՞ կոյ գաս դու քնձկով, շան լակոտիկ.

Փորդ լարւի քանց զգինու տիկ:

Ա՛մ, տուր մեզ քանի մի բարով խաղրիկ:

Ուստի՛ գաս, ի՞նչ խաղար...

Ասէ աղուէսն.—*է՛, Ապուշախտայ գալ, գալերուն գլխաւոր*
քոյ բարե արեդ, որ մեծ մարդու դասակ եմ ես. Ապուշախտա-
լին որդին եմ ես: Իմ հարն ի յոսխաթն զրեր էր, յեր վախ-
ճանեցաւ ան ողորմած հոգին. և ասաց, թէ՛ «Ի խելօքնուն հեռ
ի շուրջ գալ պիտիս»: Եւ շատ ի ժուռ եկի և զքու հրամանք
գտայ խելօք. և զքոյ բարի անունդ եմ լսեր և ի քեզ եկեր և
զէտ զքեզ խելօք և իմաստուն չեմ տեսեր. և պիտի որ ի քու
խելացդ և ի շնորհացդ ի յիս հասնի:

Եւ ապայ գալն շփացաւ ինքն ընդ յինքն և ասաց.—*Ապլայ*
Հասան աղուէս, խելօք պտռէիր և ի շուրջ գայիր, ամ, եկիր
գտար. ի՞նչ աղեկ գտար, հազար բարի եկիր:

Եւ աղուէսն երկիր էպագ գալուն և ասաց.—*Ասացիր են իմաս-*
տունքն, թէ Գ. իրք Հայրք է, ի կուրին էոջև ճրագն հայրք է

խելօք մարդն մօտ յանգէտն հայրք է, թէ դճրապն ի յարեգակն վառեն, հայրք է:

Ասէ գալն առ Ապլայ Հասան աղուէս, թէ զան սուտ են ասացեր, թէ զՈվանի գեղեցիկն գալն կերաւ, զի եղբարքն հիւրաթեցին զնայ և ոչ թէ գալքն կերան: Եւ իմ մեծ հայրն ապա Անմատն էր. խիստ յոյժով մանուկ էր՝ հանց որ ի մեկ զարկն զերկու պախրէն կոյ առնուր, և խիստ բարի էր ան ողորմած հոգին: Ա՛մ, ես ի նորա թոռներուն եմ:

Ասէ աղուէսն.— Լսեր եմ, պարոն, և գիտեմ: Ա՛մ, ասէ զձեր թորայն, թէ՛ ինչպէս թորայ ունիք:

Ասէ գալն.— Մեր թորայն որ ունինք, այս է՝ վաղվնէն յերբ որ ի քնուն ի վեր կոյ ելնունք, նայ մեք ի դուռն կու նայինք, որ զհետ կոյ տեսնունք, ի հետ հետին կոյ երթանք դառն կամ ոչխար, զինչ որ կոյ հանդիպի, նայ կոյ առնունք:

Ասէ աղուէսն.— Աֆալտի ի քո վերայ. և ի քո թորային յերայ.

Քո թորայն քեզ շնահաւոր,
Եւ քոյ առողջութիւն կտրի
Եւ զքեզ խայթէ ի կոր.
Քոյ ճամբայդ մոլոր
Եվ ձեռքդ չոր.
Թորայ ունիս դու աղվոր:

Ասէ գալն.— Ապլայ Հասան աղուէս. մօմ, դու ալ ասէ զձեր թորայն, թէ ինչպէս թորայ ունիք:

Ասէ աղուէսն.— Մեր խառիմ եմք, որպէս յառաջն ասացի, իմ հայրն Աղուչախմախն է և իմ. մեծ հայրն Գնին ու Ծալինն են: Գրած էր, թէ խաբութեամբ զառիւծն և զուծն յիրար ձգեցին խիստ. մեք հիւրաթով ենք զխօսքն ի նոցանէ ուսեր և զխաբելն:

Ասէ գալն աղուէսուն, թէ՛ դու մեծ ես, թէ՛ քու հայրն:

Ասէ աղուէսն.— Այդ ո՞վ զրուցէ: Քոյ խօսքն ի յան մարդուն կոյ նմանի, որ մեկ մի ի շուկայն նստեր էր ու չամիչ կոյ ուտէր, նայ մարդ մի ալ եկաւ ու ասաց, թէ՛ չէ՞ ամաչես, որ ի մեջ չամիչի շուկայ կուտես— յաստուծոյ չէ՞ս վախեր, որ ի խելօք մարդիքն ի քով խօսք կ'ասես:

Ասէ գալն, թէ իմ զրուցս ու քուկդ զիրար չէ առին: Ես զգլխուն զրուց կոյ տամ և դու զոտիցն պատասխայն կուտաս: Զետ գան որ կասեն, թէ, «Մին ի սանդղխտն ի վար անկաւ, նայ էշն զպորան ձգեց», և «Մեկ մի հերիսայ կուտէր, նայ մարդ մի եկաւ ու ասաց, թէ՛ հերիք ուտես, փորս կոյ ցաւի»: Թէ չէ ապա իմ գլխս կոյ ցաւի ի քոյ շատ զուրուցելն: Եւ ասելն նորա փորն կոյ ցաւի, թէ չէ:

Ասէ աղուէսն գալուն, թէ հրամայէ՛, հետ ծառայիդ եկո՛յ. որ աղուէաց ուտենք ի մեր տուն:

Ասէ գալն ընդ աղուէսն.— Ապլայ Հասան, զայդ կարգաւ խօսիլդ ո՞ւսելի ես ուսեր:

Ասէ աղուէսն.— Յան իմ ողորմած հոգի հօրէն:

Ասէ գալն, թէ՛ աֆալտի յիր վերայ, թէ ինչ աղուոր է ուսուցեր զքեզ:

Ասէ աղուէսն.— Անասան կեցի՛ր, իմ պարոն, մօմ, հրամայէ և ի յոտն յարի. օրս կէս օր է ու հացի ժամ է. լուսին ի յախիւրն է, թարեխն ի մարեխն, Հանցիկ օրս հաց ուտին աղեկ է: Ա՛մ, պարտ է զպարոնութիւնդ ի պատիւ տանիլ: Հրամայէ ի հետ ծառայիս եկո՛յ:

Յայն ժամ ուրախացաւ անմիտ գալն և ասէ.— Ապլայ Հասան աղուէս, մօմ, պարտ է գալ ի պատիւ քո:

Եւ բարձրացուց զրաջն և շփացաւ ընդ միտս իւր և կանկեցաւ ի վերայ սորիցն: Եւ ասէ աղուէսին.—

Աղուչախաայ զալերուն զխայտը,
Զքեզ տանիմ շորք-մոլոր.
Բերեմ քեզի շատ բրաւոր.
Մարգիք քերթին զքեզ բոլոր.
Զմօրթիդ անեն մուշտակ աղւոր:

Ասէ գալուն, թէ՛ Շէն կեցիր, իմ պարոն:

Եւ անկեալ աղուէսն ի գալուն առջին և երթար ձեռեւով, և գալն զհետ նորա երթար: Եւ աղուէսն վազէր ասը և անգր և զմաղն զիգայցնէր և զագին անէր զէտ զճահրայ և շատ ուրախութիւն անէր յառջն գալուն, և խնդալով տանէր զանմիտ գալն: Եւ հասան ի յայն փառաւոր յայդին: Եւ աղուէսն վազեց և

պատն ի վեր և անկաւ ի յայգին, և գալն ի հետ աղուէսուն ան-
կաւ ի յայգին: Եւ տեսեալ զան փառաւոր այգին, ուրախացաւ
յոյժ: Եւ ասէ զալն աղուեսուն

Ապուշախմախի որդի,
Ունիս դու փառաւոր այգի.
Զօրն կենաս յերերմանի,
Որ զիս բերի ի մէջ շինի,—
Վա՛յն պատեց զիս խիստ յոլով,
Ճանբայ չունիմ յետ դառնալով,
Վախեմ՝ մեռնիմ ի հոս սըրով,
Այլ չէ տեսնում ոչխար բարով:

Եւ աղուէսն հայեցաւ խոլոս-խոլոս, որ մարդ չէ կար ի յայ-
գին, և վազեց մոտ ի չամանոցն, և տեսաւ զգմակն, և շուտով
ի յետ դարձաւ, և եկաւ առ գալն: Եւ ասէ գալուն.— Հրամայէ՛,
իմ պարսն, ի սեղացն իմ:

Եւ առեալ զգալն տարաւ մոտ ի դմակն: Եւ տեսաւ զալն
զգմակն և խելքն գնաց, և կամէր վազել և առնուլ զգմակն: Ասէ
աղուէսն գալուն.— Պարտ չէ, իմ պարսն, հպարտութեամբ վազել
և առնուլ զգմակն: Դիչ մի ի վար նիստ և հանգիւր:

Եւ գալն նստաւ ի դմակին եզերն: Եւ գնաց աղուէսն գտաւ
ի չամանին մէջն փարչ մի ջուր և առեալ կանկեցաւ ի դիմաց
գալուն, և ասաց.— Յորժամ ուտես զգմակն, նայ յետի ի ձեռքդ
ջուր լնեմ, որ լուացիս:

Եւ աղուէսն նայէր ի դմակն, և խելքն ցնորէր, և ոչ կարէր
ի մէկ տեղ կենար ի դմակին սիրոյն: Ասէ աղուէսն գալուն.

Պարոն հանցիղ պիտի,
Որ նստի ի դէմ դմակիս,
Չէ՛ գիտէ բնաւ խելի,
Թէ ինչ տի գայ ի գլուխ գալիս.
Անզերծ որոգայթ անկանիս,
Որ բնաւ խելի չէ ազատիս.
Աւաղ զօրերդ ասեմ, որ մեռանիս
Դու ի յայս այգիս:

Եւ ասաց գալուն.— Ապուշախտայ, գալերուն գլխաւոր, յա-
ռաջ մատիւր և կներ ի դմակէդ:

Եւ վազեց գալն ի դմակն: Նայ շարժեցաւ ականատն և ան-
կաւ ի պարանոց գալուն: Եւ թաւ դմակն, և անկաւ յակնա-
տէն ի գատ: Եւ աղուէս զիզացաւ և ասէ.— Միթէ յերազս իցէ
այս:

Եւ ոչ կարաց համբերէր ի դմակին սիրուն, և վազեց, և
առաւ զգմակն, և նստաւ, և կուտէր ի դիմաց գալուն: Հետ ուտէր
և հետ կոյ մղընծկտար:

Եւ ականարդն նեղէր զգալն և յայս կուս յայն կուս ցան-
ցէր զականարդն:

Եւ կերաւ աղուէսն զգմակն և եկալ երթար ի լեռն ի վեր:

Ասէ գալն — Ապլայ Հասա՛ն աղուէս, զիս անտէր թողիւր և
յո՛ւր կներթաւ:

Ասէ աղուէսն.— Անտէր ես եմ, որ ի լեռն ի վեր մէն կոյ
երթամ: Հիմա քիզի տէր շատ կոյ գայ:

Եւ եկաւ այգոյն տէրն և տեսաւ զգալն ի յականարդն: Եւ
ժողովեցան բազում մարդիք և՛ քարիւ, և՛ փայտիւ և՛ սրով սպանե-
ցին զգալն, և քերթեցին և զմորթին առին: Եւ զլաշն շունքն
տարին քարշելով և գէշ-գէշ պատառելով: Եւ զմորթին արին
մուշտակ:

65. ՓՈՈՍ ՏԱԼ ԱՌԱՆՑ ՎԿԱՅԻ (ՄԻԲ—249)

Ասի յառակաց, թէ երկու արք միմեանց յոյժ բարեկամք
զնացեալ ի ճանապարհորդութիւն: Եւ միսն զենեալ ի վաճառն
և միսն շահեալ փարթամ: Դարձան և դային ի տունս իւրեանց
և եկեալ մօտացան ի քաղաքն: Ասէ սղթատ ընկերն ցհարուստն.—
Թէ եղբայր, շատ բարութիւնս և սէր գիտեմ ի քէն: Նա ամե-
նեցուն զլուին այս է, զոր խնդրեմ ի քէն, և ի վեր է քան զա-
մէնս: Պիտիւր, որ ինձ եղբայրութիւն առնես՝ հազար սպիտակ
փոխ տաւ ինձ, որ այս տարի զիմ տանն և զիմ սղթայոց պէտքն
լնում, և յայլ տարի յայս օրս զքո զբանս վճարեմ. այնպէս հաշ-
ուեաց, թէ զիմ սղթայսն ի գերութիւնէ զնես քո հոգւոյդ համար:
Իսկ նորա լուեալ զայս պարզմտութեամբ ետ հազար զբանս
խղճալով աղքատութեան նորա: Եւ եկեալ ի տեղւոյն զնացին
ի տունս իւրեանց:

Եւ իբրի լցաւ տարէզլուին, երթալ տուօղ զբամին առ

պարտականն և ասէ.—Տարի մի բոլոր եղև, հիմայ զիմ գրամն տուր, ուր իմ տանն և իմ տղայոցն ի պէտք անցուցանեմ:

Իսկ նորա պատասխանի տուեալ ասէ.—Ես քեզ զրամ չպարտիմ: Եւ յորժամ բռնադատեաց, ասէ ցնա.—եկ, որ երթամք ի դատաստան առ դատաւորն:

Եւ յորժամ եկին, ասէ դատաւորն ցերկուն.—Զգրամն առեալ ես թէ՛ հէ: Եւ ցոմն,—[թէ վկայ և գիր ունիս: Եւ իբրև զիտաց, թէ ոչ գիր կայ և ոչ վկայ ի մէջն, ասէ ցայրն, որ զգրամն էր տուեալ.—Թէ՛ յայն տեղն, ուր ետուր զգրամն ի դայ, մարդ կա՞յր ի մօտն, գրաստ կա՞յր, ձի կա՞յր: Ասէ տուող զրամիւն.—Թէ ոչինչ չկայր ի մօտ մեզ, ի վեր աստուած էր ի վայր մեք երկուքս: Սա ողորելով խնդրեաց և ես խղճացի և ետուայժ ուրանայ: Ասէ դատաւորն.—Ի յայն տեղն ծառ կա՞յր, թուի կա՞յր, քար կա՞յր, խնձ տեղ էր այն տեղն:—Ասէ զրամի տէրն.—Ոչ ծառ կայր և ոչ թուփ, լոկ քարատակ մի է: Նստաք անդ, համարեցի և ետու յինքն: Եւ ելեալ եկաք ի միասին ի քաղաքն՝ դա յիւր տունն և ես յիմ տունն:

Ասէ դատաւորն ցգրամի տէրն,—Կարե՞ս զքարն դայն բերել և կամ կոտրել ի յայն քարէն և նշան բերել: Իսկ նորա ի դուրս վազեալ ի գրամին կսկծոյն, թէ գնամ դայն քարն լծօք բերեմ կամ կոտրեմ և նշան բերեմ:

Եւ յորժամ գնաց նա, ասէ դատաւորն ցմիւսն, որ ի մօտն մնաց.— Թէ կարէ՞ գնա շարժել ի տեղեացն կամ կարէ՞ կոտրել և նշան բերել: Ասէ,—որ ուրանայր զգրամն, թէ զհազար լուծք լծէ, չկարէ՛ դայն քարն շարժել ի տեղացն և թէ հազար քարզործ բերէ, չկարէ՛ կտոր մի կոտրել, զի ապառաժ քար է:

Յայնժամ դարձուցեալ զայրն ի յետս, որ գնայր: Եւ ասէ ցուրացող զրամիւն.—Թէ գնա և աուր զիւր գրամն յինքն, զի դու եղբի վկայ, որ պարտիս: Եւ այնպէս յամօթ եղեալ վճարեաց զպարտան:

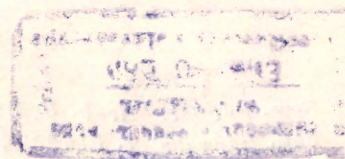
Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

1. Միլիթար Գոշ.—«Դատաստանագիրք հայոց», Բառամայանի առաջաբանով, Էջմիածին, 1880 թ.:
2. Միլիթար Գոշ.—«Առակք», Վենետիկ, 1790 թ.:
3. «Աղուէսագիրք».—Ամստերդամ, 1668 թ.:
4. «Աղուէսագիրք».—Մարսել, 1676 թ.:
5. «Աղուէսագիրք».—Էջմիածին, 1698:
6. Ն. Ման.—«Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, նիւթք, առ ի պատմութիւն միջին դարուց զպրութեան հայերենի, մասն Բ. բնագիր, Ս. Պետերբուրգ, 1895 թ.:
7. Н. Марр.—Сборник и притч Вардана, материалы для истории средневековой армянской литературы, ч. I, С. Петербург, 1899 г.
8. Н. Марр.—Сборник и притч Вардана, ч. III приложение, С. Петербург, 1894 г.
9. Ներսիս Շնորհալի.—«Բանք չափաւ», Վենետիկ, 1830 թ.:
10. Եղորդոս Փոյուզացի.—«Առակք» Թրեառ, 1784 թ.:
11. Ֆրիկ.—(Ժողովածու), Երևան, 1937 թ.:
12. Ֆրիկ.—«Բանաստեղծութիւններ»—Երևան, 1941 թ.:
13. Մ. Մկրյան.—«XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականութիւն», Երևան, 1938 թ.:
14. В. Брюсов.—Поэзия Армении, Москва, 1916 г.
15. Մովսէս Խորենացի.—«Մատենադրութիւնք» Վենետիկ, 1865 թ.:
16. Ղազար Փարպեցի.—«Պատմութիւն հայոց և թուղթ առ Վանան Մամիկոնեան», Թիֆլիս, 1908 թ.:
17. Մովսէս Կաղանկատուցի.—«Պատմութիւն աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1913 թ.:
18. Թովմա Արծրունի.—«Պատմութիւն տանն արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917 թ.:
19. Գրիգոր Մաղիստրոս.—«Թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910 թ.:
20. Կիրակոս Գանձակեցի.—«Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1910 թ.:
21. Ստեփաննոս Օրբելյան.—«Ողբ», Թիֆլիս, 1885 թ.:
22. Հովհան Մանգաղունի.—«Ճառք», Վենետիկ, 1869 թ.:
23. «Ընտիր էջեր», Երևան, 1946 թ.:
24. «Հայ գրականութեան պատմութիւն», գիրք Ա., հին շրջանը Գ. Մկրյանի, Երևան, 1940 թ.:
25. Մ. Արեղյան.—«Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն», գիրք II, Երևան, 1946 թ.:
26. «Մարքսը և Էնգելսը արվեստի մասին», Երևան, Մոսկվա, 1934 թ.:

27. Վ. Ի. Լեւին, «Գրականության մասին», Երևան, 1948 թ.:
28. Ֆ. Էնգելս.—«Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», Երևան, 1936 թ.:
29. Ֆ. Էնգելս.—«Լյուդվիգ Ֆոյերբախը և գերմանական կլասիկ փիլիսոփայության վախճանը», Երևան, 1935 թ.:
30. Կարլ Մարքս.—«Բաղադրատեսակության քննադատության շուրջը», Երևան, 1932 թ.:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մխիթար Դոշ	3
2. Վարդան Այգեկցի	23
3. Ֆրիկ	63
4. Շնորհալու հատընտիր հանելուկներ և խրատներ	109
5. Դոշի առակներ, և նովելներ	117
6. Այգեկցու հատընտիր առակներ, անեկդոտներ, առակավոր խրատներ ու նովելներ	137

Պատ. խմբագիր՝ պրոֆ. Մ. ՄԿՐՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. ԱԼԵԳՅԱՆ

Սրբագրիչ՝ Մ. ՀԱԽՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՎՖ 03637

Պատվեր 250

Տիրաժ 2500

Տպագր. մամուլ 11¹/₄ թղթի ֆորմատ 60×92, մեկ տպ. մամուլում 36.480 նիշ:

Հանձնված է արտադրության 1949 թ. հունիսի 16-ին:

Ստորագրված է տպագրության 1949 թ. սեպտեմբերի 16-ին:

Հայկական ՍՍՌ Պետական Հեռակա Մանկավարժական ինստիտուտի տպարան
Երևան, Տեքյան փ. № 127

ԱՇՈՏ ՂԱԶԱՐԻ ՄԿՐՏՁՅԱՆ
(Ֆիլ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ)

ՆՅՈՒԹԵՐ X--XVIII ԴԱՐԵՐԻ
ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՊՐԱԿ Գ.

394.99.09

Մ-80

89199.09

Մ-80

ԱՇՈՏ ՂԱԶԱՐԻ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
(Ֆիլ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ)

345

ՉԵՌԱԳՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՈՎ

ՆՅՈՒԹԵՐ X—XVIII ԴԱՐԵՐԻ
ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՊՐԱԿ Գ.

3582

ԲՅՈՒՄ

XV—XVI դարերի ՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԲՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԷՋԵՐ

XV—XVI դարերը հայ աշխատավոր ժողովրդին բերեցին նորանոր վիշտ ու տառապանք, շահագործում և ունեղրկում: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ արդեն Եգիպտոսի մամլուկների և այլ օտարերկրյա ավերիչ հորդանների դեմ վարած երկարամյա պատերազմների ու ներքին անմիաբանությունների հետևանքով հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր քաղաքական անկախությունը նաև Կիլիկիայում և դարձել օսմանյան ու պարսկական գիշատիչ պետությունների կատարյալ հպատակ:

1499—1502 թվականներին պարսկական շեյխ Սեֆի տոհմից իշխան Իսմայիլը, օգտագործելով ներքին և արտաքին քաղաքական բարենպաստ պայմանները, իրեն է ենթարկում ամբողջ Պարսկաստանը և հիմք դնելով Սեֆյանների դինաստիային գահնում է ամբողջ երկրի շահը: Նա մի քանի հաջող արշավանքների ընթացքում գրավում է Միջագետքը, Հայաստանը, Վրաստանը և ուրիշ երկրներ:

Շահ Իսմայիլը և նրա հաջորդները իրենց անսահման չափազործություններով ոչնչով էտ չէին մնում Զինգիզ խանից, Լենկթիմուրից և արևելյան մյուս գեոպոտներից, որոնց հորդաները քար ու քանդ են անում մեր հոյակապ քաղաքներն ու գյուղերը, վանքերն ու տաճարները, դպրոցներն ու կուլտուրական օջախները: Ոչնչացնում են հայկական չնաշխարհիկ ճարտարապետությունն ու արվեստը, մահապատժի են ենթարկում մեր ազատասեր հայրերին ու մայրերեն, եղբայրներին ու քույրերին, գիտնականներին ու բանաստեղծներին և հրի ճարակ դարձնում խորիմաստություն պարունակող հազարավոր գրքեր: Ընդ-

հանրապետ պարսիկների վայրագությունների մասին դադարաբար կազմելու համար բավական է միայն հիշատակել ականատես Ջերմ հայրենասեր Թադեոս վարդապետի ողբը, որը օգտագործել է Միքայել Չամչյանը իր հուշակամոր «Հայոց պատմություն» մեջ. «Ի լրանալ հազարամեան թուականիս մերոյ շարժեցաւ ի վերայ աշխարհիս հայոց ազգ զգլպաշից՝ մանրիկ և մաշկ զմնացորդս արամեանց: Աղէտք գործոց վատու սոցա առաւել են քան զլանկթամուրայն, զորս կարծեմ թէ չեք տեսնալ ուրուք ի հողածնացս: Շրջին հանապազ գամն ողջոյն յաւեր քաղաքաց և ի կողոպուտ բնկեց, զոր ինչ տեսանին աչօք առ ժամայն ի բաց պահանջին. և անուամբ հարկաց՝ ի յեաին տնանկութիւն ամին զազգ մեր...» Զթաղաւոր իւրեանց՝ զոր շահն կոչին, առաւել քան գաստուած պաշտին. այլ սա մեզ փարաւն եղև, և առաւել քան զՄեհենքերիմ և զՆաբուգոդոնոսոր. ոչ գիւզ եթող՝ և ոչ քաղաք, զոր ոչ աղարտաց. էր զի հրով տոջորէր, և էր՝ զի քանդեալ ի հիմն հասուցանէր զշինուածս ամրոցաց և առանից, ես առաւել զեկեղեցիս և զվանորայս... Ոգրամ գերկիրն Բասենոյ, զոր հուրը դատեցին. և ի բարձր հայոց մինչև ի Սիւս Կիւլիկիոյ հալածեալ զքրիստոնեայս՝ մարդաթափ օրարին զերկիրն ի բնակչաց... Եղանկ և վայ անձանց մերոց, զի զայսպիսի անցս տեսաք աչօք մերովք, և ի հայրենեաց մերոց տարադիր եղեալ՝ ողորմ ողբալի եղաք...»*)

Մյուս կողմից մեր երկիրը ամայացման էր ենթարկում XIV դարից ծնունդ առած օսմանյան բռնակալական պետությունը, որը արգեն վերացրել էր ասիական առանձին առանձին իշխանությունները և XV դարում ոչնչացրել էր Բյուզանդական հզոր կայսրությունը և Բալկանյան թերակղզու սլավոնական պետությունները: Մի խոսքով նա դարձել էր մի կատարյալ չարիք ազատասեր ժողովուրդների և մարդկային ընդհանուր կուլտուրայի ու լուսավորության համար:

Պարսկական և օսմանյան խաղաղամոլ պետությունները կուլտիւննոր դարձած Հայաստանը բաժանելով իրենց միջև, ընդհանուր առմամբ, աշխատավոր ժողովրդին բերեցին հարստա-

*) Միքայել Չամչյան, «Պատմութիւն հայոց», հտ. Գ., գիրք Գ. է 514. Ի Վենետիկ, 1786:

հարսթյուն ու շահագործում, զրկանք ու տառապանք, վիշտ ու թախիժ և ամեն տեսակ չարիքներ: Նրանց աղբալայաց քաղաքականության և շատ հաճախ կրկնվող ավերիչ պատերազմների հետեանքով բազմահազար հայեր զավթում են Հնդկաստան, Իսպիրա, Դրիմ, Լեհաստան և սփռվում աշխարհի այլ և այլ ծայրամասեր. այսպիսով շատ վաղ շրջանից ծնունդ առած հայ ժողովրդի տարազրությունները դառնում են մասսայական ու հարատև: Բռնի ուժով Հայաստանում աստիճանաբար բնակություն են հաստատում պարսիկները, օսմանցիները, քրդերը և արևելյան ուրիշ կիսավայրերի ցեղերը, որոնք հրի ու սրի ճարակ են դարձնում ամեն ինչ: Նվաճողների տիրապետությունը ժամանակավոր բնույթ չի կրում, այլ դառնում է տևական:

Պարսկա-օսմանյան տիրապետության շրջանում հատկապես վատթարանում է գյուղացիների և արհեստավորների դրությունը, որոնք սչ միայն փողով, բնամթերքով ու ամեն ինչով օտար սխտություններին և մեծ ու փոքր ազաներին վճարում էին բազմաթիվ աղաներին ու աղջիկներին մահմեդականները բռնի ուժով խլում տանում էին...

Հայ աշխատավորության արյունը տղրուկի նման ծծում էին նաև հայրենի կալվածատերերը, իշխանները, վաճառականները, հողերատիրանները և մյուս հարստահարիչները:

Հայաստանի որոշ շրջանների առևտրի զարգացման հետեանքով ընդարձակվում է հող ու ջրի առ և ծախսը, որը ավելի քան վատացնում է գյուղացիների և արհեստավորների դրությունը: Այս բոլորի հետեանքով երկրի ներսում սրվում են զատակարգային հակասությունները: Մեզ հետաքրքրող շրջանում, թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում տեղի են ունենում գյուղացիական ու քաղաքացիական ապստամբություններ՝ ընդդեմ օտար և տեղական կալվածատիրության ու եկեղեցու: Ահա թե ինչու Ֆեոդալականությունը անխուսափելի կերպով գնում է դեպի իր գերեզմանը...

Ժողովրդական շարժումները բարեբար ներգործություն են թողնում հայկական արվեստի և գրականության է՛լ ավելի աշխուրհականացման վրա: Ճիշտ է՝ XV—XVI դարերի աշխարհացունց պատերազմների ու անսահման ջարդերի հետեան-

քով մեր ընդհանուր կուլտուրան ու գրականությունը շատ տու-
ժեցին, բայց նրանց զարգացումը երբեք չընդհատվեց ու կանգ
չառավ: XV—XVI դարերում արդեն եկեղեցական գրականու-
թյունը մեկուսանում է վանքերի չորս պատերի մեջ, իսկ աշ-
խարհիկ քնարերգությունը զարգանալով հանճարեղ Ֆրիկի և մեծ
Կոստանդին Նրզնկացու գրական ուղիով, էլ ավելի բարգավաճում է:
Զարգանում է նաև ժողովրդական բանահյուսությունը՝ մասնա-
վորապես լիբիկական երգերը՝ «հայրենները» և «անտունիները»,
որոնց մեծ վարպետությամբ մշակում է մեծահանճար Նահա-
պետ Գուշակը... Ծաղկում են մանրանկարչությունը և գրչադը-
րությունը, մեզ հասած քսան հազարից ավելի ձեռագրերի մեծ
մասը արտադրվել ու նկարագրվել են XIV—XVI դարերում:
Հայկական այդ շրջանի թե՛ նկարչությունը և թե՛ դեմոկրատա-
կան բովանդակություն ունեցող քնարերգությունը վերածնու-
թյան գաղափարների գեղարվեստական մարմնացումն են հանդի-
սանում: Գրականության և արվեստի ընդհանուր թեմաները
շարունակում են մնալ՝ հայրենասիրությունը, պանդխտու-
թյունը, բնության ու կյանքի փառաբանությունը, սերը, աշ-
խատանքը և այլն:

XV—XVI դարերում գրական ասպարեզ են իջնում բազմա-
թիվ դեմոկրատական բանաստեղծներ, որոնց մեջ իրենց մեծ
տաղանդով փայլում են՝ Մկրտիչ Նաղաշը, Գրիգոր Աղթամար-
ցին, Նահապետ Գուշակը և ուրիշները:

1. Մկրտիչ Նաղաշ: «Ողբ վասն մեռելի» բանաստեղծու-
թյունից երևում է, որ Նաղաշը ապրել է մինչև 1451 թիվը,
իսկ թե՛ դրանից հետո որքան է կենդանի մնացել, մեզ համար
անհայտ է: Մկրտիչը Բաղեշից ոչ հեռու Պոռ գյուղացի է: Սա-
նում է ժամանակի ոգով կրթություն, դառնում է հոգևորական՝
անգամ ձեռք է բերում եպիսկոպոսության աստիճան: Նա մաս-
նավորապես լավ ուսումնասիրում է հայկական դպրությունը և
իր նախաշրջանի տաղերգուները: Լինում է նշանավոր դար-
դանկարիչ, որի համար էլ ստանում է Նաղաշ գրական մական-
ունը: Մկրտիչ Նաղաշը շարունակում է Ֆրիկի քաղաքական և
սոցիալական պոեզիայի գիծը, բայց չի դառնում ուսուցչի հա-
սարակ էպիգոնը, այլ կերտում է ինքնուրույն մնայուն բանաս-
տեղծություններ, որոնցից դժբախտաբար շատ քչերն են մեզ

հասել: Փիլիսոփայության տեսակետից Նաղաշը առանձին նորու-
թյուն չի արտահայտում, իր նախորդ տաղերգուների նման
աշխարհը համարում է ունայն, իսկ հանգերձյալ կյանքը՝ մնա-
յուն և հավիտենական: Ըստ բանաստեղծի մահը ամենահոգըն
է, որի սարսափելի հարվածներից ոչնչանում են ամենքը՝ թե՛
հոգիները և թե՛ սկարները: Այսպես օրինակ. «Թագաւորք,
իշխանք, պարոնայք և սուլթան ու խան»-երը շինում են բազ-
մաթիվ քաղաքներ, բերդեր ու ամրոցներ, իսկ վերջում թող-
նում ամեն ինչ և մտնում «հողն ա' ի դնտան...»: Ֆրիկի նման
բանաստեղծը հումանիստորեն է նկարագրում մահվան հետ
կապված գառնությունները: Մահը ամենաանգութն ու ամենա-
գաժանն է, որը «նորապսակ հարսն ու փեսայն» բաժանում է
միմյանցից, ծնողների առջև թավաղուր անում նրանց
երեխաներին, որոնք աղիողորմ հայացքով ամենքից փրկու-
թյուն են խնդրում, բայց նրանց ոչ ոք չի կարողանում ազա-
տել մահվան ճանկերից: Նաղաշը*) իր կրոնա-բարոյական խրատ-
ների մեջ քարոզում է հետևողական կերպով կատարել «Հին և
նոր կառնարանների» սկզբունքները, միայն աղթով և պա-
հեցողությամբ հնարավոր է հանգերձյալ աշխարհում բանալ
արքայության դռները և հավետ լինել երջանիկ: Բանաստեղծի
այս կրոնական անգուստ աշխարհայացքը բնական երևույթ է
և կապվում է դարաշրջանի հետ, ավետարանական այդ լղացիկ
գաղափարները հիմնական չեն տաղերգուի համար: Ընդհանուր
առմամբ Մկրտիչ Նաղաշը ռեալիստ պոետներից է: Նա «Վասն
աղահութեան» գոգարիկ բանաստեղծության մեջ հանդես է
բերում խոր դժգոհություն՝ Խրիզ կարգերի նկատմամբ: Դա-
զար Փարպեցին եթե հասարակական կյանքում սկզբից մինչև վերջը
տեղի ունեցած չարիքների պատճառը համարում է նախանձը, ապա
Նաղաշը նրա տեղը գնում է ազահությունը, որը հանդիսանում
է նաև առաջինի հիմքը: Պոետի հասկացողությամբ աշխարհը
«տուն է լի գանձով, փարթամութեամբ և մեծութեամբ»,
կամ մի կատարյալ «սեղան է բորելի», ուր իմաստունները
չափավոր կերպով վայելում են կյանքի քաղցրությունը, իսկ

*) Նաղաշ (աբեբեբեն)—գարգանկարիչ, նկարիչ:

անմիտները՝ «չարափառ ազանութեամբ կուրանում...»: Հենց ակզրից արարիչը ստեղծելով Ազամին, շնորհեց նրան անմահություն ու պես-պես բարեքներ, իսկ վերջինը ազանության պատճառով ուտում է արգելված պտուղը և վտարվում դրախտից ու դառնում մահկանացու: Կայենք ազանության համար սպանում է իր հարազատ եղբորը, Սքելին, և կորստի մատնվում: Ազամից սերված սերունդները մատանգելով նախահոր մեղքերը, շատ հանցյանքներ են կատարում և աստծու կողմից ջրհեղեղով կործանվում: Դադան ու Կոբխը ազանության հետևանքով հակառակվում են Մովսես մարգարեին և արարչի կողմից «անդնդասոյդ» կործանվում: Հուդա Սկարիովաացիին ազանությունից կուրանալով մի հասարակ արժաթի համար մատնում է Հիսուսին և պատճառ դառնում փրկչի մահվանը, խաչելությանը: Ընդհանուր առմամբ ազանը զբաղ է պատուով և ծարաւի արեան մարդկան»: Ուրիշից խլում է ամեն ինչ, հափշտակում սրա-նրա ամբողջ ունեցվածքը, բայց էլի «ոչ յագէնայ արեամբ մարդկան»: Նա «թէպետ հարուստ է և փարթամ», տեր է ամեն ինչի և մեծության, սակայն «ընութեամբ ազահ է և անյազ ջանայ զրկել զամենեախան»: Ազահ մարդիկ կոխներ են սարքում, նախանձում միմյանց հաշտությունների վրա, գողությամբ զբաղվում, ուրիշներին պատճառում հազար ու մի չարիքներ, մարդասպանություն կատարում, անմեղներին ծնծում, սուտ երդումներ ուտում, ուրանում հավատը, սիրելիներից, եղբայրներից ու ծնոդներից բաժանվում, իրենց չարագործությունների պատճառով բանտ ու զնդան մտնում, կախաղան բարձրանում ու անտեղի կորչում: Ազահամոլության համար աշխարհի բոլոր թագավորներն ու մեծ-մեծ իշխանները պատերազմի են դուրս գալիս իրար դեմ. կործանում են գեղեցիկ ու բարեկի ջաղաքները, գերավարում անմեղ ժողովուրդներին, երկիրը հեղեղում արյան գետերով և կատարում բյուրավոր չարագործություններ: Մրանց հետեւելով կաթուղիկոսներն ու եպիսկոպոսները արժաթ ձեռք բերելու նպատակով օրհնում են շատ անբան հողերակահներ, որոնք ավելորդ են հասարակության համար: Վարդապետները թողնում են իրենց հիմնական աշխատանքը և պարապում վաճառականությամբ: Աքեղաները սաղմ ստերդությունը մոռանալով

ուրանում են վանքը: Երեցները «բիր ու գաւազան» վերցնելով իրար մորուքը փետում են, իրար բերանը կտարում:

«Զինչ թագաւորք և մեծ իշխան, որ հեծելով յիրար կուտան, Զինչ որ արիւն յերկիր հեղան, ամէնն վասն ազանութեան: Զինչ որ քաղար տապալեցան և ժողովուրդք որ գերեցան, Զինչ որ աւերք տակնախաւան, ամէնն վասն ազանութեան: Հարք ի յարգաց բաժանեցան, բուն սիրելիքն քակեցան, Բազումք եղեն եղբայրասպան, ամէնն վասն ազանութեան: Կաթուղիկոսքն շատացան անօրինացն քանութեան, Եպիսկոպոս օրհնեն անբան, ամէնն վասն ազանութեան: Եպիսկոպոսք զկանանն անցան, որ պտենկաց կուտան հրաժան, Կաշառ ամենն կարմիր զեկան, ամէնն վասն ազանութեան: Վարդապետերս որ նոր ելան, բանին եղեն վաճառական, Եւ քարոզեն զհաճոյս մարդկան, ամէնն վասն ազանութեան: Հաքեղանին զվանքն ուրացան, և ի գիւղօրայքն ի շուրջ կուգան, Մաղմոս տակն մոռացան, ամէնն վասն ազանութեան: Երեցաներն յիրար կուտան, բիր վերուցին և գաւազան, Փետեն մօրուս, կտարեն բերան, ամէնն վասն ազանութեան...»*)

Ինչպիս տեսնում ենք, բանաստեղծը հանձարեղ Ֆրիկի նման բացահայտում է զարաշրջանի բնդհանուր պատկերը, տապալաւոր կերպով հրապարակի վրա է դնում աշխարհի ու հողեր պարզիւ թագավորների, կաթուղիկոսների, եպիսկոպոսների, ողջ հողերակալների, ֆեոդալների, վաճառականների, իշխանների և առհասարակ ուխտ չարագործ երկրպագուների աշխատակություններն ու շահագործումը: Հուժանիտ բանաստեղծը ժխտական դիրք է ընդունում հարստահարողների, գողերի, ավաղակների, մարդասպանների, մատնիչների ու թալանիչների նկատմամբ: Նա հանդես է գալիս իրեն դեմոկրատական ամենալայն խավերի շահերի պաշտպանը և վերածննդի պատերազմների արտահայտիչը: Մկրտիչ Նադալը ոչ միայն մեկնացնում է հայ իշխանների ու հողերակալների սև դիմակը, այլ և ուժգին մտրակում է օտարազգի թշնամիներին, որոնց գալլային ջաղաքականության հետևանքով հայ շինականը թողնելով հայրենիքը թափառում էր օտար

*) Մկրտչյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 32—73 երևան, 1938.

երկրներ՝ մի կտոր չոր հաց ձարելու համար: Բանաստեղծը պան-
դրխտի դառն կյանքը տվել է մեծ վարպետությունով:

«Հողի մի ասեր դարիպ, թե չէ իմ սիրտս կարոնի,
Ղարիպն ի յօտար երկիր գեմ խիտս դիժար կու լինի
Զինչ հուճն երամէն ի զատ մոլորուած է՝ տեղ չի հանգչի,
Այնչափ երեքուն կենայ մինչ որ իւր երաճն հասնի»*):

Նրա պատկերած դարիքը հայ շահագործող դասակարգին չի
պատկանում, այլ բազմաշարքաշ շինականն է, որի «կեանքն է
լալի ողբերգական»: Նա օտար երկրում չունի «ոչ տուն, ոչ եղ-
բայր, ոչ սիրելի է՝ ոչ աղպական»: Նրա ճաշակած հացը լեղի է,
ջրի հետ ըմպում է արցունք: Նժե անգամ այդ թշվառին «տան
նուշ ու շէքէր», միևնույն է, «եքը հառաչէ, նա ի սրտէն արին
կաթէ...»: Օտարություն մեջ հիշելով իր սիրելիներին՝ խելքը
կորցնում է, միտքը դառնում է մոլոր: Նժե նա նույնիսկ «լինի
քան զՍողոմոն մտօք ձարտար» և «խօսէ քան մի անդին ճո-
հար», էլի արժեք չունի օտար հողի վրա, որովհետև նրան սաս-
տում են, «թէ լուս կացիր, անդէտ հիմար»: Վշախց ու թախծու-
թյունից դարիքը բուրբուկն քուն չունի՝ «մտօք տանջի գիշերն
ի բուն, ոչ դուրանայ»: Նա իբրև մուրացկան շրջում է փողո-
ցից-փողոց, բախում է սրա-նրա դուռը. հացի փշրանք ու սառ
ջուր է նրա խնդրածը, բայց էլի «մէկ մի չտայր», իսկ տալու
գեպումն էլ «հազար գէշ ասեն նմա անարգելով...»: Ղարիքը
հիվանդության գեպում «յօտար փողոց մոխրաթաւալ անկեալ
կենայր»: Այս ողբալի վիճակում նրան ոչ ոք չի խնամում, ան-
գամ չունի ոչ բարձ և ոչ էլ անկողին՝ «սալն սնարք է, իսկ ավաղ՝
անկողին»: Նա հաճախ գտնանցանքների մեջ է ընկնում, ձեռքերը
տարածում է՝ այստեղ-այնտեղ, խոր հողոց հանում, խոճուղ
հայացքով նայում, «յաջ և ի ձախ», ամենքի աղերսում, բայց
նրան «կաթ մի ջուր» տվող չկա: Այս սարսափելի գրություն
մեջ դարիքը մեռնում է օտարության մեջ՝ հայրենիքից և հա-
րազաններից հեռու: Ներազգաց բանաստեղծը հոգու ամենախոր
կսկիծներով նկարագրելով պանդխտի դառն կյանքը, չի ընկնում
հոսիտություն մեջ, այլ նրան հուսատու խոսքեր է ասում և

*) Մկրյան, «XII—XVIII դարերի աշխարհիկ գրականություն», էջ 776

երազում լավագույն ապագայի մասին. «դարձր, սիրտդ մի նե-
ղեր, այս դիժար օրերս անցնի...»:

Պանդուխտներին նվիրած երգերը առհասարակ հայրենասի-
րական խոր բովանդակությամբ ունեն, որոնք քաղաքական պոե-
զիայի փայլուն նմուշներ են: Նաղաշը իբրև պանդխտի երգիչ այդ
պոեզիայի տաղանգավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Նա իբրև
մեծ հայրենասեր երազում է Հայաստանի անկախությունը և
հայ ժողովրդի ազատությունն ու երջանկությունը...:

Մկրտիչ Նաղաշը երգել է նաև սերը, սակայն իբրև
երգիչ չի հասել հոստանդին երգիկացու վարպետությանը: Վեր-
ջինը շատ ուժեղ աղղիցություն է թողնում Հովհաննես Թլկու-
րանցու և Աղթամարցու վրա:

2. Հովհաննես Թլկուրանցի: Թլկուրանցու կենսագրությու-
նը մեզ անհայտ է: Մի քայլ Զամչյանը, Ալիշանը, Կարապետ Կոստան-
յանը և ուրիշները նրան համարում են 1489—1525 թվական-
ների Սսի կաթողիկոսը, որը «Գրիգոր Թ. Մուսարեգյանից հե-
տո հինգերորդ աթոռական է եղել Յովհաննես Բ. անունով»*)
Սակայն դոկտոր Մկրյանը և ուրիշները գտնում են, որ Թլկու-
րանցին XIV դարի հեղինակ է, որովհետև նրա տաղերից գետեղ-
ված են 1371—1394 թվականներին կազմած ձեռագիր տաղա-
րանների մեջ, Հովհաննեսը ծնվել է Ամիդ քաղաքից դեպի հա-
րավ գտնվող Թլկուրան ավանում և տեղի անունով կոչվել Թըլ-
կուրանցի: Հովհաննեսի տաղերը մասամբ պարզաբանում են նրա
կենսագրության այս կամ այն կողմը: Բանաստեղծություննե-
րից մեկի մեջ տաղերգակը իրեն յոթանասուն տարեկան է հա-
մարում:

«Եօթանասուն տարի լցեր.

Ի մեղաց մէջն կացեր ես...»**),

*) Այս նշանավոր հոգևորականը իր ժամանակաշրջանի կրոնա-
կան խոշորագույն գործիչներից մեկն է եղել: Բավական է միայն հիշատա-
կել, որ ամբողջ 33 տարի՝ 1489—1522 թվականներին նա եղել է Սսի կաթո-
ղիկոսը: Մրանից մեզ հասել է «Արարուածք» նշանավոր պոեմը, որի մեջ
արարչագործությունը պատկերված է «Աստվածաշնչի» եղանակով:

**) Կարապետ Կոստանյան, «Յովհաննես Թլկուրանցի և իր տաղերը»,
էջ 48, Թիֆլիս, 1892:

Իսկ թե ծերունի բանաստեղծը սրանից հետո որքան է ապրել, մեզ անհայտ է: Ստեղծագործությունից երևում է, որ Թլիուրանցին ժամանակի ողով առանում է բարձրագույն կրթություն: Մասնավորապես լավ է իմանում հայ մատենագրությունն ու պատմությունը, ժողովրդական ֆոլկլորը, պարսկերենը և դուստնական արվեստը:

Թլիուրանցին բեղմնավոր առդերգավներից մեկն է եղել, սակայն նրա բանաստեղծությունների մեծ մասը մեզ չեն հասել: Նրա առդերը տեղ են գտնում 1512 թ. հայ առաջին տպագրված առղարանի մեջ: Զնայած սրան, երկար ու ձիգ առջինների ընթացքում նրա երգերից շատ քիչ բան է հասարակվել: Լույս տեսած բանաստեղծություններից լավագույններն են՝ «Տաղ վասն արքեպիսկոպոսի», «Վասն սուր սիրելիաց», «Ի վերայ մահուան», «Է՛ մահ, քանի դեզ յիշեմ», «Թէ մահն չէր ու կամ մեռնիր», «Քէնայ բահար, այլի բահար», «Արև նման շողող կտաս», «Ասի սիրե՛լ դիս, ծով աչեր», «Էլոյս երեսացդ է խիստ փափուկ», «Սիրով մի ապանաներ», «Են դձեզ տեսայ սիրով նստած», «Աչերդ է թուխ ու պիտ», «Ահա կդա պայծառ գարուն» և «Տաղ քաշի կրպարխոթին»:

Հովհաննես Թլիուրանցին, մյուս առդերգավների նման, շրջափում է կրոնա-քաղցական հարցեր, էյանքի և մանվան հավիտենական պրորիմը, բնության գեղեցկությունը, հավիտենական սիրո քաղցրությունը և նրանից առաջացած հոգեկան անասանման ավայտանքները, հայրենասիրությունը և այլն:

Պոետը իր նախադրմանի բանաստեղծներից գլխավորապես սովորել է Գրիգոր Նարեկացուց և ամենից շատ Կոստանդին Սրգնկացուց, սակայն ոչ մեկի, ոչ էլ մյուսի հասարակ կրկնողը չի դառնում, այլ կերտում է ինքնուրույն ու մնայուն բանաստեղծություն, որը հայ վերածնության շրջանի պոետիայի ամենապայծառ էջերից մեկն է: Նրա առդերը սեպիստական չնչով են գրված: Բանաստեղծը մեծ վարպետությամբ արտացոլում է մարդու բարդ ապրումները, նրա հույզերն ու զգացմունքները: Հովհաննես Թլիուրանցին երգչկացու պոետական մոտիվներով քննադատում է չարագործ մարդու բնահանուր պահատությունները, մարակում է քաղցրությունը, երկերեսանիությունը, կեղծությունը և ուրիշ շատ թերություններ, որոնցից

գերծ չեն ոչ հոգևորականները, ոչ աշխարհականները, ոչ բարեկամները, ոչ պրոպիաներն ու եղբայրները:

«Իմ սիրտ, լե՛ ու ահանջ արտ,
Որ սիրելի խել չկայ.
Ոչ գրացին և ոչ եղբայր,
Ոչ միակեց, ոչ քահանայ,
Այս ժամանակս հանց երեք.
Ով որ չգիտե, թնգ գիտենայ,
Զով որ գիտես խիստ սիրելի,
Հուրն ի բերնէն ի դուրս կուգայ...»^{*)}:

Բանաստեղծը այսպիսի մարգարայա տողերով մեծ վարպետությամբ խաբադանում է «հուրն ի բերնէն» դուրս եկող «քաղցրախոս» մարդու աշխարհակոթյունները: Այդ չարագործը վերին աստիճանի շողորթի է, կեղծավոր: Նա առերևույթ իրեն մի երեշտակ է ձևացնում, իսկ ներքուստ սատանայից ավելի նենդ ու դավաճան է: «Սեղնի լինի սուր սիրելի», բայց «ի փորձություն ժամն ուրանայ»: Պոետը ամենքին բարի խորհուրդ է տալիս այս կամ այն մարդու լուրջ ուսումնասիրելուց հետո միայն նրան հավատալ. անգամ բնկերջը ամեն հոգմից փորձելուց հետո դադարիքները հայտնել: Իսկ լինելով կարելի է պայքարել այս քաղաքական տիպի մարդկանց դեմ: Միայն ու միայն սիրով:

«Ու պահե՛, դուրս կանգուն,
Սիրով սիրով թնգ լինենայ.
Ստեղծեման տեղիք մի տար.
Որ բարութիւն երթայ մնայ...»^{**)}

Թլիուրանցին «Տաղ վասն արքեպիսկոպոսի» բանաստեղծության միջ քննադատում է դիմեմոլ ու սանձարձակ մարդկանց: Ըստ բանաստեղծի՝ «գինին է մայր ամեն մեկաց»: Նա «չնութեան օգնական է», շարժում է սոցոմական խիտը, պատճառ է դառնում ապանություն և զանազան հանցագործություն, ցածրացնում է մեծ մարդկանց, հասարակության մեջ բազմացնում է աղան ու չարիքը, ցավով վերավորում ամենքին, չարացնում հոգին ու մարմինը: Փինեմոլը «քան զդիւահար ու այլ չար է,

^{*)} Կ. Կոստանյան—«Յովհաննես Թլիուրանցին և իւր առդերը», էջ 42, Թիֆլիս, 1892 (տես «Վասն սուր սիրելիաց»):

^{**)} Նույն տեղ:

քան զգայլ գազան: Նա անկուշտ է, պիղծ ու անառակ՝ «փրս-
խում է և զերեսն ի վերայ դնէ»: Դեռ ավելին. շունը երբ գա-
լիս է նրա կեղտոտ բերանը լիզում՝ «նա հանց գիտէ, թէ իւր
կինն է...»: Կանգնած տեղը «գեշ հեծկտում է, ծոկտում», բա-
զուկները այստեղ-այնտեղ ձգում և ում հանդիպում է նրան
անամոթաբար հարվածում ու վիրավորում է: Մակայն այս բո-
լոր այլանդակությունները տալուց հետո էլ թլկուրանցին ընդու-
նում է, որ ճաշի ժամանակ երկու-երեք բաժակ կարելի է խմել,
«Քան զգիրին յետև հացին երկու—երեք այլն անշահէ»:

Հովհաննես թլկուրանցին հոգեկան խոր ապրումներով բա-
ցահայտում է կյանքի ու մահվան հակասությունը և այդ հակա-
սությունից ծնունդ առնող մարդու տրագեդիան, որը առհասա-
քակ բնորոշ է վերածնության շրջանի գրողների համար.

«Է՛ մահ, քանի՜ զքեզ յիշեմ,
կուղղամ և կու սարսափեմ.
Ձկայ քան զքեզ լեզի,
Թամենայն լիզույն լեզի ես:
Լեզի՛, ւամենայն լիզույ,
Միթէ՛ դու ի քեզ նման ես.
Դժոխք քան զքեզ լեզի.
Եւ յետոյ գայն ալ դու բերես...»*):

Ըստ բանաստեղծի, մահը ամենասոսկալին է, ամենաանհղը, Սո-
լոմոնը նրան հիշելով վայ է տալիս իր անձի վրա և ինքն իրեն
բացականչում՝ «փո՛ւ քեզ, ինչ շահ է իմաստութիւնս...»: Նա չի
խնայում ոչ ոքի: Անգամ չի ամաչել Աղամից, Մովսես և Դա-
վիթ մարգարեներից, Աբրահամից և Իսահակից, նրանց անխտիր
գարձել է հող ու մոխիր: Մահը Տրդատ մեծին և ուրիշ շատ
թագավորների իրենց թախտերից վայր է գցել: Ովքեր ոսկով ծե-
փած դարձաներով բերդ ու քաղաքներ ունեն, հետո նրանց թողնում
են անտեր և պարկում սև հողի տակ: Ջարագործ իշխանները
և հարուստները իրենց մարմինները համեղ ուտելիքներով ու
խմիչքներով «բռնելով», խոզի նման գիրանում են, սակայն վեր-
ջում մեռնելով դառնում են «չանուշանոտ գէշ մի...»: Բարձրա-

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն»
էջ 95:

վիղ ձի հեծնողները, որոնք թուր էին քաշում «ամէն դեհաց»,
երկու փայտի մեջ են պարկու՛մ: Մահը բոլորովին խիղճ չունի.
հավասարապես տանում է գեղանի և տգեղ կանանց, պատանի
տղաներին ու աղջիկներին, ծերերին ու երեխաներին, արդար-
ներին ու մեղավորներին, հղորներին ու տկարներին և այլոց:
Թլկուրանցին ձերկի նման հարստությունն ու իշխանությունը
համարում է ժամանակավոր ու անցողակի: Մնայունը բարի
գործն է, հիշատակը: Կենդանական աշխարհում մարդը ամենա-
կատարյալն է, ուստի պետք է չլլկի իր նմանին, պիտի ատի ազա-
հությունը, ստությունը, անհավատարմությունը, մարդասպա-
նությունը, հարստահարությունը և բոլոր չարագործություն-
ները...:

Ավետարանական վարդապետությունը Հովհաննես թլկուրան-
ցու աշխարհայացքի վրա ևս այս կամ այն չափով իր կնիքն է
դրել: Մարդ ամեն տեսակ մեղքերից կարող է մաքրվել աստ-
ծու պատվիրանները կյանքում կիրառելով. միայն պահնցողու-
թյամբ ու աղոթքներով կարելի է բանալ արքայության դռները:
Նրա կենսահայեցողության մեջ նույնպես կա երկվություն: Բա-
նաստեղծը մի կողմից աշխարհը համարում է ունայն, դրվա-
տում է աստծու հովիտենական թագավորությունը և հանդերձ-
յալ կյանքը, իսկ մյուս կողմից հանդես է գալիս իրրև կյանքի
սիրահար մի սքանչելի երգիչ, բնությունն ու սերը օպտիմիս-
տորեն փառարանող մի հոյակապ գուեստ.

«Ան՛ս եղև պայծառ զարուն.
Ծաղկեալ այգիքն ու պաղշանին,
Դաշաք ու լեռինք դարձարեցան,
Յարօտ հանին վիտլանին:
Գունդքն ծաղկին ու հեպ կապին,
Անուշանայ հոջն ու քամին:
Ջաղեքն ձայն ամեն յայգին,
Քաղցր կուղայ ձայն պիւլպիւլին:
Կութանձրանայ շուքն ծառին.
Յուրդըր գնայ ջուրն ի յառջին,
Ձթեն բերէր բոլոր վզին,
Մերով խմէր գանուշ գինին:
Այն վարդենուն գէ՛մ չկայ գին.

Որ այն խնդումն հանգիպին,
Քառիկ զրախտն անմահութեան,
Յորում եղաւ մարդն առաջին...»):

Ինչպէս տեսնում ենք, երկիրը մի կատարյալ զրախտավայր է, բնութիւնը վերատին կյանք ու հոգի է առել: Պիտի սիրել աշխարհը, որովհետեւ նա ամենագեղեցիկն է, պաշտել բնութիւնը, որովհետեւ կյանքը սկիզբ է առնում նրանից: Թլկուրանցու գարնան երգերը զրված են հաստանգին Նրդնկացու ստեղծագործութեան անմահական շնչով...:

Գեղեցիկ են նաև Հովհաննեսի սիրերգները, որոնց մեջ բանաստեղծը մեծ վաղեմութեամբ արտացոլում է իր սիրուհու չրնագութիւնը: Նրա տիրուհին ունի «ծով ծով աչէք»՝ Ռեյրեր կամարի պէս էկո են, ճակատը «չուս և լուսանքաք է», զիմանկարը՝ «բոլոր լուսին, շամս ու դամար», վարսերը՝ «սուկի թիւլ քաշած», երեսները՝ «ի վառ է ծիրանի», ատամները՝ «շաքիշար մարգարիտներ» են, պատկերը լուսնին է, կառուցվածքը կամայափութեան ու ներդաշնակութեան մարմնացումը, ծոցը մի րազլա է՝ վարդերով, սևահաներով, նախափարներով, զոնազան հոտավետ ծաղիկներով ու մրգերով լի: Մի կատարյալ զրախտավայր է, ուր պոետը որոնում է իր հոգու և մարմնի անդորրութիւնը: Մարմինը նման է չինարի, որ «ճօշ կուտայ քան դուռ դուրս»: Իր ամբողջութեամբ կատարյալ գմբուխ է, «ապագիտն ակն ու ջուհար», կամ հալած ու թափած արծաթ և ուրիշ բանկազին ակներ ու մետաղներ, կամ էլ չէ շատ գեղեցիկ ծագված նշտարենու ծառ է, որ տալիս է «մուշկ ու ամպար» պտուղներ: Խորտիկ է, «քաջուր վարդի» նման՝ ունի անուշ հոտիկ: Նա փռնջ մանուշակ է, նորելուկ վարդի ծաղիկ, կանաչ ուռիկ, սպիտակ ու կարմիր հոտավետ խնձոր, նշից, շաքարից ու մեղրից ավելի հաճելի, ավելի քաղցր: Պայծառ արեգակ է, որ կյանք ու զորութիւն է տալիս աշխարհին, գուշալ ազրյուրի նման չոր տեղ կանաչ է բուսացնում: Հագած է Ձին ու Մաչինից և այլ վաճառարան քաղաքներից բերած ծիրանի բեհեզից շրջագնաց, որի ծաղիկը «ամէն մարդարտաշար են»: Մի չնաշխարհիկ գիցուհի է, որի քայլած ճանապարհները «բուսեր է շուշան ու նունու-

Փար» և երբ հեղանազ քայլերով աչքերը աշտեղ-աշտեղ է դցում, բոլոր ամբութիւնները քար ու քանդ են լինում, լինեալը հալ ու մաշ, իր ճոճան վզով նուշխիսկ քանդում է ամենամուր բերդերը: Մի խոսքով, դեռ նրա նման գեղեցկուհի չի ծնվել աշխարհում: Թլկուրանցու բանաստեղծական այս մոտիվները պատահականութեան չեն, ոչ էլ առանձին նորութիւն: Նրանք առհասարակ մեր միջնադարյան պոեզիայի բնորոշ առանձնահատկութիւններն են, որոնք, ինչպէս Նարեկացու կապակցութեամբ արդեն ասել ենք, կապվում են ժողովրդական փոխերի հետ: Պոետական այս հիպերբոլիկ նկարագրութեանները չեն թուլացնում բանաստեղծութեան գեղարվեստական արժեքը, այլ ավելի հարստացնում են այն: Նրանք վերածնութեան դադափարների և գրողի ուժեղ ֆանտազիայի արդյունք են:

Հովհաննես Թլկուրանցին Նրդնկացու նման սիրած տղջկան բարձրացնում է այն աստիճան, որ նուշխիսկ իրեն՝ նրա հլու հպատակ ծառան է համարում. «Են կուզրեմ դիս քեզ մատաղ ու քեզ ծառայ ու քեզ գէքաթ...»: Նա իր սիրուհու հետ կապված է անկեղծ դժացումներով՝ «Իմ գիրքը և ցեղանկ մէջ իմ սրտին ես...»: Եթե գիրքը-ցեղանկ նրա սրտում տեղ ունի միայն մի աղջիկ, ապա բնականաբար, սրտը արեւելյան տեսակետ չունի կնոջ նկատմամբ: Բանաստեղծի սիրուհին եթե անգամ իր պայմանը զրմելու լինի, դարձյալ՝ կտրի նրան. «Թէ դիս յիշես, թէ չիշես, ես կու սիրեմ սրտովս գրեզ...»: Հովհաննեսի հասկացողութեամբ, խաչից, ավետարանից և բոլոր սրբերից ավելի գորավոր է սերը, որը նուշխիսկ սիրող էակին կարող է ոչնչացնել, կամ շնորհել անմահութիւն: Սիրո հանգիստը մարդը կրակից ավելի վառ է դառնում: Այդպիսի գեղարք նա չի կարողանում ճշ ազդեցիկ աստծուն, ոչ սուրբ գիրք կարգալ, ճշ ուսում ստանալ և ճշ էլ որեւէ այլ գործ կատարել: Սերը Ադամին հանում է գրախտից և նրան «չիփար» դարձնելով երկիր է ձգում, հարյուր տարվա արեգանքներին հանում է ճամբից, որոնք պատարագի ժամանակ խաչի առջև պատկերացնում են կնոջ: Նա վարդապետների երեսներից ամոթը տանում է, երեսներին և սարկավազներին կարգից դցում, ամենքի պիւրից խելքը դուրս հանում, նուշխիսկ պատճառ է դառնում խելագարութեան և մահվան:

*) Կատարյալն՝ «Յովհաննես Թլկուրանցին և իւր տաղերը», էջ 25:

«Մարդ որ սիրոյ կուհանգիպի,
Նա քան զկրակ կուրինի վառ.
Այլ ոչ աղօթք ի միտ կուգայ,
Ոչ յայտնաւոր կարգայ ու հառն*):

«Հարկեր տարւոյ հարեղանին,
Որ հերման է դարձեր զեղին,
Կարէ զհօրտիկ պատարագին
Ու զքեզ ուղէ առջև խաչին**):

«Սէրն կուտանի զամօթն երեսէն
Ի հարեղայէն և ի վարդապետէն.
Երեց տարկաւաց կու ձգէ ի կարգէն,
Տանի զխելքն ի գլուխն, զամօթ երեսէն.
Անէ մալամաթ, հանէ արնէն***):

«Թէ վարդապետն զձեզ տեսնու,
Մոռնայ զուսումն ու շատ զբունք.
Ամէն անձամբն ի զոյ կընու,
Անցնի ամառն ու ձմեռնունք****):

«Սէրն զնդամ դրախտէն հանեց.
Յերկիր ձգեց, արար շիւար*****):

«Ով զքեզ սիրէ, մնց մեռանի,
Կամ երոտին դառնայ զեղին...*****):

Հովհաննէս Թլկուրանցու սիրոյ լիրիկայի այս մտախները
միանգամայն նորություններ էին մեր բանաստեղծութեան համար:
Նրանից դարեր առաջ մեծահանճար Գրիգոր Նարեկացին տղետ
կղերի հալածանքներէ զնշտ արձանելու համար հարկադրված էր

*) Կոստանյան, «Յովհաննէս Թլկուրանցին և իւր տաղերը», էջ 26:
**) Նույն տեղ, էջ 32,
***) Նույն տեղ, էջ 34:
****) Նույն տեղ, էջ 36:
*****) Նույն տեղ, էջ 27:
*****) Նույն տեղ, էջ 32:

աշխարհիկ կնոջը երգել տիրամօր ծածկանվան տակ: Կոստան-
դին Ներսիկացին նրանից շատ առաջ գնաց, սակայն երբեմն նա
ևս երկյուղից սերը երգում էր այլաբանական պատկերներով:
Այսպես օրինակ, նա իր «Մեկնութեան վարդին» բանաստեղծու-
թեան մեջ խավարամոլ հոգևորականների աչքերը փակելու հա-
մար գրում է, որ վարդը պիտի հասկանալ Հիսուս, իսկ բլբուլի
փողը՝ զայլայլները՝ «փողն յարութեան, զոր և զոչեաց Գաբ-
րիէլին»*): Մեր պոետի այլ մեջ Թլկուրանցին առաջին երգիչն է,
որ առանց կաշկանդումների, ազատ ու համարձակ կերպով եր-
գում է սերը, որպես մարդու և՛ դժբախտութեան, և՛ երջան-
կութեան աղբյուր:

Հովհաննէս Թլկուրանցին որքան անկեղծորեն դրվատում է
բարոյական կնոջը, այնքան էլ ուժգին խորագանում է անզգամ-
ներին ու անհավատարիմներին: Անզգամ կինը բանականությունից
զուրկ է, հուսի հավատարմութեան ու անկեղծութեան ոչ մի զգաց-
մունք:

Հովհաննէս Թլկուրանցու տաղանդը, ընդհանուր առ-
մամբ, փայլում է քնարերգութեան մեջ, սակայն նա գրել է
նաև էպիկական բանաստեղծություններ, որոնցից մեզ հասել է
միայն «Տաղ քաջի Լիպաբիտին», որը հայրենասիրական բու-
վանդակութուն ունի: Փոքրածավալ այդ պոեմը պատմական
անցքերից մեկի՝ զեղարվեստական վերարտադրությունն է: Կի-
լիկիայի վերջին թագավորների տիրապետութեան շրջանում, երկ-
րի վրա հարձակվելը սովորական երևույթ էր դարձել՝ «ամէն
տարի տասն և քսան» անգամ: Բարբարոսները շատ հաճախ
խանգարում էին հայերի խաղաղ շինարարական աշխատանք-
ները: 1368 թվին Տարսուսի ամիրա Մանչակը, չարութեամբ լըց-
ված, բաղմաթիվ զորքերով հարձակվում է Սսի վրա: Սիսը ու-
նի իր բաղմաղարյան պատմությունը: Արարական, բյուզանդա-
կան, սելջուկների և այլ ավերիչ արշավանքների հետևանքով,
հին շրջանից սկսած, շատ հայեր գաղթում էին Կիլիկիա և բնա-
կություն հաստատում Սսում ու այլ քաղաքներում: 1114 թ.
տեղի է ունենում մեծ երկրաշարժ, որից զրեթե նա ամբողջու-
վին կործանվում է իր փլատակների տակ թողնելով հազարա-

*) Պատմության, «Կոստանյանի Ներսիկացին և իւր քերթուածները», էջ
120: Վենետիկ, 1905:

վոր մարդիկ: Նորոգվելուց հետո՝ Միսր նախ Թորոս Ա-ի, իսկ հետո Թորոս Բ-ի սեփականությունն է դառնում: Իր բարգաւաճման ու ծաղկման է հասնում Լեոն Բ-ի Թագավորության շրջանում՝ գառնալով երկրի տնտեսական, կուլտուրական, մտավոր, սոցիալական ու քաղաքական կենտրոնը: Տաղանդավոր Թագավորը ոչ միայն վերակառուցում է նրա ամրա բերդը, այլև նրան շրջապատում է հաստ պարիսպներով՝ թշնամիների համար դարձնելով միանգամայն անմատչելի ամրություն: Ահա թե ինչու Կիլիկիայի վաղեմի այդ մայրաքաղաքը շատ էր դրահատում ամենքի կողմից. Թագավորները ոտիկ դրամի վրա արձանագրել ավելի, թե «Մոսյ բերգն է Թագաւոր...»:

Հովհաննես Թլկուրացիին ռեալիստորեն է նկարագրում Մանչակի հարձակումը՝ Սաի վրա.

«Զերթ քաջիւմ տիկ չարեօք լցան,
ժողովք արին ու Սիս էկան.
Մանչակ անուն չարեօք մասան,
Մօտ ի քաղաքն եկան հասան:
Վաթսուն հազար մարդ միարան
Զրհն հաղան ու ձին հեծան.
Ջեռուին ասին զբոլում ճօճան,
Թուր և ասպար, ու կանգնեցան
Վաթսուն հազար Օսմանց կլան,
Չայն ձգեցին ու կատկեցան.
Հարին զփող պատերազմին,
Զարուկն, ու զնաֆիրն զգաւ հարկան...»*):

Կոստանդին Գ. Թագավորը չարամուլ Մանչակի հորդանների դեմ է ուղարկում իր զորավար քաջ Լիպարիտին, որը ավագ մարաշախա Թորոսի որդին էր: Լիպարիտը հալածում է թշնամուն և գերի բռնում Մանչակի արյունաբերու որդուն: 1370 թվին հարձակումը վերսկսվում է: Այս անգամ ևս աննկուն զորավարը դուրս է գալիս իր սրբազան հայրենիքը պաշտպանելու: Նա ոսպնական մեծ նշանակություն ունեցող Սաի պաշտպանությունը հանձնում է Թագավորին, իսկ ինքը առյուծաբար զրո-

հում թշնամու զլիաժուր ուժերի վրա, բնաջնջում է նրանց, որոնց դիակներին բլրակներ են դոյանում, իսկ արյունից՝ գետեր...: Դժբախտաբար հենց այս հաղթանակի ժամին թշնամին կարողանում է նեղել Թագավորին և գրավել կամուրջը, որի հետևանքով հնարավորություն են ունենում ներխուժել Միսր: Նրանք զազանաբար կոտորում են հայերին, քաղաքի դարպասները ավերում, եկեղեցիները քար ու քանդ անում, հարստությունը կողոպտում, իսկ վերջում թողնելով քաղաքը՝ կենդանի մնացած ազգաբնակչությունը գերի տանում: Լիպարիտը այս դարհուրելի մարտերի ընթացքում հերոսաբար ընկնում է: Թուրքերը կտրում են նրա գլուխը և իրենց հետ տանում, իսկ մարմինը մնում է կամուրջի վրա: Բանաստեղծը Լիպարիտին հանդես է բերում իբրև զրակա մեծ: Նա արհամարհանքով է նայում մահվան վրա. աննկուն է, հայրենասեր, սիրում է ազատությունը, ատում բռնությունն ու նվաճողական քաղաքականությունը: Պանծալի զորավարը իր անձնագոհությունը անմոռանալի է մնում ժողովրդի մեջ: Հինգերորդ դարի մեր կլասիկ հեղինակները՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բյուզանդը, Եղիշեն, Մովսես Խորենացին և ուրիշները գաղափարական խոր ազդեցություն են թողել Հովհաննես Թլկուրացու վրա: Լիպարիտը իր խարակերտով շատ մոտ է կանգնած Տըր-դատ մեծին, Մուշեղ Մամիկոնյանին, Վարդան Մամիկոնյանին և այլ ազգային հերոսների:

«Զերթ սուրբ Սարգիս քաջն ի նման,
Ի սուրբ Թորոս, ի սուրբ Վարդան,
Քան զՄուշեղն յաղթող եղեալ,
Քան զՏըդատ հայոց արքան...»*):

Հովհաննես Թլկուրացիին, ընդհանրապես, իր հետ բերում է պոետական նորություններ՝ բանաստեղծության մեջ մտցնում է գուսանական արվեստի մոտիվներ: Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ նրա սիրերգները բոլորն էլ ժամանակին երգվել են խնջուքներում և հանդեսներում: Այդ հոյակապ

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 98, Երևան, 1939:

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 98:

տաղերը շարահյուսված են ժողովրդական կենդանի լեզվով ու պատկերներով: Թվութանցին իր գուսանական մոտիվներով շատ ուժեղ ազդեցություն է թողնում մեծ քնարերգու Գրիգոր Աղթամարցու վրա, որն էլ ավելի բարձր աստիճանի է հասցնում մեր լիրիկան...:

3. Գրիգոր Աղթամարցի: Աղթամարցին Թվութանցու քնարի ոսկի լարերի վրա ավելի մեղմ ու անուշ հնչեցնում է հավիտենական սիրո, կյանքի քաղցրության ու խոր փիլիսոփայության երգերը:

Աղթամարցու կենսագրության մասին նույնպես շատ քիչ բան գիտենք: Նրա տաղերից կարելի է եզրակացություն հանել, որ նա իր ժամանակաշրջանի ամենազարգացած հոգևորականներից մեկն է եղել: Նույնիսկ հասել է Աղթամարի կաթողիկոսության աստիճանին և իր գրական անունը հենց ստացել է Վանա ծովի գեղատեսիլ այգի կղզու անունով:

Գրիգորը բնդմնավոր և միջնադարի ամենասիրված տաղերգուներից է, բայց, դժբախտաբար, նրա ստեղծագործություններից ևս շատ քիչ բան է մեզ հասել: Լավագույն բանաստեղծություններն են՝ «Յամէն առաւօտ և լոյս», «Տաղ վասն վարդի», «Պղնձէ քաղաքի պատմութեան կաֆաները», «Տաղ գարնան», «Տաղ անոյշ և յոյժ գեղեցիկ», «Վասն վարդի և պիւլպիւլի», «Տաղ սիրոյ», «Տաղ վասն սիրոյ և ուրախութեան», «Վասն ուրախութեան», «Ահա այգիք մեր ծաղկեցան» և ուրիշ երգեր:

Աղթամարցու փիլիսոփայության նյութը գլխավորապես կյանքի և մահվան հավիտենական պրոբլեմն է, որի արժարժման ընթացքում նա հանդես է գալիս իբրև գիտելիարիկ մտածող:

«Մեր կեանքս է գետոց նման, անդադար կա ի գնացման.

Կամ արեգական ընթացք, որ չափէն դադարին ի վման,

Քան զայս այլ փութով գնամք և լինիմք մենք անհետական,

Կենալոյ ճարակ չունիմք պատռիմք ղերդ սարդի ոտայն»*):

Աշխարհում մեկ անգամ ընդմիջտ մնայուն ոչինչ գոյություն

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 130.

չունի, ամեն ինչ ենթակա է փոփոխման ու այլակերպման, ամեն ինչ ունի իր սկիզբն ու վերջը, ծնունդն ու վախճանը: Կյանքը իր բաղմազան կողմերով դեռի նման հոսելու ընթացքուն է գնալում: Մարդիկ գարնան ծաղիկների պես ծնվում, սնվում, ծաղկում ու մեռնում են: Բանաստեղծի հասկացողությունը, ուրիշ տեսակ շարժման հիմքը, սուբստանցը, հավիտենական ռզին է կազմում, որը արարելն է երկնքի ու երկրի, բոլորը հնազանդվում են նրա միասնական կամքին ու հրամաններին:

«Նախախնամութիւն վերին դու շարժող երկնից կամարին.

Մի և անկարօտ անմահ անորակ անձն անմարմին,

Եւ հրամանաց քոց անկ ամենայն եղեալք հնազանդին,

Անշունչ, աննոցի ծառերս բանական ձայնիւ կու խոսին»*):

Փիլիսոփա բանաստեղծը Նաբեկացու և Կոստանդին Երզնկացու նման մարդուն համարում է կենդանական աշխարհի ամենակատարյալ էակը, որ իր ձևով «հրեշտակ է նման, անվախ երես ի ընութեան»: Մարդը բանականության իսկական մարմնացումն ու խտացումն է: Աստծուց հետո, նա է ամեն բանի ստեղծողն ու պաշտպանը: Սակայն այս բարեձև արարածը հասարակության մեջ սոցիալական վատ պայմանների հետևանքով հեռացել է բանականության սահմաններից և դարձել չարամոլ՝ կենդանական աշխարհի սանդուխտ ամենարարձր աստիճանից իջել ստորինի վրա. դարձել է ամբարտապան, նենգ, խաբեբա, շահամոլ, տգետ, անկուլտուրական և այլն: Ահա թե ինչու ամեն տեսակ չարիքներ իշխում են կյանքի մեջ...:

Բայց մեր է մարդու բուն նպատակը, բոտ բանաստեղծի: Մարդը նորից պիտի վերադառնա բանականության լուսաշող ճամփան, իր բարոյի կյանքում պետք է կատարի միայն ու միայն բարի գործ, որովհետև ինքը մահկանացու է.

«Ե՛ մարդ, իմացիք գոյս կեանքս, դու դիտես, որ չէ մնացական,

Զմանն մոռցիք ևս դու. ամէնին նա ասանջական,

Զսր ինչ Ազամայ ի վեր են ծնեալ ամէն կու դնան,

Զանայ դու, բարի գործէ, որ անդէն չլինիս փռչիման...»*):

*) Վ. Կոստանյան, «Գրիգորի Աղթամարցի և իր տաղերը», էջ 126:

**) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրական», էջ 130:

Մեծ փրկագրի իր «Յամէն առաւօտ և լոյս» գողտրիկ
բանաստեղծութեան մեջ հանճարեղ կերպով պատկերում է կյան-
քի և մահվան հակասութիւնները ու նրանց հետ կապված
մարդու խոր տրագիկան*): Ըստ բանաստեղծի մարդը, աստծուց
հետո լինելով արարիչ, ակտիվ ներգործում է բնութեան վրա-
վար ու ցանք է անում, այգի սեկում, բնակարաններ կառու-
ցում, կուտուրա մշակում, մի խոսքով՝ աշխարհը զարձակելով
կատարյալ դրախտավայր, ուզում է հաճութեամբ վայելել կյան-
քի բարեքները: Իսկ մահը խանգարում է նրան. սրանից էլ ա-
ռաջանում է անսահման տրագիկա, որովհետև կարճատև ապ-
րով մարդու միտքը երկար լինելով ձգտում է անմահութեան,
չի հաշտվում մահվան հետ: Մեռնում են սերունդները, ծնվում
նորերը և կյանքի ու մահվան ողբերգութիւնը մնում է անլու-
ծելի ու մշտնջենական... Աղթամարցի մարդու կյանքի կար-
ձակութեան և նրա մտքի երկաթութիւնը, ընդհանրապես, ռեա-
լիստներն է պատկերել:

Մեծատաղանդ երգիչը իր նախաշրջանի հայկական սիրո
բնույթը պատկերելով զարդացնում, հասցնում է ավելի բարձր աս-
տիճանի, հարստացնում է այն պոետական նորանոր արժեքնե-
րով: Աղթամարցի գեղարվեստական պատկերներ կերտելիս,
Դրիգոր Նարեկացու, Կոստանդին Երզնկացու և Թլկուրանցու
նման, միանգամայն հարազատ է մնում ժողովրդական ստեղ-
ծարարութեան ոգուն: Նա բանաստեղծական երանգներն ու զույ-
ները, մյուս տաղերգիների նման, վերցնում է բնութեանից:
Ներքևում քերենք մի քանի օրինակներ.

Ա.

«Արեգնափայլ գեղով լի լուսին ի տասնո՞ւն հինգէն...»:

Բ.

«Աչիւր ծով ի ծով ունիս...»:

*) Վերոնշյալ բանաստեղծութեան մասին մենք ակնարկ ունենք մեր
այս աշխատութեան Ա. սրահում, որը ապալով է Հեռակա Մանկավարժա-
կան Ինստիտուտի կողմից, 1945 թ.:

Գ.

«Քենքերդ է քաշած կամար, դինչ դարնան աղեղն ի յամ-
պէ...»:

Դ.

«Քո մէջքդ է բարակ քան դուռի վարդ:
Բան դշամբայ եղեգն ելեր ևս շիտակ...»:

Ե.

«Վարդ ևս վայելուչ գունով, ցօղ առնուս ի վաղօրդայնէ:
Արեն երբ ի քեզ առնու, հիանա ով դիկ տեսանէ...»:

Զ.

«Փնջեալ երփնաղարդ ծաղիկ, դքեղ բերած ի բարձր լեռ-
նէ...»:

Է.

«Համափիւռ և մբտենի մանուշակ ի կանանչ թփէ...»:

Ը.

«Յունկ և հալուէ է ծաղիկ գաշտաց անճառելի հոտ քո բու-
րեաց:
Ելից դաշխարհս համատարած, յորմէ մարդիկ եղեն ար-
բած...»:

Թ.

«Փայլուն մարդարիտ ի մէջ սաստֆին
Յահագնատեսիլ յատակս ծովին,
Որ գաս ի ցամաք ձեռք լողորդին...»:

Մեջ բերած պատկերներից որ մեկն էլ վերցնենք, բացահայ-
տում է բանաստեղծի սիրուն մարմնի այս կամ այն մասի գեղեցիկ
թյունը, կամ նրա զանազան հատկութիւնները: Առաջին պատ-
կերի մեջ տրված է այդ գեղունու ընդհանուր կատարելութիւնը:
Եթե նա նման է տասնհինգամ լուսնին, ապա դա նշանակում է, որ
չունի ոչ մի պակասութիւն, իր գեղեցիկութեամբ փայլում է ա-

բեզակի պես: Արեգակը դարեր շարունակ հայ ժողովրդի պաշտամունքի առարկան է եղել, որից կյանք ու զորություն են առնում բուսական ու կենդանական աշխարհները. բանաստեղծի սիրունին իր բարեբար հատկություններով համահավասար է այս արարչին: Երկրորդ պատկերը բացահայտում է նրա աչքերը, որոնք անծայրածիր կապուտակ ծովի են նման: Նրանք անմեղություն ու բարություն լայնարձակ օվկիանոսներ են, որոնք հմայում են, դյուլթում ամեն մարդու: Երրորդ պատկերում գծագրված է կույսի կամար ունքերը, որոնք դարձան երփներանգ ծիածանի են նման: Հասակը համաչափ է, «քան զլամբայ եղեգն», իսկ մեջքը բարակ, «քան զուռի վարդ...»: Հինգերորդ պատկերի մեջ տրված է նրա զեղեցիկ տեսքը, որը վայելուչ գույնով մի կատարյալ կարմիր վարդ է. առավելագույն շաղկապած փայլում է արեգակի ճառագայթների տակ, կամ բարձր լեռներից բերած երփնազարդ ու հոտավետ ծաղիկ է, որ հմայում է ամենքին (6-րդ պատկեր): Յոթերորդ պատկերը լրացնում է վերջին երկուսի միտքը: Այնտեղ նա նմանեցված է կանաչ մանուշակի, համաափյուռի և մրտենու հետ: Համաափյուռ ծաղիկը արձակում է տափների ճյուղ, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձին գույն ունի, որ կույր աչքերին լույս է տալիս, իսկ հոտը՝ ամեն մարդու ու ժողովրդին: Մրտենու տեսակների թիվը հասնում է 200-ի: Հասարակ մրտենին ունի կաթնագույն ծաղիկներ և տանձաձև, անուշահոտ սև պտուղներ: Նրա տերեւներից և ճյուղերից զեղեցիկ պսակներ են հյուսում*): Բանաստեղծի չքնաղ տիրուհին վերոհիշյալ բոլոր հատկություններն էլ ունի: Աղթամարցին ութերորդ պատկերում այդ գեղունուն համեմատում է խնկի, հալվեի և դաշտերի գույնզգույն ծաղիկների հետ: Նրա անձառելի հոտը տարածվում է ամբողջ աշխարհը՝ բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին պատկանող մարդիկ անխափ հարբում են այդ անմահական հոտից: Շատ զեղեցիկ է վերջին պատկերը: Այնտեղ Գրիգորը իր սիրունուն համարում է անուշի ծովի հատակում գտնվող, սատաֆի մեջ դրված փայլուն մարգարիտ,

*) Տես ակադ. Մալխասյանի «Հայերեն բացատրական բառարան», հատոր III, էջ 377, Երևան, 1944:

որին ցամաք դուրս բերելու համար լողորդի նման նա պատրաստ է կյանքը մատնել վտանգի ու փորձություն: Միևուրեք անձանագոհության այս դադափարը ավելի հանճարեղ կերպով արտահայտել է Նահապետ Բուշակը: Պոետների վերոհիշյալ գաղափարները տարրեր կերպ հանդես են գալիս ժողովրդական վեպերի ու հեքիաթների մեջ, ուր ժողովրդի ծոցից դուրս եկած հերոսները կոպում են գետի, վիշապների և այլ հրեշների դեմ՝ հանուն անրիժ սիրտ ու սուսքինության: Ժողովրդական ստեղծագործության մոտիվները հետ է կապվում նաև Աղթամարցու հիպերբոլիզմը: Տաղերգակը նույն միտքը բացահայտելու համար գործածում է բազմազան պատկերներ, որոնք մեկը մյուսից ավելի զեղեցիկ ու կատարյալ են և մարդու հիշողության մեջ երկարատև մնացող: Նարեկացու և Կոստանդին Երզնկացու պոեզիայի մոտիվներով իր սիրունու զեղեցիկությունը, կատարելությունը, համեմատում է բազմատեսակ իրերի ու առարկաների հետ՝ նռնենու, խնձորենու, ճշնու, հալվեի, սոսի, նոճու, կյանքի վարսավոր ծառի, արմավենու, փթթյալ վարդենու, նարնջի, նշդարենու, նունուֆարի, շուշանի, նարգզի, նարգոսի, պալասանի, սուճուլի, ռեհանի, գուլվարդի, անտառի կարմիր ու սպիտակ խնձորների, առյուծի, բարձրաթուխ ջալ արծվի, ոսկեփետուր սիրամարդի, կարկաշող կաքավի, արծվի ձագի, զարնան ծիծեռնակի, սոխակի, վարդի, Եղեմի վտակի, Հորդանան գետի, Սելմայ աղբյուրի, անձահական ջրի, բերկրության բաժակի, Արարատ լեռան, Սինա սարի, Վարազա և Գալիլեի լեռների, հնդկաց ռսի, պատվական ակների, մարգարտի, յաղուլթի, դմրուխտի, մաքուր արծաթի, ռսի, հալինթի, տեղառի, տաղառի, Փիսոն գետից հանած գահանակի, սուտակի, շափուղայի, զեղեցիկ գարնան, արևից լույս ու կյանք ստացած երկրի, մշտավառ արեգակի, պայծառ արուսյակի, հարավից փչող քաղցր օդի և ուրիշ անթիվ ու անհամար կենդանիների, բույսերի, իրերի ու առարկաների... Դեռ ավելին, նա գերադասում է տիեզերքում գոյություն ունեցող բոլոր արարածներին, որովհետև արարչի կատարյալ պատճենն է՝ «տիպ և գաղափար տեսան սատուճոյ», կամ՝ «մաքուր պատկերով նման հրեշտակի»: Աղթամարցին ևս թվում էրանցում նման կնոջը բոլոր սրբություններից բարձր է դասում, որը «սքանչելագործ է, քան զորավոր

խաչ...: Նրա հասկացողութեամբ կինը տղամարդու ոգևորութեան
օրեկան է, մութ միտք լուսավորողը, «աչաց լույսը», կյանքի
աղբյուրը, նրա բարախուն սիրտը, շունչն ու հոգին և այլն:
Պոետական այս մտախնդիրը Նահապետ Գուշակը ավելի զարգաց-
նում է:

Գրեթե Աղթամարցի վարպետներն ավել է, ոչ միայն
սիրտ քաղցրութեամբ, այլև նրա հետ կապված արագեղան: Նա
ռեալիստներն արտացոլում է ոչ միայն կնոջ արտաքին գեղեց-
կությունը, այլ և նրա ներքին աշխարհը՝ սրտի նուրբ զգաց-
մունքները և հոգեկան բարդ ապրումները: Մեր միտքը ապացուցե-
լու համար բավական է միայն վերցնել «Վասն վարդի և
պիլպիլի» ընտիր բանաստեղծութեանը, որը սիրտ հավիտենա-
կան քաղցրութեան և նրանից առաջ եկած հոգեկան մորմոքնե-
րի ու թախմութեան գեղարվեստական մարմնացումն է: Պոետի
համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է: Բլբուլը այգի է գա-
լիս, տեսնում է ամեն ինչ տեղումն է, բայց կարմիր վարդը չկա:
Այգուն հարցնում է, թե թնշու չի պահել իր պատվական վարդը,
«որ էր ամեն ծագիանց սալվար ու սուլթան, գունաղն գեղեցիկ,
հոտն անմահութեան»: Դառնազին կոկիծով սկսում է անիծել նրան.
քանզի քո ամուր պատը, թող բոլոր ծառերիդ ճյուղերն ու
տերևները չորանան: «Դառնաս աւերակ», որպեսզի ամեն մարդ
տրորի քեզ, թող վերանան բոլոր բույսերն ու բանջարները, ծա-
ռերիդ տերևները թափվեն, հորդախաղաց ջրերը ցամքին, կյանքի
սաղմը վերանա քեզանում, «զի տարան ի յինէն գաիբելին իմ
քաջ...»: Նա դանազան կասկածանքների մեջ է ընկնում: Մտա-
ծում է, որ մի գուցե այգեգործն է տարել իր վարդը, կամ էլ չէ մի
սատիկ հողմ է բարձրացել ու չորացրել է նրա թերթերը:
Մի գուցե խորշակահար արևի տապից ուղղակի նա ոչնչացել է,
մամ ծաղիկները իր հետ քնն ունենալով, նրան իրենցից հեռաց-
րել են: Իսկ եթե այս վերջինն էլ ճիշտ չլինի, տղա ուրեմն
ամպից կարկուտ է եկել և անողորմ կերպով վարդը իր թփից
կտրել: Ժամանակը որքան անցնում է, այնքան սոխակի արագե-
ղիան խորանում է: Նա անխափ բոլորին աղաչում է, որ մի տե-
ղեկութեան տան նրա մասին: Այգու բոլոր ծաղիկները միաբե-
րան ասում են, թե «բնաւ չունիմք ի վարդէն կուման...»: Բլբուլը
հոգեկան անսահման հույզերով ու մորմոքներով լըց-

ված թռչում է օդի մեջ և բոլոր թռչուններին պատմում է, որ
այգուց իր վայելուչ վարդը անհայտացել է, եթե նրանք տեղե-
կութեան ունեն նրանից, թող հայտնեն իրեն: Թռչունները նույն-
պես պատասխանում են, որ իրենք չեն տեսել նրան: Հաղարա-
պատելով է տարաբախտ սոխակի վիշտը, նրա հորդառատ ար-
ցունքից ծովոր են գոյանում...: Հինց այս արագիկ մոմենտին
այգեգործը մոտենում է նրան և ասում. «Մի լար, պուլպուլ, քո
վարդն կուգա, եկեալ է մանուշակն վարդին փրատայ...»: Նրա
խոր արագեղեցիկ խելույն հաջորդում են ցնծութեանը և ուրա-
խութեանը: Բլբուլը անկեղծ սրտով ու հպով սկսում է այգե-
գործին օրհնել: Գո ամբողջ կյանքում լաց ու կոծ չտեսնես
«խաղաղութեամբ կենաս աշխարհիս վերայ», քո այգին վերտաին
թող փթիկի և պայծառանա, նրա ծաղիկները կրկին թող ծաղ-
կեն, ամուր պարիսպները թող նորոգվեն, բոլոր ծառերն ու
բույսերը ամպից շոյ տեսնելով թող դարբարանան ու պայծառա-
նան և իրենց անուշ հոտը տարածեն «ի քիմն մարդկան...»: Այս
բոլորից հետո նա մի հուզիչ նամակ է գրում վարդին, որի մեջ
շատ է հեմոմոցնում իրեն և ներքողում սիրունու անտանձան
առավելութեանները: Վերջինը նամակը ստանալով գրում է հե-
տևյալ պատասխանը. բոլոր ծաղիկներին ուղարկում եմ լուս-
ները, դաշտերը, ձորերն ու հովիտները զարդարելու, որպեսզի
գու միշտ ուրախ լինես: Տակավին մի փոքր պետք է համբե-
րել, ինքս չուտով կգամ...: Սոխակը իր նամակի պատասխանը
երբ ստանում է, անչափ ուրախութեամբ է լցվում, դառնում է
օպտիմիստ մի անձնավորություն: Շուտով ամենահոգոր արեգակն
իր ոսկեշող ճառագայթներով հարություն է տալիս երկրի բոլոր
արարածներին: Մեղը սքառում է, երկրի վրա բուսնում են հա-
զարավոր գուշաղբյուրն հոտավետ ծաղիկներ, որոնց թվում կա-
նաչ թփի վրա, առաջմանից ավելի գեղեցիկ ու պատվական,
ծաղիկում է գեղեցեկութեան թագուհի վարդը: Բոլոր ծաղիկները
նրան հնազանդութեամբ զլուխ են խմաւրում: Բլբուլը տեսնե-
լով իր սիրունուն անչափ ուրախանում է, բայց ցնծութեան հետ
միասին նրա հոգին թախմութեամբ է լցվում, որովհետև այս
աշխարհի սիրը մարդու բերում է և՛ քաղցրութեան, և՛ դառնու-
թեան, և՛ նրշանկութեան, և՛ վիշա, ասանջանք ու տառա-
պանք...

Աղթամարցիքն քնարերգու բանաստեղծ է, բայց նրա «Վասն վարդի և պիւլպիւլի» հոյակապ պոեմի մեջ կա էպիկական տարր: Այդ փոքրածավալ պոեմի գործող անձնավորութիւններն են՝ Բլբուլը (հեղինակը), վարդը*) և այգեգործը: Առաջինը գլխավոր հերոսն է, որը անկեղծ կերպով կապված է երկրորդի հետ: Սո- լիակը բանականութեան իսկական մարմնացումն է. անբիծ է՝ մարդասեր, ունի հոգեկան բարձր հատկութիւններ, հանդես է գալիս իբրև համամարդկային սեր քարոզող ազդեցատու: Նա առանց վարդի չի պատկերացնում ոչ կյանք, ոչ քաղցրութիւն, ոչ հոգու ու սրտի անդորրութիւն, ոչ ուրախութիւն ու երջան- կութիւն: Ունի շատ բարձր հասկացողութիւն նրա նկատմամբ՝ իր սիրուհուն չի փոխում աշխարհի ամբողջ հարստութեան և իշ- խանութեան հետ: Սիրուհին նրա աչքի լույսն է, ողջ կյանքը, խելքն ու իմաստութիւնը, հոգու անդորրութիւնը պահպանող դիցունին, առանց որի նա սրտամորմոք հոգեկան խոր տրա- գեղիայի մեջ է ընկնում:

«Զիմ վարդն յինէն տարան և՛ արին զիս շիւար,
Ասին զլոյս աչացս, տիւեց ինձ խաւար,
Զտիւ և զգիշեր ողբամ անդադար...»
Գիշերն մինչի լուս ես մտօք տանջիմ,
Վախեմ թ'առանց վարդին յանկարծ մեռանիմ,
Կարօտով բաժանեալ ի հող իջանիմ:
Թէ զարարածս ամէն վարդին փոխան տան,
Նա ինձ անարդ թուի և ոչ ինչ անպիտան...
Զի՛արդ մտանամ ես գոէրն քոյին.
Պոցեցաւ սիրտս ու լերդս կսկծագին...
Իմ կեանքս երազ և ես յերեմանի.
Եւ լոյս արեգական ինձ խաւար թուի.
Ցաւօք և զաւնութեամբ աւուրքս անցուցի,
Որ և ի թիւ կենաց իմ ոչ համարի:
Վարդէն բաժանեցալ ողորմ ու յալի.
Եղէ ես սրպէս բու ի յաւերակի...»*)

*) Բլբուլը և վարդը թէ արեւելյան և թէ հայկական պոեզիայի մեջ փոխադարձ սեր արտահայտույների սիմվոլներ են: Ներկա դեպքում սոխակի անվան տակ պետք է նկատի ունենալ հեղինակին:

**) Մկրտչան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխ. գրակ.», էջ 113—115:

Սոխակի տիպը սեփականության ամենապայծառ դույներով է զծագրված: Նա հայ ժողովրդի դարավոր բարոյական բարձր նորմաների խտացումն է: Զափազանց ուշադրով է վարդը, որի ներքին աշխարհը բանաստեղծի կողմից վարպետորեն է բացա- հայտված: Նա էլ Բլբուլի նման ծով զգացմունքների և հոգեկան խոր ապրումների տեր է. անբասիր հողով ու սրտով կապված է իր սիրեկանի հետ, որի տրամաբանը վերացնելու նպատակով պատրաստ է անգամ արարչագործութեամբ դբադվել՝ բնութիւնը դարձաբուծ է՝ ազգի-ազգի կրօններանգ հոտավետ ծաղիկ- ներով:

«Վարդն պատասխանի նորա թղթոյն տայ,
Առաց. բազում ծաղկունք առաքեմ առ նա.
Ծածկեն՝ զլերունքդ ու զդաշտս ու զամէն սարայ,
Ի հոն ուրախութեամբ պլպուլն կենայ:
Ինձ գնալու ասեն այժմ անպատեհ է.
Պիւլպիւլս սակաւիկ մի թո՛ղ համբերէ՛.
Թէ կատարեալ իւր սէրն, ի հետ ինձ է...»)

Վարդը մեծամեծ զծվարութիւններից հետո է միայն բացվում, սակայն առաջվանից ավելի կատարելութեան ու գե- ղեցկութեան է ձեռք բերում: Նա հավերժական սիրո, հայրե- նիքի վերածնութեան ու անկախութեան, ազատութեան և երջան- կութեան հույսերի ներշնչող հավերժանարան է: Այգեգործը հա- վիտենական խելքի, մտքի, իմաստութեան, բանականութեան և ինքնաճանաչութեան սիմվոլն է: Նա գիտի բնութեան և հասա- րակական կյանքի օրինաչափութիւնների զտգանիքը: Լավ է իմանում, որ ցուրտ ձմռանը հաջորդելու է ուրախութիւնը, տխրութեանը՝ ցնծութիւնը, վատ և դժվար օրերին՝ բերեցալի օրերը և այլն: Նա է այն միակ մարդը, որ հաստատապէս հա- հավատացնում է սոխակին, թի գարունը եկել է, ուստի անպայ- ման վարդը նոր տեսքով կբացվի:

Գրիգոր Աղթամարցին, եթե «Յամէն առաւօտ և լոյս» բանաստեղծութեան մեջ սեփականորեն շոշափում է կյանքի ու մահվան հավիտենական թեման, ապա «Վասն վարդի և պիւլ-

*) Մկրտչան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխ. գրակ.», էջ 116:

պիւլի» պոսեմում դարգացնում է այն միտքը, թե կյանքի և երջանկութեան հիմքը հայրենիքի, կնոջ ու ընկերոջ սիրն է, որը մարդու ազնկացնում է, զարգացնում է նրա հոգին բանականութեան գեղեցիկութեամբ...»:

Աղթամարցի Գրիգորն ընդհանրապես վարդի ու բլրուլի հանճարեղ երգիչ է, որոնք թե արեւելեան, և թե հայ վերածնութեան շրջանի բանաստեղծութեան մեջ, զարեւ շարունակ, հանդես են եկել իբրեւ փոխադարձ սիրո ու հավատարմութեան խորհրդանշաններ, իբրեւ համամարդկային ջերմ սիրո, տառապանքի և ցնծութեան մարմնացումներ ու սիմվոլներ...:

Աղթամարցու վարդին ու սոխակին նվիրած բանաստեղծութեաններն իրենց ձևի և բովանդակութեան խոր ներդաշնակութեամբ, արվեստի կատարելութեամբ, մնայուն գաղափարների առաջադիմութեամբ ու գեղեցիկութեամբ անմահ են ոչ միայն հայ, այլ և համաշխարհային պոեզիայի մեջ: Այդ հոյակապ տաղերում հեղինակը մի կատարյալ բլրուլ դարձած, գիշեր ու ցերեկ երգում է իր չքնադ վարդի սերը և նրա «սէպապ» հալ ու մաշ էլ լինում: Շատ անգամ էլ սիրո ավազանքները դառնում է «աչրդ», որ չունի ոչ քուն, ոչ հանգստություն՝ «էլեբմանի» շրջում է այստեղ-այնտեղ և լաց ու հառաչանքով արցունքի ծովեր առաջացնում: Երբեքն էլ դառնում է սիրո հիվանդ մի սո՛ւտի, որին կարող է միայն իր սիրած վարդը բուժել, որ «ծրարեալ» բնակվում է նրա սրտի և հոգու մեջ...:

Գրիգոր Աղթամարցին իր սքանչելի տաղերը գրել է XVI դարի գրական, խոսակցական հայերենով: Նա շատ հաջող օգտագործել է ոչ միայն գրաբարի և բարբառների լեզվական հարստությունները, այլ և պարեկական, արարական ու թյուրքական բաղմամբով բառեր ու ոճեր՝ դար, օտվար, սուլթան, շիվար, մադասկաթ, դրար, փատա, թուրա, խապար, սելամ, շատիխ, մուշտուլուն, զուլմրի, քաֆուր, պեկյան, ատապ, քեպապ, սեպապ, հալ, խարապ, հեարաթ, նապ, պաշար, աշըգ, բուանկ, պեհադ, նաշան, ֆեդյաթ, պեյաշ, տուշ, ֆիրդան, դանձա, սուքաթ, գեհե, սյումպուլ, լատիֆ, սարան, փեքյարմեկիք, մեստան, ճիկեր, կյոզում, եալի, դան, կեհե, կյուշտուղ, նուրի, նաբ, սուպ, սեհերսեն, աղզընտան, նեպաթ, տոքիրսին, նատար, զարդ, նաֆա, ճոհար,

դոհրա, մուշթարի, խանչար, խուրդ ու մուրդ, շիրին, ըռավան, դնճիլ, թամամ, քաման, գուլզար, ամաթ, նալա, մաճու, քարթամ, ռավգամ, բասադ, ռասիդան, մեհրադ, դանդիլ, մամուր, մաքաթ, թասպիլ, խրդա, գուշման, թորա, շովաթ, ջիզարխուն, հուրի ու փերի, զահանգար, լաշքար, թապտիր, հուքմ, սահդա, ալաթ, փալա, շիրա, շարբար, քարամաթ, սահրա, փատա-դահան, սեյրան, թուրինջ, շմաթ, տալրի, դուսա, գիվան, քարդքար, բուլբուլ, ամատ, նովդուլ, նավանդ և այլն: Բանաստեղծը շատ անգամ ուղղակի գործածում է պարսկերեն ամբողջական խոսքեր ու նախադասություններ:

Ա.

«Աչացա առաջի ես քուն և ի յարթուն.
Դուշման ի թօրայ շովաթ ջիզարխուն...»*:

Բ.

«Դու ես արեգակ լուսին ի լման.
Ձեռք քեզ նման ի յաղգս մարդկան.
Բաշադ քի շափի ի սուֆ ի քանհան,
Ե՛ նով ոռասիդան գուլի բա բօստան»**):

Գ.

«Նս եմ ծարաւեալ, արբն ինձ մի կաթ.
Փիալայ ու շիրին շիրայ ի շարբաթ,
Ուշանդայ քունի դարի քարամաթ»***):

Դ.

«Նայաց մէկ ընդ իս աչօք մէստան,
Կամ քաղցրիկ խօսէ կամ անը պատասխան.
Ճիկէրում քէպապ, կեօզում եաշի դան,
Կէճէ վէ կիւնտուղ էլարլմ ֆիրդան»****):

*) Կոստանյան, «Աղթամարցի և իր տաղերը», էջ 67:

**) Նույն տեղ, էջ 67:

***) Նույն տեղ, էջ 68:

****) Նույն տեղ, էջ 67:

է՛ մահի թամամ, դահանի թանկտար.
Քաման ապրուստար, է՛ մէստունիկար.
Նըբոր դու խփես զաչերդ կամկար,
Սըտեր խոցոտես համարով հազար:
Սուսպուլ և ըսեհան, լալէ ու դուլզար,
Պուլպուլ կուփանտէ ամաթ բարա հար,
Նալա ու ֆիզան մէքունաթ սէհար,
Պաշաթ քի պինամ ըսահ ի տիլտար»*):

Պարսկերենի այս ուժեղ ազդեցութիւնը մասամբ բացա-
աարար է անգրագարձել Գրիգոր Աղթամարցու տաղերգու-
թյան վրա: Վերոհիշյալ մատիվները կարելի է ցույց տալ նաև
Թլիւրանցու մոտ՝ «գինայ բահար, սյլէի բահար, սյլէի կուտան
սիրոյ խապար...»: Սրանք ապացույց են, որ հայկական պոեզիան
արդեն մոտենում էր գուսանական արվեստին: Աղթամարցին օտար
բաներ ու դարձվածքներ օգտագործում է զխաղաղապես աշուղական
շնչով զբոված տաղերում: Հոմերական չափերով շարանյութած
բանաստեղծութիւնների մեջ մենք այդ ազդեցութիւնները չենք
նկատում, չնայած նրանցում էս կան առանձին պարսկական
բաներ, որոնք արդեն հայացված են: Աղթամարցու լեզուն
կոկիկ ու երաժշտական է: Նա սիրէր ստեղծում է միանման ու
տարբեր հանդերձ, երբեմն էլ դրանց հետ միասին ամբողջա-
կան բաների ու հնչյունների կրկնութեամբ:

«Գինով եմ գինով, հարբեր եմ սիրով.
Գինով եմ գինով, ցերեկս արեով.
Գինով եմ գինով, գիշերս երազով...»**):

Գրիգոր Աղթամարցու տաղերից մի քանիսի տաղերի սկզբը-
նատուները սկսվում են հայկական հերթական ալթաբենով, կամ
ուղղակի կազմում են հեղինակի անունը: Իր թերութիւններով

հանդերձ՝ Աղթամարցին պոետական մեծ կուլտուրայի տեր է:
Նա իր տաղերը կերտելիս օգտագործել է նարեկացու, Կոստան-
դին Նըզնկացու, Հովհաննէս Թլիւրանցու, Ինչպես նաև պարսկա-
կան, արաբական և հունական կլասիկ բանաստեղծներին ու ժո-
ղովրդական ֆոլկլորը, սակայն ոչ մեկի էպիգոն չի դառնում:
Մեծատաղանդ տաղերգակը մեր սքանչելի պոեզիան ավելի հարս-
տացնում ու ճոխացնում է գեղարվեստական նորանոր արժեք-
ներով և լայն ճանապարհ հաբթում մեծահանճար Նահապետ Գու-
չակի և Սայաթ-Նովայի համար:

*) Կոստանյան, «Գրիգորի Աղթամարցին և իր տաղերը», էջ 63:

**) Միրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականութիւն»,
էջ 105.

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒԶԱԿ

1

Հայ բանասիրական գրականության մեջ Նահապետ Քուչակի անձնավորությունը և ստեղծագործությունը դարձել են մի պրոբլեմ, որի լուծումը կապված է մեծամեծ դժվարությունների հետ:

Առաջին անգամ Քուչակով զբաղվում է Արխատկես Տեվկանցը: Նա 1882 թվին հրատարակված իր «Հայերգի»*) առաջաբանում մեջ է բերում ձեռագիր ավետարանի վրա գրված մի հիշատակարան, որ այս կամ այն չափով գաղափար է տալիս Նահապետ Քուչակի և նրա ապրած ժամանակաշրջանի մասին: Ներքևում բերենք այդ հիշատակարանը. «Փառք ամենասուրբ երրորդություն... Քուչակ անուն բարի մտական, որ ստացող եղաւ սորան: Յիշեցէք զՔուչակն և միւս կենակիցն թանգ թաթունն: Դարձեալ յիշեցէք զՔուչակն և մեծ պապն իւր Նահապետ վարպետն, որ մականունն ալը Քուչակ աւի, զարձեալ յիշեցէք, որ ստացաւ զսայ (աւետարան) և իւր գունն սուրբ Թէոփորոս զօրավարին, ի ձեռն տէր Մելիքսեթին... Յիշեցէք զվերջին ստացող սորայ, որ ստացաւ ի հալալ ընչից իւրոց Քուչակն ի թվին հայոց ՌՁԶ (1637)...»: Այս հիշատակարանից պարզ երևում է, որ Նահապետ Քուչակը ապրել է 16-րդ դարում, իսկ նրա թոռ Քուչակը 17-րդ դարի հեղինակ է, որից մեզ հասել

*) «Հայերգի» մեջ լույս են տեսել ընտիր շատ բանաստեղծություններ, որոնք ուսումնասիրության արժանի են:

են մի քանի բանաստեղծություններ, որոնցից մեկում նա պարզ գրում է, որ ինքը Վանա Սառակունիս գյուղացի է և ապրել է մինչև խորին ծերություն շրջանը:

«Ես Քուչաքս եմ Վանեցի
Ի զեղէն Սառակունիսայ,
Լցեր եմ հարիւր տարին.
Էլ չի գար մաքիկս ի վերայ...»*):

Հավանաբար Նահապետ Քուչակն էլ Սառակունիսից է եղել: Վերոհիշյալ հիշատակարանից կարելի է եզրակացություն հանել, որ Նահապետ Քուչակը իր զարաշրջանի խոշորագույն բանաստեղծներից է եղել: Հենց սա է պատճառը, որ ժողովրդական ամենալայն մասսաները նրան պաշտամունքի առարկա են դարձրել:

Ժողովրդական ավանգուստյան համաձայն՝ Նահապետ Քուչակը գյուղացիների հրավերով մեկ անգամ իր սաղը վերցնելով ձամփա է ընկնում գեպի մոտակա գյուղը: Ծանապարհին գայլերը նրան շրջապատում են: Գուսանը սարսափից շատ արագ ծառ է բարձրանում և այնտեղից նվազում իր սրտաճմլիկ երգերը: Գյուղացիները քամանչի ձայնից հասկանում են, որ Քուչակը գալիս է: Բոլորը վեր են կենում և սկսում են փնտռել նրան: Երկար թափառումներից հետո Նահապետին գտնում են վերևում նշված զարմանալի գրություն մեջ, իսկ գայլերը ծառի չորս կողմը շարված շատ ուշադիր լսում էին նրան...: Քուչակն իր կյանքի վերջին շրջանում խառակունիսցիներին հրավերում է, ապա բարձրանալով սուրբ Թեոփորոս եկեղեցու գմբեթի վրա, նրանց ձայն տալիս. «Այստեղից ինքս ինձ վայր պիտի նետեմ, ուր որ ընկնեմ, թագեցեք ինձ այնտեղ»: Բոլորը կարծում էին, թե նա կառակներ է անում: Սակայն շուտով իսկապես նա իրեն վայր է նետում և մեռնում է: Գյուղացիները նրան թաղում են ընկած տեղը և գերեզմանը դարձնում ուխտատեղ**): Բացի վերևում բերված գրավոր ու բանավոր այս կցկտուր նյութերից, ուրիշ ոչինչ չգիտենք գուսանի մասին:

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրական», էջ 177—178:

**) Մեծատաղանդ բանաստեղծ Նաիրի Զառյանը ինձ պատմել է, որ ինքը անձամբ տեսել է Նահապետ Քուչակի գերեզմանը:

Հրապարակի վրա դառնում է ձեռագրերում Նահապետ Բուչակի անունով ոչ մի բանաստեղծություն չի հայտնաբերվել: Նրան վերագրված երգերը բոլորն էլ ձեռագիր տաղարաններում գետեղված են առանց որևէ հեղինակի անուն հիշատակելու: Առաջին անգամ Արիստակես Տեկանցը 1882 թ. «Հայերգում» հրատարակում է մի շարք ընտիր բանաստեղծություններ, որոնցից «Այս ծովական գիշերն ի բուն» երգը Նահապետ Բուչակին է համարում: Ենթադրում են, որ այս հաղորդած տեղեկությունը նա վերցրել է մի ձեռագիր ժողովածուից, որը հետագայում կորել է: Կարապետ Կոստանյանը 1892—1896 թվականներին «Նոր ժողովածուի»*) մեջ տպագրում է քուչակյան նոր տաղեր, որոնց համարում է ժողովրդական երգեր, իսկ Նահապետ Բուչակին՝ սոսկ բանաստեղծ, այսինքն ժողովրդի կենդանի բերանից այդ բանաստեղծությունները գրի առնող**): Հետագայում հրատարակվում են ուրիշ ընդարձակ ժողովածուներ և Նահապետի անունը քանի գնում մասսայականանում է, որպես սիրո, պանդխտության ու խոր փիլիսոփայական բովանդակություն ունեցող բանաստեղծությունների հեղինակ:

Հետագայում անվանի գիտնական Մանուկ Աբեղյանը քուչակյան տաղերի մասին գրում է՝ «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» խորագրին ունեցող իր ստվար աշխատությունը***), իսկ 1940 թվին քուչակյան երգերը, ուրիշ բազմաթիվ բանաստեղծությունների հետ մասին, հրատարակում է «Գուսանական ժողովրդական տաղեր» ընդարձակ ժողովածուի մեջ: Բազմաձև ու բանասեր իր ստեղծագործության մեջ միանգամայն նոր տեսակետներ է դրդեցնում: Նա քուչակյան երգերը համարում է գուսանական ժողովրդական հայրեններ, որոնք իրենց ծագումով շատ հին են և տարբեր հեղինակների գրչի արգասիք: Իսկական առումով հայրենները իրենց բովանդակությամբ շինականի բանաստեղծություններ էլ չեն, որովհետև նրանցում մենք չենք տեսնում բուն գյուղական կյանքը իր զանազան կողմերով, այլ նրանք

ազնվականության և առևտրական դասի հոգևոր արտադրություն են: Ինքենք նրա մտքերը իր սեփական խոսքերով. «Հայրենները ոչ հոգևորական և ոչ էլ շինական դասին են պատկանում: Դրանք, իրենց բովանդակությամբ, ազնվականության և քաղաքացիության բանաստեղծություններ են, ինչպես և պետք է լինեին լերի հին գուսանական երգերի մնացորդներ...»*):

Գուսանների ուրախական երգերը, ուրախական հայրենները քանի որ հորինվել և երգվել են սկզբնապես ազնվականության և հարուստ քաղաքացիության համար, բնականաբար և նրանց կյանքի արտադրությունը և արտահայտությունն են: Եվ մեր հայրենների մեջ իսկապես երևան են գալիս միայն այդ երկու դասի կենցաղը, ճոխ կյանքը՝ մետաքս հագուստ, «որ նախած է ունի թելերով», շար շապիկ, մարգարտե շարոց, ոսկիթել ծածկոց, ականջի ոսկի օդեր, վարդաշրով լի շիշ, մուշի ու անպար, ապրում խալի, ֆրանկի դուժաշ, ֆրանկի կողպեք, բարձր սեղան և այլն: Մի քանի հայրենների մեջ «մեր առաջ պատկերանում է միջնադարյան ազնվականի անառիկ բերդը անտառապատ ու ժայռոտ լեռնազանգվածի մեջ...»**): Գիտնականի վերաբերման կարծիքները հիմնականում ֆորմալիստական են: Բուչակյան տաղերի մեջ, ի՞նչ գործածված են պեռպետ թանկագին քարեր ու մետաղներ, կիրառվել են ու մետաքսեղեն, ընդգրկում քաղաքներ և բազմաթիվ գեղեցիկ իրեր ու առարկաներ, որոնք առևտրականների, ազնվականության ու ֆեոդալների սեփականություն են կազմում, ապա նշանակում է նրանք այդ բարձր խավերի հոգևոր արժեքի արտադրությունն են և միայն արտացոլում են նրանց տրագիկոսները, սովորությունները, կենցաղն ու ապրումները: Այդ սխալ տեսակետները ավելի հիմնավորում ու զարգացնում են սոցիոլոգիզմի ներկայացուցիչները և մեր ամբողջ միջնադարյան տաղերգությունը կապում են կելեղեցու, ֆեոդալականության և շահագործող դասերի ու դասակարգերի հետ: Աբեղյանի Բուչակի ստեղծագործության մասին ունեցած այս տեսակետները

*) Կ. Կոստանյան, «Նոր ժողովածու», պրակ Ա., էջ 68, Թիֆլիս, 1892:

**) Նույն տեղ, պրակ Գ., էջ 44, Թիֆլիս, 1896:

***) Նույն է տեսել Պետրոսյանի կողմից 1931 թվին:

*) Պրոֆ. Մանուկ Աբեղյան, «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր», էջ 193, Երևան՝ Պետրոսյանի հրատարակություն:

**) Պրոֆ. զսկո. Մ. Աբեղյան, «Գուսանական ժողովրդական տաղեր», էջ 10, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1940:

առաջին անգամ քննադատում է պրոֆ. Մկրյանը, որը հարուստ փաստերով հիմնավորում է նրա տեսությունը սխալ լինելը^{*)}։ Արեղյանի վերոհիշյալ տեսակետները կապվում են նրա գրականագիտական ընդհանուր կոնցեպցիայի հետ։ Նա իր «Հայոց հին գրականությունը պատմություն» (առաջին գիրք) արժեքավոր աշխատության մեջ մեր սքանչելի աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող պատմագրությունը համարում է որպես «եկեղեցական մաքառման գրականություն», «Հայ ավանդական վեպերը» և «Մասունցի Դավիթը»՝ ֆեոդալական բանաստեղծություն և այլն։ Այս տեսության համաձայն հայ ժողովուրդը դարերի ընթացքում ընդունակ չի եղել կերտել իր բարձր կուլտուրան ու գրականությունը, այլ միշտ օգտվել է ֆեոդալական ու եկեղեցական հոգևոր արժեքներից։ Միանգամայն հակառակը կարելի է պնդել։ Մովսես Խորենացին, Նղիշեն, Դրբիդոր Նարեկացին, Նահապետ Քուչակը և ուրիշները աշխարհիկ հանճարեղ գրողներ են, իսկ մեր հին և նոր էպոսները և հավիտենական այլ մեծությունները հայ ժողովուրդի ստեղծագործության ողու և մտքի արգասիք։ Հենց Մանուկ Աբեղյանի վերև բերված հայրենիքի մոտիվները նույնպես կապվում են ժողովրդական ստեղծագործության և աշխարհիկ մտածողության հետ, ինչպես մենք արդեն ցույց ենք տվել մեր այս աշխատության Ա. պրակի մեջ^{**)}։ Միջնադարյան տաղերգուները, լինելով աշխարհիկ մտածողներ, իրենց բանաստեղծությունների ներկերը վերցնում էին իրականությունից։

Հրապարակի վրա եղած փաստերը չեն ապացուցում, որ քուչակյան տաղերի հեղինակը Նահապետն է։ Սակայն չի կարելի համաձայնվել նաև գիտնականի այն մտքի հետ, որ իբրև թե այդ բանաստեղծությունները, դուստնական երգերի մնացորդներ լինելով, դրված են ազնվական-ֆեոդալական աշխարհայացք ունեցող բազմաթիվ հին երգիչների կողմից։ Այդ երգերի սպիցիֆիկ առանձնահատկությունները՝ լեզվի, ոճի, պատկերների և գեղարվեստական այլ կողմերի ընդհանրությունը, հակառակն են ապա-

ցուցում։ Նրանք մի խոշոր գեղագետի գրչի արգասիք են։ Արեղյանը այդ հանճարը Նահապետ Քուչակն է, թե մեկ ուրիշը, դա գրականություն և պատմության համար միևնույն է։ Բայց որովհետև մեր վերածնության շրջանի բանաստեղծության ամենաշողողուն մարգարիտների մի երկար շարան արդեն կապվել է Նահապետի անվան հետ, ապա ուրեմն նա հավետ նրա օրինական ժառանգը կձևանալի, ինչպես Հովհաննիս «Իլիականի» և «Ոդիսականի», կամ Վլիխամ Շեքսպիրը՝ «Համլետի», «Օթելլոյի» և «Լինեստիկի վաճառականի»...:

2

Նահապետ Քուչակի տաղերգությունը կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ սիրո երգեր, բարոյա-փիլիսոփայական խրատներ և պանդխտի հայրենասիրական տաղեր։

Մեծահանճար բանաստեղծի սիրո լիրիկան Հովհաննիս Թադևոսյանի, պրոֆ. Կիրպուտինի և ուրիշների կողմից սխալ է գնահատված։ Այսպես օրինակ. առաջինը իր «Քուչակ Նահապետի երգերը»^{*)} հոգվածի մեջ այն միտքն է դարձացնում, որ իբրև թե «Նահապետը երգում է իր յարին, որպես սիրո առարկա միայն», որ իբրև թե «նրա յարը միայն մարմին ունի առանց հոգու և առանց ներքին գեղեցիկության...»։ Հետագայում այս սխալ տեսակետը էլ ավելի զարգացնում է Կիրպուտինը, ըստ որի «Քուչակի սիրո մեջ արտահայտվում է միաժամանակ և արևելյան հայացք կնոջ նկատմամբ, որպես ինքնուրույն արժեք չունեցող էակի, որպես լույ սիրո առարկայի...»։ Նա գտնում է, որ իբրև թե Նահապետը կարողանում է միայն նկարագրել իր սիրած յարի արտաքին գեղեցիկությունը, իսկ «նրա ներքին հատկությունները չի վերաբերվում նրան, որպես անհատականություն...»։ Գնահատաները իրենց տեսակետները մշակելիս նկատի են ունեցել Քուչակի երգերից մի քանիսը, որոնց մեջ բանաստեղծը Հովհաննիս Թլուրանցու շնչով է երգում սերը։ Վերլուծենք այդ բանաստեղծությունները։

^{*)} Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրակ.», էջ XXIX—XXXVIII.

^{**)} Ա. Մկրտչյան, «Նյութեր X—XVIII դարերի հայոց գրականության պատմության», պրակ Ա, էջ 10—12, Երևան, 1945 թ.:

^{*)} Թադևոսյանի այս հոգվածը հրատարակվել է «Լուսավորում», իսկ հետո 1903 թ. լույս է տեսել առանձին բրոշյուրով։

Քուխ աչք ու ունքեր ունիս, լայն ճակատ ու կարմիր երես,
Այդ ճերմակը որ դուռն ունիս, գլամամ ծիծերդ որ ի ներս:
Մեռնիս այլ անդին երթա՝ դայդ ճերմակ ծոցիկդ լինչ առնես:
Համէն որդերն ուտեն, դու է՞ր դիս մահրում կու պահես*):

Այստեղ մենք բոլորովին չենք տեսնում կնոջ նկատմամբ արևելյան հայացքը և ոչ էլ էրոտիզմ: Պատկերը միանգամայն ռեալիստական է: Բնաստեղծը բարոյական բարձր նորմաներից մազաչափ չի հեռանում և ունի դիալեկտիկ խոր մտածողություն: Այսօր եթե նրա թուխ աչք և ունքեր ու լայն ճակատ և կարմիր երեսներ ունեցող սիրունին իր գեղեցկությունը ու բանականությունը բնութագրան պահը և՛ կենդանական աշխարհի թաղունին է, ապա վաղը նա հողի տակն է պարկեցու, ուստի մեր պոետը նրան խորհուրդ է տալիս կյանքի տկնթարթում գոռալ կերպով վայելի կյանքը: Նրա այս դատողությունները միանգամայն դեմ են ասկետիզմին: Մեր միտքը ապացուցելու համար բերենք ուրիշ փաստեր.

«Եկին ու բերին խապար, թէ քո եարն եղեր հարեդայ.
Փուշարմացքըն դիս պատեց, թէ նա հնց եղաւ հարեդայ.
Բերնիկն էր շաքրի սովոր, աճաղ հնց կերաւ նա ըսկիւյ,
Յնձիկն էր շապկի սովոր, աճաղ հնց հագաւ նա վալայ»:

«Քու ծոցդ Աղամայ գրախոյ, մտնուի խնձոր քաղէի.
Քո երկու ծրծին միջին պտուկի ու քուն ըլլայի.
Քո գունդն գինի պիտէր խմէի ու հարբենայի.
Հոգիս պարտեկան էի գրողին, լօք թող գայ ու առնու տանի**):

Ինչպես տեսնում եք, բնաստեղծը ուղղակի ժխտական դիրք է բռնում արեղանների և ճգնավորների հանդեպ: Նա կնոջ նկատմամբ ոչ միայն արևելյան հայացք չունի, այլև նրա վրա նայում է իբրև սրբություն: Պոետի համար կնոջ ծոցը դրախտից ավելի սուրբ է, ավելի մաքուր ու անբիծ: Դրախտը վերացական հասկացողության հետ է կապվում, նույնիսկ նրա գոյությունը կասկածելի է: Մարդ իր հոգու ու մարմնի անդոր-

րությունը պիտի որոնի ոչ թե այնտեղ, այլ միայն ու միայն՝ իրական աշխարհում: Պետք է սիրել ու սիրվել խմել սիրած յարի գուշն ունեցող զինին և «մտնել ի քուն», որովհետև կյանքը ժամանակավոր է, մահը անխուսափելի: Այս իդեաները միանգամայն Ներսես Շնորհալու նեոպլատոնական սիրո հասկացողության հակադասակերպ են կազմում: Ըստ կլայեցու ամեն մարդ իր ամբողջ կյանքում պետք է ատի այս աշխարհի սերը. միայն սիրի աստծուն, հրեշտակներին, բոլոր սրբերին և տաճարներում հանապաղ աղոթի՝ հանդերձյալ կյանքում արժանավայել տեղ գտնելու համար...*)։ Նահապետ Գուշակը Շնորհալուն հակառակ աշխարհայացքի տեղ մարդ է: Նրա մոտ եկեղեցու և աղոթքի հասկացողությունը այլ բովանդակություն ունի: Կարելի է ժամ գնալ և աղոթել աստծուն, որպեսզի արժանացնի սիրած յարի ծոցին, որը բոլոր սուրբ մատյաններից (գրքերից) ավելի գորավոր է: Արեղաններն ու ճգնավորները հետագեմ դադարների տեղ մարդիկ են: Նրանք գիշեր-ցերեկ անդադար կարգում են զանազան սուրբ գրքեր, աղոթում, ծոմ ու պաս են պահում, իրենց մարմինը լվում, աշխարհը ունայն հե համարում, ժխտում կյանքն ու կինը և այլն: Այս բոլորը բանաստեղծի կողմից սուր ծաղրի է ենթարկվում.

«Տեսայ իմ հոգուս հոգին, դարգարած ու կ'երթար ի ժամ.
Ես ալ ի դեմիկն ելայ. «Մէր կ'երթաս քո ժամն է հարամ.
Թե դու զիս խապուլ անես, քեզ համար կանգնիմ ես ի ժամ.
Աղօթք է՝ աղաչանք այնեմ, ինչ որ քո ծոցուդ տիրանամ:
Քո ծոցդ է տիրոջ մատեան, քո ծրծերդ է Սաղմոսարան,
Երթամ հարեդայ լինամ, գամ ես ի քո ծոցդ այ կենամ,
Անճայ ալըսերեն ասեմ, ինչ որ քո գրկիդ տիրանամ**):

Նահապետը նույնիսկ իր յարի ծոցը ճերմակ տաճարից շատ բարձր է գնահատում: Նրա սիրունու ծծերը եկեղեցու վառ կանթեղից ավելի լուսատու են: Նա տեսնում է ժամկոչի նման այդ սուրբ տաճարի անբասիր ծառան դառնալ.

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրակ.», էջ 139:

**) Նույն տեղ, էջ 140:

*) Տես՝ մեր այս աշխատության պրակ II, էջ 63, Երևան, 1945:

**) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրակ.», էջ 148:

«Քո ծոցդ է ճերմակ տաճար, քո ծրծրդ է կանթեղի վառ.
Երթամ ես ժամկոչ ըլլամ, դամ լինիմ տաճրիդ լուսարար...»):

Նահապետ Քուչակին ընդհանրապես հույսեր դասի հետևողա-
կան թշնամին է.

«Քանի մարն դիս բերեր, քանանայի չեմ խոստովաներ.
Ուրտեղ քանանայ տեսեր նա ծներ ճամփա ու ելեր.
Ուրտեղ մեկ աղւոր տեսել, դիրկ ու ծոց է՝ ի դէմ գնացեր.
Ծոցիկն եմ ժամտուն արել, ծրծրուն եմ խոստովանել»**):

Քուչակի սիրո լիրիկայի այս մոտիվները մենք արդեն
ցույց ենք տվել Հովհաննես Թլկուրանցու պոեզիայի մեջ, որոնք
ամբողջապես աշխարհիկ մտածողութեան և վերածնութեան գա-
ղափարների տիրապետութեան արդյունք են՝ հայկական քնա-
րերգութեան մեջ...

3

Նահապետ Քուչակը համաշխարհային լիրիկայի հանճարեղ
վարպետներից է։ Նա փառաբանում է անբիծ և անարատ հա-
վիտենական սերը, որն իր բովանդակությամբ ցանկասիրու-
թյունից այնքան հեռու է, ինչքան երկինքը՝ երկրից.

«Ես աչք ու դու լուս, հոգի, առանց լուս՝ աչքն խաւարի.
Ես ձուկ ու դու ջուր, հոգի, առանց ջուր՝ ձուկն մեռանի:
Երբ ձուկն է ջրէն հանեն ջուր մըն ալ ձգեն նա ապրի.
Երբ դիս է քէնէ դատեն, քանց մեռնիլ այլ ճար չի լինի»***):

Բանաստեղծը անբասիր զգացմունքներ ունի. ամբողջ հո-

*) Մկրտչան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրակ.», էջ 142:

**) Նույն տեղ, էջ 142:

Առաստաղակ հայ ժողովրդի մեջ եղել է դարավոր հասկացողություն,
որ եթե ճանապարհին մարդ քանանայի հանդիպի, նրա դործը անհաջող կդնա,
բանաստեղծը արտացոլել է նաև այդ հավատալիքը...

***) Մկրտչան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. գրականութեան»,
էջ 145:

դով, սրտով և իշխանքով կապված է իր սիրած աղջկան, ինչպե-
սեքը՝ լույսի հետ, կամ ձուկը՝ ջրի:

Այս մարդասիրական անբիծ գաղափարը շատ խիտ ու-
րագմազան գույներով, ռեալիստական անօրինակ վարպետու-
թյամբ արտահայտում է ուրիշ բազմաթիվ տաղերում: Այս-
պես օրինակ, Նահապետը իր քառյակներից մեկում սիրած յա-
րի սերը իր մոր անարատ կաթն է համարում, որ մահուկ ժա-
մանակ ծծել և իր սակորների մեջ է «անցուցել», որից «չկա-
բաժնեկու ճարակ...»: Մեկ ուրիշի մեջ՝ սերը համարում է
մարդու կյանք տվող արյունը, որ «հաւաար» բանաստեղծի
երակների մեջ է մտել, եթե դանակով կտրին նրա երակները և
արյուն դուրս «վաթի», ապա այդ դեպքում ինքը կմեռնի: Մի
երրորդում՝ սիրած կույսին համարում է մատանի, իսկ իրեն՝
մատանու ակ, սիրունուն՝ պաղ աղբյուրի շուրջը բուսած կանաչ,
իսկ իրեն՝ վաղարգյան ցող, սիրունուն ծառի ճղի խնձոր, իսկ
իրեն՝ խնձորի մոտ բուսած թուփ և սարսափի մեջ է ընկնում,
որ մի գուցե աշունը դա, նրան քաղեն և իր թուփը չորանա:
Բերենք այդ աննման քառյակը, որի յուրաքանչյուր տողը նույն-
բովանդակությամբ ունեցող առանձին պատկեր է կազմում.

«Այս աստվորիս վերայ, դու մատնի, ես ակն ի վերայ.
Դու որ պաղ աղբյուր մի կայ, դու կանաչ, ես ցողն ի վերայ.
Խնձ. և ծառին ճղին, ես կանաչ թփիկ ի վերայ.
Վախեմ թե աշունն դայ զքեզ քաղեն, թուփս չորանայ»*)

Նահապետ Քուչակը մշտնջենական սերը երգում է բազ-
մազան ձևերով և պոետական նորանոր գյուտեր անելով, հայկա-
կան բանաստեղծութեան ոսկի ֆոնտի վրա ավելացնում է գե-
ղարվեստական մեծամեծ արժեքներ: Նրա հասկացո-
ղությամբ սերը ամեն ինչից քաղցր է՝ «քան լոսէրն-
այլ քարցրիկ պտուղ ի աշխարհս չաւտամ թե լինի...»: Սերը
ցանկասիրութեան հետ բոլորովին չպետք է շփոթել: Մարդը
եթե այսօր սիրում է մեկի, իսկ վաղը՝ մեկ ուրիշի, ապա այդ-
պիսի դեպքում նա սիրո անբիծ զգացմունքներից դուրկ է: Սի-
րահարը չպետք է լինի շնացող, այլ՝ հավատարիմ ու անկեղծ:

*) Մկրտչան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխ. գրակ.», էջ 145:

Ամեն մարդ իր ամբողջ կյանքում պետք է սիրի միայն մեկի՝
որի հետ ցմահ պիտի կապվի հոգով ու սրտով՝ թե դժբախտու-
թյան և թե ուրախության օրերին։ Նահապետը հարազատ մնա-
լով այս վեհ սկզբունքներին այն օրվանից ինչ «արեն որ ամեն
ալամ է ծաթել», չի սիրել ոչ մի կին, բացի իր սիրունուց, ո-
րին չի փոխում աշխարհի բոլոր գեղեցկուհիներին և ողջ հարստու-
թյան հետ։ Կիրքը չէ պարկեշտ բանաստեղծին նրա հետ կա-
պողը, այլ հոգեկան ծարավը, հավերժական կարոտը, մարգա-
տիքական անկեղծ զգացմունքը։

«Ձեռն ըզբեղ նենգով սիրել, չեմ ի քո հաղըզ վատ արել.
Նրեւն որ ամէն ալամ է ծաթել՝ քեզ եմ կամեցել.
Գիտես թէ ծառված եմ ես, կամ աղբիւրդ ի ջուրն եմ եկել.
Աս պահս ի գետնէն կուգամ, լօք ի քո տեղդ եմ կարօտել.
Իսկի կու կարնամ գիտենայ, թէ քանի ինձ ես պիտացել.
Նրեւսդ դուն չեմ բերել և ամօթուս առ հալս եմ ընկել.
Ղալտել եմ ու խօսք տսել նայ խայտալ է քեզ թվեցել.
Իմ վրայ դամ մի բռնել, քո սէրդ ինձ խելք երբ է թողել»*)։

Նահապետի սիրո քնարերգություն այս մոտիվները չեն
փապվում ոչ ֆեոդալական, ինչպես կարծում են ուրիշները, ոչ
էլ բուրժուական դասակարգերի հետ, այլ խորապես՝ աշխատա-
վոր մարդկության։ Բուրժուազիան «մարդկանց միջև չի ընդու-
նում մի այլ կապ, բացի կանխիկ վճարից, մինչև իսկ նրա և նրա
կնոջ միջև եղած կապը՝ հարյուրից իննսունինը գեպքում կան-
խիկ վճար է։ Այն ողորմելի ստրկությունը, որով զրամբ կաշ-
կանգել է բուրժուազիային, իր կնիքն է դրել նույնիսկ լեզվի
վրա։ Դրանն է որոշում մարդու արժեքը. այս մարդը տասը հա-
զար ֆունտ ստերլինգ արժե...»**)։ Փողային ֆեոդալիզմի կը-
նիքը բուրժուական մարդու հոգեբանություն վրա՝ հասցնում է
այն բանին, որ ճարպակալված հարուստների ու նրանց այլասեր-
ված զրոգների կողմից կինը դիտվում է սոսկ որպես հաճույքի
առարկա։ Այդպիսի պայմաններում բնականաբար վերանում են

սիրտ վեհ զգացմունքները, առհասարակ, բուրժուական հոգեբա-
նություն տեղ մարդկանց հոգեկան, աշխարհից։ Ահա, թե ին-
չու կապիտալիստական տիրապետության շրջանում անհավա-
տարմություն ու դավաճանություն՝ դեպքերը թե տղամարդկանց
և թե կանանց մեջ դառնում են սովորական երևույթ, որովհետև
նյութական հարկադրանքի տակ շատ անգամ մարդիկ վաճա-
ռում են իրենց նամուսն ու պատիվը և ամուսնանում են միմ-
յանց հետ փոխադարձ սիրով չկապված անձնավորություններ,
որոնց մեծահանձար քնարերգուն սուր երգիծանքով ծաղր ու
ծանակի է ենթարկում։

«Նրեկ ցոքեկով բարով տանէին մէկ հար մի ճորով*):
Ըզնա ճորով է տարած կամ խաբած է զինք դրամով.
Մէրն որ դրամով լինի, զինք էրել պիտի կրակով.
Մէրն խնծորով պիտի ու արհէմ, արհէմ շէքէրով»**):

Սիրո և ամուսնության խնդրում ոչ միայն անտեսական
արկադրանքը դեր չպիտք է խաղա, այլև՝ ազգային խտրու-
թյուններն ու կրոնական տարբերությունները։ Պետք ծաղրի
է ենթարկում հետամնացությունը, եթե նրա յարը անգամ լինի
թուրք և անորեն, էլի նրան հաճույթյամբ կսիրի՝ թեկուզ ամբողջ
աշխարհի բամբասանքի առարկա դառնա։

«Մեսն թէ կտրած ես դու ի ճերմակ որթոյն խաղողէն,
Վանց ըզբս մանգուպ սուրաթդ է վարդին սուլթան տերէն.
Նո ըզբեղ սիրել կամիմ, թող ճօշան զիս երկիրս ամէն,
Ի՛ ի ծոցըդ մտնուլ կամիմ՝ թէ հաղար թուրք ես և՛ անօրէն»։

Նահապետ Քուչակից մոտավորապես երկու դար առաջ Հով-
հաննես Նրզնկացին վերոհիշյալ մոտիվները (տարբեր կերպ)
արտահայտել է իր մի տաղի մեջ։ Նրա պոեմի գործող անձնա-
վորությունները երկուսն են՝ ինքը հեղինակը (տերտերի տղան)
և Աշան (մուշայի աղջիկը)։ Հովհաննեսն ու Աշան անկեղծ սիրով
սիրում են միմյանց և զառնում ամենքի բամբասանքի առար-
կա։ Տղայի մայրը գիշեր ցերեկ որդուն ստիպում է «մեղա ա-

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 148։

**) Ֆրեդրիկ Էնգելս, «Բանվոր դասակարգի զրույթյունն Անգլիա-
յում», էջ 422, Երևան, 1934, հատկապես։

*) Ճորով, ուժի դասով, բանություն։
**) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն»,
էջ 147։

սել» և ամուսնանալ հայ աղջկա հետ ու գտնալ տերտեր: Որ-
դին մօր բոլոր խնդրանքները համարում է տխմարություն,
որովհետև իր Աշային չի փոխում ամբողջ աշխարհի հետ: Մյուս
կողմից, գրեթե ամեն օր, Աշայի հայրը, Ղաթին, անխնա ծե-
ծում է աղջկան, «թէ է՞ր կու սիրէ հայուն որդին...»: Հովհան-
նեսը իր սիրած աղջկա տանջանքների լուրը լսելով այլևս չի
կարողանում համբերել, անմիջապես Երզնկա քաղաքի ճամբան
է բռնում և արհամարհելով մահվան երկյուղը՝ գնում գլխաբաց
կանգնում է «յառջև խանին», բարեւում է նրան և իր կա-
ֆաներով*) համարձակ կերպով ներբողում է փոխադարձ սերը:
Բերդի վրայից նրան դիտում է Աշան, որը սիրեկանին աղաչում-
պազատում է ընդունել մահմեդականությունը և ամուսնանալ իր
հետ: Հովհաննեսը աղջկա խոսքերը լսելով պատասխանում է՝ «սէրդ
ինձ հարամ չենա...»: Աշան, որը սիրուց քիչ էր ֆնտմ խելագարվեր,
հարկադրված ընդունում է քրիստոնեություն և համաձայնվում
է ամուսնանալ Հովհաննեսի հետ: Ինչպես տեսնում ենք, Հովհան-
նես Երզնկացու և Նահապետ Քուչակի աշխարհայացքների միջև
կա որոշ տարբերություն: Առաջինի մոտ կրոնն ավելի գրեթե է,
քան սերը, իսկ վերջինի հասկացողությամբ սիրո առջև բոլոր
գործությունները թուլանում են...**):

Նահապետը, ընդհանրապես, կենց վրա նայում է իբրև
տղամարդու համահավասար քաղաքացու և կյանքի դադափա-
րակից ընկերոջ, որի նկատմամբ մեր պոետն իրեն նույնիսկ
շատ ցածր է դասում. «Մէրդ ալ իմ սրտիս դու տուր, քո սիրուդ
եմ ճորտ ու գերի...»: Սիրով հարբած բանաստեղծը մեծ վար-
պետությամբ արտացոլում է իր յարի հույսերն ապրումները,
սրտի մեղմ ու նուրբ զգացմունքները, նրա տրադիցիաները,
սովորությունները, կենցաղը և այլն: Նա թափանցում է մար-
դու ներքին աշխարհը և վարպետորեն վերաբառադրում է այն:

«Գիշեր, դու յերկան կեցիր, թէ կարես տարեկ մի եղիր,
իմ եարն ինձի հիւր եկեր, գէմ հազար տարու՝ թէ գիտես».

Սուտու, դու ի դառ կեցիր, որ դմեր խաղն կալիրես,
Գառ զլոյսն ի վրայ բերես, զիս իմ եարէս բաժանես*):

Այս պատկերը չափազանց տիպական է, որի մեջ արտա-
հայտված է մշտնջենական կարոտի և անբաժանելիության դադա-
փաբը: Հիբափի անբեժ սիրով կապվածների համար կյանքը
շատ քաղցր է, ուստի օրերը վայրկյանի պես են անցնում: Ահա
թե ինչու պոետը աղերսանքով դիմում է շուտ անցնող գիշեր-
վան, որպեսզի դառնա տարի, իսկ առավոտը «ի դառ կենա»,
այսինքն հեռանա, լույս չբերի և իրենց խաղերը չխանգարի:
Մեկ ուրիշ քառյակում վերին գաղափարը միանգամայն տար-
բեր կերպ է արտահայտում. երանի է տալիս այն մարդուն, որ
իր յարը առնում փախչում է և կամուրջը անցնելուց հետո իս-
կույն ջուրը գալիս է վերջինը տանում: Մյուս կողմից ձյունն
էլ գալիս է ծածկում է նրանց ոտքերի հետքերը: Այսպիսով ոչ-
ոք նրանց խաղերը չի խանգարում. սիրեկանը իր սիրունուն
նպաստավոր պայմաններում առնում բաղձան է մտնում և ցե-
րեկով պազում նրա դնչիկը...:

Քուչակը մեկ-մեկ, կոստանդին Երզնկացու և Գրեգոր Աղ-
թամարցու նման, սիրուց դառնում է «գիժար հիւնդուկ», որին
ոչ մի «օտար հեքիմ» բուժիչ չի կարող նրա ցավի դեղը գիտե-
միայն ու միայն իր սիրած յարը, որին բանաստեղծը աղաչում-
պազատում է վերցնել խնձոր, գալ իրեն տեսության և ծոցի
բանալիով բաց անել իր սրտի դուռն ու մտնել «ի ներս...»:

Նահապետը համամարդկային սիրո այն ախտան ներգիշնե-
րից է, որի սիրտը աշխարհն եկած սերը առաջին անգամ մուտք
է գործում, ապա հետո միայն այնտեղից դուրս գալիս «յերկրէ
յերկիր» թափվում և բոլոր տեղերից վերստին վերադառնալով
բարձրանում «թառում» է նրա գաղտնիության ու խելքի կենսա-
րոնը, ուղեղը, և բանաստեղծի աչքերից արյուն, արցունք, ու-
ղում:

«Մէր երբ ի յաշխարհս եկաւ, եկաւ իմ սիրտս թառեցաւ,
Հապա իմ սրտէս ի դուրս՝ յերկրէ յերկիր թափեցաւ,
եկաւ ի գլուխս եկաւ, և յըղեզս եկաւ թառեցաւ,
Աչիցս արտասունք ուղեց, նա արիւն ի վար վաթեցաւ**):

*) Միւրջան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն»,
էջ 143:

**) Նույն տեղը, 143:

*) Կաֆա, նույնահանգ ոտանավոր:

**) Այս տեսակետից Քուչակը շատ մոտ է կանգնած Թլխուրանցուն:

Քուչակը ղեակապորեն տվել է ոչ միայն սիրո քաղցրությունը, այլև՝ նրանից ծնունդ առնող թախծությունը: Սերը ժամանց չէ նրա համար, ինչպես մենք տեսնում ենք մեծ Սաադու և պարսկական այլ բանաստեղծների մոտ, որոնք սիրո օրեկա են դարձնում ոչ միայն երիտասարդ աղջիկներին ու կանանց, այլև՝ պատանի տղաներին: Նրանք բնականաբար կենցիկով վրա նայում են սոսկ որպես հաճույքի առարկա: Հայ հանձարեղ տաղերգու, իբրև սիրո քնարերգու, վերոհիշյալ բանաստեղծներից շատ բարձր է կանգնած, նրա հասկացողությունը այս աշխարհում ճերմու բան կա սղորմ ու լալի, մեկ որ սիրոյ տէր լինի, մեկ որ դա զրոհն տանի: Իսկ Քուչու սերը մարդու և՛ երջանկություն է բերում, և անսահման թախծություն: Շատ պարզ.

«Երբ սերն երկուքն լինի քան զնուշ ու շարքն անուշ է,
Երբ սերն ի մեկէն լինի քանց մահուան օրըն գիժար է...»:

Քուչակի սիրո տրագիկական սոսկ անձնական բնույթ չունի, այլ կապվում է էպոխայի սոցիալական երևույթների հետ:

«Թոշ եւր, դու հերիք արա, քու սիրուդ հոգիս կու քակի,
Արեկ յայլ աշխարհ երթանք, այս աշխարհ մեզի չսլախի.
Երթանք յայլ աշխարհ կենանք, որ անվախ կենանք ալանի.
Քանի տեղս անով կենանք ու զոդանք թէ քնչ կու լինի»*):

Դժբախտաբար բանաստեղծը չի դիտակցում, որ «յայլ աշխարհ» երթալով խոչընդոտները չէին վերանա: Նրա դարաշրջանում փոխադարձ սերը, իր իսկական բովանդակությամբ, բնականաբար իրականացում չէր կարող գտնել: Եթե սերը տնրիծ է ու փոխադարձ, հարատև ու մշտնջենական, ապա նա գուցե երբևէ անխառնափախ կերպով տանում է դեպի ամուսնություն մաքուր ճամբան, որը իսկական իմաստով միայն այն ժամանակ կազմող է դոյություն ունենալ, երբ հասարակության մեջ ամբողջովին կոչնչանան նյութական, տնտեսական, կենցաղային և ամեն առաջիկ հարկադրանքները, որոնք ուժեղ չափով ազդում

են ամուսնու ընտրություն վրա: Այլ խոսքով ասած, խավարամոլ մարդիկ ընտանեկան հարցում տղամարդու կամ կնոջ առավելությունը համարում են ոչ թե նրանց հոգեկան ու մտավոր բարձր արժեքները, կամ բնական գեղեցկությունը, այլ նյութական կարողությունը, հարստությունը: Ահա թե ինչու փոխադարձ սիրով կապված մարդիկ նույնիսկ շատ անգամ ծաղր ու ծանակի և զանազան բամբասանքների են ենթարկվում՝ հետամնաց մասսաների կողմից, որոնց նկատմամբ Նահապետը ժխտական վերաբերմունք ունի: Նա ամենատուր լեզվով անխժում է իր սիրուհուն, որը ապերախտ լինելով, կատաղած շան նման ոչ մարդկային խելոհ է իր միտքը դրում և ոչ էլ հիշում է միասին կերած աղ ու հացը և անասնական ճամփան բռնելով վերադարձում է մեր ազնիվ բանաստեղծին.

«Ի՞նչ տեսնեմ կամ քնչ լինիմ, կամ թե քնչ ունիմ կատարած.
Հայ վահ, իմ սիրած եարն զէտ կատարած շուն զխ էխած.
Կանգուն մի դանակ ունէր, անողորմ սրտիս էած,
Ո՛չ ինքն Աստուծոյ վախեց, ոչ յիշեց օրիկ մի աղ ու հաց»:

Ասում են, թե սիրո տրագիկական դրաման հոգի ունեցողներին կարող է կործանել, եթե չլինի ժամանակը, որ աստիճանաբար մոռացնում է ամեն մի ծանր վիշտ, սա մասամբ ճիշտ է՝ ամենախոր վերքերը ժամանակի ընթացքում կարող են բուժվել, բայց նրանց սպիները երբեք չեն ոչնչանում: Սակայն ժամանակն ու տարածությունը միանգամայն հակառակ ներդրումություն են ունենում հանճարեղ Նահապետի վրա: Նրանք ներազդաց սիրերգուի սիրտը դարձնում են մի անհանգստի հրաբուխ, որը ամբողջ աշխարհի հրի և հոգեկան տվյալառնքների մայրն է հանդիսանում:

«Անեցի թէ՛ ճերթամ հեռու ու կարի սրտիկս ի սիրու»:
Ոնց որ գնացի հեռու, լօք դարձաւ կրակն ի նորու,
Ում կրակ պլտեսայ, զայ տանի սրտէս վառելու.
Ում թէ որ չիք պլտեսայ, շատ տանի զանձիկն էրելու...»:

Ուշագրավ է, թե Քուչակն է լուծվում Նահապետ Քուչակի սիրո տրագիկայի հանգույցը: Քնարերգուի համար յարից բաժանվելը հավասար է մահվան, բայց երբ նրա ապերախտ սիր-

*) Միքայան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. գրականություն», 42 147:

լուսին «օձի ձագ» է դուրս գալիս, ապա այդպիսի դեպքում նա մեր թվականութեան նախորդ դարում ապարիզ իջած հոռմեական ակնաւոր բանաստեղծ Վալերիոս Կատուլուսի նման չի մնում անկանելի դրութեան մեջ: Վերջինը նորը պղպցմունքներով սիրում է Լեսքիային, որը հետո դավաճան է դուրս գալիս և անչափ ցավ ու մրմուռ պատճառում նրազդաց բանաստեղծին: Նա ընկնում է հողեկան խոր տրագիկայի մեջ. անսահման և սիրում է նրան, և՛ ատում, ոչ կարողանում է հաշտվել դավաճան սիրուհու հետ, ոչ էլ՝ վերջնականապես հրաժարվել նրանից: Ահա թե ինչու աստաբախտ երգիչը հարատև զոռն է հողեկան խոր ճնշում, վիշտ ու թախծութեան, տանջանք ու տառապանք և նրա սիրո ողբերգութեան հանդույժը մնում է անլուծելի:

Նահապետ Գուշակը Վալերիոսի և ուրիշ պոետների նման չի մնում երկու ճգնից քարի արանքում, չի ընկնում անկումայնութեան ու հոռետեսութեան գիւղը, այլ ճիշտ եղանակով է լուծում ողբերգութեան հանդույժը:

«Տեսայ իմ հոգուս հոգին, որ կ'երթար հետ մէկի մտալ,
Ջեղբուկն ի վրան ձգել ու դանդաղ կ'անէր մէկի մ'ալ.
Սքախի ի յիս առաց թէ՛ Անոր թարկն պիտի տալ.
Ան սէրն որ ճարով») լինի՝ հետ անոր խաղալն է մոռալ»**):

Ահա Նահապետ Գուշակի մեծութեաններից մեկն է: Նա իր դարաշրջանից շատ բարձր է կանգնած: Հիրավի բռնի միջոցով սեր նվաճելը անկարելի է: Դավաճան յարի «թարկ տալը միակ ճիշտ ճանապարհն է, որը մարդու չի տանում դեպի անկումը, խորտակումը: Ստանց փոխադարձ սիրո ընտանեկան առաջատի տակ միշտ թագնված են լինում անհավատարմութիւնն ու պես պես խորագախութիւններ: Միանգամայն այլ բարոյական նորմաներով ևն առաջնորդվում փոխադարձ սիրով միմյանց հետ կապված անձնավորութեանները՝ խիստ հավա-

*) Ճորով, բռնի, ուժի միջոցով:
**) Մոռալ, անկարելի, անհնարին:

տարմութիւն, իրար կորցնելու դեպքում նույնիսկ անձնազոհութիւն և այլն:

Բարոյական այս բարձր սկզբունքները, ինչպես մենք արդեն ասել ենք, միայն ու միայն ժողովրդի մեջ գոյութիւն կարող են ունենալ: Մեր ժողովրդական էպոսի մեջ Խանդութ Խանումը Դավթի մահից հետո, ավելորդ համարելով ապրել, զիմում է անձնապանութեան, Շոթա Ռուսթավելին վրացական ժողովրդի բերանով քարոզում է, որ «բուն սիրահարը սլիտի լինի հավատարիմ, չչնացող», Աղվան և Օսանը հանուն անբիծ սիրո իրենց կյանքը մատնում են այլ և այլ զմեարութեաններին: Ժողովրդի հասկացողութիւնը սիրո մասին միանգամայն սխալ է բացատրում բազմամուտ պատմաբան և քննադատ Լեոն. «Մեր ժողովրդի ստեղծած երգերը, ասում է նա, չեն մեծարում սերը իբրև մի գեղեցիկ ուժ, որ ոգևորում է մարդուն, մի քիչ գոնե բարձրացնում է հասարակ մարդկանց դասից, ընդհակառակը՝ սերը մնում է իբրև մի անհատի ծածուկ զղացմունք, որ արտահայտում է կսկիծներով, մաշկեղծ գոյներով. սիրահարը սիրո, առաքիլայի տալ փշրված ստրուկ է, որ գիտե միայն հառաչել, ողբալ...: Սերը, ժողովրդի հասկացողութեամբ, նույն իսկ լուծող փշացնող բան է, որ խլում է մարդուց նրա բոլոր գեղեցիկ հատկութիւնները և մի ամենափայլուն դրութիւնից ցած է գլորում, ոչնչացնում...»*): Սա միանգամայն սխալ տեսակետ է ժողովրդի աշխարհայեցողութեան մասին, մի ժողովրդի, որ ընդհանրապես սերը գիտում է իբրև հումանիտական մի գործոն ուժ, որը շատ դեպքում ոգևորում է մարդուն, գեղեցկացնում նրա հողեկան աշխարհը, նրբացնում զգացմունքները, երբեմն էլ բարձրացնում նրան անկումից և մաքրում ամեն աղտից ու թերութիւններից: Լուրջ սիրահարը իր խոսքը զբոսի սիրո օրեկտի առջև երբեք էլ փշրված ստրուկ չի դառնում, այլ արհամարհում է նրան իբրև բարձր սկզբունքներից զուրկ մարդու...:

*) Լեո, «Դավթի և Մհեր», էջ 30, Մոսկվա, 1891:

Մեծ պատմաբանը հետադառնում իր «Հայոց պատմութեան» III հատորում վերոհիշյալ կարգի սխալները վերանայում և նրանցից շատերը ուղղում է:

Նահապետ Քուչակը ոչ միայն համամարդկային սրտի ու հոգու, զգացության ու խոհականության հանճարեղ վերարտադրող է, այլ և գեղեցիկ ձևի վարպետ։ Թաղևոս Հովհաննիսյանի պնդումը ձիշտ չէ, որ իբրև թե Քուչակի «միաքը շատ արագ է թռչում» և նրա «վառ երևակայությունից առաջանում է այն», որ նա «չի կարողանում պատկերները լրել տալ»*)։ Քուչակի բանաստեղծության ուսումնասիրության փաստերը մեզ միանգամայն հակառակ եզրակացության են բերում։

«Այս ծովափն գիշերս ի բուն՝ ես երկու շրջան մանեցի.
Խօշ եարս այլ ի միտս ընկաւ՝ թէզ միայն զՋահրաս վերուցի.
Փարչիկ մ'այլ անուշ գինի առի խօշ եարիս դուռն գնացի.
«Խօշ եմք, ամ, զդուռն բաց, ձիւն եկեր, ոտւիս կու մըսի»**):

Սա մի գեղեցիկ ու ամբողջական պատկեր է՝ ուսուխոսական ամենավառ գույներով գծադրված, որի ձևի և բովանդակության միջև կա խոր ներդաշնակություն։ Պատկերը այնքան կենդանի ու տպավորիչ է, որ նկարիչը հեշտությամբ վրձինով թղթի վրա կարող է նկարահանել։ Նկարագրում է, թե ինչպես սիրահարը ձմեռվա մի երկար ու խոր գիշեր թեղ է մանում և բոլորովին քուռ չունի, որովհետև իր քաղցր յարը միաքն է ընկնում։ Մի րոտով ասանքներին չգիմանալով, մի կողմ է գնում ճախարակը և վերցնում մի փարչիկ քաղցր գինի, գնում յարի դուռը բախում, աղաչում, պաղատում է նրան դուռը բաց անել, որովհետև դուռը ձյուն է եկել, որի հետևանքով իր ոտքերը մըսում են։ Քուչակը, ընդհանրապես, Նարեկացու նման, գեղեցկության սիրահար բանաստեղծ է, որը իրականությունն ընկալում ու վերարտադրում է գեղեցիկ պատկերներով, որոնց երանգները վերցնում է բնությունից։

*) Հ. Թաղևոսյան, «Քուչակ Նահապետի երգերը», էջ 20—21, Թիֆլիս 1903.

**) Մկրտչյան, «XIII—XXIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 138.

Թաղիկ իմ եարին արեք, գինչ հագեր ամենն է կանանչ.
Հագեր գոյնդդոյն կապայ, կոճակ շարեր և՛ օղակն է կանանչ.
Ասեր ու պաղչան մտեր, ջուր կ'երթայ՝ եղերն է կանանչ.
Մարիկ ծառերուն արեք, ծառն ծաղկեր՝ տերեն է կանանչ*)».

Մեծահանճար բանաստեղծի աչքից չի վրիպում ոչ իր սիրունու հագուստի գույն ունեցող ջրի եզրին բուսած արոտները, ոչ բաղ ու բաղչան, ոչ ջրի կարկաչը, ոչ չքնադագեղ ծաղիկներով հարդարված ծառերը, ոչ ուրախաբեր զարնան ընդհանուր զարթոնքը։ Կյանքը վերստին ծնունդ է առել, ամեն ինչի զարգացմանը հրանգը կանաչ գույնն է, որը կյանքի վերածնությունն սիմվոլն է։ Քուչակը պաշտամունքի առարկա է դարձնում գեղատեսիլ բնությունը, որը գեղեցկության ու սիրո մայրն է հանդիսանում։ Նա առհասարակ շատ նուրբ ճաշակի տեր է. գործածում է հաղարավոր բազմազան պատկերներ, որոնք իրենց գեղեցկությամբ համահավասար են Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծական հոյակապ պատկերներին...։ Քուչակի սիրունին երբ հասնում է «կանանչ ու կարմիր», այն ժամանակ նմանվում է նուան հատի, նրա աչքերը մեկ մեկ անծայրածիր ծով են, «որ ի Մարա դուռն է կանգներ», իսկ վարսերը «յալի նման, որ քամին կանէ տալուրեր»։ Երբեմն էլ այդ գեղունու «թուխ աչք» ու կամար ունքերը «քան զծով կու զարնէ ալի...»։ Նա «քեաֆուր վարդի» նման պայծառ է, «որ հոտով գաշխարհս է լցեր»։ Ահա թե ինչու բանաստեղծի սիրտը նրա վառ սիրուց, «զհա աշնան զագել կու դողայ»։

Նահապետ Քուչակը, Գրիգոր Նարեկացու և Աղթամարցու նման մեծ մասամբ իր պոետական պատկերները հիպերբոլիկ եղանակով է կառուցում, որը ոչ միայն չի թուլացնում նրա ստեղծագործության ուսուցիչը, այլ ավելի խորացնում է այն.

Ա.

«Արեգակն է քո ստեղծուած՝ լոյս կուտայ ամէն ալա-
միս...».

*) Մկրտչյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 136.

«Արեգակն ու պայծառ լուսին, որ կ'երևն ի մէկ թապիհէ,
Իմ հարն ի ասանէն ի դուրս զերկուքին լոյսն կու պատլէ...»:

Գ

«Տեսայ զիմ հարն նըստած, զէտ հազար լուսին բոլորած,
Զէտ դարեգակն վառած, զէտ պայծառ աստղն զարգարու-
ած...»:

Դ

«Քո սէրն յանհատակ ծովուն ու քէֆիր ալին, պահապան.
Երթամ հօքմ դեմ լինամ, գամ ընկնիմ ի ծոցդ ու լողամ,
Այնչափ ել ու մուտ առնեմ, յինչ որ քո սիրոյդ արանամ...»:

Ե

«Պիւլպիւլն ի ծովին միջին ի օձուն բերանն ու կ'ասէր.
— Թող ես եմ ի յայտ հալիս, թող իմ վարդն գէշ չքաղէ...»:

Զ

«Երկինք որտաց դողաց, աւաղդ խկի ի տեղ չմնաց,
Իմ հար, երբ յինչ ելար, քիւր հազար ծաղկունք ի հո-
րաց...»:

Է

«Հառաչեմ նա կուգա արիւն աղմորին իր շատ արեւուն,
Հառաչ ի յերկինք էլեր՝ երկնուց ի վայր կուգար ձիւն...»

Ը

«Հանչանք ես հայրեն ասի, որ զքաջերն ի քարն ուսուցի.
Դարձայ մուճաւաթ բերի յերկնուցն սիւն կապեցի.
Ելայ ի վրան նստայ Աստուծոյ զանգաթիկ մի արի.
Աստուած, մէկ ի վար հայէ, թէ ինչ ողորմ բաներ կու
լինի.

Տասն տարեկան մանուկն ի սիրուն զէտ մոմ կու հալի,
Ոսկորն է պատրուք եղեր, ու կաշին զէտ ձէթ կու վառի...»

«Կանչեմ այդ ծովիդ վրայ, ծովդ ի յակէն թանաք դառնայ.
Զինչ ի շամբ եղէդ որ կայ, ամէնն ինձ գրիչ պիտենայ.
Զինչ երէց ու խաբեղայ դանուշման որ զիր զիտենայ.
Գրէ չկարնայ կարգաւ, զինչ ի յիմ սիրտն կա դուսայ...»:

Առաջին պատկերի մեջ Նահապետի սիրունին հանդես է գալիս իբրև ամբողջ աշխարհին լույս ու կյանք տվող արեգակի ստեղծողը. սա ցույց է տալիս, որ բանաստեղծը շատ է իրենա- լականացնում իր սիրած աղջկան, որին նույնիսկ ամեն ինչի արարիչն է համարում: Երկրորդ պատկերի մեջ բացահայտված է նրա անսահման զեղեցիկությունը: Այդ զիցունհին իր լույսով ա- րեւելքից դուրս եկող չքնաղ արեգակի ու լուսնի լույսը ամբող- ջովին խափանում է: Երրորդ պատկերը բացահայտում է այդ զեղունու կատարելությունը, որը համահավասար է ոչ թե մեկ, այլ հազար տասնհնգած լուսնի համաչափությանն ու զեղեցիկու- թյանը: Չորրորդում արտահայտված է ինքնագոհության գա- ղափարը, անգամ՝ յարի սերը անհատակ ծովում: Էլ եթե պահ- ված լինի և «քէֆիր» ալիքները նրա պահապան դառնան, դարձ- յալ բանաստեղծը պատրաստ է կյանքը վտանգի մատնել և անհուն ծովի մեջ նավի նման մաքսանալով ալիճուփ կոհակների դեմ, տիրել նրան: Սիրո ինքնագոհության գաղափարը ամբողջ հաջող կերպով արված է հինգերորդ պատկերում: Ըլրուլը ծովում աղբյուր օձի բերանում սաստիկ տանջվում է և այդ տառապանքները քաղցրությամբ տանում միայն նրա համար, որպեսզի փշերի մեջ սուտ քուն մտած իր վարդը բացվի ու «գէշ չքաղէ», այսինքն վատ դրության մեջ չընկնի: Դաժա- ճան յարի կորուստը արված է վեցերորդ պատկերում. ամբողջ բնությունը սգի մեջ է, երկինքը հուզմունքից որոտալով դո- ղում է, ցնցվում, բոլոր աստղերը իրենց տեղերից թափվում են, հազարավոր ծաղիկներ լեռներից, հովիտներից ու դաշտերից հե- ոանում: Սակայն բանաստեղծի վիշաք զերազանցում է բոլորին. նրա հառաչանքը երկինք բարձրանալով այնպեղից ձյուն է բերում (է. պատկեր): Մեծ վարպետությամբ կերտված է նախափերջին պատկերը, որը բացահայտում է, թե ինչպես բանաստեղծը

իր անթիվ ու անհամար հայրեններով դյուծում է ոչ միայն մարդկանց, այլև քարերում ապրող ոգիներին էլ ուսուցանում ու դաստիարակում է բանականության ոգով և աշխարհի ամենագեղեցիկ գոհարեղենից երկնքի սյուն կապում՝ բարձրանալով նրա վրա վեճի է մտնում ասածու հետ, թե ինչու տառն տալեկան մանուկը սիրուց մոմի պես հալվում է... Վերջին պատկերը ընդհանրապես արտահայտում է Փուշակի անսահման վիշտն ու թախծությունը և հագեկան խոր տրագիկան, որը իր ծանրությամբ ու խորությամբ բոլորովին հետ չի մնում Գրիգոր Նարեկացու ողբերգությունից...*):

Նահապետ Փուշակը առհասարակ գեղարվեստական պատկերներ կառուցելիս բնությունից վերցնում է մի կենդանի տեսիլ կամ երևույթ և նրանց նմանությամբ ու հակադրությամբ գծադրում, կերտում է նոր պատկեր, որը իր մեջ պարունակում է մնայուն գաղափար: Այսպես օրինակ՝ երկնականություն լուսինը պարծանքով է լցված, որովհետև գիշերները լուսավորում է ամբողջ աշխարհը: Բանաստեղծը նրան նմանեցնում ու հակադրում է իր գրկում պարկած հողեղեն լուսինը**), որը ավելի կատարյալ է, քան առաջինը:

Այդ չքնադուհին մրցում է «բարձրագուս լուսնի» հետ, որը «շատ երգիք ի վայր է հայում» ու տեսնում է «շատ կիւզիլ ի քուն» և լուսավորում է բոլոր գեղեցկուհիների կուրծքը ապա նրա շառավիղը վերստին անդրադառնալով երկինք, հաղարվոր աստղերի լույսը խավարեցնում: Արև ու լուսինը երկընքում փայլում և իրենց գեղեցկությամբ նսեմացնում են լուսատու մարմիններին, պոետը երկու յար է սիրում՝ մեկը նման է առաջինին, մյուսը՝ երկրորդին: Նա երկար ընտրություն անելուց հետո դիմում է նրանց՝ «Լուսին, ես քեզ չեմ սիրել, դու սովոր ես խոս կենալու. արև դքեզ կու սիրեմ, որ ծագիս հետ լուսանալուն»: Վաղորդյան անդորրության մեջ ջուրը քաղցրանուշ կարկաչով հոսում է, որի համեմատությամբ բանաստեղծի «պչօֆայ եսրին ձայն անուշ է»:

Փարսանային առավոտները գեղեցիկ ձագուկներն մեղեգիները լցնում են օդը, բայց մեր Նահապետի սիրունու «ձայն անուշ է քանց ամենուն»: Անտառներում ու այգիներում ծառ կա նարինջ է տալիս, ծառ կա՝ նարինջ ու թուրինջ, իսկ ուռե-նին գուրկ է սրանց հատկություններից: Այսպես էլ շատ յարեր նման են առաջին երկուսին, շատերն էլ երկրորդի պես գուրկ են բարությունից...: Փուշակը այս կամ այն անշունչ առարկայի ու նյութի մեջ դնում է բանական մարդու նուրբ զգացմունքները, ձորերով ջուրը գետի թոր ակնից գիշեր-ցերեկ գլլալեն գալիս անցնում է օտար աշխարհ՝ իր սիրունուն գտնելու համար:

«Ձուր, գլլալեն կուգաս, գետի թոր ակնեն կուգաս,
Եթա այդ ձորերդ ի վայր, ձայնդ կայ ու դուն չերեաս...
Դիւեմ՝ սիրու տեղ ես դուն, ի օտար աշխարհ կու դնտո.
Եթա ու սիրուդ հասնիս, գիշերն ի քուն չի լինաս...»*):

Պոետական պատկերները ավելի գողարիկ դարձնելու համար Նահապետը գործածում է բազմաթիվ ժողովրդական էպիտետներ ու ոճեր. մեկ-մեկ էլ բառերի վերջում դնում է «իկ» նվազական կամ փաղաքական մասնիկը, որը ավելի իմաստավորում, քնքուշ ու նուրբ է դարձնում գեղարվեստական խոսքը: Բերենք նրա տաղերում վերոհիշյալ մասնիկով շատ գործածվող բառերից՝ միքանիսը՝ դնչիկ, սրտիկ, մեկիկ, կոճկիկ, բերնիկ, ծոցիկ, թփիկ, գրկիկ, փարչիկ, անձիկ, խորոտիկ, պագիկ, յարիկ, թղթիկ, գրկիկ, գանգառիկ և այլն:

Փուշակը ունի յուրահատուկ էսթետիկական հայացքներ: Գրականությունը պետք է կյանքի արտացոլման իսկական հայելին դառնա, լինի ժամանակաշրջանի գեղարվեստական կենսական դառն, լինի ժամանակաշրջանի գեղարվեստական կենսական մարմնացումը, իսկ գրողը՝ ժողովրդի սրտի ու հոգու ճարտարապետը: Բանաստեղծությունը չպետք է գրվի մութ ու կընձռոտ լեզվով ու պատկերներով, այլ պիտի շաղահայտվի ժողովրդի խոսակցական բառ ու բանով:

*) Տես՝ «Նյութերիս» պրակ Ա., էջ 20:

**) Սիրունին:

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրակ.» էջ 144:

«Գիտեմք որ հայրէն գիտես. լոկ ընտրէ մէկիկ մի ասա,
Ասա այս ամսուս վերայ. այս խալիսիս, գինչ որ հիմա կայ,
Պօքըն մանկօլ ասա, մի ասեր մալք ու խուճապոյց»:

Պօքըն պարզ լեզվով ու ոճով կերտելը ինքնըստինքյան նշա-
նակում է ներդաշնակել բանաստեղծության ձևն ու բովանդա-
կությունը, որից կախված է գեղարվեստական երկի գեղեցկու-
թյունը: Քուչակը գործնականում կիրառում է իր էսթետիկական
գրույթները. բոլոր բանաստեղծությունները կերտում է յուրա-
հասուկ ժողովրդական լեզվով, պատկերներով ու ոճով. սա ամե-
նաուժեղ փաստն է, որ քուչակյան երգերը մի վիթխարի նրբա-
ճաշակ բանաստեղծի սեփական վրձինի արդյունք են և ոչ թե
տարրեր երգիչներին: Քուչակի բանաստեղծությունները, եթե
համոռն են կոլեկտիվ ստեղծագործության գեղարվեստի բարձր
ստորճանին, ապա սա նրա սեպիղմի անսահման խորության
արդյունքն է, որը պատիվ է բերում հեղինակին: Քուչակը հիմք
է դնում գրական նոր դպրոցի: Նրա երգերը այնքան մասսա-
յական են դառնում, որ դարերի ընթացքում ժողովուրդը
նրանց վրա դնում է իր սեփական կնիքը և հեղինակը մոռա-
ցության է ենթարկվում...:

Նահապետ Քուչակը իր ընտիր բանաստեղծությունները
հյուսելիս, բացի միջնադարյան խոսակցական հայերենից և
գրաբարի ընտիր բառապանծաբանից, օգտվել է նաև արևելյան
ժողովուրդների բառապաշարից՝ պարսկական, արաբական և
այլն: Սակայն նա Գրիգոր Աղթամարցու նման ամբողջական նա-
խադասություններ չի օգտագործում, այլ միայն առանձին բառեր
ու ոճեր, որոնք ժամանակին գործածական էին միջին հայերենում՝
հասարակ, սապու, ճիկար, հալխա, սուրաթ, լատիֆ, գիլֆ, բեհշտի,
լալի, ֆլահ, խոշ, կաշ, մահրա, պեօֆա, մաշալա, շամթ, զահր, ամպ-
րավ, խաֆես, Թուրինջ, շիքին, ձուղապ, խարապ, իրարար, նեֆես,
քյաֆուր, դաֆուան, խամապ, անտեշա, տիֆար, խոճա, պաղրկան,
ջուհար, մուճաֆաթ, փաթիշահ, մուբառ, պէյթ, ըսինտ, խալի,
հերիֆ, մուլք, մախարա, քյոշա, դանուշման, դուսա, քյուֆր,
խապար, մեճլիս, դադալ, նաֆաղա, բուխտան, դարիպ և այլն՝
Սրանք ոչ միայն բացասաբար չեն անդրադառնում, այլ ավելի
պատկերավոր են դարձնում նրա խոսքը, կոկում բանաստեղծա-
կան լեզուն և ոճը...:

Նահապետ Քուչակի մոտ ևս կա երկվություն, սակայն
նա վերջնականապես ժխտելով հանդերձյալ աշխարհի վերացա-
կան դադափարները, իր աշխարհայացքով կապվում է աշխար-
հիկ կյանքի հետ:

«Զերկու քնկերացն ասեմ, մէկն հողն է, մէկն՝ հողին,
Հողին թէ ի վեր քաշէ, հողն ծանար ի վար կու հակէ.
Վախեմ թէ հողոյս լսեմ նա հողոյս լոյսն պակասէ.
Հետ հողոյն, ամ, ով թալի, էրը նորա, տունն հեռի է»^{*)}:

Աշխարհայացքի ահապահաց Քուչակին մոտ է կանգնած
նրա ժամանակաշրջանի տաղանդավոր բանաստեղծ Ներսես Մո-
կացին, որը իր «Միճարանութիւն երկնի և երկրի» գողտրիկ
բանաստեղծության մեջ վարպետորեն շնչավորում է երկինքն ու եր-
կիրը, որոնք կենդանի մարդու պես վեճի են գործ գալիս միմյանց
դեմ: Երկինքը դառնում է, որ ինքը երկրից շատ մեծ առավելություն-
ներ ունի: Իրեն են պատկանում հազարավոր պայծառազույն աստ-
ղերը: Նրա ցաղի շնորհիվ երկիրը զարգարվում է հազար ու մի
տեսակի դույնզույն ծաղիկներով, որոնց ցանկացած ժամա-
նակ իր բարի արեւի ճառագայթների, կարկտի ու կայծակի
միջոցով կարող է ոչնչացնել և խափանել: Նրա կողմն են ինն
դաս հրեշտակները: Ինքը լազկացած է յոթն տակ երկնքից,
«ուր արև ու լուսին կուլինի...»: Դեռ ավելին. ստեղծող արարիչ
աստվածը բաղմելով իր վրա, կառավարում է ոչ միայն երկնա-
յին, այլև երկրային բոլոր արարածներին: Երկրի փառաբա-
րակները ավելի պատճառաբանված ու հիմնավոր են: Նա իրեն
ներկայացնում է իրրե կյանքի և գեղեցկության մայրը, որից
ծնունդ ու սնունդ են առնում «վեց հազարազույն ծաղիկները»,
որոնց անման գործում ցողը շատ մեծ դեր է խաղում, սակայն
նա երկնքից չի պոչանում, այլ ծովերից ու գետերից, որոնք
առհասարակ կյանք են տալիս կենդանական ու բուսական աշ-

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. գրակ.», էջ 153:

խարհներին: Այսպիսի ուժեղ տրամաբանական եղանակով մեկ առ մեկ իր առավելությունները թվելուց հետո՝ երկիրքը վերջնականապես հանձն է առնում իր պարտությունը և վեհ զլուխը խոնարհելով մոտենում երկրին:

«Ահա ցածացաւ երկիրքն
Ու զզլուխ եղիր գետնի...
Դուք այլ ցնծացէք մանկալիք
Գլուխ դրէք գետնի,
Քան զերկին ինչ բարձր կայ,
Որ զլուխ եղեր գետնի:
Այսօր վերան կու քայլենք
Վազն տի մտնունք ներքե հողի...»*).

Քուչակը Գրիգոր Նարեկացու, Օմար Խայամի, Շեքսպիրի և համաշխարհային այլ հանճարեղ գրողների նման սրտամորմոք հույզերով և խոր փիլիսոփայությամբ արծարծում է կյանքի և մահվան հավիտենական անլուծելի պրոբլեմը, որը աստվածաշնչի գաղափարների հետ ոչ մի առնչություն չուներ:

«Մահալօքս ի վար կուզի նա տեսայ չոր գանկ մի պառկած.
Ոտքովս ալ թապալ տուի նա հրեսս ի վար ծիծաղաց.
Դարձաւ ու պատասխանեց՝ «Յեռ գնա, կտրիճ չփացած»,
Նրէկ քեզի պէս էի, այսօր զիս այս հալն է ձգած»**):

Ընդհանուր առմամբ պոետը գիտակցորեն է պատկերացնում կյանքի ու մահվան խոր հակասությունը: Մարդը այսօր բանականությամբ գինված կենդանական աշխարհի թագավորն է, իսկ վաղը նա կարող է դառնալ անօրգանական մի արարած: Մեկ անգամ ընդմիջող կայուն ոչինչ գոյություն չունի. հարստությունը, իշխանությունն ու փառքը մնայուն չեն, ուստի չպետք է լինել ամբարտաժան, դոռող ու չարամոլ: Հարաբերական խմաստով մնայուն ու հավիտենականը հանրօգուտ աշխատանքն է, բարի գործը, արվեստն ու գրականությունը: Մարդը

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 188.

**) Նույն տեղ, էջ 153:

բանականության ճամբրից չպետք է դուրս գալ՝ Նա իր նմանի հանդեպ գաղափարային քաղաքականություն չպետք է վարի՝ մարդու չպետք է լլկի, տանջի ու կեղեքի: Սակայն իրականության մեջ բանաստեղծը, դժբախտաբար, հակառակն է տեսնում: Այսպես օրինակ, առյուծը առյուծի միս չի ուտում, որովհետև իր նմանի պատիվը պահում է, իսկ չարագործ մարդը նրանից շատ ցածր աստիճանի վրա է կանգնած, որովհետև իր նմանին հոշոտում ու ոչնչացնում է: Ծառը իր բուսած տեղում կապրի մինչև իր կյանքի վերջը, եթե կացնի կոթը փայտից չլինի, բայց որովհետև միշտ հակառակն է լինում, զրա հետևանքով կացինը հեշտությամբ կտրում է նրան: Այդպես էլ մարդուն կարող է վրնասել միայն իր նման մարդը:

«Առիւծն յառիւծին մսէն թէ հազար որ տան նա չուտէ.
Դէմ էնքն ալ առիւծ եղեր, զառիւծին փասն կու պահէ.
Ծառն զնալ չկարէ յայն տեղացն, որ ինքն բուսեր է.
Նքը կոթն ի ծառէն լինայ նա կացնի զինքն կըկտրէ»*):

Նենգ ու ամբարտաժան «մարդոյ շառը տնչափ չար է», որ անդամ «գազանաց թաղաւոր զառիւծն ի գնճիլ դրած» նրա «յահէն կու վախէ...»:

Աշխարհը երջանկության ու վայելքի դրախտավայր կդառնա, եթե մարդը ոչնչացնի չարը և ընդմիջող ընթանա խմաստության լուսաշող ճանապարհով: Բնության մեջ ծնվող իրավունք ունի մարդը, ուժեղը տկարին չպետք է ոչնչացնի, ամեն կենդանի արարածի համար կյանքը թանկ է, սակայն մարդիկ իրենց անձնական հաճույքի ու շահերի համար անխիղճ կերպով կտրում են նրա կյանքի թելը:

«Նկէք որ իջնունք ի ծոցն ու ձկնիկ որսանք, վարմնով.
Առնունք ու մէճլն իջնունք, խորովենք զինք բարկ կրակով.
Ձկնիկն ի գինին տապ թէ՛ լցաւ սրտիկս արիւնով,
Նքը զիս արեւս հանեն, թող ցամքի զինչ գետ կայ ու ծով»**).

Նահապետ Քուչակի բանաստեղծության այս մտախնդրը

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. գրակ.», էջ 153:

**) Նույն տեղ, էջ 153:

պատահականութիւնն չեն, այլ կապւում են էպոխայի հասարակական երեւոյթներին հետ: Նահապետ ծնունդէր մի դարաշրջանի, ուր պարսկական և օսմանյան նվաճողների կողմից ամբողջովին վերացած էր հայ ժողովրդի խղճի ու մտքի ազատութիւնը և շահագործող դասերն ու դասակարգերը ազդուէին նման ծծում էին աշխատավորութեան արշուկը՝ առհասարակ մարդը մարդու հանդեպ սառնում էր դայլային քաղաքականութիւն:

Քուչակի բանաստեղծութիւնը միլիոնավոր զօրու և անհանգիստ հոգիների պոռթկումն է՝ օտար նվաճողների և տիրող կարգերի հանդէպ: Բանաստեղծը բնկնում է խոր հիասթափութեան մեջ, որովհետեւ Խորենացու լեզվովը ասած, առհասարակ ամենքից վերացած է սեր և ամոթը. բնկերը դաժանւում է բնկերովը, սիրածը՝ սիրածին, եղբայրը՝ եղբորը, բարեկամը՝ բարեկամին... Բոլորը լայն օրերին իրենց սիրելի են ձեռցնում, իսկ մարդու զօրախառնութեան դեպքում անխտիր դառնում են՝ սառն ու անապրելի: Մի խոսքով՝ պետք ապրում էր դաժան ու «պղծմարդոց մեջ»^{*)}, որի հետևանքով ամբողջ հույսը գնում է իր սեփական բազուկների վրա:

«Յաջաբնս ես ի ժուռեկայ, չղբայ ըրող սիրելի,

Ձիւղս ի վրաբերի, զբաղուիս արի սիրելի.

Քանի քաղուկս ի բան կենայ, շնա եղբայր ու շնա սիրելի.

Բաղուկս ի բանէ ընկնի, ոչ եղբայր, ոչ սիրելի»^{**) :}

Քուչակը Նզիշէի, Կոստանդին Նրզնկացու և Յրիկի նման մարդու չարագործութիւնները կապում է ազիտութեան, խաղաբամոլութեան և հետամնացութեան հետ: Բանաստեղծի խորհրդով անդետի հետ չպետք է բարեկամանալ, «թէ հազար որ քեզ կու սիրէ»: Պետք է ընկերանալ աշխարհի մարդու հետ, «Երբ դժար տեղաց անուստ նա գիտենաս, որ քեզ բնկեր է»: Տգետը երբ է նման, «ուր ընկնի դառն կու էրէ», իսկ գիտունը նման է կենսատու ջրի, «ուր երթա՝ կանաչ բուսեր է»: Անգետ և անզգամ մարդու հետ զործ ունենալը «խիստ դժար է»: Նրան խրատելու միջոցով անհնարին է դատախարակել, որովհետեւ «խելօքին խրատ

էրբ տաս, բարեկամ դքեղ կու գիտէ», իսկ «անդետին խրատ էրբ տաս, նա չարեկամ դքեղ ճանաչէ»: Խաղաբամոլը բարձր գաղափարներից, ճաշակից և բարոյականութիւնից զուրկ արարած է: Գիտունները հասարակութեան համար ստեղծում են հիասքանչ գրական ու գիտական անմեռ գոհարներ, սակայն ազետների կողմից նրանք արհամարհանքի են ենթարկւում: Տգետը իր խարակտերով նման է ճարպակալված ու բթամիտ խողի, որ իր առջև թափած «ճուհարը» (զոհար) թողնելով, «զօրն ի բունը գաղբն կու փորէ»: Դեռ ավելին. «Կտէ նա գրո ճուհարն ու գնչով դքեղ կու դաղէ...»: Տգետները ոչ ինչը ունեն, ոչ իմաստութիւն, որովհետեւ նրանց հոգիների աչքերը վաղուց կուրացիլ են: Ահա թե ինչու «ճրադն ի կուրին առջև կու վառի՝ ինքն չգիտէ...»:

Նահապետ Քուչակը որքան անողոր խարտղանում է ազիտութիւնն ու խաղաբամոլութիւնը, այնքան էլ դրվատում և փառաբանում է իմաստութիւնն ու գիտութիւնը, ուսումնա ու կուրաբան, բանականութիւնն ու խելքը: Մարդը իր ամբողջ կյանքում պետք է ձգտի ուսման, որպէսզի նրա հոգին պայծառանա և կյանքի մթութիւնը լուսավորի: Լուսավոր մարդու միտքը մի կատարյալ վառ կանթեղ է, որի մեջ լցված ջուրը նման է ուսման, իսկ ձեթը՝ գիտութեան: Նրա մարմինը նման է թանկարժեք դանձերով բեռնված նստի, իսկ խելքը՝ ծովի: Փառավոր կյանք ստեղծելու համար հարկավոր է միտքը դարձնել հմուտ նավավար՝ հաջողութեամբ նավը ծովից դուրս բերելու համար:

«Կանթեղիկ մտիկ աշտ, ջուրն ու ձէթն ու հուրն ի բման.
Կանթեղն է մտաց նման, ջուրն՝ ուսման, ձէթն՝ գիտութեան,
Քանի զմիտք սուրբ ունիս, դու սիրով ջանաս ուսման,
Նստիկ է պայծառ գունով, որ լոյս տայ քեզ մթութեան»:

«Կաֆայ մի կամիմ տեղ, որ արժէ ճուհար մի բուր.
Մարմնոց է մի նաւու նման, խելքդ, ծով, թէ չունիս ծխոր.
Միտքդ նաւավար նաւիդ, որ բարձեր ես գանձ շահաւոր.
Թէ եղբն ծովիդ հանես, նա առնէ դքեղ փառաւոր»^{*)}:

*) Կանան ձեռքանի արտահայտութիւնն է:

**) Մկրչան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ դրակ», էջ 151:

*) Արիստակես Տեկեաց, «Հայերէ...»:

Քուչակի պոեզիայի այս առաջադիմական դադափարները գերազանցորեն կապվում են հայ ժողովրդի հետ, որը իր դաժալոր գրականութան ու արվեստի մեջ միշտ էլ դրվատել է կուլտուրան ու գիտությունը, իմաստուններին ու գիտուններին: Պարագանել՝ հետաճանցությունը, ազդեցությունը, ամբարտավաններին ու տգեղներին: «ոչ գիտէ, և գիտէ, զի ոչ գիտէ, բայց անափառ հպարտութեամբ լկի և յանգզնի խօսել, գոր ոչ գիտէ, այնպիսին հպարտ է և տգեղ, լիբր և ամբարտաւան, փախիբ ի նմանէ...»:

6

Նահապետ Քուչակը հայրենասեր բանաստեղծներից մեկն է: Նա բացի սիրո և բարոյա-փիլիսոփայական թեմաներից երգում է նաև օտար լծի տակ տառապող հայ ժողովրդի ազատագրական տենչերն ու ձգտումները: Քուչակը ռեալիստորեն արտաքրում է պանդուխտ շինականի դառն ու չարքաշ կյանքը:

« Ժամ ժամ գիմ դարիպութիւնս ես յիշեմ ու նստիմ ու լամ,
ձապղել եմ ջրից նման, ես օտար երկիր կու գնամ,
Աստուած գիտէ ան ճամփան ուր կ'երթամ կամ ուր տի մնամ,
Ո՛վ կապէ խաչն իմ սրտիս կամ հողմաբք որ ես դուրանամ:
Յորեկն եմ նետիդ նման, ուր նետեն՝ ես ի հոն կու կենամ,
Դիշերն՝ աղեղան նման, ես լաբձափ ի վայր կու գնամ»*):

Պանդխտությունը ամենատեսակաին է շինական մարդու համար: Նա շատ անգամ հիշելով իր դարիբությունը, նստում վաց է լինում, քայլելով օտար հողի վրա չգիտե, թե այդ ճանապարհը ուր է գնում, կամ վերջը ով պիտի փորի իր գերեզմանը, որպեսզի ինքը հանգչի:

Քուչակի պատկերած դարիբը «ոչ հայր, ոչ եղբայր» ունի և ոչ սրտով սիրելի, որին հայտնի իր վիշտն ու թախիծը: Նրա «սնարքն» չոր քարն է, իսկ անկողինը՝ սառն ավազը: Ամենատղբալին այն է, որ նրա դարդը գիտե միայն իր սիրունին, որը ապրում է շատ հեռու. ինքը տանջվում է օտար երկնակամարի

տակ, իսկ նրա սիրունին տխուր-տրտում սպասում է նրա վերադարձին...:

Նարիբը օտար երկիր մեկնելուց առաջ իր յարին ամառաթ է տալիս հայրենակիցներին վարդի մեջ պահելու համար: Այն պայմանով, որ եթե ինքը վերադառնա՝ ամանաթը վերադարձնեն իրեն, իսկ եթե դարիբության մեջ մեռնի, վարդը իրենց պահեն և հիշեն նրա տարաբախտ տիրոջը:

«Զիմ եաբն էմանէթ կուտամ, ի վարդին մէջ պահեցէք,
Թէ երթամ ու շուտով դառնամ, դամանաթս ի տէր հասուցէք,
Թէ երթամ խաբիպուկ մեռնիմ, վարդն ձեզ՝ գտէրն յիշեցէք»*):

Նահապետ Քուչակը դարիբի դառն կյանքը նկարագրելիս հանդես է գալիս որպես հումանիստ քաղաքացի: Նա խարաղանում է նվաճողական քաղաքականությունը, ճնշումն ու բռնությունը, երազում է հայ ժողովրդի ազատությունն ու անկախությունը: Տաղերգակի անվան հետ են կապում «Պանդուխտ առ կուռնի» հուշակավոր բանաստեղծությունը, որ պանդխտության երգերի զլուխ գործոցն է, որովհետև նա հայ ժողովրդի դարերի ընթացքում կրած վշտի ու տառապանքների գեղարվեստական սքանչելի մարմնացումն է: Հայ շինականը իր «մուլքն ու ալդին» թողած ուրիշների, ավուր հացի կարոտ, թափառում է օտար երկրներ: Նա նախանձում է կռնկի երամի վրա, որովհետև անհատը հարազատ կուռնիվի մեջ ազատ կյանք է վարում, իսկ ինքը ժողովրդից անջատված այրվում ու տոչորվում է հայրենիքի կարոտից: Նրա կերած հացը լեղի է, խմած ջուրը՝ հարամ, «սիրտն է խոց» և «նիկերն է վերէմ», «ոչ զլուր օրն գիտէ և ոչ զկիրակին», որովհետև օտարները նրան դարկել են շամփուր բռնել կրակին: Ահա թե ինչու նա անսաման հույ-գեբրով դիմում է թուշոդ կուռնկին՝ իր հայրենիքից «խապրիկ մի» իմանալու:

«Կուռնի, ուստի՝ կուզաս, ծառայ եմ ձայնիդ,
Կուռնի, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չուսի՛ս,
Մի վազեր, երամիդ շուտով կը հասնիս»:

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. գրակ.», էջ 151:

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխ. գրակ.», էջ 151:

Կուռնի, մեր աշխարհէն խաղրիկ մի չունի՞ս,
Թողել եմ ու եկել միջերս ու այգիս,
Քանի որ ան կանեմ, կու քաղուի հողիս:
Կուռնի, պահ մի կացի՛ր, ձայնիկդ ի հողիս,
Կուռնի, մեր աշխարհէն խաղրիկ մի չունի՞ս...»*)

Պանդխտությունը առհասարակ հայ միջնադարյան տաղեր-
ցութեան, նոր շրջանի պոետիկայի և ժողովրդական ֆոլկլորի
գլխավոր թեմաներից մեկն է: Բացի Մկրտիչ Նաղաշից և Նա-
հապետից, որոնք շատ երգիչներ պանդխտներին նվիրել են բազ-
մաթիվ բանաստեղծություններ, անտունիներ ու երգեր, որոնց
մեջ նույն զապափառներն են արտահայտել, ինչ մենք ցույց
տվեցինք Մկրտիչ Նաղաշի և Քուչակի տաղերի մեջ: Օտարու-
թյան մեջ ստապող հայի անսահման վիշտն ու տառապանք-
ները չեն կապում միայն աղքատութեան հետ: Գուսանները
եթե զարթոնք բերեն «բլբուլ ու գուժրի»՝ չի ուրախանա: Նրան
եթե պարգևեն հաղար թագավորութուն, կամ դարձնեն «բիւր
բիւրոց ծառաների» ու հեծյալ զորախմբերի իշխան և նրա հա-
մար կառույցն սկսով ու մարդարիտներով զարդարված պալատ-
ներ, էլի նա անուր ու տրտում կ'մնա, որովհետև սեփական հայ-
րենիքն ու ժողովուրդը աշխարհում ամենաթանկագինն են
մարդու համար...:

Միջնադարյան պանդխտութեան երգերը ուժեղ ազդե-
ցություն են թողել նոր շրջանի լիբրետիստ վրա: 19-րդ դարի
բանաստեղծներից շատերը տաղերգուների ստեղծագործական
մոտիվներով երգել են թափառական հայերի կյանքը և մեր
հայրենիքի վերածնունդի տառապանքները: Այս տաղի մեջ աշխա-
տավոր վասպուրականացու անսահման վիշտն ու հողու խոր արա-
գելիան գեղարվեստական գոգոտրիկ պատկերներով է արտա-
ցուցված:

*) Մ. Մ. Միանոսյանց, «Քնար հայկական», էջ 146, Պետերբուրգ,
1868,

«Թող անպէ՛ր, Թող, որ իմ սիրտ կրակ ու բոց վառուած էլնի,
Թող իմ աչք կլկացող պղտոր պղտոր ախպիւր էլնի,
Թէ տիւն էլ արտառնք ունիս, արե՛ն ծիկ հետ ու լաց արա,
Մեր արտառնք Թող ամպ կտրի, Հայոց զաշտեր անձրև էլնի...»*)

Իսկ ինչից է բխում արցունքի այս «պղտոր-պղտոր»
հեղեղը: Պանդխտ վասպուրականցին արցունքի գետեր է հո-
սեցնում, որովհետև հեռանալով սրբազան հայրենիքից՝ այն-
տեղ է «թողել» իր «ծէթիկ ծեպերը խեղճ ու կրակ վեր պաղ
թորվան», թողել է՝ «վզիկ ծած կողակիցը կելիւ պէրան», որի
հետ «չում մահուան» օրն ապրելու ուխտ է արել: Թափառա-
կան շատ հայերի նման «քելիւ է շատ սար ու ձոր, անցեր
արուն գետեր», որի վրա թե հրեշտակները, թե հավքերը
և թե անշունչ քարերը զարմացել են: Նրան պետք չէ զինի և
ուրախություն, որովհետև նրա տղերքը «չ սև հաց ունին և «չ
էլ՝ տան վրա կա «փուռ գերան»: Թշվառականը օսմանյան խա-
վարամոլ գողերների առջև գլուխը խոնարհելով այնքան է խեղ-
ճացել, «որ դ'մեն մարդ» նրա «կունակի վրա պեռ կդնի»: Այդ
գժեթալտ մարդու մասին «չ ոք մտածող չկա, «չ ոք չի ասում,
թե «էս մարդ է թէ անասուն...»:

Հովերը եթե իրար զարեն, կամ ամպերը կարկուտ թափեն՝
«մի տուն չունի սթրվելու»: Նա նախանձում է օդում ազատ թռչող
հավքերին, որոնք ուրախ-ուրախ «կուտ կտանեն» իրենց «ծե-
գիրին»: Սրանց հակառակ, ինքը փոսի մեջ «ինկած» դարիւ է,
որի «ձեռք բռնող հանող չկայ», կամ ծովերով շրջապատված մի
կղզի, որին օրե-օր բարձրացող ծովը շուտով կոչնչացնի...:

«Պանդխտ վասպուրականցին» բանաստեղծությունը պահ-
պանելով տեղական կոլորիտը, Քուչակի պանդխտի երգերի
նման հայրենասիրական ամենաշերտ զգացմունքներով է կերտ-
ված...:

Նահապետ Քուչակը իր հոյակապ սիրերգները, բարոյա-
փիլիսոփայական ու պանդխտի բանաստեղծությունները գրել

*) Միանոսյանց, «Քնար հայկական», էջ 180, Պետերբուրգ, 1868:

է բոլոր դարերի ու ժամանակաշրջանների համար: Նա անմահ
բանաստեղծ է, որովհետև համամարդկային սիրո ու ազատու-
թյան լավագույն գաղափարները փառաբանել է խոսքի անզու-
գական գեղեցկութեամբ: Նա անմեռ է բոլոր ժողովուրդների
համար, որովհետև ամեն էպոխայի մարդկանց առաջնորդում է
դեպի լուսավորութիւնը, գիտութիւնն ու իմաստութիւնը, ճշ-
մարտութիւնն ու բարոյականութիւնը, հումանիզմն ու մար-
դասիրութիւնը: Սովորեցնում է հարգել բանականութեամբ
զարգարված մարդուն: Խորագրանել ու ասել հարստահարիչնե-
րին, ավաղակներին, խավարամուլներին, երկերեսանիւններին,
քծնողներին, ապերախտներին, ստախոսներին և բոլոր չարա-
գործներին...:

Նահապետ Բուչակի մարգարտաշար պոեզիան լավագույն
գաղափարների գեղարվեստական մարմնացումն է, որը համաշ-
խարհային գրականութեան անկրկնելի էջերից մեկն է կազմում:

Գ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՅԼ ԵՐԳԻՉՆԵՐԻ ՈՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բացի Նահապետ Բուչակից և այլ ղլխավոր գեմքերից, հայ
միջնադարյան տաղերգութեան մեջ ասպարեզ են իջել մի շարք
այլ երգիչներ, որոնց ընդհանուր թիվը հարյուրից ավելի է:
Թվինք նրանցից շատերի անունները՝ Հովասափ Սերաստացի,
Ղազար Ստամբուցի, Հովհաննէս եպիսկոպոս, Օքսիզ Տերտեր,
Մինաս Թոխաթեցի, Վրթանէս եպիսկոպոս Սոնկեցի, Ստեփան-
նոս երեց Թոխաթեցի, Հակոբ երեց Թոխաթեցի, Ղազար եպիս-
կոպոս Թոխաթեցի, Մուրատ Խիկար, Խասպիկ, տեր Թաղեոս,
Ստեփաննոս, Կարապետ, Դավիթ Սալաձորեցի, Ղազար Սերաս-
տացի, Մովսէս, Մարտիրոս, Առաքել Բաղիշեցի, Աստվածատուր,
Խաչատուր Խարբերդցի, Հակոբ Սսեցի, Մարտիրոս Խարասար-
ցի, Մարտիրոս Ղրիմցի, Ազարա Զուղայեցի, Հովսեփ վարդա-
պետ Աղթամարցի, Բուչակ Խառակոնիսեցի, Ավետիք Օգոստին,
Հովսեփ Սերաստացի, Ստեփաննոս Վարազեցի, Պետրոս Ղափան-
ցի, Զաքար, Սիմիոն և ուրիշները:

Վերևում հիշատակված տաղերգուները կլասիկ բանաստեղծ-
ների պոետական մոտիվներով երգել են սերը, բնութիւնը, սո-
ցիալական անհավասարութիւնը, աշխատանքը, պանդխտու-
թիւնը և ուրիշ թեմաներ: Բնութեան երգերի պսակն է հան-
դիսանում մասնավորապէս Դավիթ Սալաձորեցու «Գովասանք
ծաղկանց» բանաստեղծութիւնը, որը Կոստանդին Երզնկացու
կապակցութեամբ շոշափել ենք*): Ուշադրութեան արժանի է Հով-

*) Տես «Նյութեր X—XVIII դարերի հայոց գրականութեան պատ-
մութեան», պրակ Ա., էջ 101—103:

հաննես եպիսկոպոսի «Վասն թռչնացը»: Այնտեղ բոլոր թռչունները հանդես են գալիս իբրև օպտիմիստ արարածներ, որոնք մարդու հետ միասին երգում են բնության դարավոր երգը: Արտուտիկը քնից արթնանալուն պես ճռնչում է, սարեկը գուսանի նման նվազում է և ինքն իրեն պարում, ծիծեռնակը ջինականի նմանությամբ կոռուցում է «գիւր հայրենի տուն և տաճար»-ը ու «սաղմոս երգում դորն անգաղար», ավետաբեր մանրիկ հավը ինքն ածում է, ինքը ցնծում և նստելով վիմի վրա գուշակում զարնան դալուստը, թռթակը ապրելով տանը, չի թողնում, որ Խաթունը դավաճանի իր տիրոջը՝ «գինչ որ տեսնոյր կու թոնթորայր, պապոնն որ գայր, նա տայր խապար»: Լծիլծենը անգաղար շրջում և ջինականներին ճարտար լեզվով խրատներ է տալիս, որպեսզի վերջինները շուտ լծեն իրենց եզները ու դաշտ դուրս գան աշխատանքի, անծեղիկն զես-զեն վազելով շատ է հպարտանում, որ ինքն ունի սև ու սպիտակ փետուրներ և երկար պոչ, քվեքվեկը ցերեկները անվերջ ճովատվով պարծենում է, որ ինքը ապրում է հազար տարի, շահեն բազեն «սար է ի սար» թռչկոտելով «որսունք առնէ տիրոջ համար»: Մեղվաքաղի մեղքը շատ է, որովհետև չի թողնում աշխատավոր մեղուները շատանան և մարդկանց կերակրեն մեղրով, հավալասան հավը շատ արգար է, որովհետև բնակվում է անապատում ու անվերջ կարգում Դավթի «Սաղմոսը», ոսկեփետուր աղափին բոլոր թռչուններից արգար է և գիշեր-ցերեկ ներբողում է արարչագործությունը: Ուրուրը թաթարի պես ավազակությամբ է զբաղվում. հավի ձագը առնում գնում է՝ «թէ հազար մարդ յետեն գոռայր»: Սաղը իր տիրոջ հավատարիմ ծառան է՝ «գողն որ գայր, նա տայր խապար», կռակելին բոլորին զարմացնում է իր զեղեցիկ կապույտ փետուրներով և ալյն:

Մըանչելի է Սասալիկի «Տաղ ի վերայ վարդին և անուշահոտ ծաղկանց» բանաստեղծությունը.

Թունդդուն ծաղկունք եկեալ,
Աւետաբեր եղեն պիւլպիւլին.

Մանուշակ ու հաղվարդ
Մատուցանեն կանանչ թփին,
Ուրախանան հետ կարմիր վարդին,
Հետ ճերմակ վարդին...

Համօրէն ծաղկունքն ամէն
Ժողովեցան սիրով ի յայգին,
Ճաշակեն դանուշ գինին
Ի թաւ շքին կանանչ թփին,
Ուրախանան հետ կարմիր վարդին,
Հետ ճերմակ վարդին:

Մեղեդիք ու շարական,
Ձայնաւորք տաղ չոմերական,
Պար առեալ կանանչ թփին,
Ուրախանան հետ կարմիր վարդին,
Հետ ճերմակ վարդին*):

Սյապիսի բանաստեղծական գողարիկ պատկերներով Սասալիկը, մյուս տաղերգուների նման, շնչավորում է՝ ողջ բնությունը: Շնորհատեսակ վարաֆիլը, նունուֆարը, շուշանը, լիմոնը, և ուրիշ անուշահոտ ծաղիկները, մարգարտաշար նուները, արտուտիկը, կարկաչուն կաքավը, զարնան ծիծեռնակը, ոսկի թիկերով՝ նախշուն փետուրներով սիրամարզը, բազմաթիվ ծաղիկներն ու թռչունները սիրով ու բնության զեղեցկությամբ հարրած երգում և զվարճանում են կարմիր ու ճերմակ վարդերի հետ, որոնք Միսակ Մեծարենցի «առանձնացած հողիներու խորհրդանիշ» գեղին ու լքված վարդերի հակապատկերն են: Նրանք փոխադարձ սիրո, ուրախության ու ցնծության սիմվոլներն են...

Աշխատանքի երգերից հիշատակման արժանի է Աստվածատուրի «Վասն խաղողի» բանաստեղծությունը: Ըստ պոետի՝ աշխարհում առաջին անգամ տնկել են խաղողի որթը, ապա հետո՝ մյուս բոլոր տնկերը: Մարդիկ հողատար կերպով խնամում են նրան՝ այգին ցանկապատում, զարգարում երփներանգ ծաղիկներով ու ծառերով: Նրա այգու պատերը վարդենի է, տունի ու

*) Մկրյան, XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. դրակ., էջ 204:

ճղքերը՝ արմավենի, ծաղիկը՝ վայրի շուշան «և բարունակ քաղ-
ցըր ու բարի»։ Նրանից պատրաստում են գինի, որի բացա-
կայության դեպքում «ոչ ժամ լինի, ոչ պատարագ»։ Գինին
շատ խոտով մարդկանց հաշտեցնում է, շատ սիրելիք կովեցնում,
շատ անխելքների խելքի բերում և շատ խելոքների դարձնում
խսեր։ Նա չի երկնչում ոչ ոքից՝ համարձակ կերպով թաքավոր-
ների առջև է գնում և սպանել է տալիս «շատ պարոնայք»։ Խա-
ղողը և գինին բոլորի սիրելին են. առանց այդ երկսի չի կարելի
պատկերացնել ոչ ուրախություն, ոչ ցնծություն, և ոչ էլ տըրտ-
մություն... Բանաստեղծը փառաբանում է նաև ժրաջան այգե-
պաններին, որոնց անդուլ աշխատանքի արգասիքն են խաղողն
ու գինին։

Այգեպաններն ելան դիտակ.
Ամառն օրեայ ժամադիտակ.
Այնոյ ձեռքին քթոց սալակ.

Ա՛յ լից ու տո՛ւր.
Ա՛յ լից ու տո՛ւր.
Զանուշ գինուդ
Անապական

Երբ աշունն մօտենայ,
Այգեպաններն ելնուն և դան
Զքեզ քաղեն ու ձգեն հնձան.
Յայնժամ կտնեն, ածեն աման։

Ա՛յ լից ու տո՛ւր.
Ա՛յ լից ու տո՛ւր.
Զանուշ գինուդ
Անապական*)։

Շատ սիրուն են անանուն հեղինակների «Մանուկն ու ջուրը»,
«Ի վերայ աղուէսին» և Պետրոս Ղափանցու «Երգ կաքաւու» ման-
կական ոտանավորները։ Նրանցից հատկապես հաջող են առաջին
երկուսը, որոնց մեծ վարպետությամբ մշակել է Հովհան-
նես Թումանյանը։ «Մանուկն ու ջուրը» դաստիարակչական
մեծ նշանակություն ունի։ Նրա մեջ հեղինակը պաշտամունքի

առարկա է դարձնում հայրենի ջուրը, փառաբանում է աշխա-
տասիրությունը, բնության գեղեցիկությունը, մանկան ժրու-
թյունը, կայտառությունը և հումանիզմը.

Զուր, դու ի յո՞ր այդի կ'երթաս,
Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ.
Ես ի յայն այգին կ'երթամ,
Որ տէրն ի մէջն է այգեպան.

Զուր, դու ո՞ր տունի ջրես,
Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ.

Ես ի յայն տունին ջրեմ,
Որ տան խոտ բերէ դառին,
Տակն խոտ բերէ դառին,
Ծառն խնձորի, հազար վարդին,
Ես ի յայն պաղչան կ'երթամ,
Որ պուլպուլի քաղցր եղանակ.

Զուր, դու ի յո՞ր աղբւր կ'երթաս,
Իմ պաղիկ ջրիկ ու անուշիկ։

Ես ի յայն աղբւրն երթամ,
Որ դայ քո եարն ու ջուր խմէ,
Դէմ դամ զդունչն պաղնեմ,
Ապա սերովն յագենամ*)։

«Ի վերայ աղուէսին» բանաստեղծության մեջ հաջող կեր-
պով պատկերված է աղվեսի տիպը, որը առհասարակ գեղարվես-
տական գրականության մեջ հանդես է գալիս և՛ դրական, և՛ բա-
ցասական բնութագրերով։ Անանուն բանաստեղծը, այս կեր-
պարի միջոցով ժրտական դիրք է բռնում հոգեորականներին
նկատմամբ, երգիծանքի է ենթարկում ձրիակեր ճգնավորներին
ու վարդապետներին.

«Աղուէսն հագեր բուրքով մուշտակ,
Ուսայ եղայ մարմնով հրեշտակ.

*) Մկրտչյան, X—XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. գրականություն» էջ
190.

*) Կոստանյան, «Նոր ժողովածու», Բ. պրակ. էջ 59—60.

Ինչ կու պիտի ժամու շուշտակ,
Միբնեն աղուէս, աղին ծաղիկ:
Սղուէսն ասաց վարդապետին,
Ջրեզ տի հանեմ վերայ փայտին,
Անցուցանեմ այնպիսի գետին.
Միբնեն աղուէս, աղին ծաղիկ»*):

Ուշադրութեան արժանի են Մինաս Թոխաթեցու «Վասն հերիտի» և «Ի վերայ ճանճի», Մարտիրոսի «Տաղ վասն չախուին», անանուն հեղինակի «Վասն աղուայի» ու այլ կենցաղագրական ոտանավորները, որոնք գեղարվեստի տեսակետից թույլ են:

Հանեսը գեղեցիկ կերպով ավել է Վանա խոովահույզ ծովի պատկերը**), որը Պետրոս Դուրյանի «մեղամաղճոտ» լճակի հակադրութունն է: Մեկ ուրիշ անանուն հեղինակ ուսուցանողն պատկերում է Պոնտոսի անհատակ ծովը, որի հորձանքները հիացնում են բոլոր նավապետներին***): Բայց ծովի ալեկոծութեան գեղեցիկութունը ավելի կենդանի երանգներով պատկերացրել է մի հրրորդ բանաստեղծ.

«Ան ցնծայր ծովն ու ծփայր,

Ալին զալին տայր.

Մոլն յարեուն մանր աւազին,

Նազայր ծփայր է՝ ալին զալին տայր...»****):

Անհայտ տաղերգուներից շատերը հայրենասիրական ամենաշիւք զգացմունքներով փառաբանում են մեր ազգային հերոսներին, դրվատում տաճկա-պարսկական լծից ազատագրվելու տենչերն ու ձգտումները, ներբողում հայրենիքի ազատութեան ու անկախութեան սրբազան գաղափարները, խորազանգում վախկոտ ու թույլ զորավարներին ու իշխաններին, որոնց անմիաբանութեան շնորհիվ հայ ժողովուրդը գառնում է ուրիշ ազգերի ոտքի կոխան և ցիր ու ցան: Ահա թե ինչու արեւելյան հորդանները կարողանում են սրի ճարակ դարձնել և գերեվարել անգամ կանանց ու երեխաներին:

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. գրակ.», էջ 221:

**) Տես՝ Լեո, «Հայոց պատմութիւն», հատոր III, էջ 409:

***) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրակ.», էջ 189:

****) Վ. Փափաղյան, «Պատմութիւն հայոց գրականութեան», հավելած, էջ 149, Թիֆլիս 1910:

«Սուտ և անցաւոր աշխարհ, ձեր են մեր իշխանք ամենայն,
Հզօր մեծ Տրդատ արքայն, պարոնալքն և իւր գովական,
Զարթիք և տեսք ըզմեզ, խեղճ և ողորմ զբախական,
Մեկն ազգ իւրեանց վիճակն, և եղեալ եմք մեք ցիրուցան,
Պերի եմք ողորմելի և ամէն ազգաց եմք կոխան.
Ոչ ունիմք մեք թագաւոր, ոչ հրզօր պիւտր գօրական,
Ուր են տաջին իշխանքն, քաջ Մուշեղ և Գայլըն Վահան,
Պատերազմին մեզ համար, է՝ ազատեն զգերեալքն ամենայն,
Ըզմահալ և զՀամազասպ՝ ըզիշխանքն արեւելան.
Իւրեանց քաջ է՝ արի գօրօք յաշտաբախ ի բերդս ամրացան.
Տաճիկք սրանցին երգման, ի ջուցին ի վայր զամենայն.
Եւ սրբայ ճարակ արեւն, գերեցին զկանայս և զարզան»*):

Հայրենասիր բանաստեղծներից է նաև Հովասափ Սեբաստացին, որը ծնվել է մոտավորապէս 1508—1513 թվականներին քահանայի ընտանիքում: Նրա հայրը, տեր Թագեոսը, եղել է հայանի գրիչ, նկարիչ և տաղասաց, որը հանդիսացել է իր որդու միակ ուսուցիչը... Հովասափը իբրի գրիչ արտադրում և նկարագրագրում է «Սուտ Կախաթինեսի Աղեքսանդրի պատմութիւնը» ու այլ աշխատութիւններ:

Հովասափ Սեբաստացին գրել է խոհական-խրատական բովանդակութիւն ունեցող կաֆաներ**) ու հոգեւոր երգեր, սիրո տաղեր և պատմական ոտանավորներ և այլն: Տաղերգակի առաջին և երկրորդ ցիկլերին պատկանող բանաստեղծութիւնները իրենցից առանձին մեծ արժեք չեն ներկայացնում: Նրանք գրված են Ներսես Շնորհալու, Ֆրիկի ու Նազաշ Հովնաթանի պոեզիայի մոտիվներով և գութն են գեղարվեստական բարձր արժեքից: Միւր Երգերը նույնպէս Կոստանդին Երդնկացու, Հովհաննես Թլիւրբանցու, Գրիգոր Աղթամաբցու և Նահապետ Գուշակի խոր ազդեցութեամբ են գրված, որոնք ընդհանուր առմամբ թույլ ու անհամ են: Մնայուն են Սեբաստացու «պատմական ոտանավորները» և մի քանի նկարները, որոնք գեղարվեստորեն արտացոլում են դարաշրջանի քաղաքական կյանքը:

*) Լեո, «Հայոց պատմութիւն», հատոր III, էջ 410, Երևան, 1946:

**) Նույնահանգ քառյալներ:

Բանաստեղծը խորազանուժ է պարսկա-օսմանյան զավթողական քաղաքականութիւնը, որի հետեանքով Հայաստանը արյան գետերով է ողողվում, ժողովուրդը վիշտ ու տառապանքի մեջ ընկնում:

«Ի մէջ վշտաց ենք տագնապու,
Սարսեայ դոզայ երկիր նորու,
Լսենք զօհերն ըսպերու,
Քնուղ, Բասեն, յԱրդրումու:
Դերջան, Բարերդ և զՄշու,
Բաղէշ, Կեղի, Նրզնկանու,
Անպարտ արիւն բազում հեղու...»^{*)}:

Ըստ Սեբաստացու մեծ Հայաստանի այս սգի ու ավերման փլատոր պատճառը հայերի ներքին դարավոր անմիաբանութիւնն է:

«Սուք աշխարհի Հայոց մեծին
Իւրեանք եղեն պատճառ հարին,
Անհնազանդ միմեանց լինին,
Ձաշխարհ Հայոց աւերեցին...»^{**)}:

Հայրենիքի անկախութեան և սղատուութեան համար անմիաբան պետական գործիչները, իշխաններն ու զորավարները պետք է սիրեն ու հնազանդվեն միմյանց: Նրանք բոլորն էլ պիտի հետևեն հայրենասեր քաջ Մուշեղ Մամիկոնյանին, որից ժամանակին սարսափում էին նույնիսկ ամպագոռ Շապուհի նման շահերը և ամբարտաւան ալանաց թագավորները... Պատմական ոտանավորների մեջ Մուշեղի կերպարը մեծ խնամքով է կերտված: Պանծալի զորավարը երբ հեծնում է իր անեղ ձիւն և ձեռքն առնում երկար սուրը, բոլոր պարիսպներն ու բլուրները նրա ահից դառնում են հարթավայր: Ահա թե ինչու նրանից առհասարակ օտարները դողալով աղաչում-պաղատում էին սուր չքարձրացնել իրենց վրա, որովհետև նրա ահից տեսնողները իսկույն մեռնում էին:

«Զի յանտանէ քաջ Մուշեղին»

*) «Արարատ», 1918 թ., ապրիլ-դեկտեմբեր, № 7-ԺԲ, էջ 265.

**) Նույն տեղ, էջ 264.

Սարսէր ամէն մարդ ի տեղին.
Եւ դողալով աղաչէին,
Թէ մի գայցէ մեր աշխարհին:
Շապուհ կայսրն իւր խոտազին
Եւ ալանաց քաջքն ինմին
Քիստ զողային յանէ քաջին,
Եւ շատ պարգևք խոտառնային...
Երբ որ հեծնոյր յիր անեղ ձիւն,
Եւ ձեռն առնոյր զսուր երկաայրին,
Պարիսպ և բլուրք հարթ լինէին,
Յանէ իշխան քաջ Մուշեղին:
Չորեք կանկուն երկայնութին,
Սրբն տարածէր մէջ հեծելին,
Անհնար թէ մարդ յառջին գային,
Զի ապառաժքն հերձէին:
Զին էր սպիտակ անեղազին,
Սմպակ նման ուշկապարին
Տեսողքն յանէն մեռանէին,
Զի պատառոյ էր գազանին...»^{*)}:

«Պատմական բանաստեղծութիւններ» մեջ Մուշեղի տիպը կերտելիս Հովասափ Սեբաստացին օգտագործել է Փավստոս Բյուզանդի «Հայոց պատմութիւնը»: Երկու հեղինակների մօտն էլ Մամիկոնյանը հանդես է գալիս որպէս ազգային հերոս, որի կերպարի մեջ խառնված է հայ ժողովրդի ամենալավագույն գըծերը: Մուշեղը ոչ միայն լավ զինվոր է, այլ և հումանիստ քաղաքացի, որը զենքը առյուծաբար բանեցնում է հէթե կանանց ու երեխաների նկատմամբ, այլ իսկական կովոդներ է: Նա առյուծի սիրտ ունի, անխնա կոտորում է պղտակական ու ալանական արյունարբու հորդաներին, իսկ Շապուհի կանանցը և ալանների թագավորին, երբ նրանք գերի են ընկնում նրա ձեռքը, առօր-փառք իրենց երկիրն է ուղարկում: Ահա թե ինչու այսպէսով Շապուհը և Ուռնայր արքան բարոյապէս ևս պարտվում են հայ հերոսից:

*) «Արարատ», 1918 թ., ապրիլ-դեկտեմբեր, № 7-ԺԲ, էջ 264—265.

«Ի դալ զօրացն պարսկական,
 Բաջն Մուշեխ ամբարտաւան
 Զմնաց զօրացն հայկազեան,
 Կտրեց գնաց յառիւծ նման:
 Որպէս գնուր ի յեղեղան
 Անասելի մարդ Զարդեցան,
 Սրոյ ի կեր ետ զամենայն
 Զարդեց զբիւրսն հաղարան:
 Իսկ զթագունիքն և զայլ ծառան
 Պահեց Մուշեխն սրբազան,
 Յուզարէկեց առ Շապուհն արքայն,
 Շատ գովեցօ ի մի բերան...»
 «Բաջն Մուշեխ զարմանազան
 Հար նիղահաւ զթագաւորն Ալան,
 Եւ ոչ ետպան գնաց ի լման,
 Այլ ցոյց զիւր ուժն մանկութեան:
 Ես եմ Մուշեխ Մամիկոնեան,
 Զոր խնդրէիր ի Բախեան,
 Այլ երթ, զնա դու ի Ալան...»^{*)}

Այս զարմանալի մարտիկը հերոսաբար հալածելով թշնա-
 մուն զուրս է վաճառում մեր հայրենիքից, իսկ գոռոզ Շապուհը
 զարդազոգի մագապուրծ փախչում է Պարսկաստան: Նա առհա-
 սարակ դենքի ուժով ցնծություն ու ուրախություն է բերում հա-
 յոց աշխարհին, թագաւոր Պապին ու կաթողիկոս Ներսէսին: Մու-
 շեղ Մամիկոնյանը Շապուհի բանակները պարտության մատ-
 նելով երկար ժամանակ տնվախուժյան և խաղաղության մեջ է
 պահում Հայաստանը:

Հանցեղ էհար և հալածեց,
 Զանասելի զօրքն որ եկան
 Հանց որ Շապուհ խրոխտական
 Դարախուլ մտեալ և ապրեցան:
 Ուրախութեամբ ի յետ դարձան,
 Հայոց աշխարհ ամեն ցնծան,
 Թագաւոր Պապ Արշակունեան
 Եւ հայրապետն պարթևական:
 Բաջն Մուշեղ Մամիկոնեան
 Նեղ է ած զաշխարհ Պարսկաստան

*) «Արարատ», 1918 թ., ապրիլ-դեկտեմբեր, № 7-ժԲ, էջ 261—263.

«Ի բազում ժամանակեան
 Անվախ պահէր ըզՀայաստան...»^{*)}

Թե՛ Փափսոս Բյուզանդի և թե՛ Հովասափ Սեբաստացու
 մոտ Մուշեղ Մամիկոնյանը օտարների դեմ մղած պատերազմ-
 ներում միշտ էլ մնում է անպարտելի, բայց դժբախտաբար նրա
 կյանքի թելը կտրում են հայրենիքի ներքին ստոր դա-
 վաճանները:

«Յետոյ ասեմ զբաջն Մուշիխ,
 Որ օրինաց էր հրնազան,
 Թէ ոնց նկնգով տարան ի տան
 Եւ խոցեցին ի մեջ տոտան...»^{**)}

Հովասափ Սեբաստացին պարսկահայկական պատերազմներին
 տեսարանները նկարագրում է հանձարեղ Նզիշի ստեղծագոր-
 ծության հիպերբոլիկ եղանակով, որը բացասաբար չի անդրա-
 դառնում նրա սեպիղիմի վրա:

«Զօրացն որ իրար խնոնեցան,
 Բաջք ընդ քաջի պատահեցան,
 Գոչման փողոց բ. կողման
 Զայնէ ձիոց և աղեկան:
 Իրեկ ամբոց որոտացան,
 Եւ կամ անդուր պատտահեցան,
 Ծայթմունք, դօփուն և խրխնջիւն,
 Որ լսելիքն խաղան...»^{***)}

Հովասափը հայոց ու պարսից պատերազմները, Մուշեղի,
 Պապի, Շապուհի, Ուռնայր թագաւորի և այլ գործիչների կեր-
 պարները դարձրել է նաև նկարչության նյութ: Սեբաստացին
 նկարչության մեջ Մուշեղին պատկերացնում է նույն կերպ, ինչ
 մենք տեսանք պատմական ոտանավորների մեջ: Նա մնում է
 որպես նրա իդեալական հերոսը, որը սպիտակ ձիու վրա ան-
 խնա հնձում է թշնամուն, իսկ պարսիկների դիակները թափված
 են գետինին: Նրանց դենքերը, աղեկներն ու նիզակները Զարդ-

*) «Արարատ», 1918 թ., ապրիլ-դեկտեմբեր, № 7-ժԲ, էջ 263:

**) Նույն տեղ, էջ 263:

***) Նույն տեղ, էջ 262:

ված ու փշրված են: Կենդանի մնացածներն էլ ղենք չունեն: Նրանք սարսափահար փախչում են մեր երկրից, իսկ հայ պանծալի զորավարը աննկուն կերպով հետապնդում է նրանց: Գեղեցիկ են պատկերված նաև Պապի, Շապուհի և Ուռնայր թագավորի և այլոց պորտրետները...*)

Հովասափի ստեղծագործության հայրենասիրական մոտիվները պատահական երևույթ չեն, այլ կապվում են զարաշրջանի հետ: Սերաստացին թե պատմական բանաստեղծությունների և թե նկարչության մեջ խարազանում է իր շրջանի օտար նվաճողական քաղաքականությունը և երկրի ներքին անմիաբանությունը, որից առաջանում է ամեն տեսակ չարիքներ: Սերաստացու խրատափիլիսոփայական բանաստեղծությունները, հիմն կրոնական ու վերացական բովանդակություն ունեն, ապա նրա սիրերգները, պատմական ոտանավորներն ու մի քանի գեղեցիկ նկարները վերածնունդի շրջանի ողբերգության արգասիք են:

Հովասափ Սերաստացին անշուշտ չունի Ֆրիկի, Գրիգոր Աղթամարցու, Նահապետ Բուշակի և այլոց մեծ տաղանդը, բայց որովհետև նա իր զարուկ երգել է հայրենիքի ազատության ու անկախության գաղափարները, ուստի հայկական միջնադարյան պոեզիայի մեջ ունի իր պատվավոր տեղը:

*) Մանրամասն նկարագրությունը տես՝ «Արարատ», 1918 թ., № 7-ժԲ, էջ 259--260:

7

XVII—XVIII ԳԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԷՋԵՐ

XVII—XVIII դարերում Հայաստանը շարունակում էր մնալ կռվախնձոր պարսկական և օսմանյան զինատիչ պետությունների միջև:

1603 թվին Շահ Աբասը օգտագործելով միջադեպին և ներքին նպաստավոր պայմանները, պատերազմ է հայտարարում օսմանցիներին: Նա կարճ ժամանակամիջոցում ետ է վերցնում Թավրիզը, Նախիջևանը, Դաննակը և, ապա, երկար պաշարելուց հետո, 1604 թ. զբաղվում է Նրեանը: XVII դարի մեծատաղանդ զրոգ Առաքել Դավրիժեցին այս չարամոլ շահի կերպարը համեմատում է «պնդնդային վիշապի» կամ «գարանախալ օձի» հետ, որը թունավորում էր հայերին, վրացիներին և մյուս տղատասեր ժողովուրդներին: Նրա հորդանքերը Հայաստանը դարձնում են ամայի մի երկիր: Հայերին անասունների հոտի նման բռնի քշում են գեպի Պարսկաստան և մոտենալով Արաքսին, նրանց ստիպում են անցնել զարնանային հորդանոս՝ գետը, որը մառդկանց աչքեքին երևում էր իրրե մի ծով: Պարսկական անողորմ զորքերը բռնի ուժով բռնորին անխափ լցնում են գետը: Լացի ու աղաղակի, «վայերի ու ճչերի ձայները միախառնվելով մարդու սիրտ էին մաշեցնում», բայց ողորմության ու փրկության ոչ մի հնար չկար. «առհասարակ բազմահազար աչքերից արցունք հոսելով գոյանում էր երկրորդ Արաքս»^{*)}: Շատերը վտանգից պրծնելու հույսով բռնում են նավակների եզրերից, շատերը ձիաների ու այլ կենդանիների պոչերից, շատերն

*) Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմութիւն», էջ 43, Վաղպատ, 1896:

էլ լողալով էին անցնում: Իսկ լող չիմացողները, հիվանդները, ծերերն ու պառաւելները, պատանիներն ու աղջիկները և գեռահաս մանուկները լցված էին ջրի երեսը, գետը նրանց տանում էր «իրբե ղեռիւ ի ժամանակս զարնայնոյ»*: Ձնայած ոմանք անցնում են գետը, բայց խեղդվածները նրանց հարցաւորատու կում էին**):

Նոր Փարավոնի զինվորները շրջելով հայերի մեջ, գեղեցիկ աղջիկներին, կանանց ու երեխաներին առեկալնում, տանում էին իրենց ցանկացած տեղերը: Ավելի դժբախտ էին ազատվողները, որոնց սրի և մարակի ուժով քշում տանում էին Պարսկաստանի խորքերը: Նրանցից շատերը ճանապարհին քաղցից ու վարակիչ հիվանդութիւններից, ծնծից ու անպատմելի հալածանքներից մեռնում են: Բաղմաթիվ մարդիկ կյանքից հրաժարվելով և լքվելով իրենց տկար որդիներին ու բարեկամներին գցում են ու փախչում: Ամենուրեք հրկիզում են հայկական հոյակապ քաղաքները, գյուղերն ու ավանները, մարում կուլտուրական օջախները «և այսպէս աւերեալ թափուր արարին զաշխարհն»: Շահի հրամանով մուլաների բաղմաթիվ խմբեր շրջում էին հայերի մեջ և բռնի ուժով հավատադիտ էին անում նրանց: Իրենց չարագործութիւններով օսմանցիները հետ չէին մնում պարսիկներից: Արեւելյան սմականները անխնա կոտորում էին մեր բազմատանջ ժողովրդին, կախաղան էին բարձրացնում հազարավոր մարդկանց՝ ոմանց ականջներն էին կտրում, ոմանց քիթը, ոմանց գլուխները կտրելով երկաթի ձողերի ծայրին տնկելով ուրիշներին ահ ու սարսափ պատճառում: Եվ այսպէս չարաչար տանջանքներով ոչնչացնում ամենքին: Այս բոլորին հաջորդում է զարհուրելի սովը: Առաքել Դավրիժեցու վկայութեամբ, երբ երկրում սպառվում է ամեն ինչ, մարդիկ սկսում են ուտել մեռած ու կենդանի մարդկանց***): Շատերը ուժասպառ եղած, նուշնիսկ չէին կարող կանգնել իրենց ոտքերի վրա՝ սաստիկ թուլութեան հետեանքով: Օրե-օր հալվում ու

մաշվում էին: Ամենքը «անկանէին ի շինամիջի և յանցս ճանապարհաց և յանկիւնս որմոց և մոնչելով և նուալով և հեծելով մեռանէին...»*) Այս ամենածանր շրջանում «ամինայն ազգն հայոց ելեալ վտարանդիք եղեն յիւրաքանչիւր տեղեաց, ի հայրենի բնակութեանց և յաշխարհաց, և տարագլժմ գնացեալ ընդդէմ երեսաց՝ ցիր ու ցան եղեալ սիրեցան ընդ ամենայն աշխարհ»**): Շատերը գաղթում են Կիպրոս, շատերը Հնդկաստան, շատերը Լեհաստան, շատերը Սև ծովի ափերը, շատերը Կոստանդնուպոլիս, շատերը բռնի ուժով քշվում Պարսկաստան: Հայերի այս մասսայական նոր գաղթները և վիշտն ու տառապանքները գեղարվեստորեն արտացոլում է հայրենասեր Ստեփաննոս վարդապետը՝ իր «Ողբ Վուդայեցոց» բանաստեղծութեան մեջ.

«Ախսն քեզ հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Ցիրուցան ելաք անմեղ անխորհուրդ.
Գերի գնաման աք դէպ ի թորասան,
Քաղցած ու ծարաւ, տկուր թշուառական:
Պարիւր ու խաղար ցաւի դիմացաք
Ձեր քաղցրիկ երկրէն սո դուրս չըզբաք.
Պիմի ձեր խօր մօր դերեզման թողաք,
Տըներն ու ժամերը ուրիշի տուար:
Էս սիրուն դաշտերն, մեծ մեծ քաղքըներն,
Քաղցրիկ ջրերն, ձեր շէն գեղերն,
Ո՞ւմ աք թողման դուք, որ գնաման աք.
Էսպէս կըլընի՞, որ մոռանում աք:
Վախում ամ էնպէս մաքերնուցդ ընկնի.
Ինչքան որ ողջ աք մտքերնուդ չընկնի.
Բարի ձեր որդուց թոռանց պատմեցէք,
Էսպէս խայրենիքն քանդած թողեցիք...
Աչքըս կուրանար, շինքս կոտորուէր,
Ո՞նց՞ Հայաստան, քիզ էսպէս չըտեսներ.
Թէ մեռած էի, ինձ երանի էր,
Քան թէ կենդանի՝ աչքըս բաց տեսնէր...»***):

*) Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմութիւն», էջ 44, Վաղպատ, 1896:

**) Նույն տեղ, էջ 44:

***) Սա որքան էլ չափազանցութիւն լինի, այնուամենայնիվ ապացույց է, որ այդ սովը եղել է զարհուրելի:

*) Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմութիւն», էջ 91, Վաղպատ, 1896:

**) Նույն տեղ, էջ 147.

***) Մ. Միսնարյան, «Քնար Հայկական», էջ 134, Պետերբուրգ, 1868:
Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Բաղմաթիկ», 1847, էջ 94—95:

1605 թ. աշնանը, Թավրիզի շրջանում՝ օսմանյան և պարսկական բանակները բախվում են միմյանց հետ, որի ընթացքում պարսիկները հաղթող են գուրս գալիս։ Այս ուժեղ ճակատամարտից հետո՝ Հայաստանը տիրելու նպատակով, պատերազմները, որոշ ընդմիջումներով, շարունակվում են ամբողջ 24 տարի։ 1639 թ. արևելյան խավարամոլ պետությունների միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որի համաձայն Հայաստանի արևելյան մասը գտնվում է պարսիկների սեփականություն, իսկ արևմտյանը՝ օսմանյանների։ Հայաստանի պարսկական մասում կաղմակերպում են խանություններ, իսկ թքթական Հայաստանում՝ փաշայություններ, որոնք հայ ժողովրդին զրկում են քաղաքական իրավունքներից և երկիրը զեկավարում անասնամանափակ կամայականությունների միջոցով։

Հայերին գրեթե բախտակից էին մրացիները։ Շահ Աբասը Վրաստանը նվաճելու նպատակով դիմում է զանազան խարդախ միջոցների։ Այսպես օրինակ, երեսնում եղած ժամանակ իբր մոտ կանչելով վրաց Գորգի թագավորին, թունավորում է նրան։ Նա մեծ վարդապետությամբ օգտագործելով մի շարք մատնիչ ու դավաճան իշխանների՝ կենտրոնական թագավորության դեմ՝ կարողանում է երկպառակություն առաջ բերել վրացական պետության մեջ և ամենակեղտոտ ճանապարհով գրավել Վրաստանը։ Շահը Թիֆլիսը գրավելուց հետո խաբեություն իրականացնում է այնտեղ Գաթթալինայի թագավոր Լավասափին և տանելով Պարսկաստան գլխատում է նրան, իսկ Կախեթի թագավոր Թամբաղը, հասկանալով Աբասի նենգամտությունը, չի հանձնվում։ Պարսկական արյունաբերու զորքերը քար ու քանդ են առնում հաև Վրաստանը։ Նրանք Հաղարավոր մարզկանց սրի են քաշում, իսկ կենդանի մնացածներին բռնի ուժով քշում տանում են իրենց երկիրը։ «Եւ այսու կերպիւ աւերեաց դաշխարն Վրաց, Կախէթու և Գրիմու, և տարեալ էլից յերկիրն Ֆահրատու...»*)։ Օտարություն մեջ ժողովրդի մեծամասնությունը կոտորվում է, Վրասն զի ոչ էին ընտելը գէջ և դաժան, շնչարգել և մզուհոտ օգոյ երկրին. նա և ոչ ուտելեաց և ըմպելեաց, և այլ կեն-

ցադավարութեան»*)։ Իսկ կենդանի մնացածները կյանքի համար դառնում են միանգամայն անպետք ու դժբախտ արարածներ, որովհետև «ի ցառոց ճնշեալք և մաշեալք և ցաւադարեալք եղեն, որ ոչ կարէին գործ ինչ մարմնական գործել յօգուտ կենցաղավարութեան իւրեանց»**)։

1639 թվականի հաշտության պայմանագրից հետո Պարսկաստանի և Թյուրքիայի նվաճողական պետությունների միջև որոշ ժամանակ խաղաղություն է տիրում, իսկ հետագայում իրերի զրույթունը փոխվում է։ XVIII դարի սկզբներին ամբողջ Պարսկաստանը վերստին արևելյանության մեջ է ընկնում. տեղի են ունենում գահակալական ուժեղ կռիվներ, խաները գուրս են գալիս միմյանց դեմ, ժողովուրդները ապստամբվում են և աստիճանաբար թուլանում է կենտրոնական իշխանությունը։ Օսմանյանները, օգտվելով այս բոլորից, պատերազմ են հայտարարում պարսիկներին և անհղաճուն մարտերից հետո գրավում են Հայաստանի ամբողջ պարսկական մասը։ Սակայն «շուտով ենիչներ չապստամբության պատճառով օսմանյանների մայրաքաղաքն էլ փոթորիկների մեջ է ընկնում», որի հետևանքով գահից հրաժարվում է Սուլթան Ահմեդը (Ա), որին հաջորդող Մահմեդ առաջինը վերսկսում է աշխարհակործան պատերազմները։ Համզանի շրջակայքում պարսկական զորքերը ջարդ են կրում և 1732 թվին նոր պայմանագիր է կնքվում՝ Նրասի գետը ընդունվում է իրրե սահման երկու պետությունների միջև։ Այս պայմանագիրը երկար ժամանակ ուժի մեջ չի մնում։ Նադիր Ալին պարսկական իշխանություններին իր կողմը գրավելով դառնում է երկրի շահը և զանազան պատճառաբանություններով մտնում է օսմանյան Հայաստանը ու կարճ ժամանակամիջոցում պարսկության մատնում թյուրքերին։ Շուտով երկու կողմերը հաշտվում են և առաջիկա նման Հայաստանի արևելյան մասը մնում է պարսիկների ձեռքը։

*) Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմություն», էջ 133, Վաղպատ, 1896։

*) Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմություն», էջ 133, Վաղպատ 1896։

**) Նույն տեղ, էջ 133։

Արշունախում թագավորի մահից հետո երկրում երկպառակույթյունները գլուխ են բարձրացնում: Գահակալական երկարատև պատերազմները, խաների ու իշխանական տների հարատև պայքարը միմյանց դեմ հալում և մաշում են աշխատավոր ժողովուրդներին: Եվ այս բոլորից հետո 1795 թվին ազա Մահմեդ խանը սկսում է իր արշավանքները դեպի Հայաստան և անդրկովկասյան երկրները: Մի քանի հաղթական ճակատամարտերից հետո նրան են ենթարկվում բոլոր խաներն ու իշխանները, բացի վրաց թագավորից: Մահմեդ շահը առանց ժամանակ կորցնելու հարձակվում է Վրաստանի վրա: Հերակլ Բ-ը, թեթև զինազրույթյունից հետո, փախչում է և թիֆլիսը մատնում արևելյան բռնակալի կամայականությանը: Պարսկական զորքերը քաղաքում երեք օր, զիշեր ու ցերեկ, կոտորում են անմեղ ժողովրդին և հազարավոր հայ ու վրացի զերի տանում Պարսկաստան:

Պարսիկների և օսմանյիների ամբողջ տիրապետության ընթացքում Հայաստանի տնտեսությունը աստիճանաբար քայքայվում է: Արևելյան բռնակալական քաղաքականության հետևանքով՝ երկրի քաղաքներում ու գյուղերում, ընդհանուր առմամբ, թագավորում են հետամնացությունը, տգիտությունը և խավարը: Այս մռայլ դարաշրջանում հայ ժողովրդի ազատագրական ոգին ավելի կոծկվում է: Նրա ծոցից դուրս են գալիս Դավիթ Բեկի և Իսրայել Օրբի նման շատ հայրենասերներ, որոնք գլխավորում են գաղափարական, զիպլոմատիկական, քաղաքական ու զինված ուժերի պայքարը՝ բերանն արշունոտ պարսիկների և մարդակեր օսմանյիների դեմ:

Աշխարհակործան հարատև պատերազմների և առևտրական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով քանի զրնում վատանում է աշխատավորության դրությունը: Գյուղացիներն ու արհեստավորները օտարերկրյա խաներին, փաշաներին, մուլքատերերին, հայ մեկիքներին և հոգևորականությանը տալիս են բազմատեսակ տուրքեր ու հասույթներ: Ընդհանուր առմամբ տնտեսական ծանր դրությունը հյուծում է ժողովրդին: Ահա թե ինչու կրկնապատկվում է լայն մասսաների դժգոհությունը՝ օտար ռեժիմի և տիրող կարգերի նկատմամբ:

XVII—XVIII դարերի աշխարհացունց պատերազմներն ու քաղաքական անցքերն իրենց խոր ազդեցությունն են թողնում հայ կուլտուրայի և գրականության զարգացման վրա: Մասնաշաղկան գաղթերի, մշտական տեղափոխումների ու սպանությունների հետևանքով մայր երկրում կրճատվում է գյուղացիների և կուլտուրական ձեռնարկությունների թիվը, չի զարգանում պատմագրությունը, քանդակագործությունը և այլն: Սակայն բարեբախտաբար այս դաժան դարերումն էլ կանգ չի առնում հայկական ընդհանուր կուլտուրայի զարկերակը, վանքերին կից սխտեմատիկ կերպով գործում են մի շարք անվանի գյուղացիներ՝ Սյունյաց, Բաղեշի, Մեծոփա, Մխիթարյան և ուրիշները:

Հայ գրականությունը գլխավորապես բարգավաճում է Հնդկաստանում, Վենետիկում, Կոստանդնուպոլսում, Թիֆլիսում և ուրիշ գաղութներում: Մեր կուլտուրայի և գրականության բարգավաճման գործում մասնավորապես աչքի ընկնող զեր են խաղում մխիթարյանները և հնդկահայերը*): XVII—XVIII դարերում ասպարեզ են իջնում մի շարք պատմիչներ՝ Առաքել Դավրիժեցին, Գրիգոր Դուրանաղեցին, Ջաքարյա Սարգսիսը, Աբրահամ Կրետացին, Աբրահամ Երևանցին, Երեմյա Ջեղալի Քեօմյուրճյանը, Միքայել Ջամֆյանը և ուրիշները: Առաքել Դավրիժեցին 17-րդ դարի ամենամեծ պատմիչն է, իսկ վերջինը 18-րդ դարի պատմագրության նշանավոր գեմբը, որի մեծածավալ «Պատմութիւն հայոց»-ը գիտական արժեքի տեսակետից հավասար է մյուս կլասիկ հեղինակների երկերին: Հատկապես շարունակում է ծաղկել ղեմոկրատական քնաբերգությունը, որի փայլուն գեմբերից են՝ Նազալ Հոփաթանը, Բազդասար Դպիրը և մեծահանճար Սայաթ-Նովան:

1. Նազալ Հոփաթան: Հոփաթանյանների ընտանիքը հայ արվեստի և գրականության զարգացման գործում, մեր ընդհանուր կուլտուրայի պատմության մեջ, ունի իր պատվավոր տեղը: Նրա ծոցից դուրս են գալիս երեք լուսապայծառ գեմբ՝ Նազալ Հոփաթանը, Հակոբ Հոփաթանը և Հոփաթան Հոփաթանյանը—հայր ու որդի, պապ ու

*) Հայկական տպագրությունը և մխիթարյանների ու հնդկահայերի զերը հայ կուլտուրայի զարգացման գործում առանձին պրակի ուսումնասիրությունն են: Իր իրար իրար ձեռքից անցնող հայտնիությունները:

Թու: Նաղաշ Հովնաթանի մասին շատ քիչ բան գիտենք: Հա-
կոր Հովնաթանյանը իր հուշագրերը «Ողբի» մեջ այս կամ այն
չափով պարզաբանում է Նաղաշի կյանքն ու գործունեու-
թյունը*): Նաղաշ Հովնաթանը ծնվել է 1661 թվին, Սիսականի**)
Շոռոթ գյուղաքաղաքում, վախճանվել է 1722-ին: Նա ժամանա-
կի ողով ստանում է փայտեն կրթություն, մասնավորապես
խորանում է հայոց պատմության, գրականության, փողովորդա-
կան բանասիրության, գրաբար ու աշխարհաբար լեզուների և
նկարչության մեջ: Նաղաշ Հովնաթանը իր վրա տքնալան աշ-
խատողներից մեկն է եղել՝ «յոյժ ուսումնասէր, աննինջ և ան-
քուն»: Սա է պատճառը, որ վերջում նա դառնում է հմուտ գիտ-
նական ու արվեստագետ՝ «քարտուղար տառից հնոց և նորոց, հմուտ
ընթերցմանց քերականութեան, գործողն նաղաշ և գիտուն բա-
նի, այլ քաղցրատեսիլ և յոյժ պիտանի վարպետ բանաստեղծ»:
Եվ այս բոլորից հետո դարձանալի չէ, որ բոլոր գիտունները,
աստվածաբանները և գրողներ մարդիկ նրանից շատ անգամ
«հարցանէին բան...»: Հովնաթանը շրջնով ամբողջ հովհորը՝
նկարադարդում է բազմաթիվ հայկական ու վրացական եկեղե-
ցիներ: Նա լինում է նաև Պարսկաստանում ու այլ երկրներում
և ամենուրեք հանգես բերում իր մեծ շնորհքը: Նրան սիրում
ու հարգում էին ժամանակաշրջանի շատ նշանավոր մարդիկ,
բացի հոգևորականությունից ուսուցիչներից:

Նաղաշի թուր, Հովնաթան Հովնաթանյանը, հայ ամենախոշորագույն
նկարիչներից մեկն է: Պատկերները իր և նրանց աշակերտների
անվան հետ են կապում մի շարք նշանավոր նկարներ՝ «Տրդատ»,
Աշխեն և Սուրբովիդուխտ», «Հարություն Քրիստոսի», «Ավետարներ
հրեշտակը», «Ընթրիք», «Թագադիր սուրբ աստվածածին», «Հովիթ-
սիմե», «Ունվլա», «Սուրբ աստվածածին», «Թագեոս առաքյալ»,
«Ննջումն սուրբ աստվածածին», «Մի առաքյալ», «Ավետընկալ
սուրբ Մարիամ», «Պողոս Առաքյալ», «Հայկ նահապետ» և ուրիշներ:

*) Հակոբը «Ողբը» նվիրել է իր հոր, Նաղաշ Հովնաթանի, մահվանը: Այդ
բանաստեղծության մեջ հեղինակը ամեն կերպ աշխատում է նրան բարձ-
րացնել:

**) Ջանգեղուր:

Սրանք իրենց վրա են կրում ունենալի ազդեցություն ուժեղ
կնիքը: Նրանցից մի քանիսը՝ «Թագադիր Աստվածածինը», «Ընթ-
րիքը», «Հայկ նահապետը», «Մի առաքյալ», «Պողոս առաք-
յալը» և «Ավետընկալ սուրբ Մարիամը» իրենց արվեստի բարձ-
րությունը կարող են մրցել համաշխարհային խոշոր նկարիչ-
ների գործերի հետ: Հանձարեղ Թումանյանը վերջինի մասին
հետևյալն է գրել. «Եվ ամեն անգամ, երբ նայում եմ «Ավետըն-
կալ Մարիամի» պատկերին, որ ազատվել է կոստիլի, ու հիաց-
ման մեջ միշտ ուզում եմ Մուրիլիոյի Մադոննայի կողքին դնեմ՝
համեմատելու, թե որդյոք մերն է ավելի չքնաղը ևս աստվածա-
յին կանանցից, ամեն անգամ էլ ունենում եմ նույն բուռն
դայրություն ու ջալի զգացումը»): Դժբախտաբար Հովնաթան-
յանների նկարչական հարուստ կուլտուրայից շատ քիչ բան է
մեզ հասել:

Նաղաշ Հովնաթանյանը XVII դարի ամենախոշոր քնա-
րերգու բանաստեղծն է: Գրել է խրատա-խոհական ու երգիծա-
կան բանաստեղծություններ և սիրո ու խրախճանի երգեր:
Առաջին շարքին պատկանող տաղերի մեջ՝ բանաստեղծը իր նա-
խորդների նման զլխավորապես շոշափում է կյանքի ու մահ-
վան հարցը:

«Սոդոմոն Թագադուր և Աղեքսանդրը,
Հիմ է ուր է մեծ մարդ քանց նոքա ծանաղը,
Ջրտարան յաշխարհէս՝ մեկ հիւսլ»*) սանաղը.
Ջանք արն ժառանգէ՝ երկնից չարսաղըն»:

Այստեղ գրավորական առանձին նորություն չկա: Նա-
ղաշը մյուս միջնադարյան երգիչների պես իշխանությունը,
փառքն ու հզորությունը համարում է անցողակի ու ժամանա-
կավոր: Եթե աշխարհի ամենամեծ մարդիկ, Սոդոմոն իմաս-
տունը և Աղեքսանդր Մակեդոնացին, իրենց հետ չեն տարեղ
նույնխակ մեկ մահնաձև սանաղը, ապա նրանցից փոքրերը մահ-
վան հանգեպ ավելի ոչնչություններ են: Ուստի մարդիկ ամեն

*) «Թումանյանը քննադատ», էջ 185, Երևան, 1939:

**) Հիւսլ—մահնաձև: Ջանք անիլ—ամեն կերպ ուժեղը լարիլ:
Ջարպաղ—քառակուսի, կամ քառակուսի այգի:

Վերադ իրենց ուժերը պետք է լարեն՝ հանդերձյալ աշխարհում մի քառակուսի տեղ գրավելու համար, որովհետև աշխարհը բըռնուլթյան, անարդարության, տառապանքի, զրկանքի, ապերախտության, խաբուլթյան, անհավատարմության, ցավերի ու տանջանքների և հազար ու մի թշվառությունների մայր է.

«Դուհեհա, թէ դու ինչ խաբեբայ դուհեհա») ես,
Սուա երազ անցաւոր, խիստ բէքաֆա ես**),
Շատ աշի քեզ համար՝ ջալը ու ջաֆա ես***),
Էհաիպար չըտեսայ էս օրէն վաղըն...»:

Նազաշ Հոֆնաթանը, հանձարեղ ֆրիկի նման, ավետարանական ուսմունքը օգտագործում է սոցիալական ու քաղաքական նպատակների համար: Չար մարդիկ աշխատավորներին լիկելով ու կեղեքելով դանձ են հալաքում, շինություններ կառուցում, մեծամեծ հորատություններ դիզում, իսկ վերջում բոլորը թողնում են աշխարհն ու գերեզման մտնում: Այսպիսի հորատահորիչների տեղը դժոխքն է, որովհետև նրանք զրկված են մարդասիրական զգացմունքներից, ուստի, նրանց փրկության համար աղոթքը, պահն ու ծովը առանձին դեր խաղալ չեն կարող: Լավ մարդ նա է, որ աղքատին տանի իր տունը կշտացնի, նրա մերկությունը ծածկի, մարդու աշխատանքը երբեք չմոռանա, այսինքն չլինի ապերախտ, իր ծնողներին պահե՛ «զինչ վարդ ու նարգիզ», հարեաններին, եղբայրներին, բարեկամներին և ընկերներին գնահատի ու նրանց չարություն երբեք չպատճառե, չսիրե «սուտն բուֆր ու բօհտանն» (հայհոյանք ու զրպարտչություն), աշխատավորների նկատմամբ լինի արդաբաղատ, չլինի հպարտ՝ «ճակատով կողով», իր սրտումը «սէր տնկի, նախանձն հանի», իր տնից օրհնությունը անպակաս դարձնի և այլն. այս բոլորից հետո միայն նրա հոգին «կու մտանէ լուսոյ օթաղն...»: Ով պաս է պահում, բայց սեր չունի

ուրիշի նկատմամբ, դրանից ոչ մի օգուտ չկա, որովհետև այդպիսի մարդ նման է սատանային, որ «ամէն օր պաս է», սակայն «անշեջ նախանձոտ չար ու վատն է»: Այսպիսի կեղծավորի «եաթաղն») անշեջ կրակն է: Նազաշ Հոֆնաթանի խրատական բանաստեղծությունների վրա ուժեղ չափով ազդել է «մի կալ հալաուսկ չարին» քրիստոնեական գաղափարախոսությունը, որը բնական երևույթ էր նրա դարաշրջանում. դա չի սեմացնում բանաստեղծի տաղանդը:

Նազաշ Հոֆնաթանը հայ միջնադարյան տաղերգության լավագույն երգիծարանն է: Նրա երգիծական բանաստեղծություններից մի քանիսը՝ «Տաղի վերայ մածունի», «Ոտանաւոր ի վերայ կատին և մկանց»-ը և այլն չունեն առանձին գեղարվեստական խորություն, որովհետև նրանց մեջ բացակայում է պատկերավոր խոսքի վարպետությունը և սատիրայի փոխարեն իշխում է հումորը: Նրանք ավելի շուտ կենցաղագրական տաղեր են, որոնք մեծ արժեք չեն ներկայացնում մեր գեղարվեստի պատմության մեջ: Սրանց հակառակ՝ «Գովասանութիւն Երեանայ քաղաքին», «Վարք հաւաք մոնթերին» և «Օրհնութիւն գեղացի իրիցին» տաղերը մնացուն բանաստեղծություններ են, որոնք կրկնապատկում են Նազաշի գրական համբավը: «Երեան քաղաքի գովասանության» մեջ Հոֆնաթանը սուր երգիծանքով ծաղրի է ենթարկում դարաշրջանի հետամնացությունն ու տղիտությունը, անկուլտուրականությունն ու աղքատությունը: Երեանի նման քաղաքները ոչ մի գովասանքի արժանի չեն, որովհետև նրանցում թաղավորում են արևելյան դարավոր խավարն ու աղքատությունը: Երեանի տնտեսությունը հետամնաց է, շուկայում ոչինչ չկա, բացի բողկից, գաղարից, թթու մածնից, չանախից, ծակ սափորից, կծից, անորակ չուխանից, համաշ թաճկոններից, ծայրն երկայն գտակներից և սրանց նման զանազան տնայեռք ապրանքներից: «Մեյաւանում շատ կայ տտիպ, շպկեղ, տօրօն, շերեփ-գտալ» և նման շատ բա-

*) Դուհեհա—աշխարհ:

**) Բէքաֆա—Անհավատարիմ, ապերախտ:

***) Զաֆր ու ջաֆա—բռնություն, տառապանք, անարդարություն, զրկանք:

*) Եաթաղ (թուրք)—անկողին:

ներ, որոնք «մէկ վառ թօրօնի»*) են արժանւոյ Բաղաքի «Բաղաստանը»**) վնթի» և «մուստառ»***), է, այնտեղ ծախում են միայն «խաշարատառ» և «թօրփա»****) քէշա ակառ փաթառ: Ամենատոկալիս այն է, որ «փողով հաց չնկնի մարդոյ ճանկ», որովհետեւ եթե անգամ ամբողջ աշխարհում էժանություն լինի, էլի երևանում տիրում է թանկություն: Ահա թե ինչու այնտեղի «ալիշկերիշն»*****) է խիստ փօշ. բարոյապես. քնկած առեւտրականները «տալոյ նամարդեն», խսկ «առնելոյ դօշ»: Երեւմանի «հաւէն փառ է որպէս զնուր», «լի է մոծակի, մօրիկ բղօշ», «ոչ աղբիւրկայ և ոչ վտակ», որի հետեանքով հաղարավոր մարդիկ ազատա ջուր խմելով հիվանդանում և մեռնում են: Երկրի այս անասնման հետամնացութեան պատասխանատուությունը ընկնում է պարսկական ու օսմանյան միապետությունների վրա, որոնք ոչնչացրել էին հայ ժողովրդի աջատությունն ու անկախությունը, հափշտակել հայերի հարստությունը և ունեցվածքը, ընդհանուր առմամբ երկիրը դեկալարում էին սիստեմատիկ ու մասսայական տեղերի և մարդապաշտությունների արյունոտ ճանապարհով.

«Թուրքերըն կու քաշին բերան,
Մարդոյ գլխի կտորեն գերան...»,
«Ձեռացներն նետ ու թուանկ.
Թուրքի յանէ զըռներըն փակ...» *****):

Այս պատկերից պարզ երևում է հայրենասեր բանաստեղծի ժխտական վերաբերմունքը «մարդոյ գլխին» գերան կտորող թյուրք ու պարսիկ հորդանների նկատմամբ: Նա տենչում է իր հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունը, որից կապվում է ժողովրդի տնտեսութեան ու կուլտուրայի բարգաւաճումը:

Նազաշ Հոյնաթանը բացի օտարներէրյա պարագլուխներից ծաղրի է ենթարկում նաև հոգեւոր գաօթի խոսքի և գործի միջև եղած խոր հակասությունները: Հոգեւորականները խոսքով

- *) Թօրօն—թօնիւր:
- **) Բաղաստան—կտավաճառների շուկա:
- ***) Մուստառ—կնդրոտ, անմարդուր:
- ****) Թօրփա—տողբակ:
- *****) Ալիշկերիշ—տոկոսուր:
- *****) Միւրյա, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրակ.», էջ 264:

քարոզում են մարդասիրություն, ընկերասիրություն, չփասել ուրիշների, կյանքում լինել ժուժկալ ու պարկեշտ, ատել արծաթասիրությունն ու փառքը, սիրել ուսումնի ու կրթությունը, սակայն իրականում հակառակն են դարձում.

«Գրէ եկին էշի քաբժան
Մեր մոնթերի վերայ փալան:
Գլխէն արած գարի դարման,
Ձեռքըստով բերան բանան...»*):

Այսպիսի սուր երգիծանքով քննադատում է էշի քարվաններ կազմող տիրացուներին ու մոնթերին, որոնք կծու են սխառ ու սոխի պես, ոչ աստծուց են վախենում, ոչ մարդուց ամաչում: Նրանք կատարյալ գողեր ու ավաղակներ են. «զանձանակին փողը չանչին, խուսկն զողանան բուրվառէն, աղքատ մեռելէն խոռվին, հարստին վրա ժողովին»: Պարագլուխ հոգեւորականները չամիչ ու հիշատից էլ շատ են: Փողի և ազահութեան պատճառով անգամ կրօնական արարողությունների ժամանակ իրար նկատմամբ ամեն տեսակ ալանդակություններ են ցույց տալին.

«Աչքեր հաւեն, երես չանչին,
Կուռն կոտրեն, հարայ խանչին,
Մրտենն խորան զուռն փակեն,
Արխնթաթա զրլուխ ծակեն:
Նըման են կըռված որձակին,
Որ հաւեն կու զընի տակին,
Քացի կուտան անմեղ երեսին,
Կանթեղի ձէթն ածեն գլխին.
Դասումն տեղով իրար ծակեն,
Մինչև որ ժամըն արձակեն,
Դուրս գան իրար տէրն տաշեն,
Հոգի, հաւատ, մեռեալ քաշեն...»**):

Նրանք բարոյապես ընկած մարդիկ են, չունեն ինքնասիրութեան ոչ մի զգացմունք, հենց որ մի տեղ քելեխ են տալիս, ձրիակեր շնամանձների նման վրա են թափվում, «անգոտի»***)

- *) Միւրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրակ.», էջ 266.
- **) Նույն տեղ, էջ 267:
- ****) Անգօալի հաց ուտել—չափից դուրս հաց ուտել:

հայ ուսում», իսկ հետո «էջի քուսակի պէս» միմյանց քացի տալիս, վազում թռչում իրար շալակ, «մինն հեյդար»*) է իրեն ձեռքնում, իսկ մյուսը՝ «չումար»...**): Շատ անգամ էլ առանց հրավերի «պասապխանի լօթի շների» նման վազում են սրահներ տուն և լախում ամեն ինչ: Տերտերները սոսկ արծաթի համար սուրբ խաչի նշանով օրհնում են յոլորի «սրահն ու տունը», «խեցիկներն ու պղնձեղենը», «գինամանն ու ձկնամանը», «կուժն ու քեղանը», «էջն ու ջորին» և բոլոր իրերն ու առարկաները...:

Հոգնաթանը պարագիտ հոգևորականների կողքին փառաբանում է արհեստավորներին, որոնք ապրում են իրենց սեփական աշխատանքով և հառաքակության համար ստեղծում շատ բարիքներ: Այսպես օրինակ. «Տաղ ի վերայ Այվազին ջրաղացին» բանաստեղծության մեջ Այվազը գովաբանության օրեկտ է դառնում: Նա անդուլ աշխատանքի շնորհիվ ապառաժ տեղը կանգնեցնում է «խիստ վայելչական ջրաղաց», որի չորս կողմը պարիսպ է քաշում, շրջապատը դարձնում «նորատունի կանաչ այգի», ուր անկում է զանազան պաղատու ծառեր ու անուշահոտ ծաղիկներ և «նորափոր փրփնջացող պաղպաջունակ» առվի ջրով այդ ջրաղացը գործի դնում ու ջրում այգին: Այլ և «քաղցր ու անուշ խիստ գովելի» սառնորակ աղբիւր «է հանում, ավազան կատուցում»՝ ջրով լցնել պարզ և մաքուր որպէս հայելի»։ «Թունի ու կուժը» գինով լցնում և այլն: Եթե Գրիգոր Աղթամարցու «Յամէն առաւօտ և լոյս» բանաստեղծության մեջ այգեպանը վաղահաս մահվան պատճառով հնարավորութուն չունի վայելել իր երկարամյա աշխատանքի պտուղներն ու ընկնում է խոր տրագիկոսի մեջ, ապա Նազաշ Հոգնաթանի մոտ հակառակն ենք տեսնում: Այվազի աշխատանքի արդյունքից օգտվում է ոչ միայն ինքը, այլ և շատերը: Ահա թե ինչու բանաստեղծը ամենքին խորատում է «յորժամ տաղեր եղանակեն» ու «ցնծութեամբ և խնդութեամբ» գինի խմեն, «յայնժամ ի մի բերան հիշեն նրան...»:

Նազաշ Հոգնաթանը առհասարակ օգտիմիստ պոետ է: Նա

ներբողում է բնությունը, ցնծությունը և ուրախությունը, կյանքի վայելքը, գինին և կինը: «Գարունը նրա ամենասիրած եղանակն է», որովհետև բնության մեջ կյանքը վերստին ծնունդ է առնում: Ծագում է պայծառ արևը, հարավից հողմը քաղցր հնչում է, սառույցները հալվում են, առունքը կարկաչում, երկիրը կանաչադարձվում է, գյուղացիները տեսակ-տեսակ սերմեր են ցանում, բոլոր ծառերը ծաղկում են, ծաղիկները բացում են իրենց աչքերը, թռչունները խայտում, մարդիկ ուրախանում են բնության զրկում: Միով բանիվ՝ աշխարհը դառնում է կատարյալ մի դրախտավայր: Բանաստեղծի կենսահայեցողությունը Օմար Նայամի և Նահապետ Փուշակի փիլիսոփայություններից շատ հեռու է: Սա ևս վերջին երկուսի նման կյանքի վայելչության քարոզիչ է.

«Վաղիւրն ոչ գիտեմք, թէ զինչ ծընանի,
Մարդուս կեանքն վայրի ծաղկի նրմանի,
Որ այսօր բացուել է՝ վաղիւրն անցանի.
Խըմենք եղբարք, զինի, մեզ անուշ լինի»*):

Պետք է վայելել և ուրիշներին էլ թույլ տալ վայելելու կյանքի բարիքները: Չպետք է խել ուրիշների բերանի հացը, ոչ ոքի չլիլել ու չտանջիլ, «ու՜մ սրտի քէն ունի», պետք է հանի և «հաշտութեամբ մնայ», «լու մարդ այն է, ոնց որ եկեալ այլ այնպէս գնայ», այսինքն լինի անմեղ ու անչար, բարի ու մարդասեր, որովհետև «աշխարհս անցաւոր է, մութն երազ կու նմանի»: Կյանքի այս ակնթարթում թույլ չպետք է տալ, «որ եղբայրութեան սէրն հովանայ», համանավանդ «յաշխարհս օր քան զօր չարն կու շատանայ»: Մարդիկ հարստության ու փառքի ետեից չպետք է ընկնեն, որովհետև «աշխարհիս մալն կու մնայ աշխարհիս վերան»: Գծուծությունը և ագահությունը այլ լանդակություններ են, որոնք շատ են փոքրացնում մարդկանց՝ ուստի բանաստեղծը ամենքին անխտիր խորհուրդ է տալիս անել ժլատությունը.

«Մինակ մի ուտէք, բաժանեցէ՛ք, հաւատար շարէ՛ք.
Սագերըն աճէ՛ք, տաղերն կանչեցէ՛ք, ծափ տուք և պարէ՛ք...»)

*) Միկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. գրակ.», էջ 254:

*) Հեյդար (արար)—առյուծ:

**) չումար (թուրք)—չովվի շուն:

Այս դադափարները հայ ժողովրդի դարավոր հոգեմանքի մի արտահայտությունն են, որոնք անմահ են դարձնում մեր բանաստեղծին:

Հոգեաթանի տաղանդը փայլում է ոչ միայն բնության և խրախճանի, այլ և սիրո քնարերգություն մեջ: Նաղաչը կոստանդին Նրզնկացու և Նահապետ Քուչակի նման անբիժ զգացմունքներով երգում է փոխադարձ սերը, սա կազմում է նրանց աշխարհայացքների ընդհանրություններից մեկը: Սակայն առաջինի լիրիկայի մեջ բացակայում է սիրո տրագիկան, որ վերջինի երկսի բանաստեղծությունների յուրահատուկ կողմերից մեկն է, որի առաջացման հիմքում, ինչպես իր տեղում ասել ենք, ընկած է սոցիալական անհավասարությունը: Նաղաչ Հոգեաթանի սիրերգների մեջ իշխողը լավատեսությունն է, որովհետև նրա սիրած յարը նրան սիրում է իր կամով:

«Իմ ետքն նըստել դամով,
Լեզուն քանց չաքար համով,
Ինձ կու սիրե իւր կամով.
Զնյում, ուրախ եմ, աման, աման»:

Սակայն ուրախությամբ ու ցնծությամբ լցված տաղերգական համար ևս սերը ժամանց չէ, ինչպես մենք տեսնում ենք արևելյան մի շարք բանաստեղծների մոտ, այլ հավիտենական: Հոգեաթանը Քուչակի, Թլիկուրանցու և Գրիգոր Աղթամարցու նրման իր սիրած յարի հետ կապված է ամբողջ հոգով, սրտով ու անկեղծ զգացմունքներով, էլ չունի «սիրելի քանց» նա «պատուական»: Սա է պատճառը, որ շատ անգամ նրա «էշխից» հիվանդանում և մոռանում է ամբողջ աշխարհը:

«Քո սիրոյդ ես հիւանդացայ,
Աշխարհըս ամէն մոռացայ...»:

Նույնիսկ իրեն ավելի ցած է դասում նրանից.

«Դու իմ պարոն ես, իմ աղա,
Կանանչ արեւիդ սաղաղայ...»:

Բանաստեղծի սիրունին ազատասեր կանանցից է, որը իր սիրելանին գիր է ուղարկում՝ մեջը լցնելով «չաքար ու մեխակ»: Նամակով Նաղաչից պահանջում է իր «սուրաթը քաշէ» և գրի պատասխանը «ծածուկ ուղարկի», որպեսզի «մարդ չիմանայ»: Գնահատելով սիրերգակի գրական տաղանդը, նրան պատվիրում է «տէտրեր գրէ տաղով, ծածկէ՝ լաջվարդ ոսկի վարդով...»: Մեկ-մեկ էլ նրա հոգու և սրտի հետ խաղ է անում, ոչ թե նրանից բաժանվելու, իր խոստումը դրժելու, կամ դավաճանելու նպատակով, այլ ուղղակի սիրելանին մի քիչ տանջելու համար:

«Առաւօտուց վարդ կու քաղես,
Ինձ լաց կանես դու ծիծաղես...»
«Աչքերդ ծանրը շուռ կ'ածես,
Հոգիս կու հանես...»:

Բայց բոլոր դեպքերումն էլ նա երբեք ամոթխածության սահմաններից այն կողմ չի անցնում, ուրիշներին տեսնելիս, ժամանակի սովորության համաձայն, միշտ իր կարմիր երեսները ծածկում է, «չարշավը» վրա հավաքում և «տապալկում է» մեր սիրելի բանաստեղծի ու նկարչի սիրտը: Նաղաչ Հոգեաթանը վարպետորեն դժգրտում է նաև իր սիրունու արտաքին գեղեցկությունը:

Նրա սիրունին բոլոր «գողալների» զարդն է, որի երեսները նման են «շամա ու դամարի», կամ կարմիր վարդի, «ինչպես ծաղիկ ծաղկազարդի», խալերը՝ «պայծառ աստղերի, ծով ծով աչքերը անդին քարերով են լցված, որոնք իրենց փայլով մեկ-մեկ հայելի են, ունքերը՝ հրեզեն կամարի, ոլոր մազերը՝ «ոսկի թելի», ատափները՝ «շար մարգարտի» կամ սառափի, լեզուն՝ հաղարան բլրուկի: Նա ամբողջությամբ մի «սիրամարդ ոսկի հաւ է» կամ «քաղցրախոս նախշուն կաքաւ», որի ծոցը «բաղչայ կանանչ բուրաստան» է՝ «շամամ խնձոր շարէշար...»: Նաղաչի պոետական այս մոտիվները առանձին նորություններ չեն մեր պոեզիայի համար: Դրանք ավելի լայնորեն արվեստով մշակվել են Գրիգոր Նարեկացու, Կոստանդին Նրզնկացու, Թլիկուրանցու, Գրիգոր Աղթամարցու, Նահապետ Քուչակի և այլոց կողմից: Հոգեաթանը մասնավորապես ուժեղ աղղ-

վել է վերջինից, բայց չի դարձել նրա էպիգոնը: Նաղաշը ինքնուրույն բանաստեղծ է, բայց չունի Գուգակի հանճարը: Վերջինը համաշխարհային այն մեծություններից է, որ երբեք իրեն չի կրկնում. նույն գաղափարը կամ միտքը արտահայտում է բազմազան պատկերներով ու էպիտետներով: Սրան հաճառակ, Հովնաթանը տարբեր ոտանավորներ է մեջ նույն պատկերը կրկնում է, ստեղծում միօրինակություն, որը այս կամ այն չափով բացասաբար է անդրադառնում նրա պոեզիայի խորություն վրա: Սակայն այս ընդհանուր թերություն հետ միասին նա ունի այնպիսի գողտրիկ պատկերներ, որոնք մոտենում են մյուս կլասիկ տաղերգակներին գեղեցիկ արվեստին:

«Ամէն առաւօտ կուգաս ծաղիկներով,
 Երեսօքըդ նըման շէմսի դամարայ.
 Ծով աչքերըդ լըցած անդին քարերով,
 Ունքերըդ վրայ կապած՝ հրեղէն կամար այ,
 Զանադարձդ կու նայիմ՝ տեսնեմ երբ կուգաս,
 Ծածուկ ծիծաղելով ինձ քարի կուտաս.
 Հայի՛ք որ թշնամույն շուտ կու հաւատաս.
 Ես կուլամ, դու ուրախ նըստիր դամ արայ»:

Կամ.

«Յորժամ եղև գարուն, արև ծագեցաւ,
 Հարաւ հողմըն հնչեաց, սառըն հալեցաւ,
 Երկիր կանանչացեալ՝ ծառըն ծաղկեցաւ.
 Խըմենք, եղբարք, գինի, մեզ անուշ լինի:
 Ո՛վ եղբարք, նըստեալ էք ծաղկեալ ծառի տակ,
 Զեռներիդ է գինի կարմիր ու յըստակ,
 Գինոյ մէջն անկանի ծաղիկ ըսպիտակ.
 Խըմենք, եղբարք, գինի, մեզ անուշ լինի...
 Թող չիման տեղ նըստիմք ջուր լինի և խոտ,
 Կարմիր գինի խըմենք մէկըզմէկի մօտ,
 Միմեանց նըւերեմք վարդ անուշահոտ.
 Խըմենք, եղբայրք, գինի, մեզ անուշ լինի.
 Այլ և խաղաղութեամբ խըմեյն է հալալ,
 Ոչ հարբել ոչ կըրուել և ոչ քարկանալ.
 Պարկեշտութեամբ ըմպել, սիրով գուարճանալ.
 Խըմենք, եղբայրք, գինի, մեզ անուշ լինի...»*):

Նաղաշ Հովնաթանի սիրո, բնության ու խրախճանի տառերի ձևն ու բովանդակությունը ներգաղնակ են, ունեն լիահունչ ու մեղմ երաժշտություն, որը առաջ է գալիս ոչ միայն տողերի համաչափության և մերթ փոփոխվող ու միօրինակ ռիթմի, այլև ձայնավոր հնչյունների, ձայնորդ ու խուլ բաղաձայնների և ամբողջական բառերի կրկնության միջոցով:

Նաղաշ Հովնաթանն իր կրոնա-բարոյական բովանդակություն ունեցող ոտանավորները գրել է պարզ ու մատչելի գրաբարով, իսկ մյուս ժանրերին պատկանող բանաստեղծությունները՝ խոսակցական հայերենով: Պատկերավոր լեզու ստեղծելու նպատակով նա օգտագործել է գրաբարի ու աշխարհարարի բառապանծարանը, այլև պարսկական, արաբական և թյուրքական առանձին բառեր, ոճեր ու դարձվածքներ՝ ֆատրաս, ալ-ըռանգ, ալ-մաս, ալիշվերիշ, ախրգաման, ահուզար, ամարաթ, աջար, արդ, արմազան, բալայ, բալբի, բազ ու բաղչայ, բաղվան, բանաւայ, բանդիւան, բանկի, բարբար, բարխանայ, բէբաֆայ, բուֆր ու բոհտան, գուլ, գուլբաբթուն, գուլինար, գուլջատան, գոզալ, դաստայ, դարբէղար, դարտիմանտ, դարդու, դովրան, դուդի, հաղութ, հասաման, հարայ, դալում, դամբադ, դանջիլ, դառ, դառնիշան, գարբաֆ, էշխ, ըռանմ, թախչայ, թախտ, թամամ, թաս, իղրար, ինջի, ինսաֆ, լալայ, խալ, խապար, խումար, խուրմայ, խօշ, կեամի, հալ ու անվալ, հայիֆ, հարկիդ, հէքիմ, հէյդար, հէյրան, դալամ, դահր, դանդ, դարաղաշ, դարանֆիլ, դարար, դարաւաշ, դաֆաս, զըրմըլի, դուլ, դումաշ, դումբ, մաթլապ, մախմուրի, մանտիլ, մաշլուն, մարիֆատ, մարջան, մուրասայ, նաբաթ, նադան, նահալս, նալայ, նողուլ, շամսի դամար, շարբաթ, շիրուպ, շալեդ, շօհրաթ, ումր, չընար (չինար), ջալլադ, ջամալ, ջաննաթ, ջավր, ջաֆ, ջէյրան, ջընուն, սադադայ, սալամ, սալիֆ, սապաս, սապր, սադաֆ, սէյրան, սիահ, սուրաթ, սուրմայ, սուֆրա, սօհալաթ, վաթան, վախթ, վարադ, վէսմ ու հալ, տօլապ, փարա փարա, փարգալ, փարեքանդայ, փարիշան, փարվարդայ, քահրուպար, քարվան, քեամար, քեաֆիր, քիսայ, օրօն, ֆոթունայ, ֆրսանդ, ֆիդան և այլն, որոնց մի մասը մենք

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 254.

ցույց ենք տվել Կոստանդին Երզնկացու և Գրիգոր Աղթամարցու ընդհանուր բառապաշարի մեջ*):

Նաղաշ Հովնաթանի լեզուն իր քերականական կանոններով պարզությամբ ու ձևունությամբ շատ մոտ է մեր արդի գրական լեզվին: Հնացած պետք է համարել այն ընդհանուր տեսակետը, որ իբրև թե հայ աշխարհիկ լեզվի ու գրականության հիմնադիրը հանգիստացել է Քաչատուր Աբովյանը: Մենք մեսրոպյան շրջանից սկսած ունեցել ենք աշխարհիկ գրականություն, իսկ խոսակցական հայերենը գրականության-գործածական լեզու դարձնողը, ինչպես իր տեղում ասել ենք, եղիլ է Ներսես Շնորհալին, որի ուղղությունը հետագայում Ֆրիկը և մյուս տաղերգուները զարգացնում են, իսկ Նաղաշի մոտ նա արդեն դառնում է կամուրջ նոր գրականության համար:

Հովնաթանի սիրո քնարերգության ոճն ու պատկերները միանգամայն տարբերվում են երգիծական բանաստեղծության ոճից ու պատկերներից: Առաջինի մեջ նա գործածում է նուրբ ու փափուկ էպիտետներ ու դարձվածքներ, որոնք հրապուրանքով լի են: Ներքևում բերենք մի քանի օրինակներ.

«Երեսդ վարդի թեր է...»

«Պաղչի մեջն ամէն օր վարդ կու քաղես.

Ինձ կու տեսնուս՝ աչքով կանես ծիծաղես...»

«Սև խալիք ծամեր դաստայ...»

«Զալում ունքերդ կու խաղայ...»

«Ճանապարհդ կու նայիս՝ տեսնեմ երբ կուգաս,

Ծածուկ ծիծաղելով ինձ բարև կու տաս...»

«Երեսդ վարդի թեր է. խօսքդ սիրտըս կու էրէ...»

«Փրնաց աշուն և ամառըն, ցամաքեաց ծաղկունք և ծառըն...»

«Սիրոյ կըքակի մէջ մընաս, էրվիս որ դարդըս խմանաս...»

«Որ այդպէս սէր ունիս վարար, ապա է՛ր ինձ չարիք խաղար...»

«Ճալոտ սիրոյդ ես հիւանդ եմ, ես քան ըզքեդ տարտիմանտ եմ».

«Խալերդդ պայծառ աստղունք, երեսդ է բոլոր լուսին...»:

Նաղաշը երգիծական բանաստեղծության մեջ հակառակորդի նկատմամբ բանեցնում է սուր և ժխտական ոճ, որը

*) Վերևում բերված օտար բառերը հետագայում մտնում են Սայաթ-Նովայի ընդհանուր բառապաշարի մեջ:

հշ միայն շատ հեռու է փափկությունից, այլ և երբեմն հասնում է կոպտության ու հայհոյանքի աստիճանին:

«Անուններն է սարկաւադ, մէջքներն էլի գաւակ...»

«Մոց ու ճութեն լըցած է ճան, կասէ ինձ տուք չորս աստիճան...»

«Զկարեն զընել զըրքակալըն, կ'աւեն բաշխէ՛ք զըլխիս մալըն...»

«Նախարարած է, էջըն քըշում. զըլխի գօտիկ է արբիշում...»

«Զեն ճանաչիլ զըրած դիրքն, հէնց էն որ քնուս նախիրըն...»

«Էդ մոնթերդ է էշի թըրթը, վախեմ թէ կըրակ տար էրիք...»

«Մոնթերն է զըզիկ աղջիկ, վախեմ ամէն թողիք փախիք...»

«Անգօտի հացն ուսնի բըռուդ, էշ քուակի պէս տան խընդուդ...»

«Էշի նըման կանչեն զըռանչ, քաշ և բարձրր խոսնիճաղանձ...»

«Առանց մեծարք վաղում տըներ, դասապխանի լոթի շըներ...»

«Թափ տըւած կու լափեն անտէր, զըզերիլ կը ծուռող ճանճեր...»

«Փոմ մըսնեն զոգանան ջաթու, հէնց էն ձուակեր զոդ կատու...»*):

Բանաստեղծի ոճի երգիծական այս մոտիվները չի կարելի որակել, իբրև «անկապակից» մտքերի արդյունք կամ ուղղակի «գունկություններ», ինչպես մտածում են ուրիշները: Բանաստեղծը տաղանդավոր կերպով, ինչպես առաջ էլ ասացինք, տիրացուների, տերտերների և մյուս հոգևորականների այլանդակությունները հրապարակի վրա է դնում և ժխտական դիրք բռնում նրանց նկատմամբ: Երգիծական ժանրը չի պահանջում մեղմություն, այլ՝ սրություն, ուստի Նաղաշի սուր ու մարտական ոճը գունկության արդյունք չէ, այլ՝ նրա առաջադեմ գաղափարախոսության և ստեղծագործական ունակումի: Պոետը ժխտական դիրք բռնելով տգետ ու ձրիակեր մոնթերի, տիրացուների և տերտերների նկատմամբ, բնականաբար նրանց չէր կարող համեմատել քաղցրագայլայլ սոխակի, ժրաջան մեղուների ու աշխատասեր մըշյունների հետ, այլ պետք է նմանեցնել կենդանական աշխարհում տղիտության սխմվող կազմող էջերին, պարզիտ ու կծոտող ճանճերին, «ղասապխանի լոթի շներին», ձևակեր դող կատուներին...: Ընդհանուր առմամբ, թերություններով հանդերձ, նրա ոճը պարզ է, սառն, հարթ ու անձանձիր, կոկիկ ու հմայիչ:

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 266—270:

Նաղաշ Հովնաթանը հայ վերածնությունյան շրջանի գրականությունյան մեջ ունի իր պատվավոր տեղը: Նա ոչ միայն տաղանդավոր նկարիչ ու բանաստեղծ է, այլ և արտիստ ու երաժիշտ, որը տակավին Սայաթ-Նովայից առաջ իր սազի հմայիչ հնչյուններով դուրսից է կովկասյան եղբայրական ժողովուրդներին և լայն ճանապարհ հարթում հետագա մի շարք գրողներին՝ ավելի բարձրարվեստ բանաստեղծություն կերտելու...

2. Բաղդասար Դպիր: Նաղաշ Հովնաթանից հետո, մոտավորապես XVIII դարի կեսերին, գրական ասպարեզ է իջնում Դպիրը: Նա իր դարաշրջանի զարգացած մարդկանցից մեկն է եղել՝ շնորհալի մանկավարժ, հայկաբան, քերական և բանաստեղծ: Նրա երգերը ժամանակին սիրվել են լայն մասսաների կողմից: Սրա ապացույցն այն է, որ հենց 18-րդ դարում նրա տաղարանը հրատարակվեց երեք անգամ: Միանգամայն սխալ է այն կարծիքը, որ իբրև թե Բաղդասարի ոտանավորները արհեստական ձևով է շարահյուսված, որոնց «իմաստները հաճախ միջակ են, մերթ տափակ, մերթ բռնազբոսիկ, մերթ ձեքձեքյալ և խմաստակ»: Իր թերությունների հետ միասին Դպիրը ընդհանուր առմամբ լավագույն քնարերգուներից է, որը կարող է մրցակից հանդիսանալ մի շարք կլասիկ տաղասացների: Նրա տաղերից մասնավորապես զեղեցիկ են՝ «Տաղ աղնիւ և անուշ», «Ի ննջմանէդ արքայական», «Գարուն եկեալ անուշ հովերն հնչեցին», «Զիս քո սիրոյն, ո՛վ նազելի, հովերն առեր կու մաղէ» և ուրիշ սիրերգներ: Նա խոր տրագիկ դիպյով ու ապրումներով է երգում սերը:

«Մէկ աղնուի մի սէրն կայ ի գլխիս.
Գիշերն է յերգելի՜ ցերեկն ի սրտիս.
Կորուսեր եմ զիմ աննման սիրելիս.
Անոր համար կու թափառիմ ի սարերն ի ձորերն:
Ի միտս որ գայ՝ կու թռչի խելքս ի գլխէս,
Յաչեալ արիւն, կու բոլորի ի սրտէս.
Ղարիպ եմ ես, որ ելեր եմ իմ երկրէս,
Անոր համար կու թափառիմ ի սարերն ի ձորերն:
Այգի եմ անկեր ու վարդ եմ բուսուցեր,
Ապառաժներ կտրեր ջուր եմ վազուցեր,

Զիմ աննման սիրելիս եմ կորուցեր,
Անոր համար կու թափառիմ ի սարերն ի ձորերն»*):

Այստեղից պարզ երևում է, որ տաղերգակի տրագիկան սոսկ անձնական չէ, այլ կապվում է հայ ժողովրդի ընդհանուր թշվառություն հետ: Անսահման վշտից նրա խելքը գլխից թռչում է, որովհետև նա ապառաժ տեղեր օգտագործելի է դարձնում, հեռավոր տեղերից ջուր է բերում, այգի է գցում, վարդ է տնկում. մի խոսքով՝ իր հայրենի երկիրը զարնում է մի զրախտավայր և վերջում այս բոլորը այլ ազգի հափշտակիչներին թողնելու հետ միասին կորցնում է նաև իր աղնիվ յարին: Սիրած աղջկա և հայրենիքի անսահման սերն ու կարոտը դարձրեց բանաստեղծին խելքամոռ կն անում. նրան զարնում են վշտահար մի սոխակ, որը սարերն ու ձորեր թափառելով օր ու գիշեր ողբում է համազգային տառապանքներն ու թշվառությունները: Անհյուրասեր օտարների չար լեզուները կըրկնապատկում են նրա հոգեկան մորմոքները: Նա «ցաւալի թռչնակի» է նման, որը իր կարմիր վարդը փնտռելու հույսով շրջագայում է «ի սարեր ի ձորեր», տենչում է՝ հովերն իրեն առնեն տանեն զեպի հայրենի երկիրը: Այս բոլորից հետո էլ Դպիրը չի ընկնում հոռետեսություն գիրկը, այլ ապագայի նկատմամբ օպտիմիստ է:

Բաղդասարի «Ի ննջմանէ արքայական» տաղը ժողովրդականություն ստացած բանաստեղծություններից մեկն է, որը ձևի ու բովանդակության ներդաշնակության, գոյտերիկ պատկերների, պայծառ գոյափարների ու փափուկ ոճի տեսակետից մի ընտիր բանաստեղծություն է:

«Ի ննջմանէդ արքայական
Զարթիւր, նազելի՛ իմ, զարթիւր
Եհաս նշոյն արեգական,
Զարթիւր, նազելի՛ իմ, զարթիւր:
Պատկեր սիրուն, տիպ բոլորակ,
Լրացելոյ լուսնոյ քառակ,
Ոչ գտանի քեզ օրինակ,

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն», էջ 275:

Զարթիր, նազելի իմ, զարթիր:
 Այդ քո տեսիլդ զոր դու ունիս,
 Արար ծառայ քեզ ըզգերիս,
 Արեակէջ դուցէ լինիս.
 Զարթիր, նազելի իմ, զարթիր:
 Դաբին սրտիւ քանի կոծամ,
 Է՛ վարդ կարմիր և անթառամ,
 Տես թէ զիարդ խղճալի կամ.
 Զարթիր, նազելի իմ, զարթիր:
 Տապ և խորշակ ժամանեցին,
 Զթերթիկ դեղբայ այրել կամին,
 Քանդի էանց դիշերն մթին.
 Զարթիր, նազելի իմ, զարթիր:
 Է՛ աննման իմ գովելիս,
 Ի մէջ ականց գեղ քո մատնիս,
 Ի ոռհեակ սոյն թաւանիս,
 Զարթիր, նազելի իմ, զարթիր*):

«Ան մամոնայն» բանաստեղծության մեջ գեղեցիկ կերպով բացահայտված է ոսկու ֆետիշիզմը: Մասնատիրական հասարակության մեջ ոսկին ամենարժեքավոր ուժն է: Աշխարհի բոլոր թագավորներն ու բարձրաստիճան մարդիկ նրա օգնությամբ են կարող, ոսկու բացակայության դեպքում նրանք «ենյոյժ տկար, որպէս արջառ մի անարօտ...»: Նա «կորուսիչ է հոգոց», «ծնում է անհուն չարիս» և արժանի ու անարժան մարդկանց ամենամոռի կապերով կապում է միմյանց: Դրամի երկյուղը ուժ և հզորություն է տալիս չնչին մարդու, որից սարսուռ են ամենքը: Հզորները ոսկի ձեռք բերելու նպատակով շատ հաճախ «սրով-թրով պատերազմին, թէպէտ խոցեն, թէպէտ խոցին»: Շողշողուն ոսկին «բոլոր տիեզերաց» և «բազում զօրաց» իշխանապետն է, սակայն մեր բանաստեղծը արհամարհում է այդ չարագործ իշխանապետին ու աստծուն.

«Դու որ բոլոր տիեզերաց,
 Բազում զօրաց եղեր իշխան,
 Տկար մի ոք ի մարդկանէ
 Ասնէ ըզքեզ ոտից կոխան»*):

Բազդասար Դպիրը ունի նաև խոհական-խրատական բովանդակությամբ ունեցող տաղեր, որոնց մեջ կյանքի ու մահվան պրոբլեմը շոշափում է իր նախորդ երգիչների եղանակով:

Դպրի լեզուն սահուն է, պատկերները մարդու հիշողության մեջ երկարատև մնացող:

*) Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհ. գրակ.», էջ 275—276.

**) Նույն տեղ, էջ 280.

Ս.Ա.Յ.Ա.Թ-ՆՆՈՎԱ

Սալաթ-Նովայի ստեղծագործությունը հասկանալու համար թեկուզ երկու խոսքով հարկավոր է կանգ առնել նրա դաժար շրջանի վրա: Շոթա Ռուսթավելու էպոխայի քաղաքականապես անկախ ու հզոր Վրաստանը Սալաթ-Նովայի նախաշրջանում այլևս գոյություն չուներ: Նա մոնղոլական, թաթարական լենկթեմուրյան և այլ ավերիչ արշավանքների հետևանքով աստիճանաբար թուլանում և XVIII դարի սկզբներին արդեն դառնում է Պարսկաստանի, օսմանյան պետության և Ռուսաստանի միջև կոլախնձոր: Սակայն մասամբ դրությունը փոխվում է, երբ 1744 թ. Հերակլ I-ը դառնում է Քարթլի-Յալի թագավոր: Նա կարողանում է բաժան-բաժան իշխանություններին իր ազդեցության տակ դքսի և երկիրը շատ թե քիչ դարձնել անկախ: Պարսկաստանը այդ շրջանում ներքին խռովություններից և արտաքին քաղաքական փոփոխություններից թուլանում է, որի հետևանքով վրաց տաղանդավոր ժողովուրդը հնարավորություն է ունենում զբաղվել իր խաղաղ շինարարական ու կուլտուրական աշխատանքներով, վերստին դրականությունն ու արվեստը բռնում են իրենց վերելքի ճամբան:

Մեզ հետաքրքրող շրջանում, ինչպես առաջ ասացինք, Պարսկաստանի և Թյուրքիայի միջև մի կատարյալ կոլախնձոր էր նաև Հայաստանը, որի նվաճման շուրջը մղվող երկարատև պատերազմները 1746 թ. դադարում և կնքվում է հաշտություն: Հայաստանի ամբողջ արևելյան մասը, մինչև Երևանն ու Նախիջևիկանը ընկնում է պարսիկների ձեռքը, իսկ մյուս մասերը՝ օսմանյան գիշատիչ պետությանը: Սակայն Հերակլ երկրորդը օգտվելով միջազգային բարենպաստ պայմաններից, կարողա-

նում է իր ազդեցությունը տարածել Հայաստանի մի փոքր մասի վրա: Ահա թե ինչու Երեմյանի խառն իշխանության ենթարկված բոլոր երկրները, իր շրջակա գյուղերով, անցնում է վրաց տիրապետության տակ, այլ խոսքով այդ նորանվաճ երկրի իշխանները չնայած առաջվա պես պարսիկներից էին լինում, բայց հարկ էին տալիս Վրաստանին և նշանակվում նրա կառավարության կողմից: Սրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ հայ կաթողիկոսները ենթարկվում էին վրաց թագավորներին:

Հերակլ I-ի հեղինակությունը այն աստիճան է բարձրանում հայերի մեջ, որ նույնիսկ հնդկահայ ինտելիգենտիայի շարքերում առաջ են դալիս Շահամիրյանի նման մարդիկ, որոնք հայ ժողովրդի առատապսման գործը, պարսիկների և օսմաների ներքին ծանր լծից, կապում էին նրա անվան հետ:

Հակոբ Շահամիրյանը նույնիսկ մշակում է ազատագրական շարժման ծրարեր և ուսանողություններ է վարում Հերակլի հետ: Նա մրաք թագավորին պատրաստակամություն է հայտնում իր ամբողջ ունեցվածքը դնել նրա իրավասության տակ և Հայաստանի օտարա կառավարության մեջ նրան տալիս անկեղ տալ, եթե մերժին որոշի այդ ծրարություն:

Բանաստեղծի ժամանակաշրջանում հասարակական ֆեոդալական ֆեոդալական էր: Երկրում մաստորեն յուրաքանչյուր խոշոր ֆեոդալը իր տերիտորիայի վրա անսահմանափակ իշխանություն էր վայելում և միայն պետական նշանավոր խնդիրներում կախում ուներ կենտրոնական պետությունից: Այսպես ասած պարտավոր էր բազմապատկառ տուրքեր վճարել թե կենտրոնական կառավարությանը և թե իր սեփական տիրոջը, որը հանդիսանում էր նրա դաժան գաղտնիքն ու պատժողը: XVIII դարում առհասարակ հայ, վրաց և ադրբեյջանական ախալաթներ ժողովուրդների շահագործումը հասնում է ամենաուժայր աստիճանի: Հասարակության մեջ ամենատալար մասը տիվ և գիշեր ախալաթում էր ու դատարկնալում, իսկ մի խումբ պարագիտներ վայելում էին նրա սեփական ախալաթների պտուղները: Դասակարգային այս հակասությունները արտահայտվում են կուլտուրայի, գրականության և արվեստի մեջ: Չնայած վանքերն ու

ավատական գլխակները կառնում էին հնի վրա, բայց սրանց հակառակ աշխարհիկ գրականությունն ու արվեստը զարգանում էին ու բարգավաճում, որոնց մեջ արտահայտվում էր ցասում ու բողոք տիրող կարգերի դեմ: Ահա Սայաթ-Նովան այսպիսի էպոթեյան է գրական ասպարեզ իջնում:

Սայաթ-Նովայի կենսագրություն մասին գաղափար կարելի է կազմել հենց նրա ստեղծագործություն միջոցով: XVIII դարի վերջերին Հալեբից մի աղքատ հայ, Մահմետի Կարապետը, աշխատանք փնտռելու հույսով, գալիս է Թիֆլիս քաղաքը: Շուտով նա ամուսնանում է Հավաբարցի ճորտուհի Սառայի հետ և ինքն էլ համաձայն այն ժամանակվա օրենքների, ճորտագործվում է իր կնոջ տիրոջ մոտ: Մտավորապես 1712 թ. այս երկսից ծնվում է Հարությունը՝ ապագա Սայաթ-Նովան*): Պետք է ծնողներին և իր որտեղացի լինելու մասին ազդեցիկներին երգերից մեկում գրում է հետևյալը.

«Սայաթ-Նովա վաթանիցրն հարց կու տան,
Մեկը կոտե Հինգն է, մեկը՝ Համադան...
Վաթանը Թիֆլիսն է, սամթը՝ Վերաստան.
Սերըս Հավաբարցի, հերըս Հալաբլուս**):»

Փոքրիկ Հարությունը երբ դառնում է 12 տարեկան, ծնողները նրան տալիս են մի ջուլհակի մոտ աշակերտ, որը երկու տարվա ընթացքում մասնագիտանում է իր արհեստի մեջ. «երբ տասներկու տարին լրացավ հանձնեցին ինձ վարպետի: Տասնչորս տարին լրացավ վարպետին հասցրի խալաթ»:

Հնացած և անընդունելի է Գևորգ Ասատուրի այն տեսակետը, որ իբրև թե Սայաթ-Նովան կիսագրագետ է եղել: Բանաստեղծը զարաշրջանի ողով ստանում է կրթություն՝ հմտորեն ամբողջանում է Հին և Նոր կտակարանների ուսմունքը, արևելյան ժողովուրդների պատմությունն ու գրականությունը՝ հայ հին և նոր լեզուները, վրացերեն, ադրբեջաներեն, ժողովրդական ֆոլկլորը, գուսանական պոետիկան, Թիֆլիսի բարբառը և այլն:

*) Մեղիքսեթեկյանը և Լեոնիձեն՝ Հախվերդյանի կողմից ընդունված Սայաթ-Նովայի ծննդյան այս թիվը չեն ընդունում: Նրանք դառնում են, որ բանաստեղծը պետք է ծնված լինի 1712—1722 թվականներին:

**) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու», էջ 138, Երևան, 1945:

Սայաթ-Նովան գրել սկսում է պատանի շրջանից: Հավանաբար է, ինչպես վկայում է Հախվերդյանը, ջուլհակ եղած ժամանակ հենց կտավ գործելու ընթացքումն էլ «իր մեքենայի առջև, հորում նստած մքուքի ձէնի վրայ» հորինում է իր սկզբնական երգերը, ապա «վերջն էլ մքուքն փոխած քամանչի», համարձակ կերպով դուրս է գալիս գրական ասպարեզ՝ «խալխին» ազնվորեն «նոքարություն» անելու: Սնցնում է ժամանակը՝ երգելը այնքան հույս է ձեռք բերում, որ նույնիսկ դառնում է Հերակլ երկրորդի պալատական բանաստեղծը, երաժիշտն ու աբտիսար: Սակայն սիրուն օրերը ներին ու տիկիններին ուրախացնող երգիչը երկար չի մնում պալատում: Թագավորը ինչ-ինչ պատճառներից ելնելով նրան խալաթակ ձևով դուրս է շարտում այնտեղից:

«Գնա, կեղտոտ փալատի ես նման...»:

Այնուհետև Սայաթ-Նովան հարկադրանքի տակ նախ դառնում է քահանա, ապա իր կնոջ մահից հետո Հաղպատում ձեռնադրվում է վանական: Հովհաննես Թումանյանը և ուրիշները այն միտքն են հայտնել, որ իբրև թե նա նույնիսկ եպիսկոպոսություն աստիճանին է հասել և հենց XVIII դարի Հաղպատի վանքի վանահայր Դավիթ եպիսկոպոսը Սայաթ-Նովան է եղել*): Այս տեսակետը քննադատության չի կարող դիմանալ: Դուկաս կաթողիկոսը 1792 թվին հատուկ կոնդակով Դավիթին կարգալուծ է անում, իբրև «Հախվատու Հառաջնորդ, չվարդապետ, չիք արեղա, սևազուլ, ցուփ, լիբր անդլամ...»**): Այս բոլորի մասին նա հատուկ թղթով իրագեղ է դարձնում Հերակլ երկրորդին, բայց վերջինը չի հաստատում նրա հեռացումը և կաթողիկոսին առաջարկում է վերականգնել վանահոր իրավունքները: Կաթողիկոսը իր կամքին հակառակ այդպես էլ վարվում է. «Բրիտոսաստի և խաչապսակ իմաստախոս և վսեմափառ Մեծի արքայիդ Հերակլայ: Որում ի գիտութիւն լիցի: Զի թուղթ մեծութեանդ ձեռամբ դիւանարեկ Նշիկազաբաշի Թեիմուրաղին

*) Թումանյան, «Սայաթ-Նովա», էջ 44, Երևան, 1945, նաև՝ «Հորիզոն», 1913 թ., № 276:

**) «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Գ., էջ 582:

ևհաս առ մեզ, դոր սիրով ընկալեալ իմացաք զգրեալսդ վասն
Հախպատայ առաջնորդ Դաւիթ վարդապետին, ներել յանցանա-
ցըն և արձակել զնա ի հոգեոր կապանացն և այլն: Առ որ թէ-
պետ յոյժ էր սրտնեղութիւն մեր և վերավորութիւն, սակայն
յաղագս միջնորդական բանի գերհարգութեանդ, զիջաք ի բար-
կութիւնէ»^{*)}: Յուրաքանչյուր ընթերցողը սրանից պարզ եզրակա-
ցություն կարող է հանել, որ թագավորը իր կողմից հալածված
բանաստեղծի համար այսքան չէր նեղացնի մի ամբողջ ազգի
գլուխն անցած հոգեոր պետի: Հերակլը հենց սկզբում Դավիթ
եպիսկոպոսին նշանակել է տալիս Հաղպատի վանքի վանահայր,
որովհետև վերջինը հայ եկեղեցում վարպետորեն անցկացնում
էր վրաց արքունայաց տան քաղաքականությունը:

Վրացական պրավոր աղբյուրներ, ժողովրդական ֆոկլորի և
բանաստեղծի տաղերի վրա հիմնվելով հաստատապես կարելի է
ասել, որ Սայաթ-Նովան միայն սքեմով է եղել կրոնավոր-
նա նույնիսկ արեղա եղած ժամանակ դժգոհ է եղել իր դրու-
թյունից և սիրել է աշխարհիկ կյանքը:

«Իմ խեղճ գլուխ, նոր փորձանքի մեջ ընկալ,
Ողջ աշխարհում ծիծաղելի բան դարձար,
Որ կողմ փախար, սայթաքեցիր վայր ընկալ,
Վերջումն էլ բեղովաթ անուռն ստացար:

Ո՛ւմ մեղադրեմ, թե ումից եղավ.
Այս բոլորը միայն իմ խելքից եղավ:

Համարյա թե աշխարհում գոյած էի ես,
Ապակու պես ոսկու տուփում դրված էի ես,
Էս լ՛նչ պատահեց ինձ կամքիս հակառակ,
Իմ անկրթությունից եղավ այս տեսակ:

Ապա ո՛ւմ մեղադրեմ, թե ումից եղավ.
Այս բոլորը միայն իմ խելքից եղավ:

Թագավորներից մեջլիս կանչված,
Ու թավադներից գովված, մեծարված,
Ալ կարմիր կապալում գուգված, դարդարված,
Հիմա մնացել եմ սե քուրճը հապած:

Այս վիճակըն իմ քահանայից եղավ,
Ապա ո՛ւմ մեղադրեմ, թե ումից եղավ.
Այս բոլորը միայն իմ խելքից եղավ:

^{*)} «Դիւան հայոց պատմութեան», զիւրք Դ.:

Բրինձ էի, դարի լինելն ինչլիս էր պետք.

Ես աղափնի, լորի լինելն ինչլիս էր պետք.

Աշխարհական էի, քահանայալն ինչլիս էր պետք.

Մի հարցնող լինի՝ արեղա դառնալն ինչլիս էր պետք.

Ապա ո՛ւմ մեղադրեմ, թե ումից եղավ.

Այս բոլորը միայն իմ խելքից եղավ^{*)}:

Պատմում են, որ Ադա Մահմեդ խանի զորքերը Վրաստանին
մոտենալուն պես, մեր տարաբախտ երգիչը, մտաբերելով իր դա-
վակներին, մեկնում է Թիֆլիս, որտեղ պարսիկների ձեռքով
սպանվում է 1795 թվին^{**)}, Միքանի օրից հետո, երբ պարսիկ-
ները թողնում են քաղաքը, նրա դիակը վերցնում և թաղում
են «Մեծ բերդի եկեղեցու Հիւսիսային փոքր դռան առջև»^{***)}:

Անցնում է ամբողջ 57 տարի, Սայաթ-Նովան աստիճա-
նաբար մոռացության է հնթարկվում: Առաջին անգամ Գևորգ
Հախվերդյանը տաղերգակի հայերեն երգերը, իր բազմահմուտ
ուսումնասիրության հետ միասին, հրատարակում է 1852 թ.
Մոսկվայում: Մեծատաղանդ բանասերը այս հրատարակությամբ
անմահ է դառնում հայ ընդհանուր կուլտուրայի և գրականու-
թյան պատմության մեջ, որպես սայաթնովադիտության ար-
ժանի հայրը:

Գևորգ Հախվերդյանը ծնվել է 1818 թվին: Տասներկու
տարեկան հասակում ընդունվում է Լազարյան ճեմարանը, որի
լիակատար դասընթացը ավարտում է 1834 թվին և մտնում
Մոսկվայի պետական համալսարանի բժշկական բաժինը: 1839
թվին ոսկի մեդալով ավարտելով Կայսերական համալսարանը,
գալիս է Թիֆլիս և նշանակվում զինվորական բժիշկ: Շուտով
նրա հմտության համբավը տարածվում է ամեն տեղ: Նա որոշ
ժամանակից հետո նույնիսկ դառնում է զինվորական նախու-
րարի անձնական բժիշկը և փոխադրվում Պետերբուրգ, որտեղ

^{*)} Սայաթ-Նովա, «Հայերեն լիակատար ժողովածու», էջ 33, ներևան
1931:

^{**)} Միլիբուսթրիկյանը և Լեոնիձեն գտնում են, որ Սայաթ-Նովան
մեռել է իր բնական մահով 1801-ին:

^{***)} Հախվերդյան, «Գիւսանք», հատ. I, էջ ԺԲ., Մոսկվա, 1852:

սերտ հարաբերություններ է ունենում պետական հայտնի գործիչներին հետ: Սակայն այդ միջոցով ճշդ էր նրա համար. հայրենիքի կարոտը նրան ստիպում է թողնել իր պատվավոր պաշտոնը և վերադառնալ թիֆլիս:

Բժշկական գիտությունները չէին հմայում գիտնականին: Նա այն ժողովրդական մարզկանցից էր, որոնք ազդի վերածընթյունը կապում էին աշխարհիկ լեզվի և դրականության դարգացման հետ: Այդ նպատակով սկսում է հավաքել հայերեն առակներ, առածներ, վիճակախոսքեր, ժողովրդական ու աշուղական խոսքեր և այլն: Գեորգ Հախվերդյանը, ուրիշների հակառակ, աշուղներին համարում էր ազգային երգիչներ, որոնք «թէ խրատով, թէ պարսաւելով կըթիւ են իրանց ժողովրդին: Միշտ ազգի մէջ ու ազգի հետ, իմանալով որս պահասութիւններն, հէնց իրանք նոյն մեղքերով բռնած, սրտունն էլ կրելով նրա զգացմունքն՝ դուարթ ու կոկած խօսքով նկարագրել են սիրու կաթողին գրգանքն, հետն էլ դժուարէմ խօսելիս չ'են քաշվել՝ անպարկեշտ ու անգութ մարդուն հրապարակում հալածելուցն, ու իրանց զխինխալխի ոգար ասելով՝ անց են կացրել բոլոր կեանքն խաղ ասելում, աւանդել են մեզ իրանց սրտի ցաւերն ու տարիանքն, ու վարքն ժողովրդի. էն՝ դուր էլ սրանց մէջ քանի խաղերից աւելի ենք նկատում ազգային հոգին ու ոճն, քան թէ պատմադրական հաստ-հաստ գրքերիցն»^{*)}: Հայրենասերը սուր կերպով քննադատում է օտարների և պահպանողական աշխարհայացք ունեցող իր ազգակիցների այն անբնական ու սխալ տեսակետը, որ իբրեւ թե հայերը զուրկ են բանաստեղծական զգացմունքներից: Մեր ժողովրդի վրա չի տարածվում գերմանական պոետի «Չար մարդիկ խկի խաղ չունեն» հռչակավոր խոսքը: Աշխարհում ոչ մի ազգ չկա, «որ չունենայ խաղ ու երգեր, թէ ուրախ և թէ տխուր վիճակում»: Հայերն էլ բոլոր ժողովուրդների նման ունեն իրենց բարձրարվեստ բանաստեղծությունը, «իրենց երգող դուստնն ու աշուղը»: Հախվերդյանը ունենալով այնպիսի առնչավոր գաղափարներ, ծրագրում է հրատարակել ժամանակի ընթացքում

ձեռք բերած երգիչներին՝ Սայաթ-Նովայի, Ղալոյենց Բաղդասարի, Շամշի Մելքոյի, Լեոյի, Թուրինջի, Օքսուզ-Օղլանի, Նալբանդ Օղլու, Ղարբի-Օղլանի, Չախմախչի Նադուրի, Սեփիլ-Օղլանի, Գեղիշ Նովայի, Գուրջի-Օղլիի, Գորաչի, Ջահիլ-Օղլանի, Նուրալիի, Նարինջ Օղլանի, Քիչիկ-Նովայի, Նալդուլի, Արուսի Քեդումի, Ալավերդու, Հազաթ-Օղլանի, Միսկին-Թուրքիի, Շաղուր Օղլիի, Արազու Սարգսի, Ադամ Ազարի, Գյուրջի-Նավիի, Նարգիզի, Գորաչի-Օղլանի, Բանդիի, Շիրինի, Նիրանու, Ալվան-Օղլանի, Սեյադի, Ղազազ Հովսեփի, Իվանի, Օհաննեսի, Քեանհանի, Հակոբի և ուրիշ գուսանների երգերը: Աշխատանքը սկսում է, ինչպես վերևում ասացինք, Սայաթ-Նովայի հայերեն երգերից^{*)}:

Այս հրատարակությունից հետո անցնում է վեց տասնյակ տարի՝ Սայաթ-Նովան չի պարզաբանվում քննադատական դրականության մեջ. նույնիսկ մինչև 1914 թիվը չի սպառվում Գեորգ Հախվերդյանի կողմից լույս ընծայված նրա հայերեն ժողովածուն:

Գալիս է սայաթնովագիտության երկրորդ շրջանը, ուր կրկին անգամ վերակենդանանում է հսկա բանաստեղծը՝ ժողովրդական ամենալայն մասսաների մեջ: Սայաթ-Նովային վերակենդանացնողը եղել է Հովհաննես Թումանյանը, որը տալիս է աշակերտական շրջանից սկսած, ինչպես վկայում է նրա դուստրը՝ Նվարդ Թումանյանը^{**)}, մեր սիրելի պոետին դարձնում է իր պաշտամունքի մշտական առարկան: Նա 1912—1916 թվականներին գրում է մի շարք հոգվածներ, որոնց մեջ Սայաթ-Նովային հռչակում է իբրեւ արևելյան «երգի ու երաժշտության թագավոր» և «հայ ժողովրդի կյանքի ու տանջանքի խորհրդանշանը», որի ստեղծագործությունը բարձր վկայական

^{*)} Սայաթ-Նովայի հայերեն երգերի ժողովածուն Գեորգ Հախվերդյանը 1852 թվին հրատարակում է «Իսկանդր» խորագրի տակ, որը կազմում է ժողովածուի I հատորը: Գեորգիտարքր գիտնականը 1861 թ. մահանում է և նրա հրատարակչական ընդարձակ ծրագիրը մնում է թերակատար: 1903 թ. «Ազգադրական Հանդես» խմբագրությունում՝ նրա դուստր Մանեն հրատարակում է «Գուսանքի» II հատորը, որտեղ լույս են տեսնում աշուղական բազմաթիվ երգեր:

^{**)} Հ. Թումանյան, «Սայաթ-Նովա», էջ 65, Ներվան, 1945 թ.:

^{*)} Գեորգ Հախվերդյան, «Գուսանք», հ. I (Առաջաբան):

է հայ ժողովրդի կուտուրականութեան, «բայց էդ վկայականը մնացել է մեր գրպանում, կարդացող չի եղել»*)։ Մենք ուրիշ ժողովուրդների հանձարները, ասում է նա, ճանաչել ենք, բայց ուրիշները տեղյակ չեն մեր հանձարներին, ուստի հետևողներն պետք է ցույց տալ, որ «թերաշին բարձունքները երբեք խորթ ու անմատչելի չեն եղած հայի հոգուն, որ հայի հանձարն էլ է միշտ սավառնել էն վսեմ, էն սուրբ ու նուրբ ոլորաններում, թեև նա ինքը, հայը միշտ լողացել է արյան ծովի մեջ, ահա ճիշտ էնպես, ինչպես մի Սայաթ-Նովա»**), որի ստեղծագործությունը անմեռ ու հավիտենական է բոլոր դարերի ու դարաշրջանների համար։

Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունը մասսայականացնելու նպատակով հայ գրողների կողմից ընկերությունը, Հ. Թումանյանի գլխավորությամբ, 1912—16 թվականներին մի շարք զեկուցումներ, ելույթներ ու հանդեսներ է կազմակերպում, որոնք մեծ տպավորություն են թողնում ժողովրդական ամենալայն մասսաների վրա։ Ծնունդ սպառվում է կրպակներում թափված Գևորգ Հախվերդյանի կողմից 1852 թ. լույս տեսցրած գիրքը և 1914 թվին հրատարակվում է Սայաթ-Նովայի երգերի նոր ժողովածու***), ուր տեղ են գտնում նաև «Ազգագրական հանդես»-ի X գրքում զետեղված երգչի միջանի ալ բանաստեղծությունները, որոնց Գ. Ասատրյանը վերցրել էր Պետերբուրգի կայսերական գրադարանում եղած ձեռագիր ժողովածուներից։

Հայ գրողների կողմից ընկերությունը բանաստեղծի գերեզմանի վրա կանգնեցնում է նաև նրա մահարձանը, որի բացումը վերածվում է ժողովրդական կատարյալ տոնախմբության։ Ամենքը վարդերով ու երգերով էին զարդարում վարդի ու բլբուլի երգչի սուրբ հիշատակը, այդ կուտուրական մեծ տոնին մասնակցում էին ոչ միայն հայերը, այլև վրացիները****)։

*) Թումանյան—«Սայաթ-Նովա», էջ 25, Երևան, 1945. թ.։

**) Նույն տեղ, էջ 25։

***) Այս ժողովածուն Հախվերդյանի առաջարկով հրատարակեց հայ գրողների կողմից ընկերությունը։

****) Հ. Թումանյան, «Սայաթ-Նովա», էջ 70—74, Երևան, 1945։

Սայաթ-Նովայի վերակենդանացման գործում քիչ դեր չի խաղում նաև ոռոս տաղանդավոր գրող Վալերի Բրյուսովը, որը իր աշխատությունների մեջ նույնպես Սայաթ-Նովային հռչակում է իրեն համաշխարհային հանձարեղ բանաստեղծ։ Հետագայում վրացիներն իրենց հերթին սկսում են զրադվել Սայաթ-Նովայով։ 1918 թ. Գրիշաշվիլին (Մառի, Թումանյանի և ուրիշների օգնությամբ) հրատարակում է նրա վրացերեն երգերը։ Բանաստեղծի մասին նույնիսկ լույս են տեսնում ուսաներին, գերմաներեն և անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով հոգվածներ։ Այսպիսով հետադիմապես Սայաթ-Նովան դառնում է ամենքի ուշագրություն առարկան։

Բացի վերոհիշյալ հեղինակներից, առանձին աշխատություններում կամ այլ գրողների ու հարցերի կապակցությամբ նրան գնահատել են բազմաթիվ նշանավոր գիտնականներ, բանաստեղծներ, արվեստագետներ, պատմաբաններ, քաղաքական և կուլտուրական գործիչներ՝ Շահումյանը, Պատկանյանը, Հ. Ասատուրը, Գ. Լևոնյանը, աղագետ Իկ Տերտերյանը, պրոֆ. Մելիքսեթբեկյանը, Լեոն, Ա. Ն. Գրին, Պոլոնսկին, Լեոնիձեն, Կեկելիձեն, Մթածմենյանը և ուրիշները։ Այս բոլոր փաստերը ցույց են տալիս, որ Սայաթ-Նովան առանձնահատուկ տեղ է գրավում անգրկովկասյան ժողովուրդների ընդհանուր կուտուրայի պատմության մեջ։

Սայաթ-Նովան հայկական միջնադարյան պոեզիայի վերջին ներկայացուցիչն է, հայ և արևելյան բանաստեղծության ամենաբարձր գագաթներից մեկը։

Սայաթ-Նովան ստեղծագործում է չորս լեզվով՝ հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն և պարսկերեն։ Նրա քնարերգությունը մեր և արևելյան հարուստ բանաստեղծության սինթեզն է, որը հասնում է ժողովրդական արվեստի պարզությամբ ու խորությունը։ Ժամանակի ոգին պոետից պահանջում էր կերտել այնպիսի լիրիքական բանաստեղծություններ, որոնք երգվեին խնջույքներում և հասարակական հանդեսներում։ Կատարելով էպոսայի այդպահանջը, Սայաթ-Նովան դառնում է հրա-

Հակաժողովուրդ աշուղ-բանաստեղծ: Հին արեւելքում «աշուղ» համար-
վում էր սիրո ու թախծութեան ամենամեծ փրկիչ, որը սաղը
ձեռքին թափառում էր գյուղից-գյուղ, քաղաքից-քաղաք, հրա-
պարակից-հրապարակ և սոխակի ձայնով գեղգեղում էր կերտած
սրտատուջոր երգը: Կարծես թե ժամանակակից բանաստեղծն էլ
երբեմն սիրո ու վշտի ձեռքից գառնում է մի թափառական
աշուղ:

«Աշուղ ես չինեմ, չեմ հանգստանում,
Պաղեր կապելով, չուր չափելով...»*):

Ժողովրդի իսկական երգիչը միայն սիրո թեմայով չի
սահմանափակվում: Նա երգում է նաև սոցիալական անհավա-
ռարութունը, աշխատավորի վիշտ ու տառապանքը, նրա ազա-
տագրական տենչերն ու ձգտումները, խարաղանում հասարա-
կութեան ծոցում բուն դրած չարիքը, քննադատում աշխատա-
վորութեան արյունը ծծող սարդերին ու շատ անգամ էլ դուշա-
կություններ անում պայծառ գալիքի մասին:

Տակավին մեր թվականից շատ ու շատ դարեր առաջ հայ
գուսաններն իրենց քնարի ու տավղի քաղցրահնչյուն լարերի
ձայնով երգել են ժողովրդի հերոսութունն ու փառքը, բայց
նրանց այդ հոգեգմայլ երգերը ոչ գրի են առնվել և ոչ էլ ընդու-
նելութուն գտել հետագա հոգևոր ու աշխարհիկ պետերի կողմից:
Նույնիսկ այդ հիմնալի բանաստեղծութունների հեղինակները
համեմատվել են դեերի ու սատանաների հետ: «Ձի ուր կատակը
և գուսանը են և խաղ և ծաղր լկախը, անդ և գեք բնդ նո-
սա՛ր պարու անցանին»**): Միայն բաղմահանճար Մովսես
Խորենացու միջոցով մեզ հասել են այդ գուսանների երգերից առան-
ձին փշրանքներ՝ Վահագնի ծնունդը, հաստարազուկ ու թիկնա-
վետ Հայկի, Արամի, Տիգրանի և Արտաշեսի հերոսական էպո-
պեաները, Արտավազդի մուտքը Մասիսը, որոնք, գիտնա-
կանի վկայությամբ, երգվում էին հանդեսներում:

Հայ ժողովրդական երգչի վճիռ ու պարզ ձայնը հետագայում

*) Տես՝ Հովհաննես Թումանյանի «Անուշը»:

**) Հ. Մանդակունի, «Շառք», էջ 134, Վենետիկ, 1860:

էլ չի լուռ, կտրում անցնում է միջնադարյան մզմավանջը,
միշտ աշխատավոր ժողովրդի մեջ ու ժողովրդի հետ, գալիս,
գալիս հասնում է մինչև Կոստանդին Նրզնկացին, Թլիսուցին,
Գրիգոր Աղթամարցին, Նահապետ Բուշակը, Նաղաշ Հովնաթանը
և հուշակավոր Սայաթ-Նովան:

«Յայիսի նոքարները» բոլոր դարաշրջաններում էլ գեղե-
ցիկ կերպով արտացոլել են ժողովրդի կյանքը, նրա մտքի
վեհմութունը, փիլիսոփայական խորութունը, գեղարվեստա-
կան ճաշակը ու ողջ կեցութունը: Սակայն գուհիկ սոցիոլոգները
միանգամայն, ինչպես առաջ էլ ասացինք, այլ կերպ են մոտե-
ցել միջնադարյան մեր աննման երգիչների երգերին: Նրանք
առհասարակ ամեն կերպ ճգնել են ժխտել այդ հարուստ գրա-
կան կուլտուրան, համարելով այն որպես կղերաֆեոդալական հետա-
ձեմ մտքի արդյունք: Ուրիշներ էլ կան, որոնք ընդհանուր առ-
մամբ դեմ լինելով գուհիկ սոցիոլոգ քննադատներին, իրենց
հերթին Սայաթ-Նովային դուրս են հանում գեմոկրատական
երգիչների ոսկյա շղթայից և ճիշտ չըմբռնելով նրա տաղերգու-
թյան հասարակական ու գեղարվեստական արժեքը, բանաստեղ-
ծին որակում են որպես ինքնամիտի սիրերգակ քնարերգու,
որն «իր երգերի մեջ ոչ միայն նախ քաղաքացի չէ և ապա
պոետ, այլ որպես քաղաքացի նա բնավ չի երևում: Ինքն իր
անձը և իր չորս կողմը բոլորած գողաները, ահա նրա աշխարհը-
ուրիշ մարդու չենք պատահում նրա երգերի մեջ, դուչե քա-
ցառությամբ իր «հոգևոր ծնոգ» էրեկլե թագավորի: Աշուղը
գերազանցորեն հասարակական դեմք է ու նրա սաղը, սիրո լա-
րից բացի, ունի իր ժամանակի օրվա չարիքի, հանրային վշտի
և ուրախութեան հնչյուններն արձագանքող լարերը: Այդպիսի
և ոչ մի երգ չունի մեր աշուղը: Նա կարծեք ապրել է «ժամա-
նակից ու տարածութունից» դուրս»*):

Անտարակույց ճիշտ են ասում, որ աշուղը հասարակական
դեմք է և նրա սաղը սիրո լարից բացի ունի հանրային վշտի
հնչյունները, բայց սխալվում են, երբ մեր առաջադեմ երգիչ-
ների շղթայից դուրս են հանում նրա ամենամեծ օղակներից մեկը:

*) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն երգերի լիակատար ժողովածու», էջ 56—
57, Երևան, 1931:

Այնուհետև նրանք գտնում են, որ Սայաթ-Նովան որպեսզի մնար այդ ընդհանուր շղթայում, պիտի երգեր նվիրեր 1770 թվին թիֆլիսում գոյություն ունեցող չորս հազար մարդ կանոց ժանդարտին, որ նա պիտի նկարագրեր «իր օրերի վրաստանի քաղաքական ու տնտեսական երերուն տազնապալից կացությունը» և այլն: Կարծում ենք, գրողի աշխարհայացքը չի որոշվում իր երգերի թեմատիկայով: Ժամանակից ու տարածու-թյունից դուրս ոչինչ գոյություն չունի, այս կամ այն գրողը իր աշխարհայացքով կապվում է որևէ հասարակական խավի կամ խմբակցությունների հետ: Սայաթ-Նովան աշխատավոր ժողովրդի երգիչն է, որը զեղարկեստորեն վերաբաղվել է 18-րդ դարի անգրկովկասյան հասարակական կյանքի խոր հակասություն-ները և աշխատավորության տրամագրությունները: Նրա ճա-նաչողության սահմաններից դուրս չեն մնացել աշխատավոր ժողովրդի տառապանքը, վիշտ ու թախիծը, նողկանքն ու հե-ծեծանքը, տրամությունն ու ծիծաղը: Նա պաշտպան կանգ-նելով խեղճերին ու տնտեսիկներին, մեծ վարպետությամբ խա-րաղանել է բազմատեսակ կեղծիքն ու չարիքը, նենգությունն ու ստորությունը, բռնությունն ու անիրավությունը: Նրա անսահ-ման վիշտը դարի վիշտն է, մորմոքները դարաշրջանի մոր-մոքներն են:

«Մարդուս էտիբար չմնաց, դարի ձեռնեմեն դադ կոնիմ,
Դիփ խառնակիչ ու ավերող, չարի ձեռնեմեն դադ կոնիմ:
Էլ հոգեվախ կրոնավոր, մարդասեր իշխան չմնաց.
Ձորն անգորին կերել է, մարդկանց վրա ջան չմնաց...
Փիքը ու խիալս հարգիդ աշխրբի ցավի մասին է,
Պեղճի, նաչարի, անանկի, բարու ու լավի մասին է.
Սայաթ-Նովա խորքը իրավ և անիրավի մասին է,
Նոխսուլին զրկող բերնսաֆ վատի ձեռնեմեն դադ կոնիմ»*):

Ինչպես տեսնում ենք, տաղերգակը մեծ վարպետությամբ քննադատում է «խառնակիչ ու ավերող» հոգևոր և աշխարհիկ իշխաններին, այլասերված պարագլիտ գոռբաներին և դարաշըր-ջանի բարոյապես ընկած բոլոր մարդկանց: Նրա անսահման տրագիկոյակի հիմքերից մեկը սոցիալական անհավասարությունն

*) Գ. Թավերդյանի հայտնաբերած երգերից:

է, որի դեմ Ֆրիկի պոետական մոտիվներով սուր բողոք է հայտ-նում:

«Մարթ էլ կա, վուր չունե օջախ ու բինա»*)
Մութը նընդի չի իմանա ուր գընա...»**):
«Մարթ կա ուրախ, մարթ կա տըխուր ու փոշման,
Մեկին՝ մըսխալ, էն մեկին՝ հինգ բաթման...»***):
Վուրըն ախլատ, վուրըն օսկով մե դանդին****):
Վուրին գինի, վուրին աղու մե բանգի.
Մեկը կոծե սադ, էն մեկն էլ իր չանգին.
Մեկին դամ ու վայելք, մեկին՝ ցով ու սուք.
Մեկը քընած, մեկը դարթուն—աչկը բաց.
Վուրըն օյադ, վուրըն հարփած—գինով մաստ.
Մեկըն անուտ, մեկը կըռնատ—մե շիքաստ,
Մեկըն էլ հենց նուր ձըվից յախու է կապում*****):

Սայաթ-Նովայի համար միանշանակաբար անձանոթ է շովինիզմը, որը կապվում է բուրժուական հասկացողությունների հետ: Նա առանց աղբյուրի խտրության ատում է ճորտատերերին, թաղավոր-ներին, թավաղներին և «խեղճի ու նաչարի» արյուն ծծող պարա-զիտ տղրուկներին ու հավասարապես սիրում է բոլոր աշխատա-վոր խավերին՝ ինչպեղներից ու ժողովուրդներից էլ լինեն նրանք:

«Սո ոամիկ եմ, թավաղութին չիմ ուզում»:

Ահա նրա դասակարգային առողջ ինքնազիտակցությունը:

* * *

Սայաթ-Նովայի քնարերգության գլխավոր թեմաներից մեկը սերն է: Նրա սիրերգները իրենց գեղեցկությամբ, մտքի սրությամբ, բանաստեղծական անսահման հարմարությամբ, պատ-կերների ձևավորությամբ ու բազմաշանությամբ, ձևի և բովան-

*) Բինա—օջախ, շենք, ապրելու տեղ:

**) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն», վրացերեն, ադրբեջաներեն խոսքերի ժո-ղովածու» էջ 85, Նրևան, 1945:

***) Բաթման—կշռաչափ (մատավորապես կես փուտ):

****) Զանդին—հարուստ:

*****) Նույն տեղ, էջ 138, ադրբեջաներեն խոսքերից: Այս երգը մեղ հիշեցնում է Ֆրիկի «Դանդատը»: Կարծում ենք սա աղբեցության աղբյուրն է և ոչ թե պատահականություն:

դակության խոր ներդաշնակությամբ համաշխարհային պոեզիայի մեջ գրավում են ամենաաչքի ընկնող տեղերից մեկը: Նրանց կերտելիս՝ բանաստեղծը հատուկ խնամքով օգտագործել է միջնադարյան հայ տաղերգուների, պարսկական, արաբական, վրացական ու ազրբեջանական բանաստեղծության հարստությունները: Նրա պոեզիայի մեջ նուրբ ճաշակով ջոկված ու դասավորված են արևելյան ժողովուրդների ամենաընտիր բառերը՝ հմտորեն երաժշտականություն առաջ բերելու համար: Ահա թե ինչու պոետի ոճը փափուկ է, պատկերավոր, հրապուրանքով լի:

Սայաթ-Նովան, Նահապետ Բուշակից հետո, մեր գրական-նության ամենախոշորագույն սիրերգական է: Միանգամայն սր-խալ է այն կարծիքը, որ իբրև թե նա փառաբանել է կնոջ գեղեցկությունը («տոկ որպես կին»*)։ Այդպես ելլել լինելը, ապա Սայաթ-Նովան վաղուց մոռացված մի բանաստեղծ կլինեք, կամ թե չէ կգառնար մի երկրորդական, երրորդական դեմք:

«Թէզուզ քու քաշըն մարբրիտ տան բրօյի, բրօյի**)

Թէզուզ քու քաշըն արմա տան բրօյի, բրօյի,

Եւր, չիմ տա, չիմ հիւսացնի քիզ քու եարէմէն, բարէբարէմէն:

Չիմ քաշվի էկած մահէմէն,

Բաղիփի տըված աճէմէն՝

Թէզուզ քաղամ դայ Եւրէմէն՝

Եւր, չիմ տա, չիմ հիւսացնի քիզ քու եարէմէն բարէբարէմէն***),

Ինչպես տեսնում ենք, ապերգակի սիրո օրեկադ վերջին հաշվով կրնն է, դա բացասական չէ: Նա ընդհանուր առմամբ շատ բարձր հասկացողություն ունի սիրո նկատմամբ. իր յարին չի փոխում բյուրավոր մարդարտի և արմատի, ոչ էլ աշխարհի ամբողջ հարստության հետ՝ «առանց քիզ ինչ կոնիմ աշխարհի մալը», ասում է նա իր սիրունուն: Բանաստեղծը անբիժ հոգով ու սրտով կապված է նրա հետ, որից բաժանել չեն կարող ոչ շահի արգելիչ հրամանը, ոչ վերահաս մահը և ոչ էլ այլ խոչընդոտ: Նրա մոտ էտիկան բարձր սկզբունքների վրա է գտնվում. «Թեզուզ անմահություն ուզիս սիրով կու ճարիմ քիզ համա»:

*) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն խաղերի լիակատար ժողովածու», էջ 54, Երևան, Պետհրատ, 1931:

**) Բրոյի-բրոյի-բյուրավոր, անթիվ և անհամար, անչափ, անհաշիվ:

***)) Հախվերդյան, «Գուսանք», հատ. I, էջ 50, Մոսկվա, 1852:

Սերը պիտի լինի հավիտենական, մարդը իր ամբողջ կյանքում պետք է սիրի միայն մեկին՝ «եյ քու բաղին մտիկ արա, ուրիշ բաղին վարթ չին տա քիզ»։ Կինը պետք է ազատ լինի ամեն մի ճնշումից: Նա տղամարդու համահավասար գաղափարակից ընկեր պիտի լինի՝ ոչ միայն ուրախության բուրբներին, այլ և դժբախտության: Հավատարիմ ընկերը ընկերոջ միակ դարդի դարման արողն է, առանց որի միշտ էլ կյանքը կանցնի անուրախ:

«Առանց ընդիր էս աշխարում

Աչկուտ կույի լիքը արուն...»

Լաց լիմ մենակ օրի համա.

Ման դամ սիրգաշուրի համա*).

Լավ բնգիրն ընդիրի համա

Դարդի դարման-ճար է էլած**):

Սայաթ-Նովան շատ անգամ նույնիսկ իր սիրած յարին այնքան բարձր է գնահատում, որ իրեն նրա հյու հպատակ, ստրուկ, ճորտ ու ծառան է համարում.

„Я твой раб-тебе прислужник

никакой не нужен,

Вери я, другой обманет, и другой

не нужен“***).

Սայաթ Նովայի սիրո քնարերգության այս մոտիվները գերազանցորեն կապվում են նրա անսահման հումանիզմի հետ: Բանաստեղծը բառի ամենալայն իմաստով մարդասեր է, նրա հոգին պարզ է ու մաքուր, անբիժ ու անարատ: Ահա թե ինչու նա իր սիրած աղջկան երբեմն համարում է եղբայր****), երբեմն էլ՝ «տոկն փառչունն լցուցած անմահական ջուր» կամ «կաթն է ախպուր»*****): Վերջինը մեր ժողովրդական էպոսի մեջ հանդես է գալիս իբրև պաշտամունքի առարկա, որը մարդու ուժ և գորություն է տալիս, երբեմն էլ՝ շնորհում անմահություն: Սա նախ և բաղադատարը

*) Սիրգաշուր—հավատարիմ բնկեր, հավատարիմ սիրունի:

**) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու», էջ 139 (ադրբեջանական խաղերից):

***)) Саят-Новая, „Песни“, стр., 73, Москва, 1939:

****)) Տեքլանի սիրածին երբեմն քույր է համարում, որը նրա մաքուր զգացմունքների արտահայտությունն է:

*****)) Գ. Հախվերդյան, «Գուսանք», հատ. I, էջ 75, Մոսկվա, 1852:

ներանից են ծնունդ առնում, Դավիթը նրա շնորհիվ գաւնում է մի կատարյալ դյուցազն, որը ոչնչացնում է աշխարհի բռնապետութիւնն ու անիրավութիւնը, փոքրիկ Մհերը գաւնում է անմահ և արդեւափակվելով «Ազնավու քարում», սպասում է աշխարհի վերածնութեանը: Հումանիստ քնարերգակը իր սիրունուն համեմատելով այսպիսի զորավոր աղբյուրի հետ՝ սերը հռչակում է անմահութիւն. սերը կարող է հաղթել մահը...:

Սայաթ-Նովան անասման իդեալականացնում է իր սիրունուն, որը պատկերով արարած է՝ այլ մի անսման ատենաբան, որի յուրաքանչյուր խոսքը «անգին ջաւախը է», իսկ լեզուն՝ «Ամաւուրու» ճառից ավելի հմայիչ ու գեղեցիկ: Ահա թե ինչու աշխարհում նրա հետ ոչ ոք մրցել չի կարող, որովհետեւ իր բազմահազար «բաբաթ» բառերով շատ մարդկանց «կու էլրի»: Նա գեղեցկութեան, ներգաշնակութեան, մտքի ու բանականութեան մարմնացումն է: Մեր սիրելի պոետի այս սքանչելի գաղափարները կապվում են աշխատավոր ժողովրդի աշխարհայացքի հետ և փետրալա-բուրժուական բարոյականութեան հակադասութիւնն են կազմում: Լայն առումով այս կամ այն հասարակական ֆորմացիայում շահագործող դասերի ու դասակարգերի համար ոչ մի բարոյական բարձր նորմա գոյութիւն չի ունեցել, որովհետեւ ամատական իրականութեան մեջ «ճորտը պիտի ընձեռեր իր տիրոջը առաջին գիշերվա իրավունքը», իսկ բուրժուազիայի տիրապետութեան շրջանում՝ «ազատ բանվորը ոչ միայն առաջին գիշերվա իրավունքը պիտի ընձեռի իր տիրոջը, այլև ամեն մի գիշերվա իրավունքը»*):

Սայաթ-Նովան որքան փառաբանում է իր անսման յարին, այնքան էլ վերջում ընկնում է խոր հիասթափութեան ու տրագեդիայի մեջ, որովհետեւ նրա սիրունին «հում կաթնալեր» է դուրս գալիս. իր «իզրաբէմէն» անց կենալով, խոստումը դրժելով, անսահման ցավ ու մրմուռ է պատճառում բանաստեղծին: Ճարաբախտ տաղերգակը անսահման վշտից ու հոգեկան տառապանքներից սրտատուչոր սոխակի նման «էրած խորված ման» է գալիս, որովհետեւ «մէ տեղ չկայ

*) Ֆ. Էնգելս, «Բանվոր դասակարգի դրութիւնը Անգլիայում», էջ 294, Նրեան, 1934:

մար» ունե՞հա: Նրա աչքերից արդունքի փոխարեն արյան գետեր են հոսում, վշտից ու թախծութեանից՝ անդամ անշունչ լեռներն ու ձորերը լաց են լինում: Ահա թե ինչու պոետը լալահառչ բացականչում է՝ «դաւաճն գիրս չէ գրում մէջ չորացած թանքի նման»: Սայաթ-Նովայի այս տրագիդիան անձնական է, այլ սերտ կերպով կապվում է դարաշրջանի հետ:

«Ով տեսնում է է՛ս է ասում, «վայ քու դարին Սայաթ-Նովա, Համաշա քիզ պիտինք տէսնի՝ աչկիդ արին Սայաթ-Նովա, Բեհօզ չէլաւ չըոսստ էկար մէ լու եարին, Սայաթ-Նովա, Ունբըրս էրադի պէս գընաց՝ ծառս չըրեբոժ դիգենար»*):

Պորագգաց տաղերգակի սիրտ ողբերգութեան հիմքը սոցիալական անհավասարութիւնն է**): Փետրալա-բուրժուական իրականութեան մեջ փողը և հարստութիւնը հասարակական ուժ հանգիստանալով մեծ ազդեցութիւն են թողնում մարդկանց վարքերի, բարքերի, կենցաղի և հոգեբանութեան վրա, որի հետեւանքով շատ անգամ մարդիկ ամուսնանում են առանց փոխադարձ հարգանքի ու սիրտ: Այլ խոսքով՝ կինը որոնում է հարուստ ամուսին, իսկ տղամարդը՝ փողատեր կնոջ: Այսպիսի պայմաններում, Էնգելսի խոսքով ասած, բնական գեղեցկութիւնը, մտերիմ հարաբերութիւնները, ներգաշնակ հակումները, խելքը, իմացութիւնը և այլ առավելութիւնները սիրտ ու ամուսնութեան խնդիրներում դեր չեն խաղում: Պարբայութիւնը, ստախոսութիւնը, անհավատարմութիւնը և սրանց նման բացասական այլ երևույթներ մուտք են գործում մարդկանց կենցաղի մեջ, որի հետեւանքով շատերից վերանում են բարոյական բարձր նորմաներն ու լավագույն տրագիդիաները, և դավաճանութիւնը երկու կողմերի համար էլ դառնում է սովորական մի բան: Սայաթ-Նովան Քուչակի նման շատ բարձր հասկացողութիւն ունի բանականութեամբ զարդարված կնոջ մասին, որին զժբախտաբար չի գտնում Փետրալական այլանդակ իրակա-

*) Գեորգ Հախվերդյան, «Գուսանք», էջ 82, Մոսկվա, 1852:

**) Այս տեսակետից Սայաթ-Նովայի և Քուչակի տաղերգութիւնների միջև կա ընդհանրութիւն...:

նության մեջ: Նա իր երգերից մեկում ուղղակի բողոքում է՝ «էս գամանի գողալներին արխաթ ու իման չմնաց...»*):

Սայաթ-Նովան հիասթափվելով անարդար կյանքից, դարձրեալ բլբուլի հետ անգամաճան ընկեր դարձած տիվ ու գիշեր անգագար լաց է լինում: Իր մեռնելը չի հոգում, այլ լողում է «գիշի, տիղի», ու «ցիղի համա», այսինքն հոգ է տանում գալիք սերնդի, անգի ու ժողովրդի բարեկեցիկ կյանքի մասին: Նա իբրև սիրո երգիչ հումանիտո է ամենալայն իմաստով. «մի հոյակապ սիրահար է, բռնված ու բռնկած սիրո հրդեհով, նրա լուսի տակ էլ նկատում է աշխարհքն ու իրերը, զգում է, որ էրվում, վերջանում է ինքը, բայց մնում է արի ու բարի, անչար ու անաչառ, վեհ ու վսեմ, որպես աշխարհքի ու մարդու մեծ բարեկամը, հաստատուն սիրով և դեպի էն «զալումը», որ իրեն կրակ տըվեց ու միշտ մնաց անտարբեր, և դեպի նրանց, որոնք չորս կողմից տաքացան ու հրճվեցին, էն կրակով, որի մեջ էրվում էր ինքը, և դեպի նրանց, որոնք հազար ու մի տեսակ իրեն վշտացրին կյանքում: Այլընտրանք, բայց երբեք չընտրացավ, ցավեց, բայց երբեք չանիծեց...»**):

Ուշադրով է, թե ինչպես է լուծվում սիրո արագեղիայի հանգույցը Սայաթ-Նովայի մոտ: Նրա համար յարից բաժանվելը հավասար է մահվան, բայց երբ նրա սիրուհին «հում կաթնակեր» է դուրս գալիս, ապա այդպիսի դեպքում նա Գուշակի ուղին է բռնում.

«Ով որ ինձ չի սիրի՝ յես է՛լ չիմ սիրի.

Սերըն սեր կու բերե, սիրեկան գու քամ...***»):

Ահա ուսուցիչ երգչի ստեղծագործության լավագույն կողմերից մեկն է: Նա իր հասարակական միջավայրից շատ բարձր է կանգնած:

Հիրավի սերը պետք է լինի փոխադարձ: Առանց փոխադարձ սիրո ընտանեկան անբիծ առաքառտի անվան տակ միշտ

*) Թարգմանի հայտնաբերած երգերից: Այս արտահայտությունից պարզ երևում է, որ քանաստեղծը առհասարակ բողոքում է դարաշրջանի այլանդակ վարքերի դեմ...

**) Հ. Թումանյան, «Սայաթ-Նովա», էջ 12—13, Երևան, 1945.

***) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և ադրբեյջ. լատ. ժողով.», էջ 24:

էլ թագնված են լինում անհավատարմությունն ու դավաճանությունը, որոնց դուրս կարող է վտարել միայն բաժանումը...:

* *

Սայաթ-Նովան իր տաղերի պատկերները, Գրիգոր Նարեկացու, Կոստանդին Երզնկացու, Հովհաննես Թլիսբանցու, Գրիգոր Ալթամարցու, Նահապետ Գուշակի և Նաղաշ Հովնաթանի նման, գերազանցորեն ժողովրդական ստեղծագործության կղանակով է կառուցում: Նրա սիրունու «պատկերքը» դալամով է քաշած, հրեաները նման է «շամո ու դամարին», աչքերը «ոսկի փխալ» կամ «ակնակապ թառ է», առամիներ լալ ու մարգարիտ, մազերը վարդին փաթաթված ուհան է, կամ սիմ ու շարբար, որի «շադա մարջան քաշած ցրիվ տված սիվ գուլիները քամին չորս յան կու տանի», շրթունքները կարմիր վարդի թերթեր են, մատները անտակ ծովի միջից հանած անդին գոհարներ են: Ամբողջությամբ լալ ու մարգարիտ է, հեքիաթների անգին ակն, սագաֆ, հնդկաց քաղաքներից բերած ջավայիք, դար ու զարբարով սիլա հակ, մարգարիտով կալ, յաղութ, ասողի պես փայլող ավառ ու մարջան, բրդյի շամդ, չինարի ծառ, հունիս ամսվա բույ ու բաղչա, սուլբու, ծառ, բաղի բար, կանաչ դաշտ, «հով շվաքով անտառ», գարնան երկնքի անգ ծաղիկների ամբողջություն: Նրա մարմնի բոլոր մասերը՝ երեսները, ունքերը, խալերը, աչքերը, լեզուն, բառերը, ծոցը՝ մեկ-մեկ կարմիր վարդի են նման: Հոսով՝ հիլ, մեխակ, դարչին, կարմիր կակաշ, փունջ մանիշակ, ալ կարմրագույն գաղաթի ծաղիկ, հովտաց շուշան, սուսամբար, սուսան ու սմբուլ և այլն: Նա երբ նստում է մի կատարյալ թուփի դուռ է, սարի սիրուն կաքավ: Նրանք էլ նմանվում է «կրակի ծովին» դուրս եկած ուշի, «ինքը կրակ, հագածը կրակ»: որի շուրջ անգամ նսեմացնում է հրաբուր արեգակի լույսը, կամ էլ ուղղակի մի սովորական ջնյառն է, որը «կու սիրե ազատ չուեր», ինչպես ամպը սիրում է ծով ու գուր: Իր «մարիփաթով» հաղթում է նույնիսկ Սողոմոնի նման իմաստունների, Դուրր գյուղերի ու քաղաքների մեկիքներին, իշխաններին, սուլթաններին ու խաներին և գեներալ Զեյթունի չեղձի նման թագավորներին: Այդ գեղունին ասողների պես երկնքի հը-

րաշք է, մի գողալ հրեշտակ, որի նմանը «չէ տեսած արար աշխարհ»։ Ահա թե ինչու աշխարհի բոլոր թագավորները երեսկ են տալիս նրա «դիզարի համա»։ Աշխարհը մի անծայրածիր ծով է, իսկ ինքը նրա մեջ լանդ է անում։ Շատ անգամ էլ բարկ արևի պես լույս է տալիս «խուզերին էլ, աշխարհին էլ», իսկ երբեմն ողջ երկիրքին շվաք է անում...։

Նրա մի նաղը հասնում է Աբարատան, մի նաղը՝ Ղրիմ, մի նաղը՝ Դաղստան, մի նաղը՝ Ուրումեյ*), մի նաղը՝ Փռանգստան**): Ունի բազմաթիվ գեղեցիկ խալեր, որոնցից ամեն մեկը բանդ է անում***)) արար աշխարհին, ծովերին ու օվկիանոսներին, երկրի բոլոր բնակավայրերին, հարամ ու հալալ մարդկանց, սարում սարող սիրուն մարալներին, բոլոր թանկագին քարերին, մտաճուրբ ճամբորդներին, «աշխարհի ամեն յանի սավղաներին», «թիփլիզ քաղքի բեկու մեյդանին» և այլն։

Մի խալից «պայծառ աստղ ու արիվ կամանչին»։ Մի խալը «կառնե գունդի շատին ու քչին», մեկ ուրիշը՝ «աշուղի բըլբուլ լեզվին, քամանչին»։ Նա ամենուրեք մեջլիսներում ու վանքերում խաղերի ու տաղերի օրեկտն է, որը բոլոր բլուզներին լեզու է ավել և մեր բանաստեղծը նրա գովքը այնպիսի գովթար է արել, որ «փիլ» պիտի զիրքը տանի։ Շատ անգամ էլ Սայաթ-Նովան իր սիրունու չքնադությունը չի համարձակվում համեմատել բնութթյան մեջ գոյություն ունեցող իրերի և առարկաների հետ։

«Ղումաշ ասիմ՝ շուրեղեն է, կու մաշվի,
Սալբի ասիմ՝ ախըր մին օր կու տաշվի,
Ջեյրան ասիմ՝ շատ մարթ քիզիզ կու յաշվի,
Բաս վիճեց թարիփ անիմ մարա****) իս, գողալ։
Թե մանրչակ ասիմ՝ սարեմեն կոսին,
Թե ջավայիր ասիմ՝ քարեմեն կոսին,
Թե վուր լուսին ասիմ՝ տարեմեն կոսին,—
Արեգակի նրման փարա իս*****) գողալ»*****):

*) Ուրումեյ—Բյուզանդիա։

**) Փռանգստան—Ֆրանսիա, Եվրոպա։

***) Բանդ անել—կապել, կաշկանդել։

****) Մարա—հեքիաթային վիշապ օձի գլխի անդին քար։

*****) Փարա (Ֆէրա)—սքանչելի, չքնաղ, հոյակապ, չնաշխարհիկ։

*****) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողով», էջ 25։

Այս ծայրահեղ հիպերբոլիզմը մի կողմից բանաստեղծի ուժեղ ֆանտազիայի արդյունքն է, իսկ մյուս կողմից՝ ժողովրդական ստեղծագործության խղիճը, ժողովրդական սիրտ անրիժ գաղափարների արտահայտություն։ Հենց նոր ասացինք, որ նա իդեալականացնում էր իր յարին, ուստի գարմանալի չէ, երբ նրան այդքան բարձրացնում է...։

Սայաթ-Նովայի տաղերգության երանգները առնուաբան բազմազան են, վառվռուն ու տպավորիչ։ Նրա պոետական ներկերի նյութը կազմում են աշխարհի ամենագեղեցիկ, ազնիվ մետաղները, թանկագին քարերը և վառազան բույսերն ու կենդանիները։ Մի խոսքով՝ մեր տաղերգուն, իր նախորդ երգիչների պես, միշտ բանաստեղծական գույները վերցնում է բնութթյունից։ Նա հայերեն և ադրբեջաներեն երգերում երբեմն պատկերները հետաքրքիր ու յուրահատուկ ձևով է կառուցում. իրեն ներկայացնում է շատ հեռու տեղից եկած մի խոշոր վաճառական, որը ոչ մի մրցակից չունի։ Նրա բազմաթիվ բեռների մեջ կարելի է գտնել ամենաթանկագին ու ամենաազնիվ բաներ՝ շովդ ու շափաղա տվող փռանդի աղառ, դար դալամքար, ենգիրդուխա, փաշայի խալաթ, դրմզ ու գափռանգ, զանջափիլ, դարչին, դարամիլ, անտալ ծովի միջից հանած լալ ու թիլա ակներ, շաղաշաղա մարգարիտ, գար դալամքար, հիլու մեխակ, զարբար ու դար, Կոշաք, շարբաթ, նուզլ ու նարաթ, դանդ ու շաքար և այլն։ Նրա բեռները այնքան մեծացել են, որ «փիլը տանիլ չի կանա», որոնցից միայն մեկը «Չին ու մաչին կու առնե թամամ փարադաթ», կամ լալերից մեկի գինը «վուչ մե սարափ ճարիլ չի կանա...»։ Նրա ճաշակ պոետի արվեստի այս հետաքրքիր մոտիֆները սխալ տպավորություն են գործել Մելիքսեթրեկյանի վրա, որը գրտնում է, որ իրեն թե Սայաթ-Նովան եղել է մետաքսագործ, թանկագին կտորեղենի մասնագետ, որովհետև նա իր տաղերի մեջ բազմապիսի կերպասեղենների անուններ է տվել։ Եթե մեր հարգելի գիտնականի նման գտնենք, ապա Շեքսպիրը դուրս կգա և՛ բժիշկ, և՛ բուսաբան, և՛ մետաքսագործ, և՛ գյուղատնտես, և՛ լեզվաբան, և՛ վաճառական, և՛ ուրիշ շատ մասնագիտությունների տեղ մի անձնավորություն, որովհետև նա գործածել է ամեն մասնագիտության վերաբերվող բառեր, նույն

նիսէ ավելի շատ բառարմատներ է դործածել, քան աշխարհի ամենամեծ լեզվաբանները: Դժբախտաբար բանասերը ուշադրութիւն չի դարձրել Սայաթ-Նովայի հայերէն «Գուգիմ» ումբոս հենց անց կացնիւ» և աղբրեցանքերէն «Էջիւի ծովի միջին հանած լալ ու գոյար է ըրոս» բանաստեղծութիւններին վրա, որոնք շատ արժեքավոր են հեղինակի էսթետիկական հայացքները պարզաբանելու համար.

«Ինչքան ուստաղ կա աշխարում, թուղ հալաքվին թամաշի, չընդըստանից դաւաճաբ գա, մաթ կու. մընա իմ նախշին. Մաթ կու. մընան իմ մարջանին, իմ աղնեղուն անհաշիւ... Ժեւ քարիւրն ալմաս դառնան, ոչիւս վըրեն չի մընա. Թեմարթիք իմ տիւրն չը գան՝ ուրիշի մող չիմ գընա. Հետի էջիւի կըրակ ունիւմ, ինձ մողենալ չին կանա. Սայաթ-Նովուն չը հաւատաք, չուն իսկըն էս մեկըն ա...»*.

Այս հատվածից պարզ երևում է, որ բանաստեղծը չունի առնարականի հոգեբանութիւն, չի ներբողում հարստութիւնն ու գանձը, եթե անգամ բոլոր լեռները դառնան ավառ, էլի նա նպատակ չունի նրանց սեփականացնելու: Նա միայն զեղեցկութեան սիրահար է, որի հետեանքով գործածում է ամենաքննադատական, ոճեր ու էպիտետներ՝ բազմազան պատկերներ, «մարիփաթով քաղցր լեզու» և «հաղար մի բարաթ հանգեր» աստեղծելու համար, որոնք ամեն ինչից թանկագին են.

«Շատ մարթ էտոնք կու իմանա, կոսե. հալաթ սա գանգին** ա»,
Զին գիլի թե ուշի ու միտկըս հաղար մե բաբաթ հանգին ա.
Մարիփաթով քաղցըր լիզուն գիփունի վըրա անգին ա...»***):

Սա էսթետիկական մի ամբողջ տեսութիւն է: Համեմատական պատկերների միջոցով կերտել երկի մասերի միջև համաչափութիւն, ստեղծել «մարիփաթով քաղցր լիզու» և «բաբաթ հանգեր», դա նշանակում է ինքնըստինքյան ներդաշնան-

*) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և աղբրեցանքերն խաղերի ժող.», էջ 89, աղբրեցանքն խաղերից, Երևան, 1945:

**) Զանգին—հարստ:

***) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և աղբրեց. խաղերի ժող.» էջ 21:

կել բանաստեղծութեան ձևն ու բովանդակութիւնը, այլապես նա կդառնա անարժեք: Գուսանը պետք է լինի խալիսի նոքարը, ալախըն ժողովրդի մտքի ու հոգու դուրգարը, հյուսնը: Նա պետք է լավ տիրապետի իր գործը, նրա խոսքերը պիտի լինեն կենդանի ու անկաշկանդ, անբռնադատիկ: Բանաստեղծը իր էպիկայի արտահայտիչը պետք է դառնա: Ոսկին, գանձը, հարստութիւնն ու իշխանութիւնը դատարկութիւններ են: Մնայուն ու անմեռը գրականութիւնը, արվեստն ու գիտութիւններն են՝ «գիր սիրի, դալամ սիրի, դավթար սիրի...»: Այս գեղարվեստական առողջ սկզբունքները Սայաթ-Նովայից առաջ արտահայտել են Գրիգոր Նարեկացին, Փրիկը, Կոստանդին Երզնկացին և Նահապետ Բուշակը: Սայաթ-Նովան ուրիշ համաշխարհային կլասիկ պոետների նման ըմբռնել է իր «դավթարի», «գրի ու դալամի» գորութիւնը.

«Ամեն մարթ չի կանա խըմի՝ իմ ջուրըն ուրիշ ջըրեն է.
Ամեն մարթ չի կանա կարթա՝ իմ գիրըն ուրիշ գըրեն է:
Բունիաթըս ավաղ չիմանա՝ քարափէ, քարուկըրեն է...»*:

Դրոք նրա «սեւավի պես առանց ցամքի» խմած ջուրը անմահական է, որը ուժ և գորութիւն կարող է տալ բոլոր ծառավ պոետներին: Նրա «Դավթարը» հայ գրականութեան մեծ գրքերից մեկն է, իսկ «Ամեն սաղի մեջն գոված քամանչեն» իր նմանը չունի, որին ոչ մի նաքաղ մարդու չի հաջողվել խել:

**) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և աղբրեց. խաղ. ժող.», էջ 14:
Գետրգ Ասատուրն այս գեղեցիկ պատկերը միանգամայն սխալ է մեկնաբանել: Նա իր հոգեվածներից մեկում սրա վրա հիմնովելով աշխատել է զարգացնել այն միտքը, որ իբրև թե Սայաթ-Նովան կիսազրապետ է եղել. «Սայաթ-Նովայի ձեռագիրը կարգալն իր հատուկ գեղարվեստներն էլ ունի. Հեղինակը լավ գրագետ չէր և դրա համար բավական չէ նրա գործածական բառերն ու լեզվին ծանոթ լինելը: Շատ անգամ հարկ է լինում ոչ թե կարգալ, այլ վերծանել, որ ամեն մարդու գործ չէ: Սայաթ-Նովան ասում է իր երգերից մեկում.

«Ամեն մարթ չի կանա խըմի՝
Իմ ջուրըն ուրիշ ջըրեն է.
Ամեն մարթ չի կանա կարթա՝
Իմ գիրըն ուրիշ գըրեն է...»

(Տես՝ «Պոերիկային Հայաստան», 1926 թ., № 87 և 85, «Սայաթ-Նովայի հարցը» բանախոյն Լևոյի գեմ):

Նրա կոթը շիրմայի է, փորը՝ «սաղափով նախշարած», գլուխը՝
ջավայի քարած, ճիպուտը՝ «հազար ռանգով վարադնած», սիմը
ոսկուց է քաշած, իսկ նվագը՝ «ածողին երկու կու շինի»։ Շա-
տին «զարթուն կու լուսացնի, կու քրնցնի բանգով», շատերի
տխուր սիրտը խնդացնում է և կտրում «հիմնդի դուզն...»։

Սայաթ-Նովան իր աննման սիրերգները կերակրի վար-
պետներն օգտագործել է ժողովրդական ֆոլկլորը։ Նրա բանաս-
տեղծութուններից շատերը կոլեկտիվ ստեղծագործության
ոգով են գրված։ Նա ունի երգեր, որոնք իրենց կառուցվածքով,
պատկերներով, ռոմով ու էպիտեաներով նման են ջանգլուլում-
ներին։ Ներքևում բերենք մի քանի օրինակներ.

I

«Գնդալ, Աստված քեզի լավ տա,
Չուզողի աչկերուն ցավ տա,
Անգալի խոսկին մի ավտա...»*):

II

«Ով քեզի այան մըտիկ տա,
Աբելին՝ Կայան մտիկ տա,
Ինչ աչկ քեզ խայան մըտիկ տա...»**):

III

«Ով որ ինձ շինեց դիվանա՝
Սուրբ Կարապետին խիվանա,
Վագի էրեսըն սիվանա...»***):

IV

«Հուր իս՝ էշխով կըրակած,
Խոսկ իմ ասում առակաց,
Իմ սիրմա էրծաթ ախպեր՝
Օսկէ ջըրով վարակած...»****):

*) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և ադրբեյջ. խաղ. ժող.» էջ 39:

**) Նույն տեղ:

***) Նույն տեղ:

****) Նույն տեղ, էջ 18:

V

«Համբուրիմ սիրով համբուր,
Վունցոր խեչին է դաստուր.
Ով քեզ խայան մըտիկ տա՝
Դառնա՝ էրկու աչկով կուր...»*):

VI

«Վուր յիս ասիմ՝ իմացի,
Էշխի մեչըն հիմնացի.
Ինձ հուրյան բիրյան արիր,
Ասում իս, թե դիմացի...»**):

VII

«Հոնը իս, սիրով սիրեկան,
Քեզի դուռը պատվական,
Հազար թուրու կերակուր,
Սուրի գինի անապական...»***):

VIII

«Պըխտուր սիրտըս պարզ արա,
Բըլբուլի պես փարզ արա,
Աստըձուն փառք, քաղկումն իս՝
Դարգըս Խանին արդ արա...»****):

IX

«Արդ իս անում հազարին,
Հոն դարբարին, հոն զարին.
Սիրտըս յարալու արիր՝
Աչկըս գուլա հոն զարին...»*****):

*) Նույն տեղ, էջ 18:

**) Նույն տեղ, էջ 19:

***) Նույն տեղ:

****) Նույն տեղ:

*****) Նույն տեղ:

«Հաղարին հաղար պիտի,
Էբաժ սըրտին ճար պիտի,
Յես մե էշխի ջուհուն իմ,
Ինձ մե դողրու յար պիտի...»*):

XI

«Յարի լիզուն բըլբուլ է,
Դաստամաղըն սըմբուլ է,
Սայաթ-Նովան լալիս է,
Մ'աղար դարիբ բըլբուլ է...»**):

XII

«Յիս կանչում իմ մերանին,
Ըսկըսպնական մերանին,
Թուղ դոստիրըս շատանան,
Թըշնամիքըս մեռանին...»***):

**

Սայաթ-Նովան բացի սիրերգներից գրել է նաև խրատա-
փիլիսոփայական բանաստեղծություններ, որոնցից նշանավոր
են՝ «Արի ինձ անգաճ կալ այ, գիվանա սիրտ», «Դուն էն գլխեն
իմաստուն իս», «Արի համով դուլուղ արա», «Աշխարս մե փան-
ջարս է», «Խիվ սիրտ արի անգաճ արա խրատիս», «Դե վուր
կոսին էս աշխարս ունայն է», «Աթամորթի, անգաճ արա էս
բանիս», «Այ սիրտ, ովոր քիզ մի յաման բան կոսե», «Բեզարիլ
է հոքիս մարմնից», «Ինչքան էլ վուր դուն մինձանաս այ դա-
դա», «Յես չիմ հիշի վատ մասքանը չուն աշխարս ունայն ա», և
այլն: Սրանց մեջ հայ տաղերգուների և արևելյան մեծ բա-
նաստեղծների պոետական մոտիվներով՝ Սայաթ-Նովան շոշա-
փում է կյանքի և մահվան դարավոր խոր փիլիսոփայութունը,

*) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և աղբրեջ. խաղ. ժող.», էջ 19:

**) Նույն տեղ:

***) Նույն տեղ, էջ 16:

որը նրա արագեղիայի, հոգեկան ավայտանքների և մորմոք-
ների հիմնական աղբյուրներից մեկն է կազմում: Նա ունի տե-
րեի նման երերվում է հին և նոր դարերի արանքում:

«Վուր տիղ հարսնիք, վուր տիղըն սուք, վուր տիղ սոյաթ խաղ է
ըլում.

վուր տիղ ժամ, վուր տիղ պատարաք, վուր տիղ սիրով տաղ է ըլում,
Թե վուր հոքուտ կամքն իս անում, մարմինս բեզամաղ է ըլում:

Վուր մե դարդին կու դիմանաս դուն ջըրատար Սայաթ-Նովա*):

Բանաստեղծի այս՝ երկվությունը բնական մի երևութ է,
որը կազմվում է էսդիսայի հին և նոր գաղափարների հակասու-
թյունների հետ: Նրա դարաշրջանում տակավին իշխողը կրոնա-
կան իդեոլոգիան էր: Մի կողմից միջնադարյան հարաբերություն-
ները, կրոնա-փիլիսոփայական մտածողությունը ու հանդեր-
ձյալ աշխարհի գաղափարները շարունակում էին իրենց տիրա-
պետությունը, իսկ մյուս կողմից էլ ավելի ուժեղանում էր աշ-
խարհիկ ուսու հասկացողությունները՝ իրականության ու կյան-
քի մասին:

Այստեղից առաջ է գալիս հոգու և մարմնի սուր պայքարը,
որը Գրիգոր Նարեկացու շրջանից սկսած մինչև Սայաթ-Նովայի
էսդիսան ու նրանից հետո էլ տեղ է գտել մեր պոեզիայի մեջ**):
Հին և նոր գաղափարների առկայությունը Սայաթ-Նովայի
ստեղծագործության մեջ ստեղծում են աղաղակող
հակասություններ: Բանաստեղծը իր մի շարք տա-
ղերում կրոնի ուժեղ ազդեցության տակ քարոզում է հանդեր-
ձյալ աշխարհի և չարին չհակառակվելու գաղափարները, սիրել
աստծուն, հրեշտակներին, վանքերը, բոլոր սրբերին, անապա-
տական կյանքը, կարգալ «հարանց վարքն սիրուն», բոլորհետև
«Ավետարանի խոսկիրն մարքարիտ է, կարքն՝ սիրուն»: Այս
կյանքում եթե չհետևես զվարճության, փառքի ու հարստության՝
«էն կենաց արմատն կուտան», եթե հոգու հավիտենական երջան-
կության համար շալ և մագեղեն հագնես՝ հանդերձյալ կյան-
քում «զար քաշած ատլասն կուտան», «Եթե վուր լալով զխոնում

*) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և աղբրեջ. խաղ. ժող.», էջ 45:

**) Մենք արդեն ասել ենք, որ հակասությունները վերածնության
շրջանի գրականության սպեցիֆիկ կողմերից մեկն են:

անիս անմտացն մասն կուտան», «ով քիզի լիզի պարքի զուն առ շաքար», «խոնարություն արա կանց քիզ գիվերին...»: Մյուս կողմից աշխարհը դիտում է իբրև երջանկության և ուրախության վայր, ուր մեր պոետը մի կատարյալ սոխակ դարձած տիվ ու գիշեր երգում է իր «շամա ու դամար» դեմք ունեցող յարին—«ոսկի ֆինջանը» ձեռքին ներբողում աշխարհիկ կյանքն ու վայելչությունը: Մայաթ-Նովայի հակասության հետ է կապվում նաև այն հանգամանքը, որ նա մի կողմից ներբողներ է նվիրում թագավորին, նրան համարելով իր «հոգևոր ծնողը», մյուս կողմից՝ ըմբոստանում է նույն միապետի դեմ, պահանջելով նրանից, թե «թող ինձ ազատ ուսմիկ եմ, թավադ դառնալ չիմ ուզում»: Սակայն, ինչպես առաջ էլ ասացինք, այս հակասությունները դարաշրջանի հետ են կապվում և մագաչափ չեն նսեմացնում նրան, որովհետև նրա պոեզիան սքանչելի կերպով հավատարիմ է XVIII դարի իրականությանը:

Մայաթ-Նովան դեմոկրատական ամենալայն խավերի ազատագրական գաղափարների արտահայտիչը լինելով, առհասարակ ֆեոդալական աշխարհը դիտում է որպես մի նեղ լուսամուտ, որը խեղդիչ է ամենքի համար: Ահա թե ինչու իրար հաջորդող մարդկային սերունդները խոցված ու բեզարած անընդհատ նայում են նրան ու անցնում: Մտածողության այս եղանակը գերազանցորեն կապվում է ժողովրդական փրկսովայության հետ:

«Ախրձըժը մե փենջարն յի*),

Հմը էկող կըշկա—կըսնի.

Շատերն են էկե, ընցե,

Շատերն էլ կըկյան կըսնեն...

Մարթ օլանն անշըրքի վրան.

Ժամանակավուէր՝ դոնաղ ի,

էսօր կա, կանոխ չկա,

Քարվանսարայի պես մնակյան** ի...»***):

Կյանքի այս ակնթարթում, ժողովրդի հասկացողությամբ, ամեն ոք պետք է կատարի բարի գործ.

*) Փենջար—լուսամուտ:

**) Մասկյան—բնակություն:

***) «Քոռ Օղլի», էջ 37, Երևան, 1941:

«Զինքը ուրիշի վնտ չանի,
Ուրիշի վնտն էլ կհւլ չըտա.
Փատիյ-մատիյ պանի խմար
Զմր աղը սիրտը շուռ չըտա:
Խոքին ընի քմանց Մասիս սար,
Սիրալ—քմանց մե դմրյա-ուսման*):
«Նա շոէտ ինի, նա պըխտեղի,
Խնյիր կետեր իկմն-էթմն:
Աղբի քմանց մանգի մանգանա,
Ըմմեն մարթ ասի՝ էվալան:
Խեխճին, փաղիբին պաշտպանի,
Եթիմ, վուէրփեվարուն խոքա,
Զոռի, համփայի դեմ կըուլի,
Զքոռնա դմնց փողով, խացով...»**):

Հումանիստ պոետը նույնպես ժողովրդական այս գաղափարներով է մոտենում կյանքի ու մահվան հարցերին. կյանքն ու մահը անբաժան են միմյանցից և միանգամայն բնական երևույթ են՝ «գուն մահի հիդ, մահը քիզ հիդ»***): Բայց իրական կյանքում վերջի վերջո մերն է մարդու իսկական նպատակը՝ «վուէ գուն շարին վաղե, վուշ էլ չարը քիդ...»: Ահա անշար բանաստեղծի ընդհանուր սկզբունքը: Բանականության և իմաստության ճանապարհից չպետք է դուրս գալ: Ինքը երբեք չես ընկնի հոր, եթե ուրիշներին հոր չփորես: Մեր պապերի խոսքն լավ է՝ «ծառի օրթունքն իրեմեն կուլի գոյացած»: Այսինքն մարդուն միայն մարդը կարող է մնասել: Պետք է ձեռք քաշել չարություններից՝ «պարզն ու լավը» կյանքում երբեք չթաղել, սատանայի ընկեր չլինել, որպեսզի «հոքուտ դոնով չար հարամին հուր չդա», խուսափել կռիվներից ու հայրոջանքներից, որովհետև լեզվով միայն «օխնանք կու տան»: Կեղծավորներին, ապերախտներին, հիմարներին, պորտաբույծ պարագիտներին, անտաշներին, սոցետներին և ուրիշ կարգի սատորներին խելք չպետք է դնել, որովհետև

*) «Քոռ Օղլի», էջ 37, Երևան, 1941:

**) Նույն տեղ, էջ 37—38:

***) Այս առողջ սկզբունքը կա նաև Հովհաննես Թումանյանի մոտ «մահը մերն է, մենք մահինը...»:

նրանք միայն պատկերով են մարդ, իսկ իրականում սատանաների ընկերներն են, որոնք անտեղի մնասում են իմաստուն մարդկանց: Ազաները նույնպես գոռոզ, ամբարտաժան ու չարագործ մարդիկ են, որոնք բոլորովին մանր չեն հիշում, չգիտեն, որ «էն՝ աշխարհում դուքն աղեմեն չեն ջոկի»: Բանաստեղծը անխնայ թիր ամենքին խրատում է օգնել ընկերներին, աղքատներին, խեղճերին, թուլերին ու տեսնակներին, ֆիզիկական պակասություն ունեցողներին, հիվանդներին, որբերին, նեղ տեղ ընկածներին և բոլոր թշվառներին: Գոռոզություն ու ամբարտաժանությունը տգիտություն հետևանք են, իսկ համեստություն ու բարությունը՝ իմաստություն: Մարդ ինչքան էլ մեծ լինի իր դիրքով՝ այնքան պետք է լինի խոսարհ, իր ավազներեք անգին քար չհամարի, այսինքն իր մասին շատ բարձր կարծիք չունենա, զգա իր անձնական թերություններն ու պակասությունները, առաջ դնա միայն խելքով և իմաստությունը, միշտ բաց անի ճշմարտության դուռը և ուրիշի կողմից ուժով չճնշի, նրա ունեցվածքը չհափշտակի, լինի կատարյալ հումանիստ, ընկերասեր ու մարդասեր, լինի ազնիվ, չարամարտի իր նմաններին, մի խոսքով՝ ունալ հայացքով նայի աշխարհի վրա և ընթանա բանականության ճանապարհով:

«Անգաճ արև, մատաղ իմ քեզ, մե քեզ կոմաղ դընա, գնդալ,
Աշխարհս հեմ է մընացի, վուր ինձ ու քեզ մընա գնդալ...»*)
«Ինչքան էլ վուր դուն մինձանաս, խոնարութիւնս ունիւր կալ,
Փիւր ուստաղի դահրը քաշե, քու ավազին չասիս լալ,
Ճըշմարտության դուռն բաց միշտ, ձեռքս չառնիս հարամ մալը»**:

Հարաբերական առումով մշտնջենականը, մնայունն ու հավիտենականը բարի գործն է, լավությունը, հանրօգուտ աշխատանքը: Այսպես օրինակ. գրողը իր կյանքը մաշում է «խալիս» համար, բայց մեռնելուց հետո նրա թողած հիշատակը մնում է կենդանի, վարպետը հասարակություն համար կամուրջ

*) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու», էջ 37, Երևան, 1945:

**) Նույն տեղ, էջ 140:

կառուցելով միշտ փառաբանվում է հետագա սերնդի կողմից, իսկ սրանց հակառակ՝ չար մարդիկ հետագայում էլ նգովքի են արժանանում: Բանաստեղծի տրագիկական էլ ավելի խորանում է, որովհետև նրա էպոխայում վերջինները իշխող էին առաջինների վրա: Չար աշխարհում նա իրեն զգում է մենակ, երազում է չարի կործանումը ու լավի հաղթանակը՝ «բերանը դուրս, լեզվին՝ աղոթք, աշխուժ բեր, վուրփին բաբա») և բարություն բաբա») ըլող» մարդու գալուստը: Սայաթ-Նովայի փիլիսոփայական այս մոտիվները սերտ կերպով կապվում է Նահապետ Գուշակի ընդհանուր աշխարհայացքի հետ: Մեր այս տաղերգակաների հումանիստական գաղափարները հետագայում զարգացնում է Հովհաննես Թումանյանը:

Սայաթ-Նովայի դերը հայ պոեզիայի զարգացման գործում շատ մեծ է: Նա վարպետություն օգտագործելով արևելյան և հայկական վերածնունդյան շրջանի բանաստեղծություն հարուստ նվաճումները, «սկիզբ է դնում պոետական ուրույն մի ձևի», որը ընդօրինակելի է դառնում շատերի համար: Մասնավորապես ուժեղ ազդեցություն է թողնում աշուղական գրականության վրա: Առանց չափազանցություն կարելի է ասել, որ նրանից հետո ասպարեղ իջնող բազմաթիվ աշուղներ այս կամ այն չափով իրենց վրա են կրել վարպետ տաղերգակի անմահական շունչը: Նրանցից հիշատակենք մի քանիսը. Շամչի Մելքոն իր որոշ երգերը, Թե ձևի և թե բովանդակության տեսակետից, ուղղակի հորինել է նրա բանաստեղծական ընդհանուր մոտիվներով:

«Բարակ մէջկիւղ օսկէ քամար բանդ պիտի,
Գու սիրողը քիզ պէս դարդիմանդ պիտի,
Գաղցը խօսիս, լիզուդ շաքար դանդ պիտի,
Միւր միշտ մէ օրթում ու անդ պիտի,
Միւրեկանը դանա անփրօադ*** պիտի...»****):

Այս աշուղը հայտնի երգիչներից է, ունի բազմազան

*) Բարա—հայր:

**) Բաբ—հավասար:

***) Մնիւրանդ—անհնարը:

****) Գ. Հալվերդյան, «Գուսանք», հատոր II, էջ 267. Թիֆլիս,

1903:

ոճ ու գեղեցիկ պատկերներ: Ի՞ր ստեղծագործութեան մեջ նա անհաշտ է պարագիտ դասակարգերի նկատմամբ:

Սայաթ-Նովային հետևում է նաև Նգորը, որի երգերից քչերն են մեզ հասել: Նա ի՞ր ստեղծագործական կարողութեամբ Շամշի Մելքոյից շատ ցած է կանգնած, որովհետև չու՜նի ինքնուրույնություն:

«Աշխարհն աշխարհով կշաղցաւ, ես քեզանից, ո՞վ աչքի լոյս,
Մէկ խօսք ունիմ իլթիմասով, ահանջ տրա, ո՞վ աչքի լոյս...
Հազար կուղէ, որ դարդ անեմ, էս դարդերին դարդ չեմ ասիլ,
Իմ լողման հաքիմը դու ես, ուրիշ ոչ մի բան չեմ ասիլ...»*:

Միտք չունի երկար շարունակել, որովհետև ամեն մի ընթերցող պարզ տեսնում է, որ աշուղ Նգորը հասարակ կերպով կրկնում է Սայաթ-Նովայի երգերի ձևն ու բովանդակությունը՝ առանց նոր բան ստեղծագործելու: Նրանից շատ հեռու չէ Նալբանդը, որը շնորհալի աշուղներից է:

«Հարցնէ՞ր՝ աղան աղնիւ, դիբա մինթանէն աթլազ է էլի,
Արիալուզն դառ դալամքեար, շապիկը դիւզեազ է էլի,
Մէջքը բարակ թաւադի պէս, քամարն ալմազ է էլի,
Մոցի մէջը ծաղկով լիքը, վարդ ու մանուշակ է էլի...»**):

Այստեղ եւս իշխում է Սայաթ-Նովան՝ իր բանաստեղծական պատկերավորութեամբ, էպիտետներով և գեղարվեստական սպեցիֆիկ կողմերով:

Նալբանդ Օղլու սիրունու չալ աչքերն էլ շատ նման են Փինշանի, երեսները՝ «շամս ու դամարի», շողքը «արեգական է», լեզուն խոսում է բլրուլի կամ «աուզի դուշի» պէս, վարտերը կապույտ մանիշակի փունջ է, հոտով հիւ ու մեխակ: Մի խոսքով՝ նա չի ազատագրվել Սայաթ-Նովայի բանաստեղծական վառվռունքներից ու հիպերբոլիզմից: Նրա սիրունին աշխարհի ամենագովելի արարածն է, որին չաիրելու դեպքում աշուղը պատրաստ է անգամ դիմել ինքնասպանության. սա արդեն Սայաթ-Նովայի աշխարհայացքին դեմ է: Նալբանդ Օղլին ընդհանուր առմամբ չունի իր ուսուցչի համամարդկա-

յին հավիտենական դադարները և նուրբ զգացմունքներն ու խոհերը: Նրա ստեղծագործական ոեալիզմը մակերեսային է, իսկ տեսողութեան դաշտը շատ հեղ...:

Սայաթ-Նովայի տաղերգության ոսկի կնիքը նկատվում է նաև Նիրանու ստեղծագործութեան վրա: Բայց Նիրանին մյուս երկսի նման էպիգրամի դերում չէ, այլ օգտագործելով մեր բանաստեղծի գրական հարուստ ժառանգությունը, կերտում է իր սեփական երգերը: Նա ունի սիրո մէջ զգացմունք: Նրա երգերը շարահյուսված են գեղեցիկ լեզվով, երկներանգ ու գունագեղ պատկերներով, պարզ ոճով ու դարձվածքներով: Սակայն, այս բոլորից հետո, նա սովորական շնորհքի տեր է, բայց շատ մեծ կարծիք ունի իր մասին:

«Աշխարհին շատ կայ աշըղ, ամեն մինը սիրոյ մեռած,
Ոչ մէկը սիրոյ մոլի ոսկերիչ Նիրան չի լինիլ»*):

Սայաթ-Նովայի առջև դուրս են խոնարհել անգամ ամենաաշուղները, որոնք իրենց հերթին առանձին գրական դպրոցի հիմնադիր են հանդիսացել: Այսպես օրինակ, Շիրինը (1827—57) իր «Այդեալան ինչ ես անում» երգի մեջ ասում է հետևյալը.

«Շիրինի, օրը հարկը քաղցը հախորժ բան մտածես,
Քու հայերէն խաղերը Սայադի նման չի լինիլ»**):

Հանրածանոթ երգիչը այսպիսի բարձր կարծիք ունենալով Սայաթ-Նովայի տաղերի մասին՝ բնականաբար վարպետորեն պետք է օգտվեր այդ ոսկյա գանձարանից: Նա Սայադի նման երգել է ոչ միայն հայերեն, այլև թուրքերեն և հանգես է բերել մեծ վարպետություն: Շիրինին բեղմնավոր աշուղներից է: Իր բանաստեղծություններից մեկի մեջ հայտնում է, որ ինքը «հայ լեզվով մինչ հարյուր խաղ» ասել է «սերի վերայ»***): Իսկ թե հետո որքան երգ է հորինել, մեզ անհայտ է: Շիրինին Սայաթ-Նովայի և Քուչակի տիպի սիրո երգիչ է: Այլ խոսքով սա եւս սերը ամենաթանկն է համարում աշխարհում: Այսպես օրինակ, երկու տարեկան հասակից կուբացած բանաստեղծի համար իր սիրունին ավելի գերադասելի է, քան արեգակի լույսը****):

*) Գ. Հախվերդյան, «Գուսանք», հատ. II, էջ 120, Թիֆլիս, 1903.

**) Նույն տեղ, էջ 129:

***) Նույն տեղ, էջ 148:

****) Նույն տեղ, 141:

*) Գ. Հախվերդյան, «Գուսանք», հատ. II, էջ 83, Թիֆլիս, 1903:

**) Նույն տեղ, էջ 92:

Աշուղը իր կյանքում *հչ մի առարկա, հչ մի իր կամ դույն չի տեսել, սակայն գեղեցկություն մասին ունի շատ նուրբ ճաշակ, որը մոտ է Սայաթ-Նովայի ճաշակին: Նրա սիրունին ունի հրեշտակաձև պատկեր, թուխ մազեր, կամարակապ ունքեր, «շաղակոլու վարդի տերև պուռներ», «Զինու էկած ֆառ-ֆուռի թառ աչքեր», սոխակի ձայն: Ամբողջությամբ «նոր բաց էլած վարդ, մանուշակ է», «անմահական ջրերով բեցուն բաժակ» կամ մի կատարյալ արեգակ, որը իր ոսկի շողերով ամբողջ աշխարհին լույս է տալիս: Նրա նման գեռ չի ծնվել *հչ Վրաստանում, «ոչ հայոց միջումը», հչ էլ Ռուսաստանում: Իսկ հոտով գերազանցում է եգեմի բուրաստանում տնկված բոլոր ծաղիկներին: Բարոյական բարձրության տեսակետից էլ ոչ մի մրցակից չունի: Գովելի է մասնավորապես նրա քաղաքավարությունը, բնիքը իմաստությունը, պարկեշտությունը, կատարյալ կեցությունը, վարքն ու բարքը, «մանավանդ ազնիվ ու հանգարտ» բնավորությունը: Ահա թե ինչու նա հռչակվում է իրրև գեղեցկության արքա...:**

Սայաթ-Նովան ուսուցիչ է հանդիսացել մեկ այլ մեծատաղանդ աշուղի՝ հռչակավոր Զիվանուն, որը ծնվել է 1846 թվին և մահացել 63 տարեկան հասակում: Նա գրական արագրեղ է իջնում վաթսուհինյան թվականներին: Զիվանու և Սայաթ-Նովայի աշխարհայացքի միջև կա սերտ կապ: Առաջինը երգչի դերի ու ֆունկցիաների մասին նույն կարծիքն ունի, ինչ վերջինը.

«Սայաթ-Նովի տաածի պես ազգի մշակ է երգիչը,
Հաղար ցավով մարտիրոսված ճիշտ նահատակ է երգիչը.
Մարդ մարդկանց տաքացնող հառուկ կրակ է երգիչը..
Աքաբություն և բարություն ծարավ, պապակ է երգիչը..»

Բռնությունը նրան մահ է, երգելու մեջ նա ազատ է.
Բարին սիրող, բարին հարող, շարությունը սրտով
(կանե...*)

Աշուղ Զիվանին հարազատ մնալով իր ուսուցչի առաջադեմ էսթետիկական դադափարներին, հանդես է գալիս իրրև աշխատավոր լայն մասսաների շահերի արտահայտիչը, իրրև XIX դ. քաղաքական պոեզիայի ամենատականավոր ներկայացուցիչներ-

*) Զիվանի, «Երգերի ժողովածու», էջ 298, Երևան, 1936.

ըից մեկը: Աշուղ Զիվանին իրականությունը գեղարվեստորեն արտացոլելիս միանգամայն հարազատ է մնում Ֆրիկի և Սայաթ-Նովայի քննադատական ոգուն ու պոետական լավագույն արագիցիաներին.

«Մարդ կա դարգաբաժնով ոսկով—արծաթով,
Մարդ կա՝ որ կաշվե քամար էլ չունի.
Մարդ կա ուրախություն կանի շաքարով,
Մարդ կա մի ավուր պաշար էլ չունի.
Մարդ կա հանգիստ նստած բաժինը կուգա,
Մարդ կա գիշեր-ցերեկ դադար էլ չունի..
Մարդ կա, որ հոտերուն չկա թիվ, համար,
Մարդ կա, որ մեկ նիհար ոչխար էլ չունի»*)

Զիվանին ապրելով միանգամայն այլ էսթետությամբ, ավելի զարգացնում է Սայաթ-Նովայի քնարերգության քաղաքական ու սոցիալական մոտիվները...:

Հռչակավոր աշուղը իրրև սիրո երգիչ ևս ընթանում է մեծ Սայաթ-Նովայի գրական ճանապարհով, այն տարբերությամբ, որ վերջինը կյանքում «սիրդաշ յար» է փնտռում, բայց չի պահում և ընկնում է խոր հիասթափության մեջ, իսկ առաջինը ցնձությունը ու խնդությունը կրգում և փառաբանում է իր պառավ յարին, որը նրա կյանքի ամենահավատարիմ ընկերն ու բարեկամն է, նրա վեց զավակի սիրասուն մայրը, նրա փայլուն անդին քարը և ապավեն սարը.

«Էխուն տարի ինձ հետ մեկ տեղ,
Լուծ է քաշել սիրով, հոմեղ.
Նրդ ձմեռեցեք, քաղաք ու գեղ.
Նեք, պառավ յարս եկավ,
Փայլուն, անդին քարս եկավ:
Իսկ ընկեր է եղել ինձի,
Մարմնուս մեջ որպես հոգի.
Նվերել է վեց հատ որդի.
Նեք, պառավ յարս եկավ,
Ապավենս, սարս եկավ...»*)

*) Աշուղ Զիվանի, «Երգերի ժողովածու», էջ 36, Երևան, 1936: Այս երգը մեզ հիշեցնում է Ֆրիկի «Գանդատը» և Սայաթ-Նովայի աղբյրնական «Դոտաք, յարը, մեկ էլ ընկերն աշխարհում» բանաստեղծությունը:

**) Զիվանի, «Երգերի ժողովածու», էջ 412, Երևան, 1936:

Փիլիսոփայական աշխարհայացքի տեսակետից էլ Սայաթ-Նովան շատ ուժեղ ազդեցություն է թողել Ջիվանու վրա: Վերջինը կրոնական գաղափարները, իր ուսուցչի պես, օգտագործում է սոցիալական նպատակների համար: Այսպես օրինակ, նա մեղադրում է մեռած հարստին, որովհետև կենդանի ժամանակ չէր «բռնում ձեռքը տնանի աղքատին», չէր «նայում դրոթյունը խեղճերին», իսկ վերջում «զրկողությամբ աշխատած շեկ ոսկին ունայն աշխարհի մեջ թափած» գնում է: Աշուղ Ջիվանին նույնպես այն տեսակետին է, որ անհատների մահը աշխարհից մի մազ չի պակասեցնում, ազգեր են գնում ու գալիս, իսկ աշխարհը հավիտյան մնում է:

«Նա որ գնամ բան չի պակսի քեզանից,
Մեկի տեղը կավիանա հազարդ, աշխարհ,
Ներկուղ չունիս մահից ու գերեզմանից,
Միշտ տեղը կմնա գումարդ աշխարհ:
Ազգեր կերթան կու գան, դու կաս հավիտյան,
Ընթացող անփոփոխ, ինքդ անստան...»:

Սա մեզ հիշեցնում է Սայաթ-Նովայի հետևյալ պատկերը.

«Բանի գուզե քամին տանե՛ ծովեմեն ավազ չի պակսի.
Թեզուզ ըլիմ, Թեզուզ չըլիմ՝ մեջլիսներուն սաղ չի պակսի.
Թե կու պակսիմ, քիզ կու պակսիմ՝ աշխարհու մե մազ չի պակսի»*):

Բացի վերոհիշյալ աշուղներից Սայաթ-Նովայից ազդվել են Ջերբիդ Օղլին, Թուրքինյը, Քեշիշ Օղլին, Միսկին Բուրջլին, Նթիմ Օղլանը, Մայիֆը, Աղվան Օղլանը, Նադուր Օղլիներ և ուրիշները: Սայաթ-Նովան գաղափարական մեծ ազդեցություն է թողել նաև Հովհաննես Թումանյանի և ուրիշների վրա...

* * *

Ի՞նչ ունենք ժամանակում Սայաթ-Նովայի տաղերգությունից: Ոմանք գտնում են, որ «Սայաթ-Նովայի երգերը իդեոլոգիապես հասարակական արժեք չեն կարող ունենալ, մանավանդ մեր օրերին: Բայց նրա երգերի գեղարվեստական

*) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խոհերի ժողովածու», էջ 14, Նրևան, 1945 թ.:

ընթերցողը հասարակական մեծ արժեք է ներկայացրել անցյալում, որպես հոգեկան և գեղարվեստական հաճույքի հաստատուն գործոն և շարունակում է ու պիտի շարունակի նույնը (ինե՛լ հետագայում*)): Անտարակույս, ճիշտ են ասում, որ տաղերգակի զոդորիկ երգերը դարձրեց հետո էլ հոգեկան մեծ հաճույք կատարածն մարդկանց, բայց ամբողջովին մերժել նրա գաղափարները ճիշտ չէ: Մեծանուն բանաստեղծին ուսումնասիրելիս՝ նրան պետք է մոտենալ պատմականորեն և նրա էկոնոմայեցողությունը գիտել իբրև գարաշըջանի ընդհանուր հասարակական մտայնությունների մարմնացումը, այնուհետև ճիշտ բնորոշել նրա արժանափայլ տեղը արևելյան և անդրկովկասյան ժողովուրդների պոեզիայի պատմության մեջ: Սայաթ-Նովայի քնարերգությունը ճիշտ գնահատելու համար պետք է ուղղեցույց ունենալ մարքսիստ կյանքիների ասույթները՝ արվեստի և գրականության մասին: Մարքսը և Էնգելսը իրենց ժամանակին բարձր գնահատական են տվել Դանտեին, Շեքսպիրին, Բալզակին, Դյուլեին և այլ գրողների, որովհետև գրական այդ տիտանները պոետիկական անպատմելի խորությամբ ու զեղեցիկ պատկերներով արտացոլել են իրենց ժամանակի պոետիկականությունը: Նույն կերպ է մոտեցել Լենինը Տալստոյին: Նրա Մարքս-Լենինյան էսթետիկական մոտիվներով ենք մոտենում Սայաթ-Նովայի գնահատմանը, ապա նրան կարելի է դնել համաշխարհային խոշորագույն քնարերգուների կոդեքս, որպես իր ժամանակի մեծագույն արվեստագետ...

Սայաթ-Նովան ընդհանուր առմամբ մեծ բանաստեղծ է, որովհետև արտադրել է հավիտենական հաճույք պատճառող գեղարվեստական մնայուն երգեր և անգրկովկասյան եղբայրական ժողովուրդների ու արևելյան հարուստ քնարերգությունը զարգացրել ու հասցրել է ավելի բարձր աստիճանի: Ֆրիկից և Նահապետ Քուչակից հետո՝ նա նույնպես պահանջել է գրականությունը դարձնել հասարակական կյանքի գեղարվեստական հայելին, իսկ գրողից՝ լինել ժողովրդի հավատարիմ ծառա, հենց ինքն էլ կյանքում կիրառելով իր գեղարվեստական սկզբունքները,

*) Սայաթ-Նովա, «Հայերեն խոհերի լիակատար ժողովածու», էջ 58, Նևան, 1931:

դառնում է «խալխին համով զուլուզ անող ազնիվ նո-
քար...»:

Սայաթ-Նովան իր անմեռ ստեղծագործությամբ սերտ
կերպով կապվում է մեր դարաշրջանի հետ, որովհետև գեղարվես-
տորեն մշակել է համամարդկային բարձր գաղափարներ, երգել է
հավիտենական անբիծ սերը, դրվատել է ազատագրական տենչեր
ու ձգտումներ, դեմ է եղել ազգային ատելությանը, փառաշա-
նել է ժողովուրդների համերաշխությունը, խաղաղանել է բռնու-
թյունն ու չարամոլությունը, քննադատել է մարդկային ընդհա-
նուր բացերն ու թերությունները, երազել է ապագա լավա-
պության կյանքի մասին և իր տաղերը գրել բոլոր դարերի, դարա-
շրջանների ու սերունդների համար: «Նա մի նորօրինակ ձև չի, մո-
ղա չի, որ ժամանակի ընթացքում ձանձրացնի ու փոխվի, ասել է
հանձարեղ թումանյանը, — նրան մին լսողը երկրորդ անգամ լը-
սելիս ավելի պիտի սիրի և մին հասկանալուց ուսիրելուց հետո,
երբեք չպիտի մոռանա: Գեղեցիկ ձևի մեջ մի մշտական հուր
հոգի է նա, մի ազնիվ և լիքը սիրտ, մի հարազատ հզոր շունչ,
որ մեր աշխարհքի հարազատ շնչի նման միշտ խաղալու է Կով-
կասի ժողովուրդների վրա, և՛ հայի, և՛ վրացու, և՛ թուրքի վրա,
որովհետև հավասար ուժով երգել է և՛ հայերեն, և՛ վրացերեն, և՛
թուրքերեն»: Հովհաննես թումանյանի այս անգերազանցելի
գնահատականը այսօր էլ ամբողջովին չի կորցրել իր արժեքը:
Հիրավի մեծ է նաև մեր հասարակության համար Սայաթ-Նո-
վայի հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն երգերի գրական
ու կուլտուրական արժեքը: Քննադատելով նրա որոշ թերու-
թյունները, համարձակորեն կարելի է ասել, որ նա մտնում է
համաշխարհային գրական ոսկի ֆոնտում...:

Սայաթ-Նովային երգում, փայփայում ու նրանից հոգեկան մեծ
հաճույք են ստանում մեր օրերի ժողովրդական լայն մասսա-
ները: Նրան կկարգան, կփայփայեն, կսիրեն ու նրա երգերից
հոգեկան մեծ հաճույք կստանան գալիք բոլոր սերունդները:

ՄԻ ՔԱՆԻ ՑՈՒՑՍՈՒՆՔՆԵՐ

Միջնադարյան հայ տաղերգության ուսումնասիրման գործը
կապված է մեծ դժվարությունների հետ: Այսպես օրինակ, մեր
տաղերգական գրական հարուստ կուլտուրայից մեզ հասել է շատ
քիչ բան, իսկ դարերի արհավիրքներից փրկված բանաստեղծու-
թյուններն էլ, ցրված լինելով տարբեր ձեռագիր ժողովածուներ-
ում, ամբողջովին չեն հրատարակվել: Դժվարություններից
մեկն էլ այն է, որ տաղարաններում շատ բանաստեղծություն-
ների հեղինակները չեն հիշատակված, երբեմն նույնիսկ միև-
նույն ուսանավորները վերագրում են տարբեր պոետների և
այն: Հեռակա ուսանողը, վերահիշյալ դժվարությունները աչքի
առջև ունենալով, պետք է հմտորեն ուսումնասիրի հրատարակված
նյութերը և ինքնուրույն կերպով անի ընդհանրացումներ:

Այս պրակում արժարժված քնարերգուների տաղերգու-
թյունը լավ յուրացնելու համար անհրաժեշտ է առաջին հերթին
պարզ գաղափար կաղմել 15—18-րդ փոթորկալի դարաշրջան-
ների մասին: Հայոց պատմության այդ էպոխաների համար լա-
վագույն աղբյուրներ են՝ Թովմա Մեծոփացին (15-րդ դար),
Առաքել Դավրիժեցին (17-րդ դար), Աբրահամ Կրետացին (18-րդ
դար), Աբրահամ Ներսեցին (18-րդ դար), Միքայել Զամչյանը
(18-րդ դար, «Հայոց պատմութիւն», Գ. հատոր, վեցերորդ
գիրք), Տեր Հովնանյանցի «Պատմութիւն նոր Զուղայու» աշխա-
տությունը, Լեոյի «Հայկական տպագրության» I և II հատոր-
ները, Լեոյի «Հայոց պատմության» III ընդարձակ հատորը,
Հայկական Ակադեմիայի կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի
պատմության» 15-րդ գրութիւնը և ուրիշ գրքեր:

Պատմության փաստերը յուրացնելուց հետո համբերա-

տար կարգալ և մշակել Մկրտիչ Նաղաշի, Հովհաննես Թլկուրանցու, Գրիգոր Աղթամարցու, Նահապետ Գուչակի, Նաղաշ Հովնաթանի և Սայաթ-Նովայի տաղերը՝ և առանձին բանաստեղծների մասին գրել համառոտ շարադրություն։ Վերոհիշյալ երգիչներին ուսումնասիրելիս օգտագործել հետևյալ լավագույն աղբյուրները.

1) Մկրյան—«XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականությունը», Երևան, 1938:

2) Կոստանյան—«Գրիգորիս Աղթամարցին և իւր տաղերը», Թիֆլիս, 1898:

3. Կոստանյան—«Մկրտիչ Նաղաշ և իւր տաղերը», Վաղարշապատ, 1898:

4. Կոստանյան—«Յովհաննէս Թլկուրանցին և իւր տաղերը», Թիֆլիս, 1892:

5. Կոստանյան—«Նոր ժողովածու», Ա. պրակ, Թիֆ., 1892:

6. Կոստանյան— » » Բ. պրակ, Թիֆ., 1892:

7. Կոստանյան— » » Գ. պրակ, Թիֆ., 1896:

8. Արիստակես Տեկանց—«Հայերգ», Թիֆ., 1882:

9. Հախիվրդյան—«Գուսանք», հատ. I (Առաջաբանը), Մոսկվա, 1852:

10. Սայաթ-Նովա—«Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու», Երևան, 1945:

11. Պրոֆ. Մանուկ Արեղյան—«Հայոց հին գրականության պատմություն», հատ. II, Երևան, 1946:

12. Մկրյան—«Հայոց գրականության պատմություն», Ա. դիրք, Երևան, 1940:

13. Պրոֆ. Արեղյան—«Գուսանական ժողովրդական տաղեր», Երևան, 1940:

14. Հովհաննես Թումանյան—«Սայաթ-Նովա», Երևան, 1945:

15. Գևորգ Աբով—«Միքո և արգարություն մեծ երգիչը՝ Սայաթ-Նովան», Երևան, 1945:

16. Լևո—«Հայոց պատմություն», հատ. III, Երևան, 1946:

Լևոյի այս կապիտալ աշխատության մեջ արձարծված գրական նյութերի հետ պետք է անպայման ծանոթանալ Գննադատը, ինչպես ժամանակին ասացինք. իր «Հայկական տպագրության» մեջ հետևելով կուլտուրապատմական մեթոդին, մեր տաղերգուներին համարում է «պարսկական փայլուն հանճարների

գաճաճ նմանվողներ»*)։ Նա մեր ժողովրդական, գրականութան մեջ չի գտնում «Հայերնիքի գաղափարը, հերոսական կոխիլը» և ժողովրդի «քաջագործությունները այդ գաղափարի համար»**)։ Ընդհանրապես սխալ է դնահատում նաև աշուղական գրականությունը, «Հայ աշուղը, ասում է նա, աչքի է ընկնում մի հատկությամբ. դա այն է, որ այդ ժողովրդական երգիչը ազգային ինքնությունություն չէ ցույց տալիս»***): Գիտնականը «Հայոց պատմություն» մեջ այս սխալներից մի քանիսը ուղղել է. նոր ողով է վերլուծել մեր ժողովրդական ֆոլկլորը, աշուղների և տաղերգուների բանաստեղծությունները, որոնց մեջ նկատել է թե ազգային, թե հայրենասիրական և թե համաժարեկային բովանդակություն։ Պատմաբանը հատկապես բարձր է գնահատել Նահապետ Գուչակին. «Մեր ժողովրդական երգիչները, ասում է նա, տվել են մեծ քանակությամբ սիրերգներ, որոնք արվեստի, ճաշակի, զգացմունքի, տաղանդի զանազան աստիճաններ են ներկայացնում։ Եթե մենք այդ երգերից նույնիսկ լավագույնների մասին էլ զսպված, զգուշավոր դատողություններ ենք տալիս, պատճառն այն է, որ նույն այդ ժողովրդական բանաստեղծության մեջ կա և Նահապետ Գուչակը։ Մենք զգուշ ենք, մենք նույնիսկ խիստ ենք դեպի սիրո մյուս բոլոր երգիչները, որպեսզի հանկարծ դուրս չգա, թե դրանցից մեկն ու մեկը հավասար է Նահապետ Գուչակին, իսկ Գուչակը իրեն հավասարը չունի սիրո երգերի մեջ։ Դա ուղղակի մի հսկա է իր ստեղծագործության քանակով ու որակով...»

Նահապետի աստվածունին սերն է։ Մարդկային այս ըզրգայմունքը, որ աշխարհ է եկել առաջին մարդու հետ, շողողում է նրա մեջ աղամանդի բոլոր փայլերով։ Մերը տիեզերքի չափ անհուն է նրա համար։ Եվ այդ անեղ խորհրդի առջև նա համր ու անդոր չի, այլ՝ երգելու, փառաբանելու, բյուրավոր երանգներով փայլեցնելու կրակով լցված մի քուրմ է, որ երգիչ է կոչվում։ Նա կարող է երգել իր մեծ պաշտամունքն անվերջ, կարող է անել, թե երբեք չի հատնի նրա բերանում սիրո փառաբանու-

*) Լևո—«Հայկական տպագրություն», հատ. I, էջ 498, երկրորդ հրատ., Թիֆլ., 1904:

**) Նույն տեղ, էջ 493:

***) Նույն տեղ, էջ 497:

թյան հաղթական մեղեդին: Իր առավաժուհու մեջ նա հազարա-
վոր, բյուրավոր փայլեր ու հրաշալիքներ է գտնում և դառում է
այդ երկնային տարրերը, երգում է ամեն մեկն առանձին՝ նրանց
վայելել բաղմապիսի ճոխությամբ*): Քուչակը արևելյան մեծ
բանաստեղծներից է, որն ունի փարթամ երևակայություն, բո-
ցավառ սիրային զգացմունք. «դա մի հրաբորբոք պաշտամունք
է, բայց չափավորած, վայելչացրած, ինչպես այդ կարող էր անել
նույն արևելցու լիրիկ ու աղնիվ ճաշակը»**): Նահապետը մի եղակի
գեմք է, որին արժանափայլ գնահատելու համար պետք է
վերցնել ոչ միայն նրա դարաշրջանը, այլ և գրանից հետո, մին-
չև մեր ժամանակները, «ուր նա փայլում է իբրև հայ ժողովրդի
սրտի, զգացմունքի և խզի գերազանցորեն հստակ արտահայ-
տություն»***): Այսպիսի հայրենասիրական ջերմ զգացմունք-
ներով ու գեղեցիկ արտահայտություններով Լեոն բարձր է
գնահատում Սայաթ-Նովային, որին Քուչակից հետո համարում
է ամենամեծ ազգային երգիչը: Հատկապես արժեքավոր են նրա
մեջբերումները, որոնք հարուստ նյութ կարող են ծառայել զրպ-
կանություն և պատմաբանների համար:

Բ

Մեր աշխատանքի պրակտիկան ցույց է տալիս, որ ուսա-
նողներին ցատե՛րը չեն աշխատում աստիճանաբար ձեռք բերել
գեղարվեստական երկը ինքնուրույն վերլուծելու կարողությո՛ւն, այլ
բավարարվում են միայն պասսիվ կերպով, երբեմն նույնիսկ բառա-
ցի, կրկնել այս կամ այն քննադատի ուղիղ կամ սխալ
մտքերը. դա շատ մեծ բաց է, որը պետք է անպայման վերացնել:
Սրանով մենք չենք ուզում ասել, որ բոլորովին չպետք է օգտա-
գործել քննադատական գրականությունը: Ընդհակառակը, վեր-
ջինի ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է, սակայն դա պահան-
ջում է հմտություն: Հայ միջնադարյան գրական հարուստ կուլ-
տուրան ճիշտ արժեքավորելու համար առաջին հերթին պետք է ղեկ

շարժել գոհիկ սոցիոլոգների քննադատական երկերը, որոնց
մեջ նրանք ճգնում են տալացուցել, որ իբրև թե Նահապետ Քու-
չակը, Սայաթ-Նովան և մյուս տաղերգուները ժողովրդ-
գական աշխարհայացքի տեր մարդիկ չեն, այլ կղերա-ֆեոդալա-
կան և աղնիվականության դասերի ու գոսակարգերի շահերի
պաշտպաններ: Հին կուլտուրան ու գրականությունը ուսումնա-
սիրելու և օգտագործելու բանալին մեզ տվել է մեծահանձար
Լենինը. «Դուք պետք է, ասել է նա, ոչ միայն յուրացնե՛ք,
գիտե՛լիքները, այլ պետք է յուրացնե՛ք այնպես, որ քննադատու-
րեն վերաբերվե՛ք նրանց, որպեսզի ձեռ միտքը չծանրաբեռ-
նե՛ք այն թափթիվակներով, որ հարկավոր չէ, այլ ձեռ միտքը
հարստացնե՛ք այն բոլոր փաստերի գիտությունով, առանց
որոնց չի կարող ժամանակակից կրթված մարդ լինել...»): Լենի-
նի այս գաղափարներով մոտենալով մեր տաղերգուներ-
ին, հեշտությամբ կարելի է բացահայտել նրանց և՛ թերու-
թյունները, և՛ առավելությունները: Առհասարակ այս կամ այն
հեղինակին ուսումնասիրելու ընթացքում պետք է նրանց մո-
տենալ պատմականորեն, որովհետև, ինչպես է՛նգելսն է տեսում,
«յուրաքանչյուր դարաշրջանի տեսական մտածողությունը
պատմական արգյունք է, որը տարբեր ժամանակներում շատ
տարբեր ձևեր է ընդունում, ուստի և ստանում է շատ տարբեր
բովանդակություն: Հետևաբար, մտածողության գիտությունը,
ինչպես և որևէ այլ գիտություն, պատմական գիտություն է»**):
Շատերը, գրականության պատմականությունը նկատի չառնելով,
հեղինակի մեծությունը կապում են նրա կրոնական հայացքների
հետ. դա կոպիտ սխալ է: Մարքսիստ կլասիկները, ինչպես Սայաթ-
Նովայի կապակցությամբ արդեն ասել ենք,՝ գրողի տաղանդը կա-
պում են ոչ թե նրա աշխարհայացքի, այլ՝ ստեղծագործության
ռեալիզմի խորությունը ու բարձր արվեստի հետ: Գրեթե մեր
բոլոր տաղերգուներն էլ ունեն անզուսպ կրոնական գաղափարներ,
որոնք անխուսափելի կերպով կապվում են տվյալ դարաշրջանի
հետ և չեն նսեմացնում նրանց ստեղծագործությունները: Գրի-

*) Լեո—«Հայոց պատմություն», հտ. III, էջ 215—216, Երևան, 1946:

**) Նույն տեղ, էջ 217:

***) Նույն տեղ, էջ 218:

*) Լենին, «Ընտիր երկեր երկու հատորում», էջ 837, Երևան, 1939:

**) Տես՝ «Մարքսը և էնգելսը արվեստի մասին», էջ 31, հայերեն,

Մոսկվա, 1934:

գոր Նարեկացին, Նահապետ Քուչակը, Սայաթ-Նովան և ուրիշները, անկախ իրենց աշխարհայացքից, համաշխարհային հանձարեղ բանաստեղծներ են, որովհետև նրանք գեղարվեստորեն արտացոլել են իրենց դարաշրջանը, պատկերավոր կերպով արտահայտել են համամարդկային հավիտենական վեհ գաղափարներ ու զգացմունքներ:

Գ

Կոստրով աշխատանք կադմոլոգներից շատերը գրականության ուսումնասիրության գործը հասկանում են սոսկ այս կամ այն հեղինակի կենսագրական փաստեր, կամ նրանց երկերի բովանդակություններ պատմելը, իսկ շատ անգամ էլ այն վեր են ածում քաղցրագիտության, այս բացերը նույնպես պետք է վերացնել: Գրականության պատմությունը անշուշտ հասարակական գիտություն է, սակայն նրան չի կտրելի շփոթել ոչ պատմության, ոչ քաղցրագիտության, ոչ քաղաքատնտեսության, ոչ փիլիսոփայության և ոչ էլ ուրիշ գիտության հետ, որովհետև նա ունի իր սպեցիֆիկ, առանձնահատուկ կողմերը: Շարադրություն գրելիս հատուկ ուշադրություն դարձնել հեղինակի գրական ուղղության, նրա լեզվի, պատկերների, ոճի, էպիտետների, արվեստի վրա և այլն: Հեռակա ուսանողը պետք է մեկ անգամ ընդմիջումանա, առանց սկզբնաղբյուրների խնդրություն լուրջ ուսումնասիրությունը միանգամայն անհնարին է գրականագիտական բարձրագույն, նույնիսկ միջնակարգ կրթություն ձեռք բերելը: Այս կարևոր խնդիրը յուրաքանչյուր ուսանողից և գիտակից քաղաքացուց պահանջում է սխտեմատիկ սև աշխատանք, ուժեղ կամք, զսպմանություն, համբերատարություն և սեր Ինչպիսի գիտությունն ու գրականությունը:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Մկրյան—XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն, Երևան, 1938:
2. Կ. Կոստանյան—«Մկրտիչ Նազալը և իւր տաղերը», Վաղարշապատ, 1898:
3. Կ. Կոստանյան—«Յովհաննես Թլկուրանցին և իւր տաղերը», Թիֆլիս, 1894:
4. Կոստանյան—«Գրիգորիս Աղթամարցին և իւր տաղերը», Թիֆլիս, 1898:
5. Կոստանյան—«Նոր ժողովածո», պրակ Ա., Թիֆլ., 1892:
6. Կոստանյան— » » պրակ Բ. » 1892:
7. Կոստանյան— » » պրակ Գ. » 1896:
8. Միանասրյանց—«Բնար հայկական», Պետերբուրգ, 1868:
9. Պրոֆ. Մ. Արեղյան—«Հին գուսանական ժողովրդական երգեր», Երևան, Համալսարանի հրատարակություն, 1931:
10. Պրոֆ. Մ. Արեղյան—«Գուսանական ժողովրդական տաղեր», Երևան, 1940:
11. Արևտատկես Տեկանց—«Հայերգ», Թիֆլիս, 1882:
12. Գևորգ Հախվերդյան—«Գուսանք», հատ. I, Մոսկվա, 1852:
13. Գևորգ Հախվերդյան—«Գուսանք», հատ. II, Թիֆլիս, 1903:
14. «Սայաթ-Նովա», Թիֆլիս, 1914 (Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հրատարակություն):
15. Սայաթ-Նովա—«Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու», Երևան, 1945:
16. Սայաթ-Նովա—«Հայերեն խաղերի լիակատար ժողովածու», Երևան, 1931:

17. Աշուղ Զիվանի—«Երգերի ժողովածու», Երևան, 1936:
18. «Գրական Գոհարներ», հատ. Ա, Թիֆլիս, 1922:
19. «Քյոտ Օղլի», ժողովրդական վիպասանություն, Երևան, 1911:
20. Օմար Սայամ—«Քառյակներ», Երևան, 1938:
21. «Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դաւրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896:
22. Արբանտ կաթողիկոսի Կրեացցոյ «Պատմութիւն ան-
ձիւն իւրոյ և նազր շահին պարսից», Վաղարշապատ, 1870:
23. Խաչատուր Արեղայի Զուգայեցոյ «Պատմութիւն պար-
սից», Վաղարշապատ, 1905:
24. Արբանտ Երևանցի—«Պատմութիւն Պատերազմաց»,
Երևան, 1938:
25. Միքայել Զամչյան—«Պատմութիւն Հայոց», հատոր Գ,
Վենետիկ, 2 դրբ, 1786:
26. Լեո—«Հայկական տպագրութիւն», հ., Ա, Թիֆլիզ, 1904:
27. Լեո—«Հայկական տպագրութիւն», հ., Բ, Թիֆլիս,
1902:
28. Լեո—«Հայոց պատմութիւն», հ. Գ., Երևան, 1946:
29. «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», մասն առաջին, Երե-
վան, Արմֆանի հրատարակութիւն, 1943:
30. Զարրհանալյան—«Պատմութիւն հայերէն գիրութեան»,
հատ. Բ., Վենետիկ, 1878:
31. Վ. Փափաղյան—«Պատմութիւն հայոց գրականութեան»,
Թիֆլիս, 1910:
32. Մկրչյան—«Հայ գրականութեան պատմութիւն», զիւրք
Ա, Արմֆանի հրատարակութիւն, Երևան, 1940:
33. Մկրչյան—«XIII—XVIII դարերի հայոց գրականութեան
պատմութեան ուղիղութիւն», Երևան, 1937:
34. Հ. Թումանյան—«Սայաթ-Նովա», Երևան, 1945:
35. Հ. Թումանյան—«Նազաշ Հոփսթանը և նրա, Բուչակ
Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի սերը», «Թումանյանը քննադատ»,
էջ 184, Երևան, 1939:
36. Գ. Լեոնյան—«Աշուղների մասին»,—«Ազգագրական
հանդես»—X, XI, XIII դրբերը, Թիֆլիս:

37. Գ. Լեոնյան—«Աշուղները և նրանց արվեստը», Երևան,
1944:
38. Լեո—«Սայաթ-Նովայի հարցը»—«Խորհրդային Հայաս-
տան», 1926 թ., № 2, 40, 148:
39. Գ. Բաշինջադյան—«Սայաթ-Նովայի թուրքերեն բա-
նաստեղծութիւնները»—«Մարտիկ», 1924 թ., № 181:
40. Գ. Ասատուր—«Սայաթ-Նովայի հարցը», «Խ. Հ.», 1926,
№ 85:
41. Գ. Ասատուր—«Նորից Սայաթ-Նովան», «Խորհրդային
Հայաստան», 1926 թ., № 188:
42. Գևորգ Արմ—«Միրո և արդարութեան մեծ երգիչը՝
Սայաթ-Նովան», Երևան, 1945:
43. Ա. Մկրչյան—«Սայաթ-Նովա», «Խորհրդային դպրոց»,
1940 թ., № 5:
44. Бресов—«Поэзия Армении», Москва, 1916.
45. Саят-Новая—«Песни», Москва, 1939.
46. Кириотин—«Народные певцы—«Коммунист», Ереван,
1937 г., № 197:
47. «Մարքսը և Էնգելսը արվեստի մասին», Երևան—
Մոսկվա, 1934:
48. «Լեւին և արվեստը», Մոսկվա, 1933:
49. Լեւին—«Ընտիր երկեր երկու հատորում», 856,
Երևան, Բաղաքական գրակ. պետակ. հրատարակչութիւն,
1939:
50. Ֆ. Էնգելս—«Ընտանիքի, մասնավոր սեփականութեան
և պետութեան ծագումը», Երևան, Կուսհրատ, 1956:
51. «Արարատ», 1918 թ., ապրիլ-դեկտեմբեր, № Գ. Ժ.Բ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. XV—XVI դարերի ընդհանուր նկարագրություն . . .	
2. Միջուկի նաղաշ	
3. Հովհաննես Թրեմբանյի	
4. Գրիգոր Աղբամաբցի	
5. Նահապետ Բուշակ	50
6. Մի քանի այլ երգիչների ու բանաստեղծությունների մասին	71
7. XVII—XVIII դարերի ընդհանուր նկարագրություն	80
8. Նաղաշ Հոջեաթան	89
9. Բաղդասար Դպիր	104
10. Սալաթ-Նոփա	108
10 Մի քանի ցույցմունքներ	149
12. Աղբյուրներ	155

ՍՅՈՒԳՎԱԾ Է 1971

ԿԵ

ՎՖ 11962, պատվեր ՅՅ6, տպում 1000, տպադր. 9³/₄ մամուլ
Ստորագրված է տպագրելու 25/X 1916 թ.

Հետևյալ Մանկավարժական Ինստիտուտի տպարան, Երևան, Տեղյան № 127